

UNIVERSITATEA DE STAT DIN COMRAT
KOMRAT DEVLET UNİVERSİTETİ

MATERIALELE CONFERINȚEI INTERNAȚIONALE ȘTIINȚIFICO-
PRACTICE «GĂGĂUZIA: LIMBĂ, ISTORIE, CULTURĂ»
CONSACRATE CELEI DE-A 50-A ANIVERSĂRI A "DICȚIONARULUI
GĂGĂUZ-RUS-MOLDOVENESC"

1.12.2023

“GAGAUZCA-RUSÇA-MOLDOVANCA SÖZLÜK”ÜN 50. YILINA
ADANMIŞ «GAGAUZIYA: DİL, İSTORIYA, KULTURA» ADLI
HALKLARARASI BİLİM-PRAKTİKA KONFERENÇİYASININ
BİLİM YAZILARI

1.12.2023

Komrat, 2024

“Gagauzca-RuŃa-Moldovanca Sözlük” ün 50. yılına adanmıŃ
“Gagauziya: dil, istoriya, kultura” adlı Halklararası bilim-praktika konferenŃiyası

UNIVERSITATEA DE STAT DIN COMRAT
KOMRAT DEVLET UNİVERSİTETİ

MATERİALELE CONFERINTEI İNTERNAŃIONALE ŐTİINŃIFICO-
PRACTICE «GĂGĂUZIA: LİMBĂ, İSTORIE, CULTURĂ» CONSACRATE
CELEI DE-A 50-A ANIVERSĂRI A "DİCŃIONARULUI GĂGĂUZ-RUS-
MOLDOVENESC"

1.12.2023

“GAGAUZCA-RUŃA-MOLDOVANCA SÖZLÜK”ÜN 50. YILINA
ADANMIŃ «GAGAUZIYA: DİL, İSTORİYA, KULTURA» ADLI
HALKLARARASI BİLİM-PRAKTİKA KONFERENŃİYASININ
BİLİM YAZILARI

1.12.2023

Komrat, 2024

Toplumı tipara hazırladı:

Güllü Karanfil, Dr., Komrat Devlet Universiteti

Baş redaktor:

Sofia Sulac, Conf. univ. Dr., Bilim işleri hem halklararası baalantıları alanında rektor
Yardımcısı

Reŝenzentlär: Conf. univ. Dr., Tudora Arnaut, Oxford Universiteti, İngilterä;
Dr. Seyfullah Öztürk, Komrat Devlet Universiteti.

Redakŝiya kolegiyasının azaları:

İvanna Bancova, Conf. univ. Dr., Komrat Devlet Universiteti
Güllü Karanfil, Dr., Komrat Devlet Universiteti
Alexei Chirdeachin, Conf. univ. Dr., Komrat Devlet Universiteti

Tehnik redaktor:

Liudmila Nenova, Komrat Devlet Universiteti üürenicisi

Toplumdaki yazılar analitik hem informativ karakter taşıyer. Tekstlerin, bilgilerin dooruluu için cuvapçılık avtorların üstündädır.

Redakŝiya kolegiyasının fikiri var nasıl avtorun fikirinnän birtürlü olmasın. Material bir yerdä tiparlanarsa konferenşiya materiallarının linki mutlak koyulmalıdır. Bu kitap avtor hakları için Moldova Respublikası Kanunu tarafından korunmaktadır.

Toplumda çıkan materialların türlü formalarda kullanılması, internettä yayımlanması yayın saabının izini olmadan yasaktır.

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAŢIONALE A CÄRŢII DIN REPUBLICA MOLDOVA
Materialele conferinŝei internaŝionale ŝtiinŝifico-practice "Gägäuzia: limbä, istorie, cultură"
consacrate celei de-a 50-a aniversäri a "Dicŝionarului gägäuz-rus-moldovenesc" = "Gagauzca-
ruŝa-moldovanca sözlük" ün 50. yılına adanmış "Gagauziya: dil, istoriya, kultura adlı"
Halklararası bilim-praktika konferenşiyasının bilim yazıları, 1.12.2023 / baş redaktor: Sofia
Sulac ; comitetul ştiinşific: Serghei Zaharia (preŝedinte) [et al.]. – Komrat : [S. n.], 2024
(A&V Poligraf). – 302 p. : fot., il.
Antetit.: Universitatea de Stat din Comrat. – Texte : lb. rom., gägäuzä, turcă, etc. – Rez.: lb.
engl., gägäuzä, rusä. – Referinŝe bibliogr. la sfârŝitul art. – 10 ex.
ISBN 978-9975-83-288-5.
008(=512.165)(082)=00
M 47

© Komrat Devlet Universiteti, 2024

REKTORUN AÇILIŞ SÖZÜ

Saygılı katılımcılar, saygılı musaafirlär, dostlar!

Gagauzca-Rusça-Moldovanca laflının 50. yıldönümünä adanmış Halklararası bilim-praktika konferençiyasına hoş geldiniz!

Gagauz filologiyası hem istoriya kafedrasının düzennedii bu kofereçiyaya 8 devlettän bilim araştırmacılarımız katılêr. Kimileri burada, salonda bizimnän bilä, kimileri dä online olarak katılacêklar. Araştırmacılarımızın çoyu da Gagauz bilimini incelemiş, dilimiz hem kulturamızlan baalı kiyatlar çıkarmış profesörlerimizdir. Ona görä bän bu kolaylı kullanarak, bilimcilerimizi yaptıkları gagauzolojiya araştırmaları için şükür etmää isteerim! Çünkü sayısı az olan, türlü halklarlan komşuluk edän bir halkın dilini, kulturasını araştırmaa pek tä kolay sayılmaz.

Konferençiyamız bizim ilk akademik laflıımıza adandı. Sözlük bir halk sandı gibi toplêr içinä bütün dil varlımızı. O varlık gösterer bizim dilimizin durumunu, dilimizdä gidän proşesleri, bizim istoriyamızı.

Sözlük, salt lafların hem maanaların bir listesi diil, o hem dä kultura kodlarının hem dilin özelliklerinin bir soy toplama alanıdır. Gagauzca sözlünü incelemää, dilin temelinä taa derinnemesinä girmää demektir. Bu laflarda bizim istorik momentlerimiz, bu sözlüktä bizim artık eskimiş laflarımız. Büün büyük saygılan anêrız sözlün avtorlarını: Gavriil Gaydarcı, Elena Kolça, Lüdmila Pokrovskaya, Boris Tukan. İnternetin olmadı dönemdä hazırlanmış bu sözlük. Lafları tek tek topladılar. Küü küü gezdilär, kartoçkaların üzerindä her bir laflan baalı bütün bilgileri topladılar. Nekadar zor koşullarlan işledi bizim büyüklerimiz. Bu akademik sözlük bütün sözlüklerin temelini oluşturrê, ama bunu da söyleyim, ani Gagauzca-Rusça-Moldovanca sözlün temelini dä V. Moşkovun hem M. Çakırın sözlükleri oluşturdu. Dooru, o sözlüklär ilkti, primitivdi, ama onnar vardı. Bunnar hepsi bizim zenginimiz! Bu sözlümüz şindi dä en çok kullanılan sözlüklerdän biri sayılêr.

Bu türlü bilimsel konferençiyalar fikirlerin, bilginin hem deneyimin paylaşıldı yerlerdir. Bilimi geliştirmää hem çevremizdeki dünnäyı taa ii annamamıza yardımcı olurlar. Birliktä Gagauz dilini incelemä konusundaki bilgimizi derinneştiräbilir, dilin benzersiz özelliklerini ortaya çıkarabilir hem dil çeşitliliinin korunmasına katkıda bulunabiliriz.

Gençlerä danışmaa isteerim! Saygılı gençlär, siz yaarin bu dilin yaşaması için cuvapçısınsız. Dilimizin kıymetini bilelim. Dil bizim kimniimizdir. Dil bayraamızı üüsek tutalım! Dil yoksa halk ta yok olur. Bir halkı yok etmää istärsän onun dilini kes deerlär. Biz bizim dilimizi kesilmesinä, susmasına, ölmesinä izin vermeyelim. Bizä dedelär dilimizi verdi, biz dä ötää dooru lääzım dili gelän evlad boylarına verelim. Bän sizä inanêrım! Çok okuyun, çok araştırmın! Gelecek sizin elinizdä, dilimiz var olması da sizin elinizdädir!

Katılımcılara verimni tartışmalar, ilginç araştırmalar hem elbetki yeni bulgular dileerim. İnanêrım, ani büün okuyaceynız dokladlar Gagauz biliminä çok faydalı olacaktır! Başarılar dileerim sizä! Saa olun!

KDU Rektoru, Conf. univ., Dr.,
Sergey Zahariya
1.12.2023 yıl

Adres: Moldova, Komrat, Galaşan sokaa, 17, Komrat Devlet Universiteti, Konferenşiya zalı

Bilim komiteti/Comitetul ştiinşific:

Bilim komitetinin başı/Preşedintele comitetuluiştiinşific:

Conf. univ. Dr., Serghei Zaharia, KDU Rektoru, Moldova

Bilim komitetinin baş yardımcıları /Copreşedintele comitetului ştiinşific:

Conf. univ. Dr., Sofia Sulac, Bilim işleri hem halklararası baalantıları alanında rektor yardımcısı,
Moldova

Dr., Güllü Karanfil, Komrat Devlet Universiteti, Moldova

Bilim komitetinin azaları/Membrii comitetul ştiinşific:

1. Prof. Dr., Elçin İbrahimov, Azərbaycan Diller Üniversitesi, Azərbaycan
2. Prof. Dr., Nevzat Özkan, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
3. Prof. Dr., Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
4. Prof. Dr., Güllü Yoloğlu, НАНА Институт Истории и Этнологии, Azərbaycan
5. Prof. Dr., Yalçın Bay, Michigan State University, USA
6. Doç. Dr., Döndü Neslihan Bay, Michigan State University, USA
7. Conf. univ. Dr., İvanna Bancova, Komrat Devlet Universiteti, Moldova
8. Conf. univ. Dr., Evdochia Soroceanu, Institutul Patrimoniului Cultural, Moldova
9. Conf. univ. Dr., Tudora Arnaut, Oxford Üniversitesi, İngiltere
10. Conf. univ. Dr., Oxana Curteva, Komrat Devlet Universiteti, Moldova
11. Conf. univ. Dr., Anna Neagova, Komrat Devlet Universiteti, Moldova
12. Doç. Dr., Bülent Hünlerli, Kırklareli Üniversitesi, Türkiye
13. Conf. univ. Dr., Çimpoeş Komrat Devlet Universiteti, Moldova
14. Dr. Öğr. Üyesi, Rifat Gürgerendereli, Trakya Üniversitesi, Türkiye
15. Dr., Galina Mutaf, Komrat Devlet Universiteti, Moldova
16. Dr., Piotr Paşalı, Komrat Devlet Universiteti, Moldova
17. Dr., Sırf Komrat Devlet Universiteti, Moldova

Organizaşiya komiteti/Comitet de organizare:

1. Conf. univ. Dr., Sofia Sulak, Bilim işleri hem halklararası baalantıları alanında rektor yardımcısı, Moldova
2. Dr. Güllü Karanfil, Organizaşiya Komitetin başı, Moldova
3. Dr. Galina Mutaf, Moldova
4. Doç. Dr. Bülent Hünlerli, Türkiye
5. Doç. Dr. Galiba Hacıyeva, Azərbaycan
6. Natalia Duşcova, KDU üüretmeni, Moldova
7. Liudmila Nenova, KDU üürenicisi, Moldova
8. Karina Karastan, KDU üürenicisi, Moldova
9. Kristina Stañçeva, KDU üürenicisi, Moldova

İÇİNDEKİLÄR

SEKŦİYA I. FİLOLOGİYA SECŦIUNEA I. FILOLOGIE

GAGAVUZ TÜRKÇESİ SÖZVARLIĞININ ALOFONİK GÖRÜNÜMÜ Özkan Nevzat	8
GAGAUZÇANIN HEM BALKAN AAZLARININ ORTAK LEKSİKASI Karanfil Güllü	21
GAGAUZ DILI HEM ONUN İSTORİYASI TÜRK DİLLERİN ARASINDA Paşalı Piotr	28
GAGAUZ DİLİ ÖLÜYOR MU? Argunşah Mustafa	30
MOLDOVA’DA GAGAVUZ TÜRKÇESİNE KARŞI UYGULANAN DİL POLİTİKASI İbrahimov Elçin	38
TÜRKÇƏ MƏTNLƏRİN İNFORMASİYA STRUKTURU VƏ YÜKÜ Kazımov İsmayil	41
GAGAVUZLARDA KİŞİ ADLARI ÜZERİNE BİR DENEME Bayraktar Fatma Sibel	44
QAQAUZ DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ Aliyeva Elnara	54
GAGAUZLARIN ETNOGENEZİ TARİHİNDE YER ALAN ONOMASTİK BİRİMLER Hacıyeva Qalibe	60
AZƏRBAYCAN VƏ QAZAX DİLLƏRİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ Orucova Şeker	68
GAGAUZ YAZICILARININ YARATMALARINDA KARI SÜRETİ Mutaf Galina, Gaidarji Elena	75
ГАГАУЗСКО-РУССКО-МОЛДАВСКИЙ СЛОВАРЬ (1973 г.). ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ Сырф Виталий	81
ORHON-YENİSEY YAZITLARINDA ÜÇÜN SON TAKISININ KULLANIMI Ahmedova Aysel	85
PREÎNTÂMPINAREA ŞI CORIJAREA GREŞELILOR TIPICE LA ÎNVĂŢAREA LIMBILOR Chirdeachin Alexei, Sulac Sofia	92
GAGAUZ DİLİNİN GÜÇSÜZLEŞMESİ İusiumbeli İrina	95
DOLQAN TÜRKLƏRİ VƏ DİLLƏRİ Camali Dilber	99
ТРАДИЦИОННАЯ ГАГАУЗСКАЯ КУЛЬТУРА: ОПЫТ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ Сорочяну Евдокия	103
GAVRİL GAYDARCI’NIN DERLEDİĞİ MANİLERDE GEÇEN ARKAİK (ESKİCİL) KELİMELER ÜZERİNE Yetiştı Oğuzhan	109
АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ У СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ (на примере Комратского	

Государственного Университета) Кюркчу Виталий, Начогло Наталья	121
TÜRKİYE TÜRKÇESİ DERLEME SÖZLÜĞÜ VE GAGAUZ TÜRKÇESİ AĞIZ İLİŞKİSİ: KADEM KAYNAK ROMANI ÖRNEĞİ Pelin Meryem	131
AZERBAIJAN EDEBİYATINDA FELYETONLAR: GELİŞİMİ VE İŞLEVLERİ Ahmedova Günel	141
ВКЛАД Н.К.ДМИТРИЕВА В РАЗВИТИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ ТЮРКОЛОГИИ Душкова Наталья	145
ESKİ TÜRK ANITLARININ DİLİNDE YENİ KELİMELEİN OLUŞUMUNDAKİ UNSURLAR Elekberli Duygu	152
ANA DİLİMİZİN KORUNMASINDA GAGAUZ DERNEKLERİMİZİN KATKISI HEM ETKİSİ Kelioglo Vasiliy	157

SEKŦİYA II. İSTORİYA, KULTURA, ETNOGRAFIYA. REGIONAL ÇALIŞMALAR SECŦIUNEA II. ISTORIE, CULTURĂ, ETNOGRAFIE. STUDII REGIONALE

QAQAUZLARIN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ŞAMANİZMİN İZLƏRİ Yoloğlu Güllü	160
GAGAUZLAR ROMİNİYANIN İSTORİYASINDA: BİLİMDƏ HEM KULTURADA Bulgar Stepan	165
YUNANİSTAN KUMÇİFTLİĞİ (ORESTİADA) GAGAUZLARINDA DEVE OYUNU Gürgendereli Rifat	171
TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN İLK DÖNEMLERİNDEKİ RESMÎ YAZIŞMALARDA GAGAUZ KÜLTÜRÜ VE GAGAUZCA ÜZERİNE YAPILAN BAZI TESPİTLER Hünerli Bülent	179
TÜRKİYE İLE GAGAVUZ KÜLTÜREL ÇOCUK OYUNLARININ BENZERLİKLERİ Bay Yalçın, Bay Döndü Neslihan	185
YUNANİSTAN KUMÇİFTLİĞİ (ORESTİADA) GAGAUZLARI: HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARINDAN ÖRNEKLER Kaşıkcı Evrim	204
РОЛЬ ОГУЗОВ В СОЗДАНИИ КУШАНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ Орипова Шоира	211
GAGAUZ HALKI TARİHİN VE KÜLTÜRÜN TANITILMASI İÇİN KAMUOYU FARKINDALIĞININ ARTIRILMASINA YÖNELİK ÇOĞULCU BİR YAKLAŞIMIN GELİŞTİRİLMESİ Neagu Dmitri	217
GAGAVUZLARIN İNŞACILIK TEORİSİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ Yüce Ahmet Ömer	221
GRİGORİY BABÇENKO. KLİSEYƏ İZMETİ HEM AYDINNADICI ÇALIŞMASI Caramit Elena, Tanasoviç İvanna	226
ПЕРВЫЕ УЧИТЕЛЯ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА В ЧАДЫР-ЛУНГЕ В 1958-1961 ГГ. Капанжи Светлана	231

SEKŤIYA III. KULTURA, İNCÄ ZANAAT HEM DİDAKTİKA
SECŤIUNEA III. CULTURA, ARTA ŞI DIDACTICA

TÜRKIYE POMAKLARININ MÜZİK KÜLTÜRÜ Vural Timur	238
GAGAUZLARIN TÜRKCÄ DİLLERİNİN GELİŞMESİNDÄ SÖZLÜKLERİN HEM SÖLPET KIYATLARIN ROLÜ Radova (Karanastas) Olga	245
KÜLTÜREL DEĞİŞİM BAĞLAMINDA GAGAUZ HALK OYUNU HORU VE HORU YERİ Sevinç Cem	252
МОДЕЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ 5-9 КЛАССОВ НА ГАГАУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (УРОВЕНЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ) Кочанжи Светлана	260
İNKLÜZİV ÜRETİMDÄ UŞAKLARIN SÖZ GELİŞMESİ DİNAMİKASI (OKUL ÖNCESİ KURUMLARDA) Todorova Lidia	270
ТЕМАТИКА ГАГАУЗСКОГО ФОЛЬКЛОРА В РАБОТАХ УЧАЩИХСЯ ДХШ ИМ.Д. ЕРЕБАКАНА Ворникова Наталья	274
GAGAUZ DİLİ HEM LİTERATURA UROKLARINDA İT SERVİSLERİN KULLANILMASI İvancioglo Stefanida	278
ТЕАТРАЛАŞТИРМАК МЕТОДУННАН GAGAUZ DİLİNİN ÜÜREDİLMESİ Rabeja Maria	285
ЛЕКСИКОГРАФИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА (ИЗ ФОНДОВ БИБЛИОТЕКИ КГУ) Кёся Анна, Гарчу Наталья	289
BİLİNGVİZMA UŞAKLARIN LAFLARIN SEMANTİKA ÖZELLİİ (GAGAUZÇA – RUSÇA UYDURMAKTA) Duloglu Tamara	293
ANA DİLİNİN ÜÜREDİLMESİ FİZİKA TERBİETMESİ DERSLERİNDÄ Madjar Svetlana	295
ПРОДВИЖЕНИЕ И СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ГАГАУЗСКОГО НАРОДА НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В КЛАССАХ ГИМНАЗИЧЕСКОГО ЦИКЛА Кузнецова Валентина	297

SEKŦİYA I. FİLOLOGİYA
SECŦIUNEA I. FILOLOGIE

УДК 811.512.165’344

GAGAVUZ TÜRKÇESİ SÖZVARLIĞININ ALOFONİK GÖRÜNÜMÜ

Özkan Nevzat

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Kayseri/Türkiye

e-mail: nozkan@erciyes.edu.tr

orcid id: 0000-0002-0178-6768

Özet

Gagavuz Türkçesi, Doğu Avrupa’da konuşulan bir Oğuz grubu Türk lehçesidir. Yüzyıllarca Bulgaristan, Moldova, Ukrayna ve Rusya’da günlük konuşma dili olarak kullanılmış ancak 20. yüzyılın ortalarına kadar yazı dili hâline gelememiştir. Bu sebeple bugünkü Gagavuz Türkçesi söz varlığı her biri farklı etnik karışımların ve dil etkileşimlerinin izlerini taşıyan bir fonetik çeşitlilik içinde kullanılmaktadır. Bu tür fonetik çeşitliliklerden bir bölümü Gagavuz Türkçesinin ve Gagavuz etnik yapısının çözümlenmesinde yol gösterecek önemli iz ve işaretler sunmaktadır.

Özellikle uzun ve normal ünlüler, kapalı e, açık e (ä), orta hece ünlüsünün durumu, f, h, v, y ünsüzlerinin alofonik varyantları Gagavuz Türkçesini oluşturan tarihî ve çağdaş dil denklıkları olarak ön plana çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gagavuz Türkçesi, söz varlığı, ses bilgisi, alofon.

Abstract

Gagauz Turkish is an Oghuz group Turkic dialect spoken in Eastern Europe. It was used as a daily spoken language in Bulgaria, Moldova, Ukraine and Russia for centuries, but it did not become a written language until the mid-20th century. For this reason, today's Gagauz Turkic vocabulary is used in a phonetic diversity, each bearing the traces of different ethnic mixtures and language interactions. Some of these phonetic variations provide important traces and signs that will guide the analysis of Gagauz Turkic and Gagauz ethnic structure.

Especially long and normal vowels, closed e, open e (ä), mid-syllable vowel status, and allophonic variants of consonants f, h, v, y stand out as historical and contemporary language equivalences that make up Gagauz Turkic.

Key words: Gagauz Turkic, vocabulary, phonetics, allophone.

Giriş

Kullanıldığı ülke ve bölgelerin farklı idari yapılar hâlinde teşkilatlanması sebebiyle Gagavuz Türkçesi standart bir dil hâline gelememiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Moldova’da Gagavuz Türkçesini bir yazı dili hâline getirme yolunda adımlar atılmış, 1994 yılında Gagavuz Yeri’nin özerklik statüsü tanındıktan sonra da bu alandaki çalışmalar daha ileri noktalara taşınmıştır. Ancak bugün de başta Gagavuz Yeri’nde basılan eserler olmak üzere hâlâ Gagavuz Türkçesi söz varlığının standartlaşmadığı görülmektedir. Bir yandan edebî dilin ve günlük konuşma dilinin kullanımında bazı sıkıntılara yol açan bu durum, diğer yandan Gagavuz Türkçesinin tarihî kökleri ve yakın dönemlerdeki derin dil ilişkileri konusunda önemli malzemeler sunmaktadır. Bugüne

kadar Gagavuz Türkçesinin söz varlığını ortaya koymak üzere yapılan sözlük çalışmalarında¹ bu çeşitliliğin tüm yönleriyle sergilendiği görülmektedir.

Alofon olarak adlandırılan ve anlam ayırıcı bir değer taşımayan bu çeşitlilik, her hangi bir anlam değişikliğine yol açmadan bir ses birimin yerini bir başka ses birimin almasıdır. Anlam değişikliğine yol açmadan birbirinin yerini alabilen bu tür sesler arasındaki ilişkiye alofon (allophone) “dal ses” adı verilmekte ve böyle bir ilişki içinde bulunan seslere de alofonik varyant (allophonic variant) “dal seslik varyant” denilmektedir (Karaağaç 2013: 261).

Gagavuz Türkçesi söz varlığının ünlüleri ve ünsüzleri arasındaki başlıca alofonik varyant ilişkilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Aslı uzun ünlüler ve normal ünlüler denklığı:

Bengütaşlardan, Uygur yazmalarına, DLT’den Eski Oğuz Türkçesine kadar Türk dilinin tüm tarihî dönemlerinin ve Halaç, Yakut, Hakas, Tuva, Türkmen gibi pek çok çağdaş Türk dili kolunun temel fonetik belirleyicilerinden biri olan aslı uzun ünlü konusu (Tekin 2022: 13-87) Gagavuz Türkçesinin söz varlığında da önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle ön seste bazen de ilk hecedeki iç seste kullanılan aslı uzun ünlüler, alofonik varyant ilişkisiyle normal ünlü olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ödünç kelimelerdeki aslı uzunluklar da aynı ilişki içinde uzun ünlülü ve normal ünlülü olarak ikili şekilde kullanılmaktadır.

aa / a denklığı

Aslı uzun ünlülerle normal ünlüler arasında görülen bu alofonik varyant Gagavuz Türkçesinin en önemli belirleyici fonetik özelliklerinden biridir. Aslı uzun ünlü **aa**, Merkez ağız olarak adlandırılan Komrat ve Çadır bölgesinde yaygındır ancak Valkaneş bölgesinde ve Bulgaristan Gagavuz Türkçesi ağızlarında nadiren görülür, söz konusu ağızlarda bu uzun ünlünün yerini normal **a** ünlüsü alır.

Ön seste:

aacımaa / acımaa “acımak”,

aaç / aç “aç”,

aad / ad “ad”,

aarama / arama “aramak”,

aarı / arı “arı”,

aarımaa / arımaa “yorulmak”,

aaz / az “az”.

İç seste:

¹ Bu çalışmada da söz varlığına dair kelime tespitlerinin yapıldığı belli başlı Gagavuz Türkçesi sözlükleri şunlardır: Ciachir, Mihail, (1938), *Dictionar Gagauza (Tiurco)-Român*, Chişinău.

Çebotar, Dron (2002), *Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlük*, Pontos, Chişinău.

Gaydarci, G.A. - Kolța, E.K. - Pokrovskaya, L.A. – Tukan, B.P. (1973) *Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar*, (Redaktör, N.A. Baskakov), Moskva.

Ghenov, Victor – Cărmăzâ (2005), *Dicționar Poliglot Rus – Găgăuz – Turc – Român*, București- România.

Özakdağ, Nadejda (2019), *Valentin Moşkov Besarabya Gagauzlarının Ağızları (Söz varlığı)*, Efe Akademi, İstanbul.

Zajaczkowski, Włodzimierz (1965), “Vocabulaire Gagaouze - Français”, *Folio Orientalia*, Tom: VII, s.29-73.

baariş / bariş “barış”,
gaarga / garga “karga”,
kaaz / kaz “kaz”,
saaz / saz “saz, kamış”,
yaarin / yarın “yarın”,

Arapça ve Farsça ödünç kelimelerde görülen aslı uzunluklar da aynı şekilde normal uzunluktaki ünlülerle alofonik varyantla kullanılmaktadır:

aadet / adet < Ar. ‘ādet “âdet”,
aafarin / aferin < Far. āferīn “aferin”,
aarif / arif < Ar. ‘ārif “ârif”,
baare / baari / baarim / baarikim / bare / barikim < Far. bārī “bari”,
saadä / sadä < Far. sāde “basit, sadece”,
sefaa / sefa < Ar. şafā “sefa”.

ee/ e denkliği

Sadece bir kelimedede görülür:
geeri / geri “geri”.

ii / i denkliği

Sadece bir kelimedede tespit edildi:
iiri / iri “iri, büyük”.

oo/ o

Türkçe ve ödünç kelimelerde görülmektedir:
boorç / borç “borç, ödünç”.
koor / kor “kor”,
tooz / toz “toz”,
boorç / borç < Rus. borşç “borç çorbası”
toomruk / tomburuk “tomruk”,
yoortu / yortu < Yun. yiorti “yortu, bayram”,
zoor / zor < Far. zūr “zor”.

öö / ö

Türkçe aslı uzunluk örneği bulunmayan bu alofon için Farsçadan ödünçleme iki kelime bulunmaktadır:

köösä / kösä < Far. küse “köse”.
köör / kör < Far. kūr “kör”.

üü / ü

İki kelimedede görülmektedir:
üürümää / ürümää “ürümek, havlamak”,
üün / ün “yün”.

2. Kapalı e

Türkçenin aslî seslerinden olan ve kökeni Ana Türkçeye kadar götürülen kapalı e ünlüsü, Göktürk alfabesinde özellikle Yenisey yazıtlarında ayrı bir işaretle gösterilmekle birlikte (Yılmaz Ceylan 1991: 151-156), hiçbir Türk yazı sisteminde tam anlamıyla yazıya yansıtılmamıştır.

e / i denklîği

Kapalı e, pek çok Türk dili kolunda olduğu gibi Gagavuz Türkçesinde de ön seste e / i nöbetleşmesi ile karşımıza çıkmaktadır. Hatta Türkçe kelimelerde görülen bu alofonik varyant ödünç kelimelere de yansımıştır. Gagavuz Türkçesinde ön ses e- ünlüsünün i-y arası bir protezle söylenmesi Rusça kelimelerde ön ses e ünlüsünün y+ proteziyle söylenmesi yanında kapalı e ünlüsünün bir kalıntısı olarak da değerlendirilebilir:

Ön seste:

eeri / iiri “eğri”,
ekşi / iışı “ekşi”,
emää / imää “yemek”,
emäk / imek “yemek”,
emik / imik “beyin”,
enmää / inmää / yinmää “inmek”,
enmää / iinmää “yenmek”,
eyi / ii “iyi”,
eyri / eeri / iiri “eğri”.

İlk hecedeki iç seste:

bey / biy “bey”,
çemrek / çimrek “hızlı, çemrenmiş”,
deil / deyil / diil / diyl “değil”,
gevrek / givrek “gevrek”.

İlk hece dışındaki iç seste:

benez / beniz “beniz”,
delermää / delirmää “delirmek”.

Kapalı e ünlüsünün i- ve e- yönünde standartlaştığı kelimeler de bulunmaktadır:

diymää / diimää “değmek”,
diyşmää / diişmää “değilmek”,
deeni / deini / deyni / deyne / deyni “diye, için”.

Kapalı e ünlüsünün yarattığı bu fonetik kararsızlık ödünç kelimelere de yansımıştır:

belet / bilet < Fr. billet “bilet”,
beyaz / biaz / biáz / biyaz < Ar. beyāz “beyaz”,
beygir / biigir < Far. bārgīr “beygir”,

bezergän / bezirgan < Far. bāzergān “bezirgan, tüccar”,
çeyrek / çiierek < Far. çār-yek “çeyrek”
çeyz / çiiiz / çiyz < Ar. cihaz “çeyiz”,
desetina / destina / distina < Rus. desätina “2400 metreye denk bir arazi ölçü birimi”,
desetka / desätka / disetka < Rus. desätok “onluk, on tane”,
ehali / ihali < Ar. ahālī “ahali”,
elaam / ilham < Ar. ilhām “ilham”,
heybä / hiybä / hüübä / hiybä < Ar. ‘aybe “heybe”
jeletka / jiletka < Rus. jeletka “yelek”,
keelä / kiilä < Ar. kehle “kehle, bit”,
male / maley / maleley / mali < Bul. male “anne, anneciğim”,
naşey / naşi < ne + Ar. şey’ “ne”,
pateka / patika < Bul. puteka “patika”,
peet / piet / piit < Ar. beyt “şiiir”,
rezinka / rizinka < Rus. rezinka “lastik bant, silgi”,
sajen / sajın < Rus. sajen “2.13 metrelik uzunluk”,
tereze / terezä / terezi < Far. terāzū “terazi”.

3. ä (açık e)

Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde de bulunan açık e (ə / ä), a / e arası söylenen ince, düz, geniş bir dil-damak ünlüsüdür, kapalı e ünlüsünden iki derece daha geniştir. Gagavuz Türkçesinde merkez ağzında kullanılan ä ünlüsü ön seste görülmez. Kelime kök ve gövdelerinin orta ve son hecelerinde bulunur.

Kelime çekim eki aldığıında yerini e ünlüsüne bırakır bu yönüyle bağımsız bir fonem değeri taşımaz bazen a ünlüsünün bazen de e ünlüsünün alofonik bir varyantı gibi kullanılır (Özkan 2019: 85).

bän / bendä, nä / nedän.

ä sesi genel Türkçenin aslî ünlülerinden değildir. Aslî e ve aslî a ünlülerinin bir alofonik varyantı olarak gelişmiştir. Ancak Gagavuz Türkçesinde ince sıralı fiillerde şimdiki zaman ve geniş zaman çekimini belirleyen bir fonem ve morfem unsurudur: *geler* “geliyor”, *gelär* “gelir”.

ä / e

armän / ermeni “Ermeni”,
böölä / bölä / büülä / büle / büyle
endezä / hendeze / < Far. endaze “65 santimetrelilik bir uzunluk ölçüsü”,
genä / gene “gene”,
gölgä / gülge “gölge”,
kepcä / kepçe < Far. kefçe “kepçe”,
kerä / kere < Ar. kerre “kere, defa”,
sabaalän / sabaalen < sabahleyin “sabahleyin”
senä / sene < Ar. sene “sene, yıl”,
tä / te “gösterme ünlemi”

ä / a

a ünlüsünün alofonik varyantı olarak **ä** ünlüsü, daha çok V. Moşkov’un derleme metinlerinde görülmektedir (Moşkov 1904).

bacä / baca < Far. bāce “baca”,
buncä / bunca “bunca”,
filcän / filcan < Ar. fincān “fincan”,
gegä / gega < R. gega “kanca, tığ”,
kalä / kala / kale < Ar. qal’a “kale”,
kancä / kanca < İt. gancio “kanca”
karımcä / karımca “karınca”,
kayräk / kayrak “kaygan, cilalı”,
mancä / manca < İt. mangia “yemek”,
fukaarä / fukaraa < Ar. fuqarā “fukara”,
sevdä / sevda < Ar. sevdā “sevda”,
sütläç / sütläş / sütleş < sütlü aş “sütlaç”.
zaarä / zahra < Ar. zaḥīre “zahire”.

Rus alfabesindeki **я** ünlüsü **ya** ve **e** sesleri yanında **ä** ünlüsü ile de karşılanmaktadır:

däkon / diakon < Rus. dyakon “papaz yardımcısı, diyakoz”,
däul / devol / dyavol < R. dyavol “şeytan, yaramaz çocuk”.

4. o / u

Gagavuz Türkçesinde ilk hece **o** ünlüsü tıpkı Kıpçak gurubu Türk lehçelerinde özellikle de Kazan Tatar Türkçesinde olduğu gibi (Öner 1998: 4-5) yarı dar bir ünlü olarak söylenir (Pokrovskaya 1973: 616) ve bu yarı darlık daha da ilerleyerek **u** ünlüsüne geçer. Özellikle **g > v** ünsüzlerinin yanında ortaya çıkan bu fonetik gelişmenin diğer Balkan Türk ağızları gibi Gagavuz Türkçesini de Kıpçak Türkçesine bağlayan bir eğilim olduğu düşünülmektedir (Aydemir 2005: 27-47). Tek şekilli kullanımlarda dar ünlü **u** sesinin daha baskın olduğu açıktır.

boaz / booz / buaz. “boğaz”
bolgar / bulgar “Bulgar”,
booday / boyday / buuday “buğday”,
boza / buza “boza”,
çotra / çutra < Yun. çotra, Bul. çutra “su kabı, şarap matarası”,
doktor / dohtor / doftor / doftur < Fr. docteur “doktor”,
dooramaa / duurmaa “doğramak”,
dooumaa / doumaa / duumaa / duvmaa “doğmak”,
koolamaa / kuvalamaa “kovalamak”,
koraş / kuraj < R. curaj “keyif, cesaret”,
kovmaa / kuumaa “kovmak”,
popka / pupka “sivilce, akne”,
toyan / tuyan “yağlı”.

5. ö / ü

Gagavuz Türkçesinde ilk hece **ö** ünlüsü, **o** ünlüsünde olduğu gibi, Kıpçak gurubu Türk lehçelerinde özellikle de Kazan Tatar Türkçesinde olduğu üzere (Öner 1998: 4-5) yarı dar bir ünlü

olarak söylenir ve bu yarı darlık daha da ilerleyerek **ü** ünlüsüne geçer. Bu alofonik varyant da aynı şekilde Gagavuz Türkçesini Kıpçak Türkçesine bağlayan bir eğilim olarak değerlendirilebilir. Ancak Gagavuz Türkçesinin genel sözvarlığında **o / u** ses denkliğinde olduğu gibi, bu ses denkliğinde de dar ünlü **ü** sesinden yana daha kuvvetli bir eğilimin olduğu görülmektedir.

böbrek / böörek / büürek “böbrek”,
böölä / bölä / büle / büülä / büyle “böyle”,
böön / bugün / büün “bugün”,
böörek / büürek “börek”,
gölgä / gülge “gölge”,
görümçä / gürümce “görümce”,
höküm / hüküm < Ar. hukm “hüküm”,
hudö / hudü “ domuzları uzaklaştırmak için kullanılan ünlem”,
kölä / külä “köle”,
köv / köy / küü / küv / küy < Far. küy “köy”.
özek / yözek / üzek “arabanın ön ve arka akslarını birbirine bağlayan kiriş”.

6. ı / u

b, f, m gibi dudak ünsüzlerinin yanında kullanılan **u** dudak ünlüsünün düz ünlü **ı** ile nöbetleşmesi diğer Türk dili alanlarında fazlaca görülmeyen bir aykırılışma eğilimidir.

bıka / buka < R. bucă “lokma”
bıkaa / bukaa “bukağı”,
bıkadar / bukadar “bu kadar”,
bıra / bura “bura”,
bıyan / buyan “bu yan, bu taraf”,
bıyıl / buyıl “bu yıl”,
bızaa / buzaa “buzağı”,
fırça / furça < Yun. vurtsa “firça”
fıska / fuska “sivilce”,
fısta / fusta < R. fustă “eteklik”,
fıstan / fustan < Ar. fustān “fıstan, kadın giysisi”,
fıta / futa < Ar. fūta “önlük”,
mındar / mundar < Far. murdār “murdar”,
yımırta / yumurta “yumurta”,
yımışamaa / yumuşamaa “yumuşamak”.

7. Orta hece ünlüsü

Orta hece ünlüsünün özellikle dar olması durumunda düşmesi yaygın bir ses özelliğidir. Ancak Gagavuz Türkçesinde bu kuralın da orta hece ünlüsünün düşmesi ve korunması şeklinde ikili bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Hatta bazı ödünç kelimelerde türeyen orta hece ünlüleri, bazen düşürülerek ikili şekilde kullanılmaktadır.

ayrı / ayırı “ayrı”,
beşka / beşika < R. băşică “mesane, idrar torbası”,
burda / burada “burada”,
çevrim / çevirim “çevrim”,

çevrinti / çevirinti “girdap, anafor”,
çıkırık / çıkırık “çıkırık”,
devrim / devirim “devrim”,
encek / enicek “küçük yavru, enik”,
hasret / hasiret < Ar. *hasret* “hasret”,
katfä / kadifät < Ar. *kaṭīfe* “kadife”,
naaflä / naafilä Ar. *nafile* “nafile, boşuna”,
solcan / solucan “solucan”,
şurda / şurada “şurada”,
tayf / tayıf < Ar. *ṭayf* “zayıf, yorgun, bitkin”,
temră / temiră “liman, serap”,
yalnayak / yalınayak / yalinyak “yalınayak”.
yumruk / yumuruk “yumruk”.

8. h ünsüzü

Gagavuz Türkçesinde ön ses **h** ünsüzü, üç farklı alofonik varyant ile karşımıza çıkmaktadır:

- 1) Aslı **h-** ünsüzünün düşmesi ve korunması,
- 2) Ön seste **h+** protezi ve **ø** denklığı,
- 3) Ön seste **h-** ünsüzünün **f-** ünsüzüyle nöbetleşmesi.

ø / h-

Ön seste **a** ünlüsüne komşu **h-** ünsüzünün düşürülmesi, Balkan Türk ağızları yanında Doğu Karadeniz ağızlarında da yaygın olarak görülür (Özkan 2019: 142-143). Ancak aynı ölçüde ön seste **h-** ünsüzünün korunması hatta bazı kelimelerde ön seste **h+** türemesinin görülmesi Gagavuz Türkçesinin tarihî gelişimine ve ağız alanlarının tasnifine temel teşkil edecek alofonik bir görünüm arz etmektedir.

aber / haber < Ar. *ḥaber* “haber”,
acı / hacı Ar. *ḥaccī* “hacı”,
açan / haçan “o zaman, -dığı zaman”,
adi / hadi “hadi”,
ak / hak < Ar. *ḥaqq* “hak”,
alaç / alaçu / halaç / halaçu < Ar. *ḥallāc* “hallaç, yün ve pamuk tarayıcı”,
alis / aliz / haliz < Ar. *ḥālīs* “halis”.
alka / halka Ar. *ḥalka* “halka”,
alver / halver Far. *ḥāye-vār* “havyar”,
amam / hamam < Ar. *ḥammām* “hamam”,
amber / hamber < Far. ‘anber “amber”,
amur / hamur < Ar. *ḥamīr* “hamur”,
hangı / angı < kangı “hangi”,
hani / ani < kanyu “hani”
arcamaa / harcamaa “harcamak”,
arç / harç < Ar. *ḥarc* “haraç vergisi, masraf”,
ardal / hardal < Ar. *ḥardal* “hardal”,

arın / harın < Ar. *ḥarūn* “inatç”,
arman / harman < Far. *ḥirmen* “harman”,
asa / hasa (Rus. *hasa*) “patiska bezi, pamuklu sık dokunmuş bez”
aseet / haseet < Ar. *ḥased*) kışkanç, haset.
haseet / hasiet / aseet < Ar. *ḥayṣiyyet* “haysiyet, huy, karakter”,
asır / hasır < Ar. *ḥaṣīr* “hasır”,
asret / hasret < Ar. *ḥasret* “hasret”
asta / hasta < Far. *ḥaste* “hasta”,
aşeş / aşiş / haşiş < Ar. *ḥaṣḥāṣ* “haşhaş”,
aşlak / haşlak “kaynar”,
aşlamaa / haşlamaa “haşlamak”,
aşlantı / haşlantı “yanık, yanma”,
ata / hata < Ar. *ḥatā* “hata”
atır / hatır < Ar. *ḥātīr* “hatır”,
ava / hava < Ar. *hevā* “hava”,
avez / havez < Ar. *heves* “heves”,
aydut / haydut < Ar. *ḥaydūd* “haydut, hırsız”,
ayır / hayır < Ar. *ḥayr* “hayır”,
ayli / hayli < Far. *ḥaylī* “hayli”,
aymana / haymana “başıboş, tembel”,
ayta / hayta “hayta, başıboş”,
ayvan / hayvan < Ar. *ḥayvān* “hayvan”,
azetmä / hazetmä < Ar. *ḥazz* T. et- “hazetmek”
azır / hazır < Ar. *ḥāzīr* “hazır”.

Ön seste **h-** düşmesi ve korunması diğer ünlülerin yanında da görülür:

endek / hendek < Ar. *ḥandaḥ* “hendek”,
enez / henez < Far. *henüz* “henüz, şimdi”,
er / her < Far. *her* “her”.
erif / herif < Ar. *ḥarīf* “adam, erkek”,
esap / hesap < Ar. *ḥisāb* “sayı, hesap”,
ıncahınç / hınçeinç “hıncahınç, çok dolu”
ırsız / hırsız “hırsız”,
ısım / hısım / yısım < Ar. *ḥiṣm* “hısım, akraba”,
ız / hız < Far. *ḥīz* “hız”,
izmet / hizmet < Ar. *ḥidmet* “hizmet”,
oş / hoş < Far. *ḥoş* “hoş”,
urma / hurma < Far. *ḥurmā* “hurma”.

İç ve son seste **-h-**, **-h** sesi de ön seste olduğu kadar olmasa da dikkate değer bir alofondur:

aamak / ahmak < Ar. *aḥmaḥ* “ahmak”,
Allah / Allaa < Ar. *Allah* “Allah”,
anahtar / anatar < Yun. *anihteri* “anahtar”
tamah / tamaa Ar. *ṭama*^c “tamah”,

tehna / teena / Far. *tenhā* “tenha”,
yahnı / yaanı < Far. *yaḥnī* “et, et yemeği”,
zaarä / zahra < Ar. *zāḥīre* “zahire”.

h+ / ø

Ön seste aslî **h-** ünsüzlerinin düşmesi ve korunması kadar yaygın olarak görülen bir diğer ünsüz nöbetleşmesi de ön seste türemiş ve ön seste türemenin bulunmadığı (**h+ / ø**) alofondur. Gagavuz Türkçesindeki **h+** protezi eğilimini, Ana Altaycadaki **p+** ünsüzünün Ana Türkçede **h+** ünsüzü ile temsil edilmesiyle (Poppe 1960: 10-12) birlikte değerlendirmek mümkündür.

hadet / adet Ar. ‘aded “adet, sayı”,
halaza / alaza “tahıl ve sebze ekme makinesi”,
halvița / alvița Rus. *alvița* “çiçek”,
hambar / ambar < Far. *anbār* “ambar”,
hamber / amber Ar. ‘anber “amber balığından elde edilen güzel koku”,
haraba / araba “araba”,
harap / arap Ar. ‘arab “Arap”,
harapnik / arapnik “kamçı”,
hardey / ardey < R. *ardei* “acı biber”,
harmut / armut Far. *armūd* “armut”.
harpa / arpa “arpa”,
harpacık / arpacık “arpacık”,
haslı / aslı < Ar. *aşl* “asıl, gerçek”,
hastar / astar < Far. *āster* “astar”,
haşça / akça “akçe”,
haşınmaa / aşınmaa “aşınmak”,
haşlamaa / aşlamaa “fidan dikmek, bitkileri aşlamak”,
haşlantı / aşılantı “aşı izi”,
hav / av “av”,
havci / avcı “avcı”,
haygır / aygır “erkek at”,
hayı / ayı “hayı”,
haylak / aylak “aylak, başboş”,
hayva / ayva “ayva”,
hazman / azman “azman”,
helbet / elbet “elbet”,
hen / en “en”,
hendeze / endezä < Far. *endaze* “65 santimetrelik bir uzunluk ölçüsü”,
hırgalamaa / ırgalamaa “sallamak”,
hıştır / ıştır < Bul. *ıştır* “solmayan çiçek, yaban pazısı”,
hıştıрмаa / ıştırmaa “konuşmak, ses çıkarmak”,
hobaltmaa / obaltma “büyük açmak, büyütme”,
hobur / obur “hortlak”,
holuk / oluk “oluk, yalak”,
horospu / orospu < Far. *rūspī* “fahişe”,

horuç / oruç < Far. rûze “oruç”,
hrendä / rendä < Far. rende “rende”,

h / f

Ön ses **h** / **f** nöbetleşmesi de **h+** / **ø** nöbetleşmesi gibi Altay dilleri arasında görülen bir nöbetleşmenin uzantısı olarak görülebilir (Poppe 1960: 10-12). Ayrıca ön ve iç seste yaygın olan bu alofonun **h** > **f** boyutunun Karamanlı ve Kastamonu ağızlarıyla karşılaştırılabileceği ifade edilmektedir (Dimitriev 1933: 98).

hodul / fodul < Ar. fuḏūl “fodul”,
hol / fol < Yun. foli “kuluçka yeri”,
holer / foler < Lât. foler “dikenli bir bitki”,
holera / folera / fulera < Rus. holera “kolera”,
horoz / foros / foroz < Far. ḥorūs “horoz”,
horu / foru < Yun. khoreia “müzik eşliğinde el ele oynanan halk oyunu, hora”,
hoşaf / hoşau / oşaf / foşaf < Far. ḥoş-âb “hoşaf, komposto”,
hotul / fotul “kovan”,
huni / funi < Yun. honi “huni”,
kuhnä / kufnä < Rus. kuhnä “mutfak”.
külâh / külaf < kulâh “külâh”,
luhusa / lufusa < Yun. lohousa “lohusa”,
luhusnița / lufusnița / lișnița “yeni doğmuş çocuğun kaderini belirleyen efsanevî dişi yaratık”.
mayhoş / mayfoş < Far. mey-ḥōš “mayhoş, gizemli”,
pahta / pafta < Far. bâfte “metal toka”,
ruh / ruf < Ar. rūḥ “ruh, can”.
silah / silâf < Ar silâḥ “silah”,
tahta / tafta “tahta, divan”

9. -v- / ø

İç seste kullanılan diş dudak ünsüzü **-v-**, çift dudak ünsüzü **-w-** sesine geçişin bir belirtisi olarak düşürülmek veya korunmak suretiyle iki şekilli kullanılmaktadır. Gagavuz Türkçesindeki bu nöbetleşmenin komşu Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle geliştiği düşünülebilir.

av / au “av”,
advokat / audukat < Rus. advokat “avukat”,
avgust / august < Lât. avgust “ağustos”,
avşam / auşam “akşam”
avtomat / automat < Rus. avtomat “otomatik”,
avtoritet / autoritet < Rus. avtoritet “otorite”;
avuç / auç “avuç”
avutmaa / autmaa “avutmak”,
cuvap / cuap < Ar. cevâb “cevap”,
çivlamma / çulamma “kızmak, öfkelenmek”,
duva / dua < Ar. du‘â “dua”,
duvak / duak “duvak”,
duvan / duan “doğan, bir yırtıcı kuş”,

duvar / duar < Far. *dīvār* “duvar”,
gävur / gäür < Far. *gebr* “dinsiz kişi”,
kuvan / kuan “bal arısı”,
kuvmaa / kuumaa “kovmak”,
suva / sua “sıva”,
suvamaa / suamaa “sıvamak”,
suvan / suan “soğan”,
suvazlamaa / suazlamaa “sıvazlamak, okşamak”,
tavlu / taulu “tavlı, yağlı”,
tavşam / tavşan / tauşan “tavşan”,
yavuz / yauz “küçük ve şişman sığır”.

10. *y+* / *ø*

Dar ünlülerle başlayan kelimelerde ön sesteki *y+* / *ø* alofonu Eski Türkçede ve Eski Oğuz Türkçesinde yaygın olarak görülmektedir (Özkan 2019: 151-152). Bu ses özelliğinin Gagavuz Türkçesini Eski Oğuz Türkçesine bağlayan bir durum olarak görülmesi yerinde olur. Geniş ünlülerin *y+* / *ø* alofonu ile kullanılması daha çok Bulgaristan Gagavuz sahasında görülmektedir (Zajaczkowski 1965: 51-52).

yısınmaa / ısınmaa “ısınmak”,
yıslamaa / ıslamaa “ıslamak”,
yıkmaa / ikmaa “yıkamak”,
yıkamaa / ikamaa “yıkamak”,
yıldız / ıldız “yıldız”,
yılan / ilan. “yıldız”,
yelek / ilek “yelek”,
yıl / il “yıl”,
yımırta / ümırta “yumurta”,
yımışak / imışak “yumuşak”,
yılaç / ilaç < Ar. ‘ilāc “ilaç”,
yıman / iman < Ar. *īmān* “iman”,
yımdat / imdat < Ar. *imḏād* “imdat”,
yınanç / inanç “inanç”,
yınat / inat Ar. ‘inād “inat”,
yınsan / insan “insan”,
yıpramaa / ipramaa “yıpranmak”,
yıprak / irak “ırak”,
yıspas / ispas < R. *ispas* “Hz. İsa’nın göğe yükselişiyle bağlantılı dinî bayram”.
yödemää / ödemää “ödemek”,
yölmää / ölmää “ölmek”,
yömür / ömür Ar. ‘umr “ömür”,
yörmää / örmää “örmek”,
yöte / ötää “öte”,
yüç / üç “üç”,
yük / ük “yük”,

yürek / ürek “yürek”,
yürküütmää / ürkütmää “ürkütmek”,
yürümää / örümää “yürümek”,
yüvä / üvä “üvey”,
yüst / üst “üst”,
yüüsüz / üüsüz “öksüz”,
yüüsek / üüsek “yüksek”,
yüütmää / üütmää “öğütmek”,
yüz / üz “yüz”,
yüzüm / üzüm “üzüm”.

11. t- / d-

Gagavuz Türkçesi ön seste tonsuz **t-** ünsüzünün korunduğu Batı Oğuz Türkçesi özellikleri gösterir, ancak sınırlı kelimedede ön seste **t- / d-** alofon varyantlaşması görölmektedir.

temin / demin “demin”,
tara / dara < İt. tara “dara”,
tembel / dembel < Far. tenbel “dara”,
tokuşmaa / dokuşmaa “tokuşmak”,

12. -z / -s

Son seste tonlu **-z** ünsüzünün tonsuz **-s** ünsüzüyle nöbetleştiği görölmektedir:

gaz / gas < Fr. gaze “gaz”,
gavanoz / gavanoz < Yun. kavanoz “kavanoz”,
gözçääz / gözces “gözceğiz”,
haliz / halis < Ar. hâliş “halis, gerçek”,
papaz / popaz / papas Yun. papas “papaz”.

Sonuç

Gagavuz Türkçesinin söz varlığı, geçirdiği tüm tarihî dönemlerin izlerini günümüze kadar taşımakla kalmaz, aynı zamanda yakın dönemlerde ortaya çıkan dil içi ve dil dışı ilişkilerin şifrelerini de sunar. Özellikle alofonik varyant ilişkisi taşıyan kelimeler sosyal ve kültürel çeşitliliğin boyutlarını sergilemektedir.

Aslı uzun ünlüler bengutaşlardan Eski Oğuz Türkçesine uzanan daha eski bir dil tabakasını yansıtırken aynı kelimelerin normal ünlülü kullanımlarının yaygınlaşması son dönemlerdeki Oğuz esaslı Türkiye Türkçesi unsurlarının artmasıyla ilgilidir.

Yuvarlak ünlülerin daralması ve dar ünlülerin ön plana çıkması Gagavuz Türkçesindeki Altınordu Kıpçak ve Balkanlar’daki Kuman etkileriyle birlikte düşünölmelidir.

Kapalı **e** ünlüsünün **i** ve **e** olarak alofonik varyant oluşturması, yine Gagavuz Türkçesinin tarihî derinliklerinden gelen bir fonemin farklı görünömlerle bir çeşit ünlü nöbetleşmesiyle devam etmesidir.

Dudak ünsüzleri olan **b, f, m** gibi seslerin komşu yuvarlak ünlüsünün, düz dar **ı** ünlüsü ile nöbetleşmesi, Gagavuz Türkçesinde son dönemlerde başlayan bir aykırılışmanın uzantılarıdır.

Gagavuz Türkçesi söz varlığındaki ön ses **h-** ve **y-** ünsüzleri ile iç ses ve son ses **v** ünsüzü, hem korunması ve türemesi hem de düşmesi ve başka seslerle nöbetleşmesiyle çok önemli bir konumdadır. Bu iki ünsüz de hem varlığı hem de yokluğu ile Altay dillerindeki ses denklikleri

açısından da önemli bir yere sahiptir. Özellikle Halaç Türkçesindeki ön ses **h-** ünsüzü ve Yakut Türkçesindeki son ses **-h** ünsüzü, iç ve son sesteki **g** ünsüzünden gelen **v** ünsüzünün durumu Türk lehçe tasniflerinin en temel fonetik kıstaslarıdır (Tekin 1989: 141-168). Bu sebeple Gagavuz Türkçesinin tarihî yolculuğuna ve bugünkü Türk dili kollarıyla kurduğu ilişkilere dair önemli ipuçları vermektedir.

Kaynaklar

- Aydemir, Hakan (2005), “Gagauzcada Kıpçakça etkisi üzerine”, *Studia Turcologica Cracoviensia*, S. 10, 2005, s.27-47.
- Ciachir, Mihail, (1938), *Dictionar Gagauza (Tiurco)-Român*, Chişinău.
- Dimitriev, N.K. (1932), “Gagausische Lautlehre I”, *Archiv Orientalni*, S.4, s. 208-224.
- Dimitriev, N.K. (1932), “Gagausische Lautlehre II”, *Archiv Orientalni*, S.4, s. 349-362.
- Dimitriev, N.K. (1933), “Gagausische Lautlehre III”, *Archiv Orientalni*, S.5, s. 96-113.
- Çebotar, Dron (2002), *Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük*, Pontos, Chişină.
- Gaydarci, G.A. - Kolta, E.K. - Pokrovskaya, L.A. – Tukan, B.P. (1973) *Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar*, (Redaktör, N.A. Baskakov), Moskva.
- Ghenov, Victor – Cârâmâzâ (2005), *Dicționar Poliglot Rus – Găgăuz – Turc – Român*, Bucureşti- România.
- Karaağaç, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Moşkov, Valentin (1904), *Nareçia Bessarabskih Gagauzow*, Radloff “Proben”, St. Petersburg.
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Özakdağ, Nadejda (2019), *Valentin Moşkov Besarabya Gagauzlarının Ağızları (Söz varlığı)*, Efe Akademi, İstanbul.
- Özkan, Nevzat (2019), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Pokrovskaya, L.A. (1964), *Grammatika Gagauzkogo Yazıka Fonetika i Morfologia*, Moskva.
- Pokrovskaya, L.A. (1973), “Kratkiy Oçerk Grammatika Gagauzkogo Yazıka”, *Gagauzkogo-Russko-Moldavskiy Slovar*, Moskva, s.612-664.
- Poppe, Nicholas (1960), *Vergleichende Grammatik Der Altaischen Sprachen: Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden. Türkçe çevirisi Zeki Kaymaz (1994), *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri 1. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, İstanbul.
- Tekin, Talat (2022), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekin, Tekin (1989), “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem*, S. 5, s. 141-168.
- Yılmaz Ceylan, Emine (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 1, s. 151-165.
- Zajaczkowski, Wlodzimierz (1965), “Vocabulaire Gagaouze - Français”, *Folio Orientalia*, Tom:VII, s.29-73.

UDC 81’373:811.512.165:811.512.1

GAGAUZÇANIN HEM BALKAN AAZLARININ ORTAK LEKSİKASI

Karanfil Güllü

Dr., Komrat Devlet Universiteti, Moldova

e-mail: gullukaranfil@hotmail.com

orcid id: 0000-0002-8045-7822

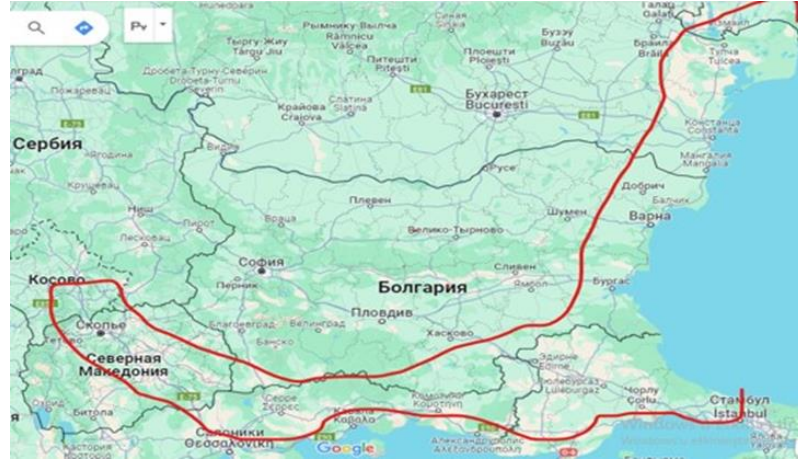
Abstract: We have a special layer of Gagauz lexicon that forms a common lexical layer with Turkey Turkish from the Thracian region. Because these lexemes are preserved and used only in these two languages. In this research, words not found in other Turkic languages were explored, used both in the Gagauz language and the Thracian region, or in other words, words used by Balkan

Turks. These words constitute the Thracian layer of the Turkish language. Let's see the region where the Thracian dialect is used on the map below.

Keywords: Lexicon, Thracian region, Gagauz, dialect.

Biliner, ani Gagauz dili 20-ci asirin ilk payında aaraştırılmaa çeketti. İlk aaraştırmacılarından biri türkolog Nikolay Dmitriyev oldu. O, Valentin Moşkovun 1900lerdä Ütülüküy hem Beşalma küylerindä kalarkan topladı materialların temelindä bu ilk aaraştırmalarını yaptı. Statyalarından biri Gagauz leksikasının kökeni için yazılmıştır [1, s.273]. Bu aaraştırmada ilk kerä kökenä görä Gagauz leksikası incelendi. Dmitriyev, Moşkovun Gagauzça-Rusça sözlüünanalizini yaparak «К вопросу о словарном составе гагаузского» языка adlı statyasında yazdı. Burada Dmitriyev Gagauz Türkçesinin en büyük katının şüpesiz türkkökenni olduunu deer. Alınma leksikasını Grek, Roman hem Slavyan katlarına böler. Gagauz dilindä olan Arap hem Fars kökeni lafları Türk dilindä olan lafların semantikalarını karşılaştırêr.

Var nasıl demää, ani Gagauz leksikasının özel bir katını Türkiye Türkçesinin Trakiya aazlarınnan ortak leksika katımızı oluşturêr. Çünkü bu leksemalar ancak bu iki dildä korunmuş hem kullanılmaktadır. Bu aaraştırmada başka Türk dillerindä olmayan lafları, taa çok Gagauz dilindä hem Trakiya aazlarında, başka türlü desäk, Balkan Türkleri tarafından kullanılan laflar aaraştırıldı. Bu laflar Türk dilinin Trakiya aazlarını oluşturêr. Aşaadaki kartada Trakiya aazlarının kullanıldı bölgeyi görelim.

J.Denyinin 1921-ci yılda yazdı “Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)” adlı kiyatta Trakiya aazlarınnan baalı çok bilgi vardır. Karaman aazında oldu gibi Selanik aazında da *ettikten sonra* yerinä *ittikten sâni* şeklinin kullanıldını, *kadar* lafının, Anadolu aazlarında *kadak* denmesine karşı Rumeli Balkan Türkçesinde *kaa*, Makedoniya aazında *kadan* dendiini; *bayağı* lafının taa sık *baya* şeklindä kısaltılarak “pek” anlamında kullanıldını; *saat onadan*, *şimdiyeden* gibi kullanımların bu gün Selanikin Türkçe söyleyän halkı arasında yaşadını kaydetmiştir. (J. Deny (1941): Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), çev. A.U. Elöve.:985,578,278,588). Gagauz lafetmä dilindä da *kadara kaa* kullanılêr, *diil läüzıma dillääm* dener, *onadan*, *şindiyädän* formaları sa literatürä dilindä kullanılêr.

«Trakya Ağızları Sözlüğü»nü incelediktän sora, başka Türk dillerindä olmayan, salt Gagauz türkçesinde hem Balkan türkçesindepek çok ortak lafımızın ortaya çıktını gördük. Onlardan birkaçını seçeräk aaraştırmaa denedik.

SAA YAA// SAAYAAYI. Bu leksema «сливочное масло» maanasında Gagauzça-Rusça-Romınca sözlüktä bu iki variantta verilmiş [GRRS, 546].

Greçiyanın (Batı Trakiya bölgesi) Gümülcinâ, Bulgarıyanın Deliorman bölgesindâ *sā yā* «sağ yağ, tereyağı» kullanılmaktadır[TAS, 823].

Ne başka Türk dillerindâ, ne dâOguz grupası Türk dillerindâbu formaya rasgelmeeriz: AzT. *kəra yağı*, TT. *tere yağı*, Türkm.T. *yağ*, Kırım T. *sarı yağ*. Türkiyenin Kars ağzında da *sarı yağ* lekseması kullanılmaktadır. L. Pokrovskaya Gagauz dilindâ olan *saa yaa* lafının *sarı yaadan* oluştunu söleer. Trakiya aazlarında R sesinin düşmesi sonucunda oluşmuş demää istesak tā, pek meraklı, ani bütün bizdâ kullanılan formada aaraştırdımız leksema XI. asirdâyazılan Mahmut Kaşkarlının «Dîvânu Lugâti't-Türk» kitabında *saY yaY* «коровье масло» formasında var [МК, III, 153].

PATKAN. Başka türk dillerindâ raslamadımız taa bir leksema Gagauz dilindâ hem Deliorman bölgesindâ «крыса, iri fare» maanasında sık kulanilêr [ÖDTAS. 208. *Deliorman*]. Hep bu maanadabu lafi biz macar (*patkány*),slavak (*potkan*) sloven (*podgana*) dillerindâ bulduk. Buradan annaşilêr, ani *patkan* lafi Gagauz dilinâhem Deliorman bölgesindâ yaşarkan Türklerin dilinâ Gagauzlar Dobruca bölgesindâ yaşarkan Slav kökenni dillerindân geldi.[2]

PATLACAN. Gagauzlar poslyon aylesindân olan «помидор» maanasında kırmızı, sulu zarzavata Komrat-Çadır aazında *patlacan*, Valkaneş aazında sa *patlıcan* derlâr. TT. Domates, Az.T. hem Turkm.T. *pomidor*. Azerbaycan Türkçesinin Nahçivan aazında *kırmızı badımcın* deerlâr. Oguz grupası Türk dillerindâTT. *patlıcan*, AzT. hem Türkm.T. *badımcın* «баклажан» maanasında kullanılmaktadır.

Balkannarın ancak Deliorman bölgesinin Türkleri, Gagauzlar gibi «domates»â *patlacan* deerlâr[TAS, 795].Rus. «баклажан», TT. *patlıcan* Gagauz Türkçesindeki karşılımor *patlacan* hem Deliorman bölgesinin Türklerindâ *mō patlacan* şekilindâ kulanilêr.[TAS 721]. Patlacan ancak domatesâ densâ dâ, Komratta *patlacani* «фиолетовый» lafına da rasladık. [3]

Gördüümüz gibi bu zarzavat adı karışmış, ama renk olarak Gagauz dilindâ kalan bu leksemanın istorik gelişmesini gösterer.

Meraklı, ani Bulgar dilindâ *патладжан* ‘mor patlacan’ maanasında kulanilêr. Arap kökenni *bādinçān* Türk dilinâ geçerek *patlıcan* şekilini kazanmış. Türk dilinin yardımınnan Deliorman Türkçesinâ hem Gagauz Türkçesinâ geçmiş, ama ‘помидор, domates’ maanasını almış.

ÇANTI. Gagauz Türkçesindâ *çanti* leksemasının «бедро, kalça» maanasına gelir. Bulgaristan Türklerinin dilindâ *çanti* «leğen kemiği» maanasında kulanilêr (DS: Kemaller, Rusçuk, Bulgaristan; ÖDTAS. 85. Deliorman)[TAS, 224]. Başka Türk dillerindâ *çanti* leksemasına rasgelmeeriz.

Anadoluda *çanti* ya da *çandı*, ev duvarı örmek için kullanılmak üzere biçilmiş odunlarla ve çivi çakılmadan yapılan ev çeşididir.Trakiya aazlarında hem Gagauz dilindâ kullanılan bu leksemanın ev çeşidi olan *çanti/çandı*yan bir leksik bir baayı az da olsa duyuler. Bu leksemanın etimologiyası karannık kalêr.

ALLELÄ. Gagauzça-Rusça-Romınca sözlüktâ bu leksemanın birkaç variantı var: Alle/allä /allem [GRRS, 32] / allelä [4, 176]Pokr.) /allelem/ «кажется, наверное».

Deliorman bölgesinda laf bu formada kulanilêr: aylâ \ aylām Galiba, herhalde[TAS,102].

Çanakkale bölgesindâ *alleylem* ‘zannederim, herhalde, belkide, galiba’. (Gelibolu -Çkl.) [TAS,48].

Leksemanın kökeni için hiç bir araştırmacı bir fikir bildirmemiş. Balkan Türk aazlarının çoyunda *h* sesinin düşmä olayına bakarsak anlarınız ki ‘Allelä’ lafı TT olan *haliyle* lafindan oluşmuştur. İkisinin dâ maanası birtürlü. *Hal* lafı arap kökenni bir laftır.

BOLAY/BALAY. Gagauzca-Ruşça-Romınca sözlüündä *bolay* дабы, лишь бы [GRRS, 97], Valkaneş aazında balay variantları da kullanılêr.

Trakiya aazlarında bu laf aşaadakı variantlarda hem maanalarda kullanılmaktadır:

balay«belki» Ahmet çok hasta balay iyi olur. (DS: Ortaköy, Gelibolu -Çkl.; Ceylânköy, Lüleburgaz -Krk.);

balay«inşallah» Ahmet balay gelmiştir. (DS: Pınarhisar -Krk.)

balay«İnşallah olur» anlamında kullanılan bir söz (SİYA: Silistre (Silistra),BSYD)

balay /*baleyki* «bari, keşke, hiç olmazsa, öyle ise». (DS: Büyükdöganca, Keşan, Kayapa -Ed.; Çengelli, Lüleburgaz, Çavuşköy, Babaeski, -Krk.; 64. Deliorman.)[TAS, 118]

Gagauz dilindä hem Trakiya aazlarında olanbu laf Kıpçak grupasının dillerindä olan Başk.T *bilay* «bölä, bu şekildä»; Kazan Tat. *bolay* «так», Çuv. *pul* «быть» olarak kullanılmaktadır. Kıpçak grupasının dillerindä kullanılan bu leksemanın Oguz grupasına girän Türkiyä Türkçesinin Trakiya aazlarında hem Gagauz Türkçesindä kullanılan bu laf bir kıpçakizma olarak gözükmektedir.

MARİ. *Mari, mara, maru, mare* fonetik variantlarındaolan bu laf kıza, kariya danışma forması olarak kullanılêr[GRRS,457].

Bu laf *mare/marey/mare/moru* şeklindä seslenmä, danışma (kadınlar için). (TVMA)Hayrabolu; BSYD. –Demirköy/Lalapaşa –Ed.; TDOE) TAS, 691. Lafa ancak Kosova, Makedoniya, Greçiya, Rumıniya Türklerindä rasgeleriz.

XI-XII yy. yazılan ‘Kitabi Dede Korkut’ kiyadında148 kerä *marə\mare* leksemaları kullanılmıştır. Uygur hem Kırgız dillerindä *mari-maq, mara-maq* ‘bakmaa, kuşku bakmaa, göz atmaa’, V.Radlovun sözlüündä ‘görmä, gözletmä’ maanalarında not edilmiştir.

‘Kitabi Dede Korkut’ kiyadından birkaç örnek verelim:

Başındağı tulğulğani nə ögersən, mərə kafır?[KDQ, 43];

Qazan aydır: “Mərə çoban, bu ağaç nə ağacdır? “- dedi [KDQ, 46];

Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərlük mi göstərir [KDQ, 54];

Banıçiçek aydır: «Mərə qızlar, bu iygit, nə iygitdir?» [KDQ, 54]

Bu örneklerdän belli olêr, ani *mərə* hem anaya, hem düşmana, hem uşak bakıcısına, hem çobana denärmış, hepsini dâ ‘hey’ lafçaazınnan var nasıl diiştirelim.

Zamandaş altay hem kazah dillerindä hem *mere* hem dâ *mörön* fonetik variantları “nışan, göz koyulan yer”. Azerbaycan dilindä kulanılan *marit-(maq), bələrt-(mək)* «gözlerini obaltmaa» da *mara-(mag)*lan ilgilidir.

Orta asirlerdä yazılmış «Kitabi Dede-Qorkud» eposunda kullanıldı gibi şindiki dilimizdä dâ az-buçuk fonetik diişiklää uuramış *mari* \\ bre\\ brä\\ba \\be \\bä. variantları birtürlü semantikada aktiv kullanılêr.

– →bre// bra- be//ba

MERE*→

– →mara//mare// mari [5,78]

Bu aarştırmadan çıkêr, ani *mari* danışma lafçaazı pek eski hem temel maanası ‘hey, bana bak, dikkatını bana önel’.

KIRNAK. *Kırnak*lekseması «pak, temiz» maanasında Gagauz dilindä aktiv kullanılêr [GRRS,389]. Bu leksema da Türk dillerindä yok.

Türkiyenin Kırlareli bölgesinde *kırmak* «çalımlı, süslü gezen (kimse)». (DS: Çavuşköy, Babaeski, Lüleburgaz -Krk.; BSYD. –Demirköy/Lalapaşa –Ed.)

kırnak «cilveli, oynak (kadın)». (DS : -Ed Ceylân, Lüleburgaz -Krk.; Saray -Tk.; BSYD. –Demirköy/Lalapaşa –Ed.) *kırnak* «boyu posu yerinde olan». (DS: -Ed.).

Mahmut Kaşkarlının «Dîvânu Lugâti’t-Türk» kitabında «genç kul, esir kadın» maanasında *qırnaq* [ДТС,446] lekseması var. Örnek: Çünkü kırnağa bu söz ilhâm olur / Kaygu gitti gönlü sâz-kâm olur (Süle Fakih); Laf «Kitabi Dede Korkut» kitabında da kullanılmış. Kulum halayığım sana kırnak olsun [6].

Anadolu bölgesinde *kırnaksaçı* halk aazında «çok kıvrıcık saç»a dener. Bu eski örneklerde *kırnak* leksemasının maanası «kul, esir kadın». Lafin maanası Eski Türk yaratmalarında, Trakiya aazlarında hem Gagauzlarda başka olsa da, semantik baa incecik olsa da, duyulêr.

KABA. Gagauz Türkçesinde *kaba* leksemasının salt ‘yımışak’ maanası var: kaba ekmek, kaba yastık [GRRS,331]. Zamandaş Türkiya Türkçesinde *kaba* hem Azerbaycan Türkçesinde *qaba* «sert, çetin (грубый, черствый)» maanalarında kullanılêr.

Trakiya aazlarında *kaba* «şiş, yumuşak» maanasında var (ÖDTAS. 147. *Deliorman*) [TAS, 541]; –19cu asirin sonunda yaşamış olan Türk yazıcısı Hüseyin Rahmi Gürpınarın Gulyabani hikayesinde *kaba* «hafif olduğu hâlde kalın veya hacimli "Kaba bir yün döşekle temiz bir şilte, yastık yorgan buldum."Buradan belli olêr, ani taa ileri Türkiye Türkçesinde «sert» maanaylan birliktê «yımışak» maanası da kullanılmış.

SIRÇA. Ancak Valklaneş aazında kullanılan *sırça* «стекло, cam»[GRRS, 583] leksemasının derin kökleri var. Gagauz dilinin başka aazlarında ona *şışâ* deerlêr. Hep o maananda laf *Deliorman* bölgesinde *sırça* «sırça, cam» (ÖDTAS. 227. *Deliorman*) maanasında kullanılêr. Greşyanın Selanik taraflarda yaşayan Türklêr *sırça* «filcan»a deerlêr [TAS,865],

Leksemayı Dîvânu Lugâti’t-Türk Dizininde bulêrız: sırçğa şışe[7, 517].Orta asirlerde Türkçede kullanılan *sırçğa*//*sırçka*, taa sora *sırça* formasını almış.

Eski Türkçedeki *sırçğa* veya *sırçkasırış-* "1. erimek, akmak, sıvı hala gelmää işliından +ga/ka afiksindân oluşmuştur[8].

Gagauz Dilinin Valkaneş aazında kullanılan *sırça* TT. *cam*, AzT. *şüşə*, Türkm.T. *çüyşe*, *ayna* şeklinde kullanılmaktadır. Kıpçak grupasının Türk dillerinin çoyunda *ayna* lafi kullanılêr. Osmannı yazıcılarının XIV, XV hem XVI. asirlerde yazılantekstlerdê *sırça* «cam» karşılında sölenêrdi. Bir sıra yazıcıların yaratmalarında kalmış: «Sırça köşkte oturan, komşusuna taş atmaz. Sırça tastan sihirli su içilir» (Orhan V. Kanık). «Ayn on beşinde sırça şışeye doldurulan yedi çeşme suyu...» (Ahmet H. Tanpınar)[9].

YALABIK. GRRSta *yalabık* «блестящий, сверкающий, TT. parlak» maanasında verilmiş [703]. Gagauzların en çok sevdiî «Ogla» türküsünde *yalabık çoban* sıracı geçer. Başka Türk dillerinde olmayan bu leksema Trakiya aazlarında aşadaki maanalarda vardır: *yalabık* «cilalı, parlak, ışıldak, düzgün» (DS: *Fili, Biga, -Çkl.; Lüleburgaz -Krk.; BSYD. –Demirköy/Lalapaşa –Ed.; ÖDTAS. 268. Deliorman; DRTAS. 398; SİYA: Silistre (Silistra), 270); yalabık* «tüysüz (delikanlı)» (DS: *Tunaboyu, Bulgaristan); yalabık* «sokulgan, girişken, sevimli». Türk yazıcıların annatmalarında da *yalabık* lafını bulêrız: Bu hafta iki bin lira ile bana yalabık bir aftos göndermezseniz... (Hüseyin R. Gürpınar).

Yal morfemasını Eski Türkçê Sözlünde bulêrız: *yalın* «ateş» var, *yalap yalap* «parıl parıl, ışıl ışıl, parıldayarak, ışıldayarak». Gagauz dilinde ancak «блестящий, parlak» maanası kalsa da *yalab+ık* yapım afiksi.

Şindiyä kadar Gagauzlar onu «блестящий сверкающий пастух, parlayan çoban» olarak annardılar, ama Trakiya aazlarında olan maanalar Gagauz türküsündä olan *yalabık çoban* lafbirleşmesini annamaa kolaylık verir.

ALATLA- Türk dillerindän Gagauz dilini ayıran birkaç işlik var, onlardan biri *alatlamaa* «rus. спешить, Tr. acele etmek» işlidir.

Bu leksema *alatlamaa/alatdamak/alattamak* formalarında Türkiyenin Edirne taraflarında hem Bulgariyanın Deliorman bölgesindä sık kullanılır: (Taşlımüsellim, Lalapaşa, Meriç, İpsala, Kayapa, Medrese -Ed.; Vize, Lüleburgaz ve köyleri -Krk.; Muratlı Çorlu, Saray çevresi, İncik, Deliorman; Demirköy/Lalapaşa -Ed.; Kubrat -Razgrad/Bul.; Silistre hep bu yerlerde *alatacele* ‘çarçabuk’ katlı laf da var (Demirköy/Lalapaşa -Ed. Deliorman) [TAS, 45].

alatla- işli Türkiyenin Anadolu bölgesindä artık eskimiş da siirek kullanılmaktadır.

Gagauzlarda alat-kıpırt «sık ellää» çift lafa da var nasıl rasgelmää.

Türkçedä *alad semet* «yarım yamalak, çok acele, çabucak»; *alat kapat* ‘aceleyle’. Bunlardan birinci kelime Karacaoğlan ve Dadaloğlu'nun şiirlerinde sık geçer ve "acele, çabuk" anlamına gelir. "Evin işlerini alat kapat bitirdim"[12, 110].

SINAŞ- Gagauz dilindä bu işlik aktiv kullanılır.«alışmaa, привыкать». Bu formada bu işlik salt Bulgariya Türkleri hem Edirne, Lüleburgaz taraflarında kullanılır: *sınaşmak* «alışmak, ısınmak» Biraz yaktı benim ellämi. A pık söra sınaştı benim ellerim ep gene ice şini. (KİASV.; DS: -Ed.; Lüleburgaz -Krk.; Hayrabolu -Tk.; ÖDTAS. 228. Deliorman)[TAS,866]

Sınaşmaa işii yı sesinin düşmesi sonucunda *yı-sınışmak* (tr.*ısınmak*) işliindän oluşmuş. Gagauz dili okullarda üredilmää başladıktan sora bu işliktän bir termin dä kuruldu *sınış* «упражнение, çalışma». Türkçedeki *Kanları çabuk ısındı birbirine* deyimini bizim düşüncümezin dooruluunu gösterer. Gagauz türkçesindä da *uşak biraz çözülsün* deyimini dä «yısınışma, alışma, sınaşma» maanasına gelir.

SÜNDÜK. GRRSä girmeyän bu argo laf gagauzlar arasında sık kullanılır. Onun maanalarını bu türlü açıklayabiliriz: 1.kuyruunu altına kısmış, salmayan, korkan köpek; 2. arsız, buyur edilmeyän yerä gidän kişiyä.

Trakiya aazlarında olan maanalara göz atalım: *sündük* «sessiz, sakın (kimse)» (BKÖBTGA); «aptal, mıymıntı, sünepe» (DS: Fili, Biga, Gelibolu -Çkl.; Lüleburgaz -Krk.; -Ed.); «yaltaklanan mütebasbıs» (DRTAS. 348); «yüzsüz, istemekten sıkılmayan». (ÖDTAS. 234. Deliorman).

Deliorman bölgesindä kullanılan maana bizim maanaya en yakın maana sayılabilir.

BARAK. Genä GRRS olmayan, ama araştırmamıza görä, Gagauziyanın hem Ukrainanın kimi küülerindä (Ütülüküydä, Valkaneştä, Balbokada, Kurçuda, Kıpçakta, Avdarmada *barak* «taranmadık, daanık saçlı kimsä» kullanılan bu laf ta pek meraklı bir laftır [10].

Trakiya aazlarında bu laf aşadaki maanalarda karşımıza çıkêr: *barak* «saçları kabarık ve dağınık kimse» için söylenir. (TVMA)«sırtı çok tüylü av köpeği»(DS: Çengelli, Lüleburgaz -Krk.)[TAS, 125] Leksema Mahmut Kaşkarlının «sırtı çok tüylü çok hızlı, özel av köpeği»[MK,190]. Belli ki, Gagauz dilindeki maana benzetmä sonucunda oluşmuş.

TENTEK. GRRStä olmayan, *tentek* - Ütülüküydä, Balbokada, Kazayakta «ahmak, fasıl, boş kafalı» maanasında kullanılır [11].

Balkannarda ancak Kıpçak dil grupasına girän Romıniya Tatarlarında bu laf biliner. Laf Kıpçak dil grupasına girän Kazak dilindä *tentek* «seslemeyän (söz dinlemeyen)»; Kırım-Tatarcada *teantek* şeklindä «глупец, глупый, дурень; ahmak, apral», Kırgızça *tentek* «шалун, дурак, aptal».

Annaşılêr, ani Gagauzlar *tentek* lafını çok eski zamannarda Romıniya Tatarlarından benimsemişlâr.

Aaraştırmamız gösterer, ani Gagauz Türkçesi Trakiya aazlarında olan ortak laflarını korumuş da kimi laflar dildä aktiv kullanılêr. Kimi laflar salt birkaç küüdä biliner. Kimi leksemalar pek eskidir. Aarştırdığımız lafların aralasında arapkökenni laflar da var. Kimi leksemaların etimologizatiyası kolay gözükmeeer.

Kaynakça:

1. Дмитриев Н.К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка//Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.\ 1962.с 273).
2. <https://cs.wikipedia.org/wiki/Potkan>
3. Kendi arhivim. Petri Moyses, Komrat, 60 yaş. 2014 yılda not edildi.
4. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/%C3%A7anta>
5. Karanfil G. Gagauz dilindä kullanılan ‘Mari’ sözünün etimologiyası için fikirlâr. Gagauz leksikologiyası. Ankara, 2013. Bengü yayınları.
6. https://tr.wikisource.org/wiki/Kit%C3%A2b-%C4%B1_Dedem_Korkut_Al%C3%A2_Lisan-%C4%B1_T%C3%A2ife-i_O%C4%9Fuz%C3%A2n/Bay_bora_beg_ogl%C4%B1_bams%C4%B1_beyrek_boy%C4%B1n%C4%B1_bey%C3%A2n_eder
7. Dîvânu Lugâti’t-TürkDizini ‘Endeks’, Çev. Besim Atalay, IV,, 3.baskı.TDK basımevi, Ankara,1991.
8. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/s%C4%B1r%C3%A7a>
9. <http://aksozluk.org/sirca>
10. <https://www.facebook.com/groups/102104163695995/search/?q=barak>
11. <https://www.facebook.com/groups/102104163695995/search/?q=tentek>
12. Akman Eyüp. Kastamonu ağızdan az bilinen ikilemeler. VII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara 2012., s. 208-215.

Sözlükler:

TAS - Trakya Ağızları Sözlüğü. Muharrem ÖZDEN, Levent DOĞAN, Fatma Sibel BAYRAKTAR, Edirne. 2017.

GRRS– Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlük, Petri Çebotar, İon Dron. Kişinev, 2002

ДТС- Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969.

Kısaltmalar:

TT - Türkiye Türkçesi

Az.T - Azerbaycan Türkçesi

Türkm.T - Türkmen Türkçesi

Kırım T. - Kırım Tatarcası

УДК 811.512.165’272

GAGAUZ DİLİ HEM ONUN İSTORİYASI TÜRK DİLLERİN ARASINDA

Paşalı Piotr

Dr., Komrat Devlet Universiteti, Moldova

e-mail: pashaly1955@mail.ru

orcid id: 0009-0007-9804-8430

Annotation

The Turkic family of languages unites the languages of more than 40 peoples. The modern Gagauz people are trying to get out of the linguistic captivity of the 20th century. For these purposes, Gagauz historians reveal the true pages of the history of the language, try to attract the attention of international organizations to train personnel and preserve the ancient language. So far, not everything has been successful; the Moldovan government is not helping enough.

The path of the Gagauz language from the 7th to the 21st centuries is a difficult path of the Gagauz people from East to West. The Gagauz people passed this path with dignity and survived as a small nation, built their home in the south of Moldova and it would be right if they preserve their culture and language.

Аннотация

Тюркская семья языков объединяет языки более 40 народов. Современный гагаузский народ старается выйти из языкового плена XX века. Для этих целей историки-гагаузы раскрывают правдивые страницы истории языка, пытаются привлечь внимание международных организаций для подготовки кадров и сохранения древнего языка. Пока не все удастся, молдавское правительство не помогает в достаточной мере.

Путь гагаузского языка с VII по XXI век - это трудный путь гагаузского народа с Востока на Запад. Гагаузы этот путь прошли достойно и сохранились как малочисленный народ, построили свой дом на юге Молдовы и будет правильно, если сохранят свою культуру и язык.

Ключевые слова/Anatar laflar:

Gagauz dili, zor vakıtlar, türk dünnasi, Oguzlar, gök oguzlar, yardım, arkadaşlar

Çok insannardan sovet zamannarında onnarın arasında bilimcilar da sölardi, ani gagauzlar yazısız halkmış. 1957 yıldan bıyanı, gagauzlarda yazı alfabeti peydalanmış. Şindi biz var nica soralım: o yiladan gagauz türkleri heptan yazısızmış mı? Dilsiz halk dünneda yok, yazısız var, ama onnar dil gagauz, küçük halkın sesini, yazılarını — saklamaa, tıkamaa kolaydır. Moldovada 1957-1987 yılıadan tıparlanmış 30 küçük kıyatçık. Kıran ayın 23 olacek 29 yıl, nica kuruldu bizim Gagauziya. 1994 yılda Avtonomiya öndercilerin politikası diıştirdi o kötü durumu. Herbir yıl çıkarılar binnarlan kıyat gagauz dilinda, kuruldu hem yıl-yıldan düzüler universitet (bu yıl olacek 33 yıl bizim universiteta), çok gözal işlar yaper Gagauziyanın Bilim-Aaraştırma Merkezi, bibliotekalar kabletti bu yılların içinde 65 bin kıyat gagauz dilinda.

Büünnan büün biz bileriz, ani dünneda var 300 milion türkça konuşan insan. Çekiler türk dilleri 8ci asirdan. Gök oguzlar Orhon yazılarını bilarmışlar. Bezans İmperatorlu zamanında bizim dedelar — uzlar, kıpçaklar, peçeneglar arabça grafikada yazarmışlar. Geçtiynan Tuna dereseni

atalarımız Balkannarda kullanarmışlar yunan yazılarını, dua edarmışlar, okuyarmışlar din kiyatlarını hep o dilda.

Osman İmperatorlu zamanında 12-14 üz yıllarda gagauzlar kullanmışlar osman alfabetini. Taa geç üürenmişlar Valah yazılarını da.

20-21 asirlerde bu günneradan Türkiya hem Gagauziya kullaner eni alfabeleri Latin grafikasında.

Rus İmperatorlu vakıdında 1812-1918 yıllaradan gagauzlar yazarmış eski Kiril alfabesinde. Aydınnadıcı Mihail Çakir 1907 yılda almış izin-karar tiparlamaa kiyat gagauz dilinda Kişinövda.

1918-1940 yaladan Besarabiyayi işgal etti Romaniya. O zaman gagauzlar 22 yıl kullanmışlar Roman-Latin grafikasını. Sora da 1944-1991 kadar gena Rus-Kiril alfabesini. Sovet Birlii daaldıynan, gagauzlara verildi şans endan dönmaa ana dilina. 1993 yılda Gagauziyanın Palamentosu (Halk Topluşu) kabletti bir kanon «О переводе гагаузской письменности на латинскую графику». O kanona görä Gagauziyada kullanılêr 3 dil: gagauz türkçesi, romın hem rus dilleri. Gagauz dilinin var kendi kuralları. Onnara görä hazırlanêr kitaplar, yazılêr cümlelêr, sözlüklêr.

Gagauzlar, angıları yaşeer Ukrainada, Bulgaristanda, Braziliyada, Rusiyada, Evropada hem Amerikada kablederlar Gagauziyadan kiyat hem haber. Gagauz türkçesi var çok erlerde, ama onnar hepsi aler örnek bizdan.

Mihail Çakir, Dionis Tanasoglu, Gavril Gaydarcı, Mariya Maruneviç hem başka yaşayan bilim insannarı çalışardılar hem çalışerlar büün da korumaa hem ilerletmaa ana dilimizi. Bizim görevimiz — kaldırmaa ana dilimizi taa üüsek uura. Bu işa deyni 46 Gagauziyanın okullarında ilk okulu 1-4 laazım geçirmaa gagauz dilina. 5-12 uşaklar laazım üürensinnar o dilda, angısını ayıraceklar.

Ofitial Gagauz dilini başladı kullanmaa Gagauziyanın Halk Topluşu. Taa ileri konuşmaa hükümetta ana dilimizda yoktu nica. Gagauziyanın başkanları kullanardı rus dilini taa çok.

Siirek kanonlarda kolverilardi Gagauz dilinda. İlildan Gagauziyanın öndercileri başladı annamaa, ani biri-birinnan hem toplantılarda laazım lafetmaa ana dilinda.

Büünkü politika Moldovada gösterer, ani Rus dilinda konuşan insan devletta azaleer. Hepsi geçer ana dilina hem englez dilina.

Oguzların istoriyası biza gösterer, ani oguz - o bir kaavi ayla, tamızlık, soy, angısı kullaner hem koruyer kendi dilini binnarlan yıl. Büünkü genç nesil bunu laazın korusun.

Источники/Каунаklar:

1. Закон Республики Молдова «Об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери)» от 23 декабря 1994 года
2. Губогло М.Н. 1973 . Элементы этнической идентификации М., 1973
3. Губогло М.Н. 1998., Языки этнической мобилизации М., 1998
4. Губогло М.Н. Именем языка. Очерки этнокультурной и этнополитической истории гагаузов. М., 2006
5. Грек И.Ф. Информационная война против гагаузов - крапленная карта в руках Кишинева // Единая Гагаузия, 2014, 6 марта
6. Коджа С.З. , Банкова И., Пашалы П.М. Место гагаузского языка среди тюркских языков и его современное состояние. Учебный гагаузско-русский тематический словарь К. 2017-252-256с.

УДК 811.51.165’27

GAGAUZ DİLİ ÖLÜYOR MU?

Argunşah Mustafa

Türk Dili ve Edebiyatı Profesörü
Erciyes Üniversitesi, Kayseri/Türkiye
e-mail: mustafargunshah@gmail.com
orcid id: 0000-0003-4439-1341

IS GAGAUZ LANGUAGE DYING?

More than 7 thousand languages are spoken in the world. Languages that are not the language of education and communication and whose number of speakers is decreasing are dying one by one. In a work titled Atlas of the World’s Languages in Danger, UNESCO added Gagauz to the list of “endangered languages” and placed it in the “definitely endangered” group. In this paper, it will be explained whether the Gagauz language will die at the end of the 21st century.

Gagauz language has positive and negative aspects. It is certain that the language of the Gagauz people living in countries other than Moldova and Ukraine will not survive until the end of this century. There is a possibility that the language of the Gagauz people living in Ukraine may also die. However, it is difficult to say the same for the languages of the people living in Gagauzia in Moldova. Because Gagauz people live collectively in Moldova. They have an autonomous state. Native language lessons are taught in every class in schools. There is a television channel and radio broadcasting in the native language. There is an increase in the number of published books. They also projects related to the mother tongue. Gagauz language is being researched at booth Comrat State University and Mariya Marunevich Gagauz Research Center.

In addition to these positive situations, the weak points of Gagauz language are the people’s preference for Russian, which is a more prestigious language, and the decrease in the population due to migration to other countries due to the weak economy.

In this paper, it will be explained whether the Gagauz language will die at the end of the 21st century.

Key words: Gagauz, Gagauz Yeri, Gagauz language, language death, endangered languages

Giriş

1973 yılında yayımlanan *Gagauzca-Ruşça-Moldovanca Laflık* adlı üç dilli sözlüğün üzerinden elli yıl geçti. Bu sempozyumun Gagauz dili için böyle çok önemli bir eser adına düzenlenmesi isabetli bir karardır. Bu vesileyle sempozyuma ev sahipliği yapan Komrat Devlet Üniversitesine ve bizleri bir araya getiren Dr. Güllü Karanfil’e sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca sözlüğün hazırlanmasında görev alan G. A. Gaydarcı, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya ve B. P. Tukan’ı rahmetle anıyorum. Ruhları şad olsun. Türklük, onların bu az nüfuslu Gagauz halkının dillerinin yaşatılması için gösterdikleri çabayı unutmayacaktır.

Dillerin ölümü bir gerçektir. Rakamlar farklı olsa da bugün dünyada 7000’e yakın dil konuşulmaktadır. Artık konuşuru kalmayan diller birer birer ölüyor ve her yıl bu dillerden birkaçı daha diller mezarlığında yerini alıyor. Biz bu bildirimizde Gagauz Türkçesinin içinde yaşadığımız yüzyılda ölüp ölmeyeceğini tartışacağız.

UNESCO, *Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası (Atlas of the World's Languages in Danger)* adlı bir eser hazırlattı ve bu eser hem basılı hem de elektronik ortamda kullanıma sunuldu. Eseri hazırlayan dil bilimciler, günümüzde hâlâ yazı dili olarak kullanılmakta olan bazı Türk lehçelerinin de ölüm tehlikesi altında olduğunu tespit ettiler. Tehlikedeki Türk lehçeleri arasında maalesef Karayim, Kırım tatar, Şor, Teleüt ve Altay lehçeleriyle Gagauzca da yer alıyor. Karayim, Şor ve Teleüt lehçeleri diğer ikisine göre daha şanssızdır. Çünkü Gagauz ve Altay lehçesini konuşan halkın birer otonom cumhuriyeti vardır. En şanssız olan Karayimler ise hem dağınık olarak yaşamakta hem de nüfusları gittikçe azalmaktadır. Ayrıca bu dille herhangi bir televizyon, radyo yayını olmadığı gibi eğitim ve iletişim dili olarak da kullanılmıyor. Bu bildiride konumuz olan Gagauz Türkçesi için durum bunlardan farklıdır. Çünkü onların hem radyo ve televizyonları var hem de ilk ve orta öğretimde ana dilleri ders olarak okutulmaktadır.

UNESCO'nun adı geçen eserinde Gagauzlar yaşadıkları coğrafyaya göre birkaç grupta değerlendirilmiştir. Yunanistan, Bulgaristan, Güney Makedonya, Romanya ile başka ülkelere dağılmış olarak yaşayan Gagauzların dilleri “şiddetli tehlike altında”dır. Çünkü bu ülkelerin hiçbirisinde Gagauzca eğitim dili olmadığı gibi iletişim dili olma vasfını da kaybetmiştir. Genel kanaat odur ki, 21. yüzyılın sonunda bu ülkelerde Gagauzca konuşan insan bulunamayacaktır. Gerçi Manof daha 1930'lu yıllarda Bulgaristan'da Gagauz Türkçesinin ölmekte olduğunu söylemişti. Buna rağmen günümüzde az sayıda da olsa ana dilini konuşan Gagauz bulmak mümkündür. Lakin 21. yüzyılda dil ölümleri 20. yüzyıla göre daha hızlı olacağı öngörülmektedir. Bunun için birçok gerekçe gösterilebilir. İletişim dilindeki hızlı değişim, şehirleşmenin artması, eğitimin yaygınlaşması bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Gagauz Türkçesi İçin Olumlu Durumlar

Moldova ve Ukrayna'da yaşayan 200.000'e yakın Gagauz'un durumu diğerlerinden oldukça farklıdır. Doğal olarak Moldova Gagauzları diğerine göre daha fazla şansa sahiptir. Çünkü onların otonom bir devletleri var ve bu devlet az da olsa ana dilini geliştirme programlarına destek verebilmektedir. Buna rağmen UNESCO, Gagauzca'yı “kesin tehlikede” diller arasında göstermektedir. Yani UNESCO'nun tespiti doğru çıkarsa Gagauzca 21. yüzyılın sonunu göremeyecek diller arasında olacaktır.

Daha önce Gagauz Türkçesinin durumuyla ilgili birkaç çalışma yapmış ve bu dilin geleceğiyle ilgili bazı öngörülerde bulunmuşum. Gagauzlarla ilgili ilk çalışmalarımın üzerinden yaklaşık 35 yıl geçti. Daha Sovyetler Birliği döneminin sonlarında 1991 yılının Nisan ayında Bucak bölgesine gelmiş, Gagauzlarla tanışmış, onların ana dillerini yaşatma konusundaki duyarlılıklarına şahit olmuşum. Bu duyarlılığın oluşmasında hiç şüphesiz Diyonis Tanasoğlu, L. A. Pokrovskaya, Gavril Gaydarcı, Elena Koltsa, B. P. Tukan, Stefan Kuroğlu, Mariya Maruneviç, Stepan Bulgar gibi bilim insanlarıyla Nikolay Tanasoğlu, Nikolay Baboğlu, Dimitri Karaçoban, Mina Köse, Vasi Filoğlu, Fedor Marinoğlu, Petr Gagauz-Çebotar, Todur Zanet ve adını sayamadığım birçok yazarın edebî eserlerinin etkisi vardır. Yukarıda adı geçen bilim insanlarından bazılarının ayrıca edebiyatçı olduğunu, içlerinde Diyonis Tanasoğlu gibi ilk Gagauz romanı olan *Uzun Kervan*'ın (1985) yazarı bulunduğunu da hatırlatmakta fayda var.

Bu yazarların kitaplarının halk üzerindeki etkileriyle ilgili bir anekdot anlatmak istiyorum. 25-29 Nisan 1991 tarihlerinde Stepan Kuroğlu tarafından Çadır ve Komrat'ta düzenlenen “Güney Doğu Avrupa'da Türkler ve Gagauzların Etno-Kültürel Genişleme Kongresi”nin sonunda yapılan sazlı sözlü eğlence programında Stepan Kurudimov'u dinlemiş, rahmetli Mustafa Kafalı, Tuncer Gülensoy, Harun Güngör'ün de bulunduğu Türkiyeli yedi kişilik koromuzla türküler ve marşlar

okumuştuk. Bu keyifli akşamda masamıza gelen 25-30 yaşlarındaki bir Gagauz erkeği bana bir kitap hediye etmek istediğini söylemiş; özenle sarılmış paketi açtığımızda içerisinden dış kapağı olmayan, Dyonis Tanasoğlu'nun hazırlamış olduğu *Bucaktan Sesler* (1959) kitabı çıkmıştı. Adını hatırlamadığım bu kişinin elindeki kitapla ilgili anlatmış olduğu duygu dolu sözler bir kitabın bir halkın ana dili bilincinin canlı kalmasını nasıl sağladığını göstermekteydi. Gagauz dostun anlattığına göre, Sovyet döneminde ailece her gece yatmadan önce bu kitaptan bazı parçalar okuyor, sonra yatıyorlardı. Okudukları kimi masallar, şiirler, hikâyeler ana dilinin ömrünü uzatıyor, vatan toprağına ve Gagauzluk ruhuna bağlılıklarını pekiştiriyordu. Peki bu kitabın özelliğı neydi? Bilindiğı gibi, 1957 yılında yine Tanasoğlu'nun gayretleriyle Gagauzlar için bir alfabe yapılmış ve bu alfabeyle kitaplar basılmaya başlanmıştı. İlk basılan kitap ise *Bucaktan Sesler*'dir. Valentin A. Moşkof ve Mihail Çakır'ın kitaplarının ardından ilk kez çağdaş Gagauz edebiyatının ürünleri bu kitapta yer alıyordu. Yani yeni alfabe ile yeni bir edebiyat doğuyordu. Bu yeni doğan edebiyat Gagauzluk ruhunu yüceltmış, vatan, ana dili ve toprak temalarını sıkça işleyerek insanlarda millî duyguların gelişmesini sağlamıştır. Bu yıllarda basılan birkaç kitap da aynı işlevi üstlenmiştir. Ayrıca Ana Dili derslerinin konulmasıyla Gagauzca okullara girmiş, dilin kuralları belirlenmiş ve gelişme yolu bulmuştu. Fakat bu sevinç ancak üç-dört yıl sürmüş, Gagauzca kitap basılması ve okullarda ana dili derslerinin verilmesi yasaklanmış, bu yasak 1985 yılına kadar sürmüştür. İşte Sovyetler Birliğı'nin henüz dağılmadığı süreçte ellerindeki çok az sayıdaki Gagauzca kitap bu küçük halkın millî bilincini ve ana dili sevgisini sonraki yıllara taşımıştır. Kısaca Gagauz Türkçesinin ömrünü uzatmıştır.

Ana dili bilincinin açık kalmasında Todur Zanet'in 14 Ağustos 1988 yılından günümüze kadar aralıksız 35 yılı aşkın bir süre yayımladığı *Ana Sözü* gazetesinin büyük katkısı olmuştur. İleride yazılacak Gagauz tarihi ve kültürüyle ilgili çalışmalarda bu eserin hakkı yerli yerince teslim edilmelidir. 35 yıldır Gagauz halkının sorunlarını dile getirmiş, kültürünün, dilinin, edebiyatının, sanatının yaşaması için öncelikli sorumluluğı almıştır. Gazetenin daha ilk sayısında Gagauz yazar ve bilim insanı Prof. Dr. Dyonis Tanasoğlu, “*Nice Laf Ederiz? Nice Yazıyoruz?*” başlıklı bir yazı yazmış ve bu yazıda Gagauz Türkçesinin sadeleştirilmesi üzerinde durmuştur. Tanasoğlu'nun bu yazıda ileri sürdüğü düşünceleri birçok Gagauz aydını tarafından benimsenmiş; Rusça, Romence ve başka dillerden Gagauzcaya giren kelimelerin atılarak çoklukla kardeş lehçe Türkiye Türkçesinden kelimelerin alınması sağlanmıştır (1, c. 247-252).

Bugün adına sempozyum düzenlediğimiz yukarıda adı geçen *Gagauzca-Rusça-Moldovanca Laflık*'taki yaklaşık 11.500 kelimenin %18.56'sı yani 2129'u Slav dillerinden alınmadır (2, c. 100). Bunların birçoğı günlük dilde de kullanılmaktadır. Hatta Stepan Bulgar tarafından yayımlanan *Sabaa Yıldızı* dergisinin 1. sayısında (1996) gazeteci Anna Dudoğlu'nun o dönemin Gagauz Yeri Halk Topluşu Başkanı Petr Paşalı ile yaptığı söyleşide çoğı Slav dillerinden alınma 64 yabancı kelime tespit etmiş ve bunları bir makalemde kullanmışım. Bunlar arasında şu laflar vardı: *potret, zakon, deputat, agronom, liniya, kariyera, respublika, akkord, zadaça, orientir, prognoz* vb. (3, c. 273). Yazı dilinde yabancı kelimelerin konuşma diline göre daha fazla olması doğaldır. Ama bir devlet adamının konuşmasında bu kadar çok yabancı kelime kullanmış olması doğal değildir. Çünkü konuşma dili, yazı diline göre daha sade, daha basittir. Bugün görüyoruz aradan geçen 26 yılda Gagauzların konuşma dilinde bu yabancı kelimelerin bir bölümü yerini Türkiye Türkçesinden kelimelere bırakmıştır. Slav dillerinden kelimelerin sayısında belirli oranda azalma olduğu gözlemlenmektedir. Yine de Gagauzcada yabancı kelimeler az değildir. Özellikle akademik ve politik alanda yeterli Gagauzca terim türetilmemiş olması bir eksiklik. Bu eksiklik

maalesef çoklukla Rusça alıntılarının kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Burada yapılacak iş, Gagauz Araştırma Merkezinin bir an önce dildeki bu alıntılara kendi dillerinde karşılık üretmek olmalıdır. Türkiye'nin dil devriminde denediği gibi, eğer türetilmiyorsa bunlar Türkiye Türkçesinden alınmalıdır.

Konuşma dilinde bir sadeleşmenin, Türkiye Türkçesi kaynağından beslenmenin gittikçe arttığını gözlemlediğimizi söylemişim. Son dönemlerde Gagauz televizyonundaki halkın konuşmaları, özellikle köylülerin konuşmalarında bu daha belirgindir. Bunun yanı sıra akademisyenler, siyasiler ve köy primarlarının konuşmalarında da bu sadeleşme görülmektedir. Türkiye Türkçesi, Gagauz Türkçesinin her türlü söz ihtiyacını karşılayacak yetkinliğe sahiptir. Özellikle Türkçe kökenli kelimeler zamanla Gagauzcadaki yabancı sözlerin oranını azaltacak, kendi söz varlığıyla bir taraftan daha büyük edebî eserlerin diğer taraftan bilimsel çalışmaların yayımlanabilmesine katkı sağlayacaktır. Demek ki Gagauzcanın ölümünü engelleyecek en önemli sebeplerden birisi, aynı kökten gelen, 800 yıldır kesintisiz yazılan; sanat, kültür, bilim ve edebiyat dili olan Türkiye Türkçesinin varlığıdır. Gerek görüldükçe bu kaynağın kullanılmasının bir sakıncası yoktur. Çünkü Türkiye Türkçesi, Gagauz Türkçesi için yabancı dil değil, aksine aynı kaynağa dayanan, aynı aile içerisinde bulunan iki kardeş lehçedir.

Yukarıda saydıklarım dışında, Gagauz Türkçesinin ömrünü uzatan, yüzyılımızın sonunda onu diller mezarlığında yer almaktan koruyacak önemli gelişmeler de yaşanmaktadır. 11 Şubat 1991'den beri eğitim hayatını sürdüren Komrat Devlet Üniversitesinin varlığı, bu üniversitede ana diliyle ilgili çeşitli bilimsel ve sosyal faaliyetlerin yürütülmesi, Gagauz Dili ve Türkiye Türkçesinin eğitim dili olarak kullanıldığı birer bölümün yer alması bu lehçenin yaşaması için çok önemli bir destektir. Üniversitede ana dili derslerinin artırılması bu desteği daha verimli kılacaktır.

Mariya Maruneviç Gagauz Araştırma Merkezinin kurulmuş olması başlı başına bir gelişmedir. Artık Gagauzca bir bilim merkezinde bilimsel yöntemlerle ele alınmaktadır. Burada, ehil eller tarafından dilin sözlüğü, yazım kılavuzu yayımlanmakta; bilimsel dergi yoluyla dille ilgili birçok akademik yayın yapılmaktadır. 2017 yılında yayımlanmaya başlayan *Bilgilär* adlı dergideki bilimsel yazıların seviyesinin artırılması ve özellikle Rusça yerine bütün yazıların Gagauzca olarak yayımlanması gerekmektedir. Ayrıca bu akademik derginin uluslararası hakemli bir dergi hâlini alması, yurt dışından da makaleler kabul etmesi Gagauzcanın uluslararası alana taşınması, dile dikkat çekilmesi, sorunlarının akademik ortamlarda tartışılması gibi sonuçlar doğuracaktır. Hiç şüphesiz bu da Gagauzcanın ömrünü uzatacak çalışmalardan birisi olacaktır. Bu merkezde Gagauzcanın yazım ve noktalama kurallarının belirlenmiş olması ve bunun bir kitap olarak yayımlanması çok önemli bir gelişmedir. Bir dilin yerellikten akademik seviyeye yükselmesi için yazım kuralları şarttır. Son yıllara kadar genelde yazılı bir geleneği olmayıp halk diline dayandığı için Gagauzca metinlerde bir kelimenin birden çok imla ile yazıldığı olurdu. Yeni yayımlanan *Gagauz Dilinin Orfografiya hem Punktuaçiya Kuralları* (2015) adlı eser, hem okullarda hem de her okur yazarın elinde olmalı, bu yolla mutlaka yazım birliği sağlanmalıdır.

Gagauz dilini koruyan ve ömrünü uzatan somut gelişmelerden birisi de Gagauz Radyo Televizyon (GRT) kurumudur. Bu televizyon sayesinde artık her evde ana diliyle yayınlar izlenmektedir. Bu televizyon Rusça, Moldovanca ve Gagauzca yayın yapmakta, zaman zaman Türkiye Türkçesiyle programlara da rastlanmaktadır. Televizyonun Ukrayna'da seyrediliyor olması orada yaşayan Gagauzlar için önemlidir. Ukrayna'da böyle bir imkânın bulunmadığı düşünüldüğünde GRT'nin bu yöredeki insanların ana dillerini işitecekleri tek kaynak olduğu görülür. Fakat bu televizyonun Gagauzca yanında Rusça ve Moldovanca da yayın yapmak zorunda

olması, hatta Moldovanca yayınların saatinin gittikçe artırılması ana dili yanında diğer iki dilin de halk arasında canlılığını korumaya destek olmaktadır. Yani GRT, halk üzerinde bir taraftan olumlu, diğer taraftan olumsuz etki yaratmaktadır. Bu olumsuzluğu TRT yayınlarının bölgede izleniyor olmasının bir dereceye kadar giderdiği söylenebilir. GRT’de Türkiye yapımı bazı programların yer alması ise bir taraftan ülkemizi çeşitli yönleriyle tanıtırken diğer taraftan Türkiye Türkçesinin etki alanını genişletmektedir. Bir yandan da Gagauz halkını Türk kültürüyle beslemekte ve konuşma dilini zenginleştirmektedir.

Gagauz bölgesinde son yıllarda müzik yayınları da artmaktadır. GRT’de sürekli Gagauz sanatçılara yer verilmesi onları yeni eserler hazırlamaları konusunda teşvik etmekte, art arda yeni parçaların üretilmesini sağlamaktadır. 1990’lı yıllarda Mihail Koltsa, Stepan Kurudimov gibi az sayıda müzisyen varken günümüzde bunların sayısı oldukça artmış, hatta ünü ülke dışına çıkmış Lüdmila Tukan gibi önemli sanatçılar da yetişmiştir. Ayrıca folklor gruplarının eski yaygınlığını devam ettiriyor olması, kültür evlerinde ve açık hava toplantılarında bu grupların sık sık sahneye çıkması hem kültürün devamlılığını sağlamakta hem de ana dilin ömrünü uzatmaktadır.

Gagauz Türkçesinin yaşadığı en önemli gelişmelerden birisi basılı yayın, yani kitap sayısının artmasıdır. Bu dille 1959’dan 1991 yılına kadar yaklaşık 40 kitap yayımlanmışken son 30 yılda bu sayının birkaç katına çıkmıştır. Bu da daha çok eve, daha çok Gagauzca kitap girmesi demektir. 1991 öncesi binlerce evde ana diliyle yazılmış hiçbir kitap yokken günümüzde bu durum tersine dönmüş, her yaştan insana hitap eden çok sayıda kitap yayımlanmıştır. Bunların kalıcı eserler olması Gagauzcanın ömrünün uzamasına katkı yapmaktadır.

Eğitimde ana dilinin kullanılması bir dilin yaşaması için en önemli etkidir. Dünyadaki ölümcül dillerin tamamı eğitimde kullanılmayan dillerdir. Gagauzca bu konuda hem şanslı hem şanssızdır. 1985’ten sonra okullarda Gagauzca dersleri konulmuş, bir zamanlar neredeyse ders kitabından başka hiçbir yazılı ve görsel kaynak yokken günümüzde uşak başçasından (ana okulu) başlamak üzere lise son sınıfa kadar Gagauzca çok sayıda okuma kitabı ve yardımcı kaynak yayımlanmıştır. Günümüzde Gagauz Yeri’nde ilkokul 1. sınıftan 9. sınıfa kadar haftada 3 saat, sözelci 10-12. sınıflarda haftada 4 saat, sayısalci 10-12. sınıflarda ise haftada 3 saat Gagauz dili ve edebiyatı dersi verilmektedir. Fakat Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından 30 yıldan fazla süre geçmiş olmasına rağmen Rusça Gagauz Yeri’nde hâlâ birinci dil statüsünü korumaktadır. İlkokul 1. sınıfta 3 saat Gagauzca, 3 saat Romen dili ve edebiyatına karşılık, 8 saat Rusça dersinin olması ilk bakışta anlaşılması zor bir durumdur. Rusça, bugün Rusya dışında başka bir bağımsız ülkede hâlâ eğitim, bilim, kültür, sanat ve edebiyat dili olma özelliğini korumaktadır. Bu durum, hem Romence (Moldovanca) için hem de Gagauzca için en büyük sorundur. Gagauzcanın ömrünü uzatmak için okullarda ana dili derslerinin saati artırılmalı; ayrıca müzik, beden eğitimi, resim vb. dersler de Gagauzca olarak yapılmalıdır. Bu derslerin hâlâ Rusça olması, müzik deyince öncelikle akla Rus müziğinin gelmesi de ülkeyi dışarıdan gözlemleyenleri oldukça şaşırtmaktadır.

Bu konuyla ilgili bir gözlemimi paylaşmak istiyorum. 1993 yılı Eylül ayında meslektaşım Harun Güngör ile alan araştırması için Gagauz Yeri’nde bulunduğumuz günlerde bir köy okulunu ziyaret etmiştik. Tamamına yakını (belki tamamı) Gagauz çocuklarından oluşan bir grup öğrenci okul bahçesinde öğretmenleriyle beden eğitimi dersi işlemekteydi. Dersin öğretmeni komutları Rusça vererek öğrencilere çeşitli beden hareketleri yaptırıyordu. Çocukların Gagauz Türkçesini ne derece bildiklerini merak ettik. Bir ara öğretmenin elinden düdüğü alarak çocuklara Gagauz Türkçesinin temel söz varlığında benzer biçimlerde bulunduğunu bildiğimiz Türkiye Türkçesiyle komutlar verdiğimizde tamamının Türkçe komutlara göre hareket ettiklerini gördük. Günümüzden

30 yıl önce bu durumdan şöyle bir sonuç çıkarmıştık: Gagauz ilköğretim öğrencileri günlük dilde kullanılan basit kelimeleri rahatlıkla anlayabiliyorlar. Öyleyse beden eğitimi, müzik ve resim gibi dersler de ana diliyle yapılabilir. Fakat aradan geçen bunca yıla rağmen bu konuda bir gelişme olmadığını görmekteyiz.

Son yıllarda Gagauz Yeri bütçesinden ana dilinin geliştirilmesi için, yapılacak bazı programlara maddi kaynak aktarılması sevindirici olmakla birlikte yeterli değildir. Ana dili hem Gagauz Yeri hem de Moldova Devleti tarafından daha fazla desteklenmelidir.

Gagauz Türkçesi İçin Olumsuz Durumlar

Buraya kadar saydıklarımız Gagauz Türkçesindeki olumlu gelişmelerdi. Bunların her biri dilin ömrünü uzatmakta, ölümünü geciktirmekte ve belki engellemektedir.

En önemli olumsuzluk halktaki ana dili bilincinin eksikliğidir. Bunu bir duyarsızlık olarak da düşünebiliriz. 1988 yılında, *Ana Sözü* gazetesinin 5. sayısında yer alan ve günümüze kadar fazla bir şeyin değişmediğini anlatan şu sözler oldukça anlamlıdır: “*Bugün, açan açıldı gagauz dilinâ geniş yol - verildi radio, televiziyâ kolverimneri, tiparlanêr gazeta, şkolada üüreniler gagauz dili, var bir boyu aramızda savaşar köstek koymaa partiyanın heptân dooru international politikasına. Onnarın lafi kısa: “Bizâ diil lâazım ana dili, o dolaştıracêk uşakları üürenmää, adam olmaa. Gagauz dili bizim uşakları doyumêycêk, giydirmeycek.” Bu fikirdä, bölâ ürekte insannar kendi uşaklarını yanniş yola koyêrlar, hem savaşêrlar bu esapsız yola bütiin halkımızı koymaa. (...)*

Ana dili diil bir çift çok yıllar kullanılmış yurtık çarık da sıbdasın onu çukur içinä. Neredä bu dünneydä işidilmiş, neredä görülmüş, ani halk kendi dilindän atılsın, kendi dilini sayıdan çıkarsın. Angı halk kaybeder dilini o bitirer ömürünü bu dünneydä. Yaşayacêz mı bizim dil ileri dooru çekiler bendän, sendän, her bir gagauzdan. Tä neçin bizâ lâazım bu uurda patriotluk.” (4, c. 1).

Halkın içerisinde önemli bir grup, çocuklarının ana dilini öğrenmesini istemiyorlar. Onların düşüncesine göre, çocukların Gagauzca eğitim yapacakları üniversiteler bulunmamaktadır. Yukarıda söylendiği gibi Moldova’da halen Rusça birinci dildir ve üniversitelerde eğitim bu dille yapılmaktadır. Doğal olarak üniversite sınavları da Rusçadır. Bu durumu gören aileler çocuklarının daha iyi Rusça öğrenmesini istiyorlar. Bunun için de küçüklükten başlayarak Rusça öğrenmelerinin doğru olacağını düşünüyor ve ana dillerini ikinci plana atıyorlar. Hatta ana dilini geliştirmenin Rusça öğrenimini engelleyeceği veya geciktireceği düşüncesinde olanların sayısı da az değildir. Çünkü Rusça hem Gagauzcaya hem de Romenceye göre daha prestijli bir dil konumundadır. Bu yüzden aileler ana dili derslerinin artırılmasıyla ilgili herhangi bir gayretin içerisine girmekten kaçınmaktadırlar. Âdeta mevcut durumun devamı, ilkökul 1. sınıftan itibaren Rusçanın ağırlıklı olması onların birinci beklentisi durumundadır. Bu durumda yapılacak şey, aileleri ana dili konusunda bilinçlendirmek, çocuklarının kendilerini ana dilleriyle ifade etmeleri için gayret göstermelerini sağlamaktır. Aksi takdirde günlük hayatta yoğun olarak Rusçaya maruz kalan çocukların haftada 3-4 saatlik Gagauz dili ve edebiyatı dersleriyle ana dillerini korumaları zor görünmektedir. Bu konuda yapılacak en önemli iş, anne babaları çocuklarına ana dillerini öğretme konusunda cesaretlendirmek ve Gagauzcanın yetersizliği, Rusça varken ana dilinin gereksizliği gibi olumsuz propagandalara karşı durmaları yönünde bilinçlendirmektir.

Ekonomi hem Gagauzların hem de Gagauzcanın önündeki en büyük sorunlardan birisidir. Yani Gagauzcanın geleceği ekonomi ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü bölgedeki ekonomik durumun zayıf oluşu iç ve dış göçü hızlandırmaktadır. Gagauz Yeri’nde iş bulamayan aileler, özellikle genç kadın ve erkekler ya Kışinev’e ya da Rusya, Ukrayna ve Türkiye gibi ülkelere göç etmektedirler.

Son yıllarda özellikle Bulgaristan vatandaşlığını da alarak Avrupa Birliği pasaportu edinen Gagauzların bir bölümü de Avrupa ülkelerine göç etmekte veya oralarda çalışmaktadır. Gagauz Yeri dışındaki her yer onlar için ana dillerinin konuşulmadığı yabancı mekânlardır. Konuşulmayan ana dili bir süre sonra zayıflamaktadır. Moldova'yı terk eden Gagauzların bir veya iki nesil sonra ana dilini unutacakları muhakkaktır. Onların çocukları veya torunları yerleştikleri ülkenin dilini kullanacak, Gagauz Yeri'ne geldiklerinde dedeleriyle anlaşamayacaklardır. Moldova'da Gagauz Yeri dışındaki Kişinev vb. yerleşimler için de aşağı yukarı aynı durum geçerli olacaktır. Eğer gelecekte Gagauz Yeri'nde ekonomik durum iyi olursa Gagauzlar topraklarını terk etmeyecekler, nüfus yoğunluğuna sahip oldukları sürece dillerini korumayı başaracaklardır. Bu sebeple Gagauz Yeri'ni korumak, nüfusun göçünü engellemek gerekmektedir. Fakat gerçek odur ki, 1991 yılından beri Gagauz Yeri'nde nüfus artışı olmamakta, aksine azalmaktadır. Bu durum Gagauzcanın geçerliliğini ve canlılığını koruyabilmesi anlamında önemli bir sorundur.

Gagauz Türkçesinin ömrünün uzatılması, içinde bulunduğumuz yüzyılda ölmemesi için yapılması gerekenler çeşitli yayınlarda dile getirildi (5, 6, 7). Bu konuda en duyarlı olanlardan birisi Dr. Güllü Karanfil'dir. Hem makalelerinde hem günlük hayatında hem de sosyal medyada bu konuda sürekli uyarılar yapmaktadır (8, 9). Özellikle çocukların ana dillerinden kopmaması için göstermiş olduğu özel gayret Gagauz Yeri'nde olup bitenleri takip eden herkesin takdirini kazanmıştır. Karanfil, idarecilerin Gagauz Türkçesini incelemeleri, mecliste ve devlet işlerinde ana dillerini kullanmaları için sürekli çağrılar ve uyarılar yapmaktadır. Bu çağrılara mutlaka kulak verilmeli ve Gagauzcanın durumu dikkate alınmalıdır.

Gagauzcanın ölmemesi için yapılması gerekenler aşağıda bir kez daha sıralanmıştır:

- Ana okulundan itibaren Gagauz Türkçesinin daha iyi öğretilmesi için eğitim çalışmaları yapılmalıdır.
- Çocuklar için ana dilinde çizgi filmler, görsellerle desteklenmiş masal kitapları vb. hazırlanmalı ve ilgi çekici duruma getirilmelidir.
- Ders kitapları dışında çocukların her an okuyabilecekleri farklı söz varlığına sahip okuma kitapları yayımlanmalıdır.
- İlkokul 1. sınıftan itibaren Gagauzca derslerinin saatinin artırılması için Milli Eğitim Bakanlığına baskı yapılmalı; müzik, beden eğitimi, resim gibi derslerin de ana dilinde işlenmesi sağlanmalıdır.
- Gagauzca öğretmenlerinin ana dili seviyeleri yükseltilmeli, bunun için hizmet içi eğitimler sıklaştırılmalıdır.
- Gagauzcanın bilim terimleriyle ilgili çalışmalar hızlandırılmalı ve bir an önce tamamlanmalıdır.
- Devlet dairelerinde konuşma ve yazışma dili Gagauzca olmalıdır. Özellikle meclise ana dilini bilenler seçilmelidir.
- GRT'de Gagauzca yayımların saati artırılmalı, program çeşitliliği sağlanmalıdır.
- Gagauzcadaki Rusça kelimelerin azaltılması için yerlerine Gagauzca kelimeler türetilmeli veya Oğuz grubu lehçelerinden ödünç alınmalıdır.

Sonuç

Gagauz Yeri'nde halkın çoğunluğu hâlâ kırsalda yaşamaktadır ve durum uzun yıllar böyle olmaya devam edecektir. Bu coğrafyada tarım toplumundan çağdaş endüstri toplumuna geçilebilmesi daha uzun yıllar mümkün değildir. Bu da mevcut durumun aşağı yukarı korunacağını

göstermektedir. Kırsalda, köy ve kasabalarda yaşayan nüfus ana dilini korumaya devam edecektir. Radyo televizyon, yazılı basın, eğitim-öğretim mevcut hâliyle bile sürdüğü müddetçe konuşur sayısı azalsa dahi Gagauzca 21. yüzyıl boyunca yaşamaya devam edecektir. Nereye kadar devam edeceği ise ana dilini koruma çabalarına ve bu bilincin devamlılığına bağlıdır.

UNESCO, dillerin canlılığı ve tehlikede olup olmadıklarıyla ilgili dokuz ölçüt belirlemiştir: “Kuşaklar arası dil aktarımı”, “konuşurların kesin sayısı”, “toplam nüfus içindeki konuşurların oranı”, “dil kullanımı alanlarındaki değişimler”, “yeni alanlara ve medyaya tepki”, “dil, eğitim ve okuma-yazma için malzeme sağlanması”, “resmî ve kurumsal dil tutumları”, “resmî statü ve kullanımın dâhil olduğu politikalar”, “topluluk üyelerinin kendi dillerine yönelik tutumları” ve “dokümantasyonun miktarı ve kalitesi”. Bu ölçütlerin birkaçı Gagauzca için olumlu görünmektedir. Gagauz Yeri'nin resmî statüsü, Gagauzcanın resmî üç dilden birisi olması, dil bilincinin az da olsa geliyiyor olması, ana dilde basın-yayın ve eğitim imkânlarının artması gibi olumlu etkenler bu dilin 21. yüzyılda ölmeyeceğini göstermektedir. Ayrıca Gagauzlar ana dillerine sahip çıktıkları takdirde bu dil yaşamaya devam edecektir.

Kaynakça

1. Zanet, Todur (2010). “Gagavuz Dilin Latin Alfavitinä Geçirilmesindä “Ana Sözü” Gazetasının Ön Hem Baş Rolü”, Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni (27-29 Aralık 2007), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 247-252.
2. Süleymanoğlu Yenisoy, Hayriye (1998). *Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Argunşah, Mustafa (2017). “Standart Gagauz Türkçesinin Oluşturulması Bağlamında Sorunlar ve Teklifler”, *Gagauz Yazıları*, Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları: Ankara, s. 271-279.
4. *Ana Sözü*, S. 5, 9 Ekim 1988, s. 1.
5. Argunşah, Mustafa (2018a). “Gagauz Türkçesinin Geleceği Hakkında Düşünceler”, *1. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni: Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri (15 Şubat 2018, Bursa)*, Ed. Selçuk Kırılı, Alev Sınar Uğurlu, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, s. 149-159.
6. Argunşah, Mustafa (2018b). “Gagauz Türkçesi Tehlike Altında mı?”, *4th International Symposium on Asian Languages and Literatures*. Ed. Syed Azharaddin, 2-3 February 2017, Aurangabad, INDIA, s. 263-285.
7. Dilektaşlı, Cemre (2020). *Gagauzların Dil Durumu Üzerine Toplumdilbilimsel Bir İnceleme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
8. Karanfil, Güllü (2016). “Gagauziyada Gagauz Dilinin Durumu”, *Gagauzlar İçin Yazılarım*, Bursa, s. 34-42.
9. Karanfil, Güllü (2017). “Dilimizin Durumu Kritik Noktaya Geldi”, <http://www.kamudannethaber.com/yazar/dr-gullu-karanfil/>

УДК 811.512.165’272(478)

MOLDOVA’DA GAGAVUZ TÜRKÇESİNE KARŞI UYGULANAN DİL POLİTİKASI

İbrahimov Elçin

Prof. Dr., Azerbaycan Diller Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Müdürü
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
orcid id: 0000-0002-1105-9345

Özet

Gagavuz Türkleri bugün Moldova, Ukrayna, Kazakistan, Azerbaycan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye’de dağınık olarak yaşamaktadırlar. 1979 ve 1989 nüfus sayımlarında Beyaz Rusya, Özbekistan’da da Gagavuzların yaşadığı tespit edilmiştir. Yoğunluklu olarak yaşadıkları bölge ise Moldova’ya bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi’dir. Gagavuz Türkçesi yönlere göre Güney Batı grubuna, kavimlere göre ise Oğuz grubuna dâhil olup Türkiye Türkçesi’nin Rumeli ağızlarına en yakın olan Türk lehçesidir.

Gagavuz Türkçesi, Türk krallığının bir parçası olan güneybatı Oğuz grubunun az sayıdaki Türk halkından biri olan Gagavuzların dilidir. Son istatistiklere göre Gagavuz Türklerinin sayısı 250.000’dir. 2004 yılı tahminlerine göre Moldova’da 159.000, Ukrayna’da 32.000 ve Rusya Federasyonu’nda 12.000 Gagavuz yaşamaktadır. Gagavuzlar şu anda Moldova’da daha sıkışık bir şekilde yaşıyor.

Bu yazımızda Moldovo Cumhuriyeti’nde Türkçeden ve Gagauzlara karşı uygulanan dil politikalarından bahsedeceğiz.

Anahtar kelimeler: *Gagavuz Türkleri, Türkçe, dil politikası, Türk halkları, Oğuz grubu.*

Language policy against Gagauz Turkic in Moldova

Summary

Today, Gagauz Turks live scattered in Moldova, Ukraine, Kazakhstan, Azerbaijan, Greece, Bulgaria, Romania and Turkey. In the 1979 and 1989 censuses, it was determined that Gagauz people lived in Belarus and Uzbekistan. The region where they mostly live is the Gagauzia Autonomous Region of Moldova. Gagauz Turkish belongs to the Southwestern group according to the directions and the Oghuz group according to the tribes, and is the Turkic dialect closest to the Rumelia dialects of Turkey Turkish.

Gagauz Turkic is the language of the Gagauz people, one of the few Turkic people of the southwestern Oghuz group that is part of the Turkic kingdom. According to the latest statistics, the number of Gagauz Turks is 250,000. According to 2004 estimates, 159,000 Gagauz live in Moldova, 32,000 in Ukraine and 12,000 in the Russian Federation. Gagauz people currently live more tightly in Moldova.

In this article, we will talk about Turkish and the language policies implemented against the Gagauz people in the Republic of Moldova.

Keywords: *Gagauz Turks, Turkic, language policy, Turkic peoples, Oghuz group.*

Giriş

Qaqauz türkcəsi cənub-qərb oğuz qrupu türk xalqlarına daxil olan azsaylı türk xalqlarından

birinin – qaqauzların dilidir. Son statistikalara görə qaqauz türklərinin sayı 250 min nəfərdir. 2004-cü il hesablamalarına görə Moldovda 159 min nəfər, Ukraynada 32 min nəfər, Rusiya Federasiyasında 12 min nəfər qaqauz yaşayır. Qaqauzlar hazırda daha çox kompakt şəkildə Moldovada yaşayırlar.

Qaqauz türkcəsində danışan qaqauzlar Volfqanq Şxulzenin araşdırmalarına əsasən dörd qrupda təsnif edilmişdir:

1. Moldova və Ukrayna qaqauzları: 2002-ci il hesablamalarına görə 180.000 nəfər bu dildə danışır, “ciddi təhlükə” altındadır.

2. Dəli Orman qaqauzları: Bolqarıstanda Dəli Orman bölgəsində yaşayırlar. V.Şxulzaya görə, etnik qaqauzların 100 nəfər yaşlı nəslı bu dildə danışır, “ciddi təhlükə” altındadır.

3. Dəniz qaqauzları: Bolqarıstanda Varnanın şimalında və sərhədlərində yaşayırlar, danışanların sayı 400 nəfər təşkil edir, “ciddi təhlükə” altındadır.

4. Cənubi Balkan yarımadasında yaşayan qaqauzlar: qaqauzca şimal-şərqi Yunanıstanda Evros bölgəsində sadəcə yaşlı nəsil tərəfindən danışılır. XX əsrin əvvəllərindəki rəqəmlərə görə Cənubi Makedoniyada Strumnikada 4000 qaqauz, ehtimal ki, Ədirnə bölgəsindəki 7000 etnik surquc, bilinməyən sayda qajal yaşayırdı. Qaqauz türkcəsini burda ancaq yaşlı nəsil danışır, “ciddi təhlükə” altındadır.

Qaqauz türkcəsi, Azərbaycan, türkmən və Türkiyə türkcələri ilə birlikdə türk dilinin oğuz qrupu içərisində yer alır. Qaqauz dili bu üç yazı dilindən daha çox Türkiyə türkcəsinə yaxındır.

Professor Mustafa Arqunşah bununla bağlı qeyd edir: “Bu dil bir tərəfdən Osmanlı türkcəsindən təsirlənərək türkcə, ərəb və farsca sözləri qəbul etmiş, digər tərəfdən birlikdə yaşadığı yunan, bulqar, rumun, moldovan və rus xalqlarının dillərindən sözlər qəbul etmişdir” [1, 264].

B. A. Gökdağ bununla bağlı qeyd edir: “1957-ci ilə qədər ünsiyyət dili olaraq, şifahi şəkildə varlığını davam etdirən qaqauz türkcəsi 1957-ci ildə rus kiril əlifbası əsasında tərtib edilmiş bir əlifbaya qovuşaraq yazı dili olmuşdur. Bu tarixdən etibarən günümüzə qədər qaqauz türkcəsində folklor, uşaq ədəbiyyatı və şeirlərdən ibarət əliyə yaxın kitab nəşr olunmuşdur. Qaqauzların öz ana dillərində təhsil almasına icazə verilmiş, məktəblərdə qaqauz dili və ədəbiyyatı tədris proqramları hazırlanmışdır” [5, 24].

Moldova konstitusiyasına əlavə edilən bir maddə ilə (Maddə:113) Qaqauz Muxtar Respublikası rəsmən tanınmış, “Qaqauz Yerinin xüsusi statusu haqqında” qanun hazırlanmış və 23 dekabr 1994-cü ildə Moldova parlamentində qəbul edilmişdir. Bu qanun qaqauzlara öz hüquqlarını təyin etmək haqqı vermişdir. Bu qanunun 3-cü maddəsində qeyd olunur: “Qaqauz Yerinin rəsmi dili qaqauzca, rus dili və moldovancadır. Bu rəsmi dillərlə yanaşı, Qaqauz Yerində mövcud olan digər dillərin istifadəsinə təminat verilir. Qaqauzlar Moldova Respublikasının və Qaqauz Yerindən kənar bölgələrin rəsmi qurumları ilə yazışmaları moldovanca və ya rus dilində aparırlar” [6].

Qanun muxtar bölgədə üç rəsmi dilin mövcudluğunu qeyd etsə də, bu gün Qaqauz Yerinin rəsmi dili faktiki olaraq rus dilidir. Çünki dövlət idarələri və Xalq Məclisi başda olmaqla, bütün qurumlarda rus dilindən yazışma dili kimi istifadə edilir. Müstəqil bir ölkə olan Moldovanın daxilində – Muxtar Qaqauz Yerində rus dilinin Sovet dövründəki kimi hələ də birinci rəsmi dil olması təəssüfedicidir. Bu vəziyyət Moldova hökumətini də narahat edir. Şübhəsiz ki, qaqauz ziyalıları arasında da rus dilinin hakim dil olmasından narahatlıq keçirənlər vardır. Bu ziyalılar da rus dili tərəfdarları tərəfindən moldovan tərəfdarı olmaqda ittiham edilir.

Moldova Respublikası parlamentinin 13 may 1993-cü il tarixində keçirilən iclasında 1421-

12 sayılı qərarla qaqauz türkcəsi üçün hazırlanan latın əlifbası qəbul edilmişdir. Qaqauz Xalq Məclisi 26 yanvar 1996-cı il tarixində “Qaqauz dilinin latın əlifbasına keçirilməsi” haqqında qərar qəbul etmiş, 1 sentyabr 1996-cı ildən etibarən latın əlifbasına keçən Moldova da bu prosesi dəstəkləmişdir [9, 44].

Bu əlifba ilə dərs kitabları ilə yanaşı, qəzet və jurnallar da çap edilmişdir. Bu prosesləri yaxından araşdıran Ə. Dinçin qeyd etdiyinə görə, “rus dilində təhsil alan qaqauz şagirdlər universitet səviyyəsində belə latın əlifbası ilə yazılmış mətnləri oxumaqda çətinlik çəkirlər” [4, 107].

Bu gün xüsusilə yaşlıların hamısı gündəlik həyatda ana dilindən istifadə edir. Uşaqlar və gənclər üçün eyni şeyi söyləmək bir az çətinidir. Ziyalılar arasında belə ana dili ilə ünsiyyətdə çətinlik çəkənlərin sayı olduqca çoxdur. Onların hamısı rus dilini bilir, rus dilində yazıb oxuyur. Ancaq moldovanca bilməyənlər vardır. Çünki 1991-ci ilə qədər ölkənin rəsmi dili rus dili olmuş və bütün təhsil rus dilində aparılmışdır. Qaqauz elm adamlarının çoxu hələ də konfrans, simpozium və rəsmi yığıncaqlarda qaqauz dili yerinə rus dilindən istifadə edir [8, 213].

Rayon, qəsəbə, kəndlərdə yaşayan qaqauz qadınlar kişilərə nisbətən ana dillərini daha yaxşı qoruyurlar. Qadınların bir qismi təkdillidir və gündəlik həyatın bütün sahəsində ana dilindən istifadə edirlər. Bunu kişilərin iş həyatı, hərbi xidmət və s. səbəblərdən kənd və qəsəbələrdən uzağa getmələri ilə izah etmək olar. Rayon və kəndlərdəki yaşlı qadınlardan başqa, əksəriyyət gündəlik həyatda ikidillidir, yəni rus və qaqauz dillərindən istifadə edir.

A. Menz bununla bağlı qeyd edir: “Sovet İttifaqından əvvəlki dövrdə qaqauzca kənd və qəsəbələrdə danışıldığı və bu bölgələrdə üç nəsil bir yerdə yaşadığı üçün ailələr qaqauz dilindən istifadə edir. Hətta qaqauz türkcəsi kolxozların ünsiyyət dili olmuşdur” [2, 143].

1991-ci ildən bəri Moldova hakimiyyəti ölkədə rus dilinin nüfuzunu zəiflətməyə çalışsa da, buna müvəffəq ola bilməmişdir. Moldova hakimiyyətinin məqsədi rus dilini azsaylı xalqların birinci dili statusundan çıxarıb moldavan dili ilə əvəzləməkdir. Ancaq keçən 30 ildə bunu reallaşdırmaq mümkün olmamışdır [7, 377].

Yekun olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatçıların bir çoxu qaqauz türkcəsinin gələcəyi ilə bağlı tamamilə bədbin fikirdədir. Çünki onların və onlar kimi digər azsaylı xalqların dillərinin yaxın gələcəkdə yox olma ehtimalı yüksəkdir.

A. Menzə görə “mühafizə etmə və canlandırma cəhdləri ilə belə azsaylı xalqların dillərinin və dialektlərinin çağdaş cəmiyyətlərdə varlığını davam etdirib-ettməməsi şübhə altındadır” [3, 145].

Ədəbiyyat

1. Argunşah, M. Gagauz Türkcəsi Tehlike Altında mı? // IV International Symposium on Asian Languages and Literatures: Understanding Culture, (ADES –IV), – İndia: Aurangabad, – 2-4 February, – 2017. – p.264-284.
2. Astrid, M. Endangered Turkic Languages: The Case of Gagauz // – Amsterdams: Language Death and Language Maintenance, – 2003, №15,– 143-151.
3. Astrid, M. Tehlikedeki Türk Dilləri: Gagauzca Örneği // – Ankara: Tehlikedeki Turk Dilləri Dergisi, – 2013. Sayı 5, – s.145-156.
4. Dinç, A. Gagauzlar / Dinç, A. – Erzurum: Gece Kitaplığı, – 2014. – s. 107.
5. Gökdağ, B.A. Moldovanın AB Üyeliği Sürecinde Gagauz Özerk Bölgesi Bağımsızlığa mı Yürüyor? // Karadeniz Araştırmaları, – Trabzon: – 2014, Sayı 43, – s. 24.
6. Молдавско-гагаузский диалог: бесконечная имитация: [Электронный ресурс] // URL:

<https://regnum.ru/news/polit/2018760.html>,

7. İbrahimov, E. (2013). Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulmasında söz varlığının etkisi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, s. 377-387.
8. İbrahimov, E. (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları, Gazi Türkiyat, Bahar 2016, Sayı 18, s. s.213-220.
9. İbrahimov, E. (2021). Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, SUTAD, Aralık 2020; (50): 27-41.

УДК 811.512.161'38

TÜRKÇƏ MƏTNLƏRİN İNFORMASIYA STRUKTURU VƏ YÜKÜ

Kazimov İsmayıl

filologiya elmləri doktoru, professor

Azerbaycan Bilimler Akademiyası, Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri bölümünün müdiri

e-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

orcid id: 0009000142527295

ABSTRACT: The text was not just a mechanical collection of separate sentences, but a conclusion of the regularity that emerged within the new quality and quantity. The semantics of the text is wider than the semantics of these sentences (sentences), because the text fully expresses a picture, story, meaning, and the sentences contained in it are completely created as separate parts. Each of the language units has an informational structure and load. Information is characterized by the degree of certainty. A large number of language signs and a regular combination increase the degree of certainty of information. The division of the whole into parts in the process of analysis creates a basis for the reduction of information, and during the synthesis, the information increases due to the development from parts to the whole.

Key words: text, information, informative structure of the text, "compared text", semantics of the text.

ÖZET: *Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır. Dil vahidlərinin hər biri informasiya strukturuna və yükünə malikdir. İnformasiya müəyyənlik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Dil işarələrinin çoxluğu və qanunauyğun birləşməsi informasiyanın müəyyənlik dərəcəsini artırır. Təhlil prosesində tamın hissələrə ayrılması informasiyanın azalmasına, sintez zamanı isə hissələrdən tama doğru inkişaf getdiyinə görə informasiyanın çoxalmasına zəmin yaradır.*

Açar kəlmələr: mətn, informasiya, mətnin informativ quruluşu, “qarşılaşdırılan mətn”, mətnin semantikasi.

Bu gün insanlar informasiya əsrində yaşayır, informasiya insan həyatının əvəzilməz hissəsidir, cəmiyyət, dövlət mühüm strateji resurslara (təbiət, insan, maliyyə və digər resurslar) malikdir. Bu günün informasiyası-insan fəaliyyətinin nəticəsidir, yeni texnologiyaların tətbiqidir. Müasir insan hər gün həyat və iş fəaliyyəti prosesində xeyli sayda informasiya ilə yüklənir, bəzən informasiya insanı sıxır, yorur. Dünyanın dərk edilməsi prosesində müxtəlif hadisələrin ətrafında fəaliyyətini davam etdirən insan informasiya bolluğunda “əldən düşür”.

İnformasiya həm bütöv və həm də sınımlı şəkildə olur. Sonuncu forma daha optimaldır. Türkcələrin sistemi əlverişli, dəqiq, düzgün, yığcam informasiya vermək və onu sürətli çatdırmaq gücünə malikdir. Nitq fəaliyyətində, kommunikativ situasiyada qənaətlə danışmaq, yazmaq nitqin ən vacib, əhəmiyyətli ölçülərindəndir. *«Məndə tanış olmayan, yeni informasiya ətraf mühit haqqında təsəvvürü, dəyişikliyi özündə cəmləşdirir, gəzdirir. İnformasiyanı mətn materialı vasitəsilə iki yolla çatdırmaq mümkündür: həm birbaşa, həm də dolayısı ilə. Mətn müəllif fikrinin çatdırılması üçün vasitə olduğu üçün onun semantikasının açılması oxucunun fərdi keyfiyyətlərindən də (bilik səviyyəsindən) asılıdır»* (1, s.129)

Bədii mətn informasiyanı təqdim edən xüsusi bir formadır. Biz bu günə qədər daha çox mətnin formal-qrammatik strukturu ilə məşğul olmuş, semantika, informativlik məsələlərinə sistemli diqqət yetirməmişik. Mətn isə nitq mədəniyyətinin daha yüksək inkişaf pilləsinin uğuru olduğu üçün onun informasiya strukturunun araşdırılması bir zərurət kimi ortaya çıxır. *Mətnin informasiya strukturu anlayışı adı altında mətni əlaqələndirən vasitələrin təşkili, müxtəlif situasiyalarda qarşılıqlı bağlılıq formalarının və məlumatların informasiyavermə sırası başa düşülür.*

İnformativlik akademik prezentasiyadır. İnformativlik mətnin fundamental vasitələrindəndir. Həmin vasitə mətnin ümumi əlamətlərini, xüsusən də mətnin məntiqilik, bütövlük keyfiyyətini xarakterizə edir. Məsələn, qaşqaz dilindən verilmiş mətnə nəzər salmaq: *“Bu yılın Çilinqirlerin çiçəklik başçesi qidərdi pek qür! İlk yazın en ilkin başladılar açmaa çiydemnər sora lelekalar, laalelər, taa sora zambaklar, aşşələr, zurnalar. Yazın kolverilirdilər bujorlar, kamçınalar, ama qülfatmalar etişip qeçərdilər aulu da bakardılar dışanna sokaa iki tarafa. Onnarın da köklerinə sarılırdı altınjuklar xem başka tırmaşığı qözelliqlər. Qüzün da qeç vakıdadan, kaarın da altından xep qösterərdilər başlarını türlü penktə dolu işli qüz çiçekleri. Sokaktan qeçenner qörüp alçarak auljuk açırı bu dünnə qözelliqlerini sebinərdilər. Çiçekler kimisini kər biekaç minuda yolundan durqudardılar, unutturardılar yaşamanın zeetlerini xem kaxırlarını kokularınnan xem qözelliqlerinnən. Demirji Todur kendisi da başçejiin auluna aar iştən sora sıkça aardılıp piqə bakaardı dünnəyin şen boyalarına. Xaliz burada qorqunnuk sansın taa ilin xem tez qeçərdi. Çilinqirin karısı Marina xem kızı Zena çiçeklerin xaturəna xiç xepsinə janım ajiyer, ürəəm pak doleer korkuyulan, saneerim kalmeyjek küydə uşak”* (2, s. 9-10)

Mətni bir-biri ilə əlaqələndirən informasiya onun məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirir. Bu cəhətdən, informasiya hər hansı məlumat deyil, məlumatın yeni hissəsidir. Mətn informativ yükün daşıyıcısıdır, bu əlamət mətnin semantikasından fərqlənir. Mətnin semantikasi informasiyasından daha geniş olur. İnformasiya semantikanı əks etdirir. Mətnin məlumat bazası (informativliyi) öncə effektivlik prosesinin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, onun anlamasındakı və mənimsənilməsindəki rolunu təyin edir. Nəhayət, mətnin informasiya strukturu onun üslubi-semantik keyfiyyətlərini də əhatə edir. Mətnin informasiyasını hər hansı bir mənərə, əhvalat, mətləb və s. təşkil edir. Mətn bu hadisələri, prosesləri öz daxilində nümayiş etdirir. Ona görə də mətn müəyyən informasiyanın məcmusundan ibarətdir. Mətn və informasiya məsələsi dünyanın dil mənərəsinin yaranmasında

da əsaslı rol oynayır. Mətndə inikas olunan həyatı gerçəkliklərin haqqında informasiya qavranılan ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi hər iki anlayışın birgə münasibətilə bağlıdır. Məsələn, qaqauzca “*Ana dili*” şeirindəki bədii informasiyada bu əski oguz dili haqqında informasiya ilə tanış ola bilirik:

Geçer vakıt geçer...İnsan çok unider.Uzun yolları geçtik,Cenkler aaşlık geçirdik. Çok dil biz ürendik, Çok dil biz kablettik, Paalı ana dilimizi Koruduk, kaybetmedik Tatlı ana dilimizi Koruduk, unutmadık.Geçer vakıt, geçer...Anam da hep çaler Çaler nasıl çalınardı, Qzların yıl geeri. Geçer vakıt, geçer...Oolu da hep selear. Sesler nasıl seslərdi, Çok yıllar geeri. (3, s.53)

“Mətn həm də yazılı ünsiyyətdir, gercək fəaliyyətdir. Həmin ünsiyyət və fəaliyyət bədii dialoqlarda obraz və personajların mənəvi tələbatını əhatə edir, yəni nəticədə informasiya mübadiləsi baş verir. Kommunikasiyanın əsas məqsədi yalnız informasiya ötürmək və ya almaq deyil, həm də ona dəstək vermək, insanlar arasında qarşılıqlı münasibəti daha yüksək səviyyəsinə çatdırma bilmək və onu təşkil etməkdir. İşgüzar kommunikasiyanın əsas funksiyaları informasiyavericilik (həqiqi, yaxud yalan məlumatların verilməsi), interaktivlik (insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili, məsələn, müxtəlif təsir formalarından: inandırma, əmr, xahiş, tələqdən istifadə etməklə məqsədin razılaştırılması, vasitələrin bölüşdürülməsi və s. Demək, bədii mətnlərin replikalarında kommunikasiya informasiyanı qarşılıqlı şəkildə ötürür. Bu, mühüm bir ünsiyyət prosesidir. Bir sözlə, “*kommunikasiya informasiya ötürmə prosesidir.*” (4, s.20)

Ahıska türklərinin sürgün həyatından bəhs edən və informasiya verən aşağıdakı dialoqa (replikaya) baxaq:

“Elindeki değenekle, sanki adet yerini bulsun diye siska atlarına fiske vuran Ahmet Ağa, çuvalları arasında kaybolmuş, kepçe kulaklı, kara gözleri ıslı ıslı parlayan oğluna baktı. İkinin de gözlerinin içi gülüyordu.

“Akşama inşallah abinle dönecez köye.”

“He baba.”

“Anan şimdi abinin hatırına bize ne yemekler yapar. Sabah namazdan sonra bir tavuk kestim. Onu yeriz akşama.” (5, s.15)

İnformasiya- yüksək məlumatdır, adlandırma səciyyəli xarakterli dil vahidləri ilə, faktlarla yaxud cümlələrin bitliyinə əsaslanaraq əmələ gəlir. İnformasiya mətnin əsas əlaməti və baza kateqoriyasıdır, özünəxas praqmatik adlandırmadır. Türkcə mətnlərdə 3 cür informasiya fərqləndirilir: 1) faktual-məzmun, 2) konseptual məzmun, 3) mətnaltı məzmun. 1-ci keçmişdə qalan faktlar, hadisələr haqqında məlumatdan ibarətdir. Faktual informasiyanın təbiəti eksplisitdir, həmişə verbal vasitələrlə ifadə olunur. 2-ci informasiyada məlumat oxucu ilə individual-müəllif dərketməsi arasında, eləcə də hadisələr arasında, anlama və səbəb-nəticə əlaqəsi və xalqın həyatında əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Belə informasiya yaradıcıdır. “*Bu cür informasiya estetik-bədii xarakterə malikdir. Bəzən də bu informasiya məişət səciyyəlidir. Bu kompleks anlayışdır. 3-cü örtülü, gizli informasiyalardan ibarətdir. Mətnə dil vahidləri assosiativ və konnotativ mənaları meydana gətirir. Nitq kommunikasiyası belə informasiyanın formaslaşması və inkişafında mühüm rola malikdir*» (6, s.19-20)

Məsələn, qaraqalpaq şairi B.Qenjemuratov “*sınık qüze*” detallı şeirindəki informasiya tarixi səciyyə daşıyır: *Senin ömirin Jayxunnın suyınan,Senin ömirin Jayxunnın kumınan.Lekin, senin sınık təgdiyrinKimlərdin xəmiri menen?Kimlərdin buyrığınan?!Ossuariyeler-sınık qüzeller.Eplep jelimlenqen sınıklarındaBir umman,Bir aspanTariyxın jadır.Şölleqenmen pünün diydarınaJüreqim şöllep arırLeti babamnınruyxıy diydarına...ruyxıy diydarına...* (7, s.42)

Mətn mədəni informasiya xəzinəsidir, cəmiyyətin, bədii ədəbiyyatda iştirak edən obraz və personajları xarakterik tərəflərini ifadə edir. Məs.: «*Nəhayət, Demokrit özünü büsbütün inandırdıqdan sonra, o, yeni əsərini, özünün dövlət və ictimai həyat haqqındakı konsepsiyasını yazmağa başladı. «Nağıllarda qalan həyat» adlanan buy azı daha canlı, geniş və bədii idi. Hətta müəyyən qədər nəsr əsərinə bənzəyirdi. Ancaq dərinliyinə, fikirlərin ardıcıl düzümünə və nəhayət, bütövlüyünə, forma kamilliyinə gəldikdə misilsiz idi. O, bu dəfə də əsərinin necə qarşılacağını ürək döyüntüsü ilə gözlədi. Ancaq xışbəxtlikdən bu dəfə də əsər nə tənqidin, nə də oxucuların diqqətini cəlb etdi*» (8)

Mətnə informasiyanı bir-birini əlaqələndirən vasitələr, yəni mətn vahidləri yaradır. «Burada danışan-dinləyən, deyən-əşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri- presuppozisiya da mövcud olur» (9, s. 9)

Mətnin informasiya strukturu və yükünün tədqiqi bu sahənin aparıcı alimi A.İ.Hovikovun metoduna əsaslanır. Həmin metodun mahiyyəti “qarşılaşdırılan mətn”dir. Bu mətn əvvəlki mətnlə bağlı olur, onu davam etdirir, oradakı ideyanı genişləndirir. Beləliklə, bədii informasiyanın mətn səviyyəsində və müqayisəli tədqiqi onun bir çox problemlərinin həllini şərtləndirir. İnformasiya nəqləmə üsulu ilə ötürülür. Bədii mətn formalaşaraq inkişaf etdikcə onda olan yeni informasiya artır, mənadan məzmunə doğru inkişaf gedir. Türk mətnlərinin yaranmasında iştirak edən vasitələrin ümumi və fərqli cəhətləri aydınlaşır.

Ədəbiyyat və mənbələr

1. Novruzova Nuridə. Mətn sintaksisi. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2002
2. Nikolay Baboqlu. Karanfillər açtılar enidən. Kışnev, Litratura artistike, 1981
3. Mihail Kolsa. Türkülər. Kışnev, 1989
4. Məmmədli Nadir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük). Bakı, “Elm və təhsil”, 2021
5. Fırat Sunel. Salkım söğütlerin gölgesinde. 5. Baskı. Haziran, 2017
6. Kayqorodova İ.N. Linqvistiçeskiy analiz teksta. Uçebnoe posobie. İzd-vo dom «Astraxanskiy universitet», 2015
7. Qenjmuratjv B. Saylandı şığarmalar. – Nökis: Karakalpakstan, 2012
8. Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı. Bakı, 1997
9. Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2018.

УДК 811.512.165'373.23

GAGAVUZLARDA KİŞİ ADLARI ÜZERİNE BİR DENEME

Bayraktar Fatma Sibel

Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye

e-mail: fsibel@trakya.edu.tr

orcid id: 0000-0002-5699-4572

An Essay on Person Names in the Gagauz

Gagauzlarla ilgili araştırmalar 19. yy. sonlarında Moşkov ile başlamış, 20. yy.da hız kesmeden devam etmiştir. Kökenleri konusunda tartışmaların devam ettiği bu topluluk özellikle Hristiyan-

Ortodoks olmaları ile Bulgar tarihçilerine göre “dinlerine sahip çıkan ama dillerine sahip çıkamayan Asparuh Bulgarlarının soyundan gelen kadim Bulgar halkından” idiler. Bu tezden rahatsız olan kimi Rumen bilim adamları ise Gagauzların Yunan menşeli bir halk olduğu tezini ortaya attı. Çünkü Gagauzlar kiliselerinde Rum Ortodoks kilisesinin dini terminolojisini kullanıyorlardı. Iorga’ya göre Gagauzlar “Balkanların Rum kökenli kadim halklarından biriydi.” Anadilleri olan Rumca’yı unutmalarına rağmen dinlerini korumuşlardı.

Moşkov ve Radloff’a göre Gagauzlar, Orta çağda Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda göçebe olarak yaşayan ve ilk Rus yıllıklarında *Çerniye Klobuki* diye adlandırılan Karakalpaklıların, Torkların yani Uz Türklerinin nesilleridir. C. Peez de Gagauzların kökeninin kuzeyden gelen Oğuz Türklerine dayandığını tespit etmiştir.

16.yüzyıldaki Tahrir defterlerinde de Gagauzların yaşadığı sancaklarda şahıs adlarının %70 oranında Tuna üzerinden Balkanlara geçen Uzlardan, %10 oranında Anadolu Türkmenlerinden %10 Kumanlardan olduğunu tespit edilmiştir. Bu bilgiler Manov’un “Gagavuzlar Ukrayna bozkırlarından Balkanlara gelen Uzlardan torunlarıdır” bilgileri ile örtüşmektedir.

16. yüzyılda Gagauzca kişi adlarının ya doğrudan doğruya Türkçeden “*Akıncı, Börklü, Divane, Esencik. İpek şalı, Karaca, Koçar, Merd, Turasan...*” veya Kuzey Türklerden gelen isimlerden “*Kırğaç, Kumani, Uzman, Bacane, Bige, Çerakçı, İlbed...*” ya da Grekçe “*Paraşkef, Manço, Todiş, Yanuş, Yençu, Tranocan...*” veya Bulgarca’dan “*Bogdan, Belço, Çerno, Islav, İstamad, Novak...*”, Romence’den “*İstul, İyon. Mihul, Radul, Vlah, Vlad, Virban, Yanu, Traloy...*” vb. Türkçeleştirilerek kullanılan isimler olduğu tespit edilmiştir.

Manov’un eserinde *Babay, Kuzu, Maalim, Su içmez* gibi lakaplar ve *Abacı, Altıparmak, Boyacı, Çelengir, Hacıoğlu, Jelezoğlu, Kırkyalan, Mırmır, Zavrak* gibi soyadları yer almaktadır.

Ad bilim anlamıyla ilişkili gösterileni ya da kavramı inceleyen bir bilim dalıdır. Ad bilim çalışmaları bize o dili konuşan insanların dünya görüşlerini, beklentilerini, tarihi köklerini anlamamıza yardımcı olur. Biz bu çalışmamızda Gagauzların kişi adlarını dilbilimsel açıdan masaya yatıracağız. Bu vesileyle de Gagauzların kendilerine vermekte oldukları adların derin yapısına göz atacağız.

Anahtar Kelimeler: Gagauz, Gagavuz, Onomastik, kişi adları, antroponymie.

Abstract

An Essay on Person Names in the Gagauz

Studies on the Gagauz started with Moshkov in the late 19th century, being continued unabatedly in the 20th century. This community whose origins are still a controversial topic was “from the ancient Bulgarian people being descended from the Bulgarians of Asparuh, which preserved their religion but was unable to protect their language,” particularly due to their being Christian-Orthodox. Being uncomfortable with this thesis, some Romanian scientists put forward the thesis that the Gagauz is a people with Greek origins, as the Gagauz used the Eastern Orthodox Church’s terminology in their church. According to Iorga, “The Gagauz was one of the ancient Balkan peoples with Greek origins”. They preserved their religion although they left their mother language Romaic.” According to Moshkov and Radloff, the Gagauz descends from the Karakalpak people who nomadized in the steppes in the North of the Black Sea in the Middle Ages and referred to as *Çerniye Klobuki* in the early Russian Almanacs, the Torks, namely the Uzes. C. Peez also found that the Gagauz originated from the Oghuz Turks appearing from the North.

In the Cadastral Record Books from the 16th century, the person names in the districts where the Gagauz lived originate from the Uzes, who passed into the Balkans crossing the Danube by 70%, the Anatolian Turkmen by 10% and Cumans by 10%. This data coincides with the information that “the Gagauz are the descendants of the Uzes having come from the Ukrainian steppes to the Balkans,” provided by Manov.

In the PhD thesis of A. Hasan Cebeci, it was identified that the Gagauz person names in the 16th century were the names originated directly from Turkish like “*Akıncı, Börklü, Divane, Esencik, İpek şalu, Karaca, Koçar, Merd, Turasan...*” or from the names coming from the Northern Turks like “*Kırğaç, Kumani, Uzman, Bacane, Bige, Çerakçı, İlbed...*” or made Turkish while they were originally in Greek like “*Paraşkef, Manço, Todış, Yanuş, Yençu, Tranocan...*” or Romanian like “*İstul, İyon. Mihul, Radul, Vlah, Vlad, Virban, Yanu, Traloy...*”.

Manov mentions, in his work, the nicknames like *ay, Kuzu, Maalim, Su içmez* and surnames like *Abacı, Altuparmak, Boyacı, Çelengir, Hacıoğlu, Jelezoğlu, Kırkyalan, Mırmır, Zavrak*.

Anthroponymy is the study of meaning-related denotation or concept. Anthroponymy studies help us having an insight of the general philosophy of life, expectations, and historical roots of the people who speak a given language. In this study, we will discuss the person names of the Gagauz in detail in terms of linguistics. On this wise, we will look through the underlying structure of the names which the Gagauz give themselves.

Key Words: Gagauz, Gagavuz, Onomastics, person names, Anthroponymy.

Giriş

1. Gagauzların Kökeni Üzerine

Gagauzlarla ilgili araştırmalar 19. yy. sonlarında Moşkov ile başlamış, 20. yy. da hız kesmeden devam etmiştir. Bu süreçte “Gagauz” adının köken bilgisi üzerine birçok tez ortaya çıkmıştır. Ansiklopedik bilgilere göre ilk kez 1817 yılına ait bir nüfus sayımı kataloğunda “Gagauz” adına rastlanmaktadır (Radova, 2004:14, 120). Yine Radova’ya göre (2004: 120-122) 1788-1792 Osmanlı- Rus savaşı sırasında Rusya topraklarına göç eden ve Bucak- Besarabya bölgesine yerleştirilen göçmenlerden kendilerini Gagauz olarak tanıtan bir topluluk bulunmaktadır. 17. Yüzyılda Aşık Ömer “Varna Destanı” adlı şiirinde bu milletten “Sorguç” olarak bahsetmektedir (Elçin, 1987: 83). 20. yüzyılın başlarında Moşkov (1904: 432-435) Edirne Gagauzları için “Surguz” veya “Surguç” adını kullanmaktadır.

Kökenleri konusunda tartışmaların devam ettiği bu topluluk, özellikle Hristiyan-Ortodoks olmaları ile Bulgar tarihçilerine göre; “dinlerine sahip çıkan ama dillerine sahip çıkamayan Asparuh Bulgarlarının soyundan gelen kadim Bulgar halkından” idiler. Bu tezden rahatsız olan kimi Rumen bilim adamları ise Gagauzların Yunan menşeli bir halk olduğu tezini ortaya attı. Çünkü Gagauzlar kiliselerinde Rum Ortodoks kilisesinin dini terminolojisini kullanıyorlardı. Iorga’ya göre Gagauzlar “Balkanların Rum kökenli kadim halklarından biriydi.” Anadilleri olan Rumcayı unutmalarına rağmen dinlerini korumuşlardı (Manov. 2001:11).

Moşkov ve Radloff’a göre Gagauzlar, Orta çağda Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda göçebe olarak yaşayan ve ilk Rus yıllıklarında *Çerniye Klobuki* diye adlandırılan Karakalpaklıların, Torkların yani Uz Türklerinin nesilleridir. XVII. Yüzyılda Bulgaristan’ı gezen Evliya Çelebi Bulgaristan’ın kuzeydoğusuna ‘Uz Eyaleti’ adını vermiştir (Malov, 2001: 10). C. Peez de Gagauzların kökeninin kuzeyden gelen Oğuz Türklerine dayandığını tespit etmiştir. Bu konudaki tartışmalar bugün de nihayet bulmuş değildir.

2. Bölgenin Demografik Yapısı

Sultan 1. Murad’ın 1363 Filibe, bir yıl sonra Selanik ve Vardar önlerine kadar gelişi, 1381’de Sofya, 1386’da Sırbistan’ın Niş kentini fethi Osmanlı’nın uzun Balkan macerasını kesin olarak başlatır. Osmanlı’nın askeri sevkıyat alanına Anadolu’dan getirilen ve toprak işleyen kişilerle şenlendirme politikası aynı zamanda siyasi ve askeri güzergahı emniyete almayı da amaçlıyordu. 14. yüzyıla gelindiğinde Balkan demografik yapısı oldukça değişmişti. 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyılda Varna- Dobruca bölgesinde yer alan Gagauz coğrafyasında Osmanlı egemenliği ile Anadolu’dan önemli bir Türk nüfusu da göçürüldü (Oğuzoğlu, 2018:312) Böylece Kumanların, Peçeneklerin, Uzların yanında Anadolu’dan gelen Türk nüfusu bölgede rol oynamaya başladı.

3. Kişi Ad Bilimi (*antroponim*) Üzerine:

Kişi adları, doğan her ferдин diğerlerinden farklılığını ortaya koyan en önemli ayırıştırıcı unsurdur. Aynı zamanda da kişinin aidiyet kurduğu topluluk hakkında bize pek çok bilgi verir. “Toplumsal kimliği gösteren araçlar olarak isimler genelde tarihsel ve kültürel özgülüğü simgeleyen kolektif bir hafızadan süzülüp gelmeleri nedeniyle bir anlamda toplumsal dünyaya ve kimliğe referans olurlar” (Çelik, 2007: 6). Tarih boyunca kendini bir topluma ait ve diğerlerinden farklı olarak tanımlama ihtiyacı duyan insan, bu tanımlama en çok önce kabilesine sonra şahsına verilen adlarla ifade yolu bulmuştur. “Kişi adları sözlük anlamları dışında ontolojik bir değere sahiptir. Bu bakımdan adlar toplumun bilinçaltı mekanizmalarının dışavurumudur” (Acıpayamlı, 1992:1). Eski devirlerde insanların adlarında sihirli bir güç olduğuna inandıklarını ve kişi adlarını kutsal saydıklarını biliyoruz (Abdurrahman, 2004: 125). Kişi adları, sadece insanın kültürel ve bireysel kimliğini yansıtmakla kalmaz onu belirginleştirerek kargaşayı, karışıklığı, yanılma ve yanlışlığı önler, kişiler arası ilişkileri düzenler (Örnek, 2000: 148). İnançları doğrultusunda mistik adlar, geçmiş atalarının ruhunu yaşatmak, onlardan güç almak adına eski nesilden adlar, eski kahramanların, din ehliyelerinin, bilgelerin adlarını ya da sıfatlarını almak oldukça yaygındır. Dağların, nehirlerin, değerli madenlerin, gök cisimlerinin, yerleşim yerlerinin, ağaç, mevsim, hayvan adlarının verilmesi de yaygındır. Yeni neslin yani umudun simgesi olan yeni doğanın kimi sıfatları ad olarak alması da çokça görülür. Kadın adlarında saflık, sevgi, şefkat, bağlılık, vefa, yumuşak huy gibi kendisinden bir ömür beklenen özellikler ad olarak verilirken çiçek ve meyve adları, hafif tabiat olayları vb. tercih edilir. Erkek adlarında ise öncelikle arzulan güçlü, dirençli, muktedir olma durumudur. Seçilen hayvan adları genellikle etçil, tercih edilen tabiat olayları yıkıcıdır.

Gagauzlarla ilgili bu çalışmada amaçlanan tarih boyu tercih ettikleri kişi adları vasıtasıyla dini ve etnik kimliklerine duydukları bağlılık, hayat görüşleri, beklentileri, diğer halklarla uzlaşmalarının boyutları gibi Gagauz kimliğine dair türlü çıkarımlar yapmak olacaktır.

3.1. Türklerde Tarih Boyu Ad Koyma Tercihleri

Varlığından haberdar olduğumuz ilk Türk Devleti Büyük Hun Devleti idi. Asya Hunlarından bahseden Çin kaynakları Hun hükümdarı *Tuman*’dan (*Teoman*) bahseder (Ögel 1981:117). Asya Hunlarının en dikkate değer soyut mirası sayılan Oğuz Kağan Destanındaki kişi adları bizim için önemlidir. Gökten gelen ışık kızla evlenen Oğuz Kağan’ın bu evlilikten *Kün*, *Ay*, *Yıldız* adlı oğullarının doğması, ardından ağaç kovuğundaki kızla evliliğinden *Kök*, *Tag*, ve *Tejiz* Hanların doğması Türk ad bilimi ve dolayısıyla Türklerin ad verme tercihleri hakkında kaynak oluşturur. Bu adlar eski Türklerin inançlarında doğanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Oğuz Kağan Destanının en önemli katmanı olan Hun Yabgusu *Motun* adının Çin bilimciler tarafından *Mete* olarak okunduğunu, asıl şeklinin ilk hecesinin boga veya boga, ikinci hecesinin -

tur olabileceğini ve Motun’un *Bagatur* veya *Bogatur* olma ihtimalini Ercilasun’da (2004: 53) okuyoruz. Balamir önderliğinde 374’te İdil’i geçen Hunlar’ın hükümdar adları ilgi çekicidir. 400 yılına doğru Hunların Batı bölgesi hükümdarı *Uldız* idi. O sırada Avrupa Hunlarının büyük Hükümdarının adı *Karaton*, 422’de Hun hükümdarı *Rua*’nın kardeşleri *Aybars* ve *Oktar* idi. Dördüncü kardeş *Moncuk*, *Atilla*’nın babasıdır (Ercilasun, 2004: 70).

Hun dönemindeki Hükümdar unvanlarında *Tanrıkut* sözcüğüne rastlandığını bunun da Tanrı inancıyla ilgili olduğunu görüyoruz (Abdurrahman, 2004: 125). Göktürk ve Uygur Hakanlarına verilen unvanların da devlet yönetiminde aranan özelliklerle ilgili oluşu bize Türk devlet felsefesi hakkında bir çok ipuçları verir: *Bilge*, *İl-tapar*, *İl-teriş*(İli toparlayan), *İl-tebir*, *İl-etmiş*, *İl yaruk* (İli aydınlatıcı) *Kapgan* (Fatih), *Kutluk*, *Kut bolmuş* vb. (Abdurrahman, 2004: 125).

Uygurlar döneminde doğanın yüceltilmesinden ziyade, aklın ve sağ duyunun övüldüğü unvanlar göze çarpar: *Bilge Kagan*, *Tengri Kagan*, *Bilge Tardu Kagan*, *Uluğ İşbara Kagan*, *Kutlug Kagan*, *İl-Tutmuş Bilge Kagan* vb.

Maniheizm, Uygurlara “Ay” simgesini verdi, böylece unvanlara bu isim eşlik etmeye başladı: *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan*, *Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutlug Bilge Kagan*, *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan* vb.

Budist (M.S. IX-XII. yy) Uygurlar döneminde bu dinin ilahları, kurtarıcıları ad oldu: *Açita* (Gökteki sazıcı) *Burkani*, *Singku Seli*, *Toyın* (Rahip), *Vacra* vb. (Abdurrahman, 2004: 128) Aynı dönemde avam çocuklarına Türkçe adlar konmaya devam edilmişti: *Arslan*, *Bars*, *Bay Böre*, *Beg*, *Buğra*, *Şunkar*, *Yıldız* vb.

Karahanlılar İslami çevrede yer alınca hükümdarlara verilen adlar ve unvanlar da değişti. *Sultan Satuk Buğra Han*, *Mahmut bin Arslan* vb. “Kara” sözcüğünün devletin adında yer almasının yanında kişi adlarında da lakap olarak sıklıkla kullanıldığını görüyoruz: *Kara Buka*, *Kara Kuş*, *Kara Toyın*, *Enç Kara*, *Kul Kara* vb.

Türklerin dünyasında İslam’ın resmîleşmesinin ardından kişi adlarında görülen Arapça etkisi günümüze kadar uzanan bir zaman dilimini kapsar. Bugün Türkçe adlar yanında eski Çince unvan ve rütbelere dayanan adlara, Selçukluların Fars kültür dairesinde hüküm sürmesiyle konmaya başlayan Farsça adlara, Tanzimattan sonra Fransızca kişi adlarına, XX. Yüzyıldan sonra siyasi yakınlaşmaların yönü doğrultusunda Almanca ve İngilizce adlara rastlanmaktadır. Sovyet Rusya’sının etkisi Orta Asya Türk adlarında etkili olmuştur (Gülensoy, 2011: 24). Her yıl verilen kız ve erkek adlarındaki değişimler, alıntı sözcüklerin kişi adı olarak başı çekme durumunda bir değişiklik oluşturmamaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında artan özgürlük ve yurtseverlik duygusu kişi adlarına da yansımış (Çelik, 2007:8), bir dönem Türkçe erkek ve kadın adlarında *Aydın*, *Hürriyet*, *Yalçın*, *Yılmaz*, *Yurdağül*, *Yurdanur* gibi adlara sık rastlanır olmuştur. 68 kuşağı olarak adlandırılan çocuklara verilen *Barış*, *Deniz*, *Devrim*, *Eylem*, *Ulaş* vb. isimler sosyal hafızamızda yerini korumaktadır. Bugün de hiç konulmamış en değişik adı koyma yarışı ebeveynleri değişik araştırmaların içine çekmektedir.

3.2. Türklerde Ad Koymada Dikkat Edilen Koşullar

Türklerde ad verme geleneği başlı başına bir kültür arşividir. Türk kişi adlarında tarih boyunca bulunduğu coğrafyaya ve yaşattığı töreye göre farklılaşmalar olduğu gibi kimi isimlerin tarih boyu vermeye devam ettiği de görülür. Türk toplumunda isim kültürünün tarihsel gelişim sürecinde yaşadığı değişimlerle birlikte istikrarlı bir şekilde kimliği tanımlayıcı ana hatlara sahip olduğu söylenebilir (Çelik 2007: 9). Rasony (1988- 22-26) Türklerin ad verme sisteminde “totemistik

adların pek önem taşımadığı düşüncesindedir (*Böri, Bozkurt, Uku* vb.). Bunun yanında verilen adlar genel olarak şu başlıklar altında toplanabilir:

Bir amaç güden adlar: uzun ömür dileyen adlar: *Binyaşar, Dursun, Toktasın, Yaşar* vb.; oğlan çocuğu isteyen adlar: *Kızıyeter, Oğul gerek* vb.; ulvi dilekler: *Baybolsun, İlalmış, İldüz* vb., mutluluk dileyen adlar: *Bekbol, Efendibula, Şahbula* vb.; ruhlara ya da yaratıcıya işaret verme amaçlı adlar: *Börüberdi, Katlıboğa, Kolbas* vb.; hor görülen bazı hayvan adları: *Barak, Köpek* vb.; çocuğun doğduğu zaman ve mekanla ilgili adlar: *Nevruz, Ramazan, Şaban* vb.; kader, kötülüğü, kötü ruhları şaşırtma, şükran duyma gibi güzel duyguları ve tabiattaki güzellikleri yansıtan adlar: *Çiçek, İnci* vb.; rütbe ve unvan adları: *Alper, Sultanbey, Tarhan, Yula* vb.; tabiat olayları: *Duman, Tolun, Yağmur* vb. ” başlıklarında vermiştir.

Anlam bakımından verilecek olan adda yeni doğanın daha önceki kardeşlerinin yaşayıp yaşamaması, yaşamış olanların cinsiyetinin tekrar edip etmemesi, ailenin artık çocuk isteyip istememesi gibi sebepler etkili olur. Yeni doğanın özel bir günde veya ayda doğması ad verilmesinde etkili olabilir (Akbaba 2012:99).

Çocukları çok genç yaşta ölen aileler kötü ruhları yanıltmak ya da onları kandırmak için “beldenbok” gibi adlar koyarlardı. Bu tür adlar taşıyan çocuklara kötü ruhlar gelmezdi... Üst üste kız ya da erkek doğumları olunca adlar “dur-, yet-, dön-” gibi fiillerden türetilmiştir [*Tursun/Dursun, Durdu, Yeter, Oğulgerek, Döne, Döndü* vb.]. Kişinin Tanrının bir ihsanı olduğunun unutulmaması için *Tanrıverdi, Hudaverdi, Allahverdi, Hakverdi* gibi isimlerin konması da yaygındır (Gülensoy, 2011: 24).

4. Gagauzlarda Ad Koyma:

Türklerde ad vermenin çok önemli sayıldığı ve ad verirken o anda içinde bulunulan dine ait unsurların öncelikli olduğu görülür. Bu durumda Hristiyan Ortodoks inancında olan Gagauz kişi adlarında da dini adlar ön plandadır.

Gagavuzlarda XX. yüzyıla dek bebeğin adını babası doğumdan sonra ikinci veya üçüncü gün verirdi. Adın verilmesi ile bebeğin aileye katılışı kabul edilmiş olurdu. Babasının taktığı adla birlikte bebeğe doğar doğmaz ebe veya papaz tarafından bir de “su adı” verilirdi. Bu ad, kilise azizler takviminden seçilerek o güne düşen azizin adı olmaktadır. Fakat gerçek adı olarak sağdıçın vereceği ad kabul edilmekteydi (Moşkov, 2004: 26). Günümüzde “su adı” adeti uygulanmamaktadır (Iusıumbeli, 2008: 57). Gagauzlarda erkek çocuk doğarsa, erkeğin babasının adı verilirdi (Argunşah-Güngör, 1991:25). Böylece soyun yaşayacağına inanılırdı. Bu adet günümüzde Kongaz kasabasında varlığını devam ettirmektedir. 1970’li yıllardan itibaren bebeğe sağdıçın kabul etmesi şartı ile anne baba istediği adı vermeye başladı. Karanfil, kendi gözlemlerini aktarıken çocuğun adının genellikle sağdıçın adı veya sağdıçın çocuklarından birinin adı olarak seçildiğini, eğer çocuk kız olursa da sağdıçın hanımı veya kızlarından birinin adının verildiğini bildirmektedir (2008:126). Sağdıç kabul etmediği halde anne baba kendi istedikleri adı verirse bu küsmelere hatta kavgalara sebep olur. Bu durumda “büyük pita” törenine sağdıçlar tarafından kimse katılmaz, bebeği vaftiz etmezler. Gagauzlar Hristiyanlığı kabul ettiğinden beri Kilisenin Türk isimlerini yasaklamasına rağmen onlar Türk isimleri vermekten vazgeçemediler (Iusıumbeli, 2008: 59). Çocuk kırk günlük olunca vaftiz edildiği sırada Papaz tarafından Hristiyan inancına uygun bir ad verilirdi. Böylece her ferdin iki adı olurdu. Biri resmi evraklarda kullanılan adı diğeri de ana babasının günlük hayatta kullandığı Gagauzca ad. Bebeğe verilecek ad yüzünden baba ile papaz arasında kavgaların çıktığı da olmaktadır (Kuroglo, 1980: 30). Zamanla Türk isimlerinin

yerini kilise Hristiyan adları (İbrani, Yunan ve Rum adları) almaya başlamıştır (Iusumbeli, 2008: 59).

4.1. Gagauzların Ad Koyma Tarihi Süreci

Gagauz coğrafyasına ilişkin Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme arşivindeki kayıtlar 16. Yüzyılın ikinci yarısında tertip edilmiştir. Aynı defterler daha sonra da işlem gördüğünden içlerinde 14. yüzyılın ortalarına kadar işlem görmüş kayıtlar pusula halinde eklenmiştir. Bu yüzden ilgili Osmanlı arşiv kayıtları bölgenin birçok meselesini aydınlatacak durumdadır (Oğuzoğlu, 2018:313).

Bu konuda yapılmış ayrıntılı çalışmaların başında A. Hasan Cebeci'nin Doktora tezi gelir. 16. yüzyılda Gagauzca kişi adlarının incelendiği çalışmada bu dönem kişi adları üzerinde pek çok bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır.

Hasan Cebeci (2008, 54) 16. yüzyılda Gagauzca kişi adlarının en çok bağlı buldukları Bizans-Ortodoks kilisesi yoluyla alındığını tespit etmiştir: *Atanas, Dimitri, Gergi, Kosta, Parasko (Paraşkef), Mano, Stefan, Todur, Yani, Yanko, Yorgi* vb. Hristiyanlık önceki Türk adları da 16. Yüzyıl kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır: *Aydın, Arslan, Aytemir, Bali/Balı, Balık (Balık), Balıdede (Dedebalı), Boz, Evrenus, Oğuz, Orhan, Uz, Erguz, Kara, Karaca, Karagöz, Kaya, Kurd, Oruç, Sarı, Timur, Togan, Turgud, Tursun, Turmuş* vb., kimi adlarda ise Türkçe, Bulgarca, Rumca, Romence adların sonları değiştirilerek Gagauzlaştırıldığı görülmektedir: *Agano, Aksino, Ayko, Balo, Balço, Bayo, Engino, Gago, Gagço, Güni, Güne, Günçe* vb.

Daha ayrıntılı bir sınıflandırma ile:

1. Türkçe adlar: *Akıncı, Balaban, Boran, Börklü, Divane, Esencik, İpek şalu, Karaca, Koçar, Merd, Turasan* vb.
2. Kuzey Türklerden gelen adlar: “*Kırğaç, Kumani, Uzman, Bacane, Bige, Çerakçı, İlbed...*”
3. Rumca'dan: *Manol'dan Mano- Manço, Sebotin- Sebo- Sebuş, Dimitri'den Dimitraş, miti, mitiş, Mitraş, Todur'dan Tode, todış, Toduş, Parasko'dan Paraşkef, Paraş, Paruş, Piro, Pirku, Yanko'dan, Yanuş, Yankul, Yaniş, Beşniko, Koca petre, Gergice* vb.
4. Grekçe'den: *Paraşkef, Manço, Todış, Yanuş, Yençu, Tranocan...* vb.
5. Bulgarca'dan *Bogdan, Belço, Çerno, İslav, İstamad, Novak...* vb.
6. Romence'den “*İstul, İyon. Mihul, Radul, Vlah, Vlad, Virban, Yanu, Traloy...*” vb. Türkçeleştirilerek kullanılan isimler olduğu tespit edilmiştir.

16. yüzyılda kullanılan adların yüzde 35 kadarının Türkçe adlar olduğu ve bunları 300 kadar değişik Türkçe ad olduğu Cebeci (2008:56) tarafından tespit edilmiştir. *Balık* adı 256 yerde geçerek en çok verilen ad konumundadır. *Balı (Bali)* 252 yerde, *Demir* 158, *Baba* 74, *Kabük* 72, *Beğkoz* 69, *Karaman* 66, *Karaca* 63, *Koçar* 55, *Sarı* 53, *Çoban* 50, *Boz* 48, *Koçi* 41, *Malkoç* 39 yerde geçmiştir. Bulgarcadan geçmiş isimlerin sayıca yoğunluğuna bakacak olursak *İstamad* 26 kere, *Velo* 25 kere, *Velko* 18 kere ile ilk 3 te yer alan adlardır. Romenceden geçen adların ilk üçte yer alanları, *Virban* 6, *Yanu* 6 kere, *Troya-Trayan* 3 kere.

Araştırmacı 16. yüzyılda Gagauzlarda 768 kişi adı tespit etmiş bunlardan 196'sı Türkçe 211'i Gagauzca, 205'i Grekçe, 77'si Bulgarca ve 61'i Rumencedir (Cebeci, 2008: 150). Araştırmacı kişi adlarının üçte iki oranında Hristiyan-Ortodoks olmaları nedeniyle Rumca olduğunu, Türkçe olanların Anadolu, Kuman- Kıpçak ve Gagauzların ataları olan Oğuz (Uz) olduklarını bildirmektedir.

Bu çalışmada görüleceği üzere kadın adları yer almamaktadır. Nüfus sayımlarında hane reisleri kaydedildiği için bu doğal bir çıkarım olmaktadır.

20 yüzyılda en çok verilen adları Iusumbeli şu şekilde sıralamıştır (2008: 59-60):

Erkek adları: *Afanasiy, Aleksandr, Anatoliy, Andrey, David, Dimitriy, Fedor, Gavril, Georgiy, Harlampiy, İlya, İvan, Krill, Mihail, Nikolay, Petri, Semen, Stepan, Trifon, Vasiliy.*

Kadın adları: *Angelina, Anna, Domnika, Ekatarina, Elena, Fedora, Kira, Lidiya, Mariya, Matröna, Melenya, Nataliya, Sofya, Valentina, Varvara, Vasilisa, Zinaida .*

Gagauzlar bu adları kendi ses sistemlerine uydurarak kullanırlar: *Afanasiy- Tanku, Tani, Tanas, Tuku; Fedor-Todur, Todi, Todiş; ; Flipp- Fili, Filçu; Georgiy- Gogi, Yorgi, Corcu, Gitsa; Harlampiy- Lambu, Lambuşka; Stepan- Stepu; Nikolay- Koli, Koka, Nüklay; Vladimir- Demir; İvan- Vani, İvançu vb.*

1950’lerden sonra Rus adları da revaçta idi: *Nadejda, Vera* gibi. 1070’lerde *İgor, Sergey, Svetlana, Viktor, Yuriy* adları sıklıkla verildi. Bugün *Darya, Danil, Karina* revaçtadır ((Iusumbeli, 2008: 60). *Valentina Tereshkova*’nın uzaya gitmesinden sonra "Valentina" adının konduğu görülürken Lenin’den dolayı Valadimir adı da konmaktadır (Karanfil, 2008:126) Kitle iletişim araçlarının sayesinde Balkanlarda çok sevilen Türkiye yapımı dizilerin sayesinde Türkçe isimlerin verilmesi de yaygınlaşmıştır. En çok tercih edilen adlar *Sevda* ve *Aydina*’dır. Karanfil’e göre Gagauzlar arasında isim verme konusundaki eğilimler değişirken, kendisinin de önderliğinde Gagauzca isimlerin görülme sıklığı artmaktadır. Buna Karanfilin verdiği ad: Gagauz ad devrimi’dir (2008:129).

Gagauz kişi adlarını inceleyen İ. Dron (1989:100) bu adların en kadim tabakasını Türkçe adların oluşturduğunu vurgulamaktadır. Iusumbeli’ye göre bu adla şu şekilde kümelenmişlerdir (2008:58-59):

1. Akrabalığı, cinsiyeti gösteren adlar: *aaret*(=evlatlık), *bulma, buluntu* (=bulunmuş çocuk), *tapıdan* (gayrimeşru çocuk), *baku* (=bakılmış), *ikiz, dayku* (=dayı oğlu) *bacı, kadın koca, dul, bibi* (=bayan), *kizi* (=kız).

2. Daha önce kardeşlerinin olup olmadığı ve onların yaşayıp yaşamadığını gösteren adlar: *Arzu, Artık* (=fazla) *Beklemiş, Kısmet, Sefte* (=siftah: ilk), *Taraş* (=son)

3. Çocukta olumlu karakter çizgilerini oluşturacak adlar: *Alpar* (= iyi kalpli), *Arif, Selemet* (=Selamet) vb.

4. Çocuğun güzelliğini vurgulayan adlar: *Aksüta* (= süt gibi beyaz), *Altın, Aydın, Aygül, Bülbül, Çavdar, Dana* (=tan), *Dafina* (=defne), *Gözel, Gül- Fatma, Gümüş, Güneş, İnci, Karanfil, Kula* (=sarışın), *Lale, Mercan, Nar, Palaz* (=kuş yavrusu), *Yıldız, Zambak.*

5. Çocuğu kötü ruhlardan koruyan adlar: *Arslan, Ateş, Atlı, Azman, Bayır, Demir, Deniz, Dev, Korkmaz, Kurt, Mermer, Meşe, Orman, Sert, Taşçı.*

6. Kötü ruhları kandıran adlar: *Bargan, Baygın, Beşaret, Engeç, Koç, Küçük, Kurum, Nazar, Malak.*

7. Epik kahramanlardan adlar: *Bayıroğlu, Kambur, Köroğlu, Kral, Marku* vb.

8. Coğrafi adların kullanıldığı adlar: *Balkana, Tuna* vb.

9. Türk soyundan adlar: *Kayı, Kuman, Orak, Osman, Tatar* vb.

20 yüzyılda en çok verilen adları Iusumbeli şu şekilde sıralamıştır (2008: 59-60):

Erkek adları: *Afanasiy, Aleksandr, Anatoliy, Andrey, David, Dimitriy, Fedor, Gavril, Georgiy, Harlampiy, İlya, İvan, Krill, Mihail, Nikolay, Petri, Semen, Stepan, Trifon, Vasiliy.*

Kadın adları: *Angelina, Anna, Domnika, Ekatarina, Elena, Fedora, Kira, Lidiya, Mariya, Matröna, Melenya, Nataliya, Sofya, Valentina, Varvara, Vasilisa, Zinaida* .

Gagauzlar bu adları kendi ses sistemlerine uydurarak kullanırlar: *Afanasiy- Tanku, Tani, Tanas, Tuku; Fedor-Todur, Todi, Todış; ; Flipp- Fili, Filçu; Georgiy- Gogi, Yorgi, Corcu, Gitsa; Harlampiy- Lambu, Lambuşka; Stepan- Stepu; Nikolay- Koli, Koka, Nüklay; Vladimir- Demir; İvan- Vani, İvançu vb.*

Sonuç

Kişi adları sosyal aidiyetin ve sosyo- kültürel değişimin dilde izlenebilecek en temel göstergeleri ve veri kaynaklarını oluşturur. İsimlerin sosyo-kültürel gerçekliğe ilişkin olarak geleneksel aile yapısına uyum, geleneğin devamı, gelenekten kopuş, farklı düşünce, ideoloji ve dünya görüşünü (liberal, muhafazakarlık, dindarlık, çağdaşlık) teyit etme gibi kimliksel bir boyutu olduğu anlaşılmaktadır (Çelik2007: 8-9). Ancak her ne kadar tarihsel sürekliliğin temel göstergelerinden olsa da isimler sosyo- kültürel değişim süreçlerinde belli eğilimlerin etkilerine de açıktır (Çelik2007: 18).

16. yüzyıl kayıtlarına bakıldığında Gagauzlarda kişi adlarının temelini %70 oranında Uzlar ve %20 oranında Anadolu Türkleri, %10 oranında Kumanlar teşkil etmiştir. Ya da diğer bir ifadeyle 3’te birini Selçuklular, Kumanlar ve Peçenekler oluştururken üçte ikisini Uzlar oluşturmaktadırlar (Cebeci, 2008, 58).

20 yüzyılda her toplumda kadim inançlar oldukça gevşemiş olsa da yine de her millet kendi değerlerine sahip çıkmak istemekte, atalarının ruhundan güç almak için onların adlarını yaşatmayı tercih etmektedir. Hıristiyan Ortodoks olan Gagauzlarda da yenidoğana ad vermek oldukça önemli bir hadise olarak algılanmaktadır. Bu konuda kimi zaman kilise ile karşı karşıya gelindiği anlaşılmaktadır. Asıl dikkat çekici olan sağdıçlık kurumunun ad verme konusundaki baskın rolü ve anne babanın koyduğu adla uyuşmazlık olması durumunda bebeğin topluma kabulü anlamına da gelecek olan vaftiz töreninin yapılamamasına varacak kadar ciddi sonuçlarının olmasıdır.

Günümüzde çocuğun ismini en çok anne ve baba vermektedir. Doğumdan sonra kırk gün içinde Belediyeden nüfus cüzdanı çıkarılır. Burada hangi isim yazılmış olursa olsun vaftiz edilecekse papaz tarafından daha sonra hiç kullanılmayacak olsa bile bir Hristiyan adı verilmektedir.

Sovyetlerin dağılmasıyla meydana gelen büyük sosyal değişimlerden Gagauzlar da payını almıştır. Genç nüfus çalışmak için Rusya ve Türkiye başta olmak üzere yurt dışına gittiler. Bir süre Türkiye’de kalanların etkisiyle daha önce Hristiyan adları kullanan Gagauzlardan bazıları çocuklarına *Sevda, Oğuz, Mete, Aydın, Güllü* vb. Türkçe isimler koydukları tespit edilmektedir (Argunşah. 2018:151), Türk televizyon dizilerindeki kişi adlarından etkilenerek çocuklarına Türkçe isimler koymaları da günümüzün tercihlerindedir. Bu konuda Gagauz aydınlarının yön göstericiliği de yadsınamaz.

Gagauz kişi adlarında uygulanan yöntemlerin Türk dünyasından, Türkiye Türklerinden dini unsurların önceliği bir yana bırakılırsa pek de farklı olmadığı görülmektedir. Bu konuda yapılacak mukayeseli çalışmalar bize daha fazla ipuçları verecektir.

Kaynakça

Abdurrahman, Varis (2004). Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme. *Milli Folklor*. S. 61. 124-133.

Acıpayamlı, Orhan (1992). Türk Kültüründe Ad Koyma Folklorunun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı*. Ankara: Ofset Retromat Matbaası. 1-15.

Akbaba Dilek Ergönerç (2012). Nogay Türklerinde Kişi Adları. *Dil Araştırmaları*. S. 10. Bahar. 99-122.

- Argunşah, Mustafa (2018). Gagauz Türkçesinin Geleceği Üzerine Düşünceler. *1. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*. 15 Şubat 2018. Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları:14. 149-160.
- Argunşah, Mustafa- Harun Güngör (1998) *Gagauzlar: Gagauz Türklerinin Etnik Yapısı, Nüfusu, Dili, Dini Folkloru Hakkında Bir Araştırma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aydemir, Hakan (2005). Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine. *Studia Turcologica Cracoviensia*.10. Krakow:27-47.
- Calp, Mehrali (2014). Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 52. 27-49.
- Cebeci, Ahmet Hasan (2008). *XVI. yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- Çavuş, Gülsüm (2005) *XVI. yy.da Gümlüce Sancağı Gagauzları*. GÜ. GEF Tarih Anabilim Dalı Bitirme Tezi. Ankara.
- Çelik, Celaleddin (2007) Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* C.10. No:2. Güz. 5-21.
- Deniz, Serpil (2006) *XVI. Yy. Tahrir Defterlerine Göre Silistre Sancağında Gagauz Şahıs Adları*. GÜ. GEF Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Bitirme Tezi. Ankara.
- Elçin, Şükrü (1987). *Aşık Ömer*. Kültür Bakanlığı. Türk Büyükleri Dizisi: 54. Ankara.
- Ercilasun, A. Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erol, Aydil (1992). *Adlarımız*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Geçkin, Semra (2000). *Akkerman Sancağı Mufassal Defterine Göre XVI. yy.da Gagauz Adları*. G.Ü. GEF Tarih Anabilim Dalı Bitirme Tezi. Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2011). Anlamları Kötü Kişi Adları. *Dil Araştırmaları*. S.8. 23-29.
- Iusumbeli İrina (2008). *Gagauz Yerinde Kadın*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- Karanfil, Güllü (2008). Gagauz Antroponimik Leksikası (Adlar ve Soyadlar). *Türkbilgi* : 124-136.
- Karanfil, Güllü (1995). Gagauz (Gökoğuz) Çocuklarına Türk Adı Koyunuz. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. Aralık. S. 108.
- Kuroglo, Stefan (1980) *Semeynaya Obryadnost Gagauzov v XIX-Naçale XXv*. Kişinev: Ştiintsä.
- Manov, Atanas (2001). *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)* Çev: M. Türker Acaroğlu. Ankara: TTK Basımevi.
- Moşkov, Valentin Aleksandroviç (1904). *Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove* (Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri Çev: E. İvanova. Kayseri: 1999) İzvetsiya Russkogo Gegrafskogo Obşçestvo. XL/3. Moskova: 1-49.
- Oğuzoğlu, Yusuf (2018). Gagauz Türklerinin Dillerini ve Kültürlerini Yaşatmasına Osmanlı Düzeninin Katkısı. *1. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni. Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*. 15Şubat 2018. Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları:14.
- Ögel, Bahaeddin (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (2000). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Radova, Karanatas O. K. (2004). Tuna Ötesi Göçmenleri ve Gagauzlar. *Türksav*. Ankara.
- Rasonyi, Lszlo (1966-69). Kuman Özel Adları. *TKA. III-VI*. 71-144
- Türkçe Sözlük (1988). 8.baskı Türk Dil Kurumu 1-2. Cilt. Ankara.
- Uca, Alaaddin (2004). Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. s. 23. 145-150.

<http://lugatim.com/>

УДК 811.512.165’366.54’362

QAQAUZ DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ (OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ)

Əliyeva Elnarə

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

e-mail: dok.elnare_e@mail.ru

orcid id: 0000-0002-5779-8899

Hal kateqoriyası ismin əsas kateqoriyalarından olub, uzun inkişaf yolu keçmişdir. Elmi mənbələrdə hal bəzən ismin qrammatik kateqoriyası, bəzən isə ümumi qrammatik kateqoriya kimi təqdim olunur. Türkologiyada hal paradigmasını altı əsas hal: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal təşkil edir. Bəzi türk dillərində isə bir qədər fərqli mənzərə ilə rastlaşırıq. Məsələn, L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində isimin 6 halını, N.Özkan isə 9 halını qeyd edir.

Azərbaycan və türkmən dillərinin tədqiqatçıları isə müasir səviyyədə 6 haldan bəhs edirlər. Demək olar ki, halların sayındakı fərq tədqiqatçıların şəxsi yanaşmasından asılı olaraq dəyişir.

Bu məqalədə qaqauz dilinin hal sistemi Azərbaycan, türk, türkmən dillərinin hal sistemi ilə müqayisəyə cəlb olunmuş, qeyd olunan dillər üzrə halın funksional xüsusiyyətləri, hal əvəzlənmələri araşdırılmışdır. Dilin tarixi inkişafı üzrə aparılan müşahidələr sübut edir ki, hal əvəzlənmələri bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, halların hamısı birbirini əvəz edə bilmir. Bu, həm də psixolinqvistik səciyyə daşıyır. Arxaik xüsusiyyətlərin saxlanması, dildaxili gedən proseslər, cəmiyyətdəki bilinçvizm, sıx təmasda olduğu dilin təsiri hal əvəzlənmələrində əsas səbəblərdəndir. Xüsusilə qaqauz dili rus dilinin birbaşa təsiri altında olduğu üçün burada hallar arasındakı sinonimlik daha çox özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində hallar inkişaf yolunda semantik və struktur baxımdan möhkəmləndiyi üçün hal əvəzlənmələrinə çox az təsadüf olunur. Qaqauz dilində isə bu istiqamətdə kifayət qədər nümunələr mövcuddur. Həmin nümunələr məqalədə geniş təhlil olunmuş, hər bir halın işləklilik səviyyəsi, semantikasını tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: qrammatika, hal kateqoriyası, qaqauz dili, Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, türkmən dili.

Summary

Elnara Nadir Aliyeva

Functional features of the case category in the Gagauz language (compared to the Turkic languages of the Oghuz group)

The case category is one of the main categories of the noun, and has gone through a long development path. In scientific sources, case is sometimes presented as a grammatical category of a noun, and sometimes as a general grammatical category. In Turkology, the case paradigm is made up of six main cases: nominative, possessive, directive, affective, locative, and expressive. In some Turkish languages, we find a slightly different picture. For example, L.A. Pokrovskaya notes 6 cases of the noun in the Gagauz language, and N. Özkan 9 cases.

Researchers of Azerbaijani and Turkmen languages mention 6 cases at the modern level. It can be said that the difference in the number of cases varies depending on the personal approach of the researchers.

In this article, the case system of the Gagauz language is compared with the case system of the Azerbaijani, Turkish, and Turkmen languages, the functional features of the case and case substitutions in the mentioned languages are investigated. Observations on the historical development of the language prove that case substitutions have existed in all periods. Research shows that not all cases are interchangeable. It also has a psycholinguistic character. Preservation of archaic characteristics, intra-linguistic processes, bilingualism in society, the influence of the language with which it is in close contact are the main reasons for case substitutions. Especially since the Gagauz language is under the direct influence of the Russian language, the synonymy between the cases is more evident here.

In the modern Azerbaijani language, case substitutions are rare, as cases are strengthened semantically and structurally in the course of development. In the Gagauz language, there are enough examples in this direction. Those examples were extensively analyzed in the article, the level of functionality and semantics of each case were involved in the study.

Keywords: grammar, case category, Gagauz language, Azerbaijani language, Turkish, Turkish, Turkmen language.

Elmi mənbələrdə hal ismin qrammatik kateqoriyası kimi təqdim olunur və altı əsas hal göstərilir. Hal paradigmasını adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal təşkil edir. Bəzi türk dillərində isə bir-iki hal artıqdır. Hal şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra isim cümlədə sözlərlə qrammatik əlaqəyə girir. Bu zaman hal şəkilçiləri sözün son səsinə uyğunlaşdırılır.

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikalarda bu gün 6 hal göstərilir.

L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində isimin 6 halını qeyd edir: əsas, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. N.Özkan qaqauz dilində Yalın (Nominativ), İlgi Hali (Genetiv), Yükləmə Hali (Akkuzativ), Yönelmə Hali (Dativ), Bulunma Hali (Lokativ), Uzaklaşma Hali (Ablativ), Vasitə Hali (İnstrumental), Eşitlik Hali (Ekvativ), Yön Göstermə Hali (Direktiv) olmaqla 9 hal göstərmişdir (Özkan,1996, s.121).

M.Ergin Türkiyə türkcəsində 9 hal göstərsə də, sonrakı tədqiqatlarda fərqli yanaşmalar diqqət çəkir (Ergin, 1967, s.217). Azərbaycan və türkmən dillərinin akademik qrammatikalarında isə 6 hal qəbul olunur.

Dilçilikdə halın funksional-semantik xüsusiyyətlərinə görə onların sayının müəyyənləşdirilməsi cəhdləri də var. Dillər üzrə semantik sahə genişləndikcə halların sayı da arta bilər. Sözsüz ki, bu fikir hər kəs tərəfindən qəbul olunmur. Tədqiqatçılar arasında qoşmalı halları da əsas hallar sırasına əlavə etmək və beləliklə, bu yolla sayı artırmaq cəhdləri də mövcuddur. M.Novruzov sözdüzəldici morfemlərin hal hesab edilməsi faktını da təqdim etmişdir.” Belə ki, -dakı, -dəki, -süz, -sez, -lı, -li(le) şəkilçiləri hal hesab edilir. Məs.: R.P.Zaripov bu üsulla tədqiqat apararaq başqırd dilindəki halların sayını 19-a çatdırmışdır” (Novruzov,1987,s.19).

Hal şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra isim cümlədə sözlərlə qrammatik əlaqəyə girir. Bu zaman hal şəkilçiləri sözün son səsinə uyğunlaşdırılır. İsimlərin hallanması zamanı tək və cəm isimlər xüsusi paradigma təşkil edir. Kəmiyyətə fərqi ifadə etmək lazım gəldikdə ismə əvvəlcə cəm şəkilçisi, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal şəkilçisi əlavə olunur (Azərbaycan dili: *övlad+-lar+-ımız+-a, kitab+-lar+-ımız+-ı, qaqauz: haydut+-lar+-ın, göz+-ler+-i, türk.: kelime+-ler+-*

de, baba+-lar+-ımız, türkmən: kanat+-lar+-ı+-nı, bulut+-lar+-ın və s.). Yəni bu sistematikliyin qorunması oğuz qrupu türk dillərinin əsas normasıdır.

Oğuz qrupu türk dillərində ismin hallanması əsasən bir-biri ilə uyğun olsa da, fərqli məqamlar da mövcuddur. Bu, xüsusən halın sintaktik funksiyası zamanı özünü göstərir. Hallar arasında müxtəlif səbəblərdən baş verən əvəzlənmələr, halların sinonimliyi də oğuz qrupu dillərində, xüsusən qaqauz dilində geniş müşahidə olunduğu üçün məqalədə qeyd edilən məqamları araşdırmağa qərar verdik.

Araşdırmalar göstərir ki, halların hamısı bir-birini əvəz edə bilmir. Bu, həm də psixolinqvistik səciyyə daşıyır. Arxaik xüsusiyyətlərin saxlanması, dildaxil gedən proseslər, cəmiyyətdəki bilinçvizm, sıx təmasda olduğu dilin təsiri hal əvəzlənmələrində əsas səbəblərdəndir. Xüsusilə qaqauz dili rus dilinin birbaşa təsiri altında olduğu üçün burada hallar arasındakı sinonimlik daha çox özünü göstərir.

1. Adlıq hal (Azərbay.), yalın hal (türk), baş düşüm (türkmən), temel hal (qaqauz).

Adlıq hal. Əsas hal, baş hal, qeyri-müəyyən, şəkilçisiz hal kimi qəbul olunur. Adlıq hal demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir və heç bir formal əlamətə sahib deyil. Adlıq halın cümlədə qeyri- müəyyənlik funksiyası tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. L.Pokrovskayanın fikrincə, bu halın adlıq və ya qeyri-müəyyən hal kimi adlandırılması özünü doğrultmur. Əsas halın funksiyaları daha geniş olduğu halda, adlıq hal termini onun mahiyyətini əks etdirmir, daraltmış olur. Qeyri-müəyyən hal termini də dəqiq deyil, çünki qaqauz dilində qeyri-müəyyənlik həlledici şəkildə pozulmuşdur (Pokrovskaya, 1964, s. 113).

K.Bəşirovun fikrincə, yiyəlik və təsirlik halların şəkilçiləri müəyyənləşənə qədər adlıq hal qeyri-müəyyən şəkildə onların da funksiyasını əvəz etmişdir (Bəşirov, 2018, s.78).

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi qaqauz dilində əsas hal kimi qəbul edilir. Məsələn, *kardaş yardımı, qaqauz dili uredijisi* və s.

Türk dillərində adlıq hal əsasən subyekt rolunda çıxış edir.

Qeldi sentyabr. Şkolajılar yeniden qelərlər şkolaya (qaq.). Bulutlar ağlamaya davam edəcəklərdi (Türkmən).

Zaman anlayışı bildirən isimlər adlıq halda cümlədə **zaman zərfi** funksiyasında çıxış edir. Məs, *Ovçuluğa meyil saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım* (S.Vurğun, Azərbaycan.). *Ol vakıtlar türklər kaplardı Bolqariyəi, Moldaviyəi xəm başka yerləri də.* “O vaxtlar türklər Bolqarıstanı, Moldaviyanı və digər yerləri də fəth etmişdilər” (Pokrovskaya, 1964, s. 114).

Aidlik, material növü bildirən isimlər adlıq halda poetiklik bildirir, təyinedici funksiyada çıxış edir: *qızıl diş* (Azərbay.), *altın çocuk* (türk), *altın xalka* “qızıl halqa” (qaq.), xalka-xalka zülplər “halka-halka zülflər, saç buruqları” (türkmən).

Əsas hal vasitəli obyekt bildirir: *Yapsana beni bir kuş, kanadımı da qümüş İnsan plakat, xəm kırmızı bayraklar taşıyırdılar* (qaqauz).

Adlıq hallı söz cümlədə **xıtab** mövqeyində çıxış edir:

Gagauziya, mutlu yerim,

Vatanımsın sən benim (qaqauz himni).

Mən oxudum gözlərimdən: Şair, nə tez qocaldın sən! (Azərbaycan., S.Vurğun)

Qaqauz dilində əsas hal digər türk dillərində olduğu kimi, şəkilçisiz düzəlik.

Nadejda Çırlı adlıq halın qaqauz dilində yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halı əvəzləməsi bağlı nümunələr göstərmişdir (Çırlı, 2010, s.9-10).

2.Yiyəlik hal (Azərbay.), Eyelik düşüm (türkmən), ilgi hali /Genitiv (türk) saabilik hal (qaqauz)

Yiyəlik hal ismin aidlik, sahiblik məzmunu ifadə edən halıdır. Türk dillərinin demək olar ki, hamısında yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz (bəzi istisnalar olmaqla) əsasən əlaqəyə girdiyi sözlə birlikdə hər hansı cümlə üzvü olur. Yiyəlik halın digər hallarla əsas fərqi ondan ibarətdir ki, şəxs əvəzlilikləri hallandıqda bəzən fərqli şəkilçilər qəbul edir.

Azərbaycan dilində -ın⁴, -nın⁴, Türkiyə türkcəsində -ın, -in, -un, ün, halyaratmada əsas göstəricidir. Türkmən dilinin həmin şəkilçi morfem sağır nunla işlədilir: *stolunuñ, tovşanıñ*. Qaqauz dilində söz samitlə bitəndə -ın, in, -un, -ün, /saitlə bitəndə -nın, -nin, -nun, -nün, -ak-ek sonluqlu sözlərdə -an, -ən şəkilçisini qəbul edir. *İlk yazın bizim şolanın xer tərəfi yemeşil oler. Şolanın karşısında salınmış qözel bir çiçeklik.*

Yiyəlik hal qəbul etmiş söz əlaqəyə girdiyi sözə sahiblik məzmunu verir.

Gagauziyam benim, Benim Oguz milletim, Bilbilij naqması ceñjelcikden eşidilyərđi. "Bülbülün nəğməsi ağacların arasından eşidilərdi" (türkmən, Srav.qram.s.68).

Yiyəlik hallı söz əlaqəyə girdiyi sözün məkanını bildirir:

Başçaların meyvaları,

Baayın tathlı üzümneri

Te onnar donaklêêr seni(qaqauz); Sonra o, bulutların arasında bir yerlere gitdi (türkmən)

Yiyəlik hal adətən digər halları əvəz etmir. Təkcə qeyri-müəyyən yiyəlik halın adlıq halı əvəz etməsindən söz açılır. N.Özkan yönlük halın yiyəlik halı əvəzlənməsini göstərmişdir. *Fazla yaygın değıldir, kimə geleciydi aklısına* (Özkan,1996, s.128)

3.Yönlük hal (Azərbay.), yönelme hali/ dativ hali (türk), Yööneliş düşüm (türkmən), doorudak hal (qaq.)

Azərbaycan dilində, Türkiyə türkcəsində, türkmən və qaqauz dillərində -a/-e/-ə/ ya/-yə/-ye şəkilçisi haldüzəltmədə iştirak edir.

Yönlük hal oğuz qrupu dillərində hərəkətin obyektini, yerini, zamanını, səbəbini, istiqamətini bildirir:

Türkmən dilində *yoldaşıña bakmak, soldata buyruk bermeklik* "əsgərə tapşırıq vermək", qaqauz dilində: *Ne qözel qünner qeldi*

Ufkarə, aullara

Kim onnaları qetirdi

Bizə, qaqauzlara. (Pokrovskaya, 1953, s.13)

Yönlük halın zaman məzmunu türk dillərində geniş yayılmışdır :

Yanvara çenli işi qutararın (türkmən, Srav.qram.1964, s.72). Bu günün işinin sabaha saxlama (Azərbay.),

Yönlük hal hərəkət və ya hadisənin məqsədini bildirir.

Hep dönerim evimə,

Baş iilderim dedemə (qaqauz).

Qaqauz dilində yönlük hal təsirlik məqamında işlənir:

Mavi renkli bu bayraga-

Binlerce yıllara koyduk!

Qaqauz dilində yönlük hal yiyəlik məqamında iştirak edir:

Ko olsun evin

Xerkerə açık.

Yoljuya sevin,

Karşı ona çık (Özkan,1996,s.288).

Yönlük hal yerlik məqamında

Akıllı saklaya biler üfkeyi derinä (Qotişan,2014,s.7).

Azərbaycan dilində yönlük hal çıxışıq mənasında:

Yok dedim sorunuz bir uşaqlara

Uşaqlardan əvəzinə uşaqlara

Təsirlik hal (Azərb.), yükləmə hali/ akuzativ (türk), yeniş düşüm (türkmən), gösterek hal (qaq.).

Oğuz qrupu dillərində təsirlik hal –i,-i, u, -ü, / a/ə, -yı/-yi/-yu/-yü şəkilçiləri ilə düzəlir və əsasən obyektə ifadə edir. XX əsrin 20-40-cı illər Azərbaycan mətbuatının dilində saitle bitən sözlər təsirlik halda –yı⁴ şəkilçisini qəbul edir: Məsələn: Mütəxəssislər əsil əlifbayı ögrənib oxuya bilirlər (Azərb.ədəbi dil tarixi, 1982,s.239).

Birleştirsinnär bizi,

Gagauz Erimizi (Gagauz Yurdu,2019,s.14).

Digər hallar kimi, təsirlik hal da bəzən semantik baxımdan başqa halı əvəz edir.

Nereyi gitsäm da bän

Kopmadım hiç kökümdän (Özkan,1996,s.304) -bu sətirlərdə təsirlik hal yönlük hal məqamında işlənib.

Yabancı dinneri sokuş fikirä,

Sana verilän kurban erinä,

Seni kendini kurban yaptılar(<https://www.academia.edu/49055247>) - burada təsirlik hal yiyəlik halın əvəzində işlənib.

Yerlik hal (Azərb.), bulunma hali/ lokativ hali (türk), vaqt-orun düşüm (türkmən), yerlik hal (qaq.)

Bu hal semantik baxımdan məkan və zaman bildirdiyi üçün türkmən dilində *vaqt-orun* adlandırılmışdır.

Azərbaycan dilində: -da/-də, qaqauz dilində:–da/-də, -ta/-tə, türk dilində: -da//de/-ta/-te, türkmən dilində -da/-de şəkilçiləri ilə düzəlir.

Hərəkət və prosesin məkanını bildirir.

Bän duudum bu toprakta,

Pek paalı bu Bucakta, (qaq)

Dışarıda, İstanbul'da bahar günlerine özgü o pırıl pırıl gök vardı (türk)

Hərəkət və prosesin aid olduğu yeri bildirir.

Ana dili vatanda,

Kan gibi damarlarda (qaqauz)

O gittikden sonra göğün üzünde bulutlar çoğaldı (Türkmən)

Zaman anlayışı bildirir.

Mayıs sıcağında hırsıla küfürleşerek futbol oynayan çocukları gördük (O.Pamuk) Sibel, o günlerde İstanbul'un en gözde ve pahalı terzi olan İpek İsmet'e nişan elbisesini uzun zaman önce sipariş etmişti(O.Pamuk) və s.

Çıxışlıq hal (Azərbay.), çıkma hali/ayrılma hali/ ablativ hali (türk), çıkış düşüm (türkmən), çıkış hal (qaq.)

Azərbaycan dilində -dan/-dən, türk dilində: -dan/-den/-tan/-ten, türkmən dilində -dan/-den, qaqauz dilində: – dan/-dən, tan/-tən şəkilçisi ilə düzəlir.

Hərəkətin başlanğıc yerini bildirir:

Doru yolu zor bulmaa

Doru yoldan dil zor gitma (qaq)

Hadisənin zamanını bildirir:

Vakit gider, kacer, ucer

İlktan bizi ana baker –

Mayıs gelmeden, şimdiden güneşten yanmışlardı.(O.Pamuk)

Qaqauz dilində çıxışlıq hal hadisə və prosesin obyektini bildirir

Afet, ani

Nicä uşakım,

Kaçêrım herkerä sendän.-

Yaamurdan kaçarkan toluya uuradık (Özkan,1996,s.302).

Səbəb bildirir:

Nəndan gələrız, nəni giderız,

Nedän ömürü kısaltmaa alatlêêrız.

Nəndan gələrız, nereyi etişerız,

Evimizdän, Bucaktan ayırılêrız.- bu sətirlərdə *nəndan* sözündə hərəkətin başlanğıc yerini, nədən sözü ilə hadisənin səbəbini bildirir.

Kəmiyyətin ölçüsünü bilir:

Azdan annamaan, çoktan xiç tə annamazmış –.

Hadisənin səbəbini bildirir:

Sevdadan ölennerin jennetde yerleri (Özkan,1996,s.305).

Azərbaycan dilində çıxışlıq hal yerlik məqamında məqamında işlənir.

Uşaqqlar yerdən oturdular.- bu sətirdə yerdə əvəzinə *yerdən* çıxışlıq hallı söz işlənmişdir.

Qaqauz dilinin oğuz qrupu dilləri ilə müqayisəsi bu dillər arasında hal sistemində qabarıq fərqi olmadığını, lakin qaqauz dilində hal əvəzlənmələrinin və halın semantik funksiyasının genişliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü).III cild, 1982, Bakı: Elm, 255 s.
2. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi: oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar.Bakı: Elm və təhsil, 2018.
3. Chırlı N. Qaqavuz dilinde tek bir ad durum ekinin farklı bir kullanımı.PDF./ Türk Dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi.30. Sayı s.9-10
4. Ercilasun A.B..Türk lehceleri Grameri. S.282 (türkmən dili)
5. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, Narodna prosveta, 1967.

6. Gotişan N..Altın Fikirlär/ Nikolay Gotişan; red. kol.: Paşalı P.M. [et al.]; Gagauziya M.V. Maruneviç Adına, Bilim-Aaraştırma Merkezi. - Chişinău: S. n., 2014 (İ.S.F.E.-P ”Tipografia Centrală”). -272 p.
7. <http://www.gagauzya.com/gazete/gokouz2.pdf>. Gagauz Yurdu.2019.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaqauiya_himni
9. <https://lyricstranslate.com/sr/ya%C5%9F-benim-halk%C4%B1m-yasa-benim-halkim.html>
10. https://www.academia.edu/49055247/Gagauz_%C5%9Eair_Todur_Zanetin_Hayat%C4%B1_Es_erleri_ve_%C5%9Eiirleri_%C3%9Czerine
11. Novruzov M. Türk dillərində hal kateqoriyasının formalaşması və inkişafı (*oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında*). Namizədlik dis. Bakı–1987,s.19.
12. Özkan N. Gagavuz Türkçesi Grameri.Ankara, 1996.
13. Покровская Л. А. Песенное творчество гагаузов. Ленинград, Автореф. Дисс... кан.фил.наук. 1953,
14. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, Наука, 1964, с.113.
15. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Ашхабад, 1964.

УДК 811.512.165’373.2:39

GAGAUZLARIN ETNOGENEZİ TARİHİNDE YER ALAN ONOMASTİK BİRİMLER

Hacıyeva Qalibə

Naхçıvan Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Tarix-filologiya fakültəsi
“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrası
e-mail: oguz.haciyev@gmail.com,
orcid id: 0000-0001-2345-6789

Özet

Çağdaş Gagavuz Türklerinin etnogenezinin incelenmesinde onomastik birimler çok önemli bir kaynak olarak oldukça zengin tarihsel bilgiler sunmaktadır. Çağdaş dönem Gagavuzların yaşadığı çeşitli coğrafyalardaki mevcut onomastik birimler üzerinde eski tarihi kaynaklar esasında yapılan araştırmalar, bu bölgelerde yaşamını devam ettiren, öz köklerinden koparılmaya yöneltilmiş Gagavuz Türklerinin etnogenezi, aynı zamanda tarihsel onomastiği hakkında değerli bilgiler elde etmeğe imkan sağlıyor. Gagavuzların etnik kökeni, dili, kültürü hakkında önemli bilgileri onların etnogenezinde rolü olan ve yaşadıkları coğrafyalarda kayıta alınmış *Azak, Çadır-Lunga, Komrat, Volkanes; Beş-Göz (Kopkuy), Kıpçak, Taşlık, Kazayak, Baurçu, Caltay, Kireyt-Lunga, Haydar, Tomay, Avdarma, Çok-Maydan (Karlık), Dizgince, Kongaz, Kongazçık, Başköy, Çeşme-köy, Tülü-köy, Bucak, Beş-Alma, Kıranlar, Kırbalı* gibi toponimlerin tarihsel-etimolojik analizi veriyor.

Gagavuzların etnik kökeni, aynı zamanda onların milli kimliği birçok araştırmacının ilgi odağı olmuştur. Bu konuda bilimsel, amatör ve bazen de siyasal açıdan çıkarıcı olarak birkaç yönlü araştırmalara rastlıyoruz. Genelde araştırmacılar, Gagavuzların bir Türk topluluğu olması konusunda hemen hemen aynı düşüncede olsalar bile, ancak onların etnogenez problemini tamamen çözememişler. Bazı araştırmalarda Gagavuzların kökeninde farklı Türk topluluklarının

olmasıyla ilgili bilgi verilirken onların hangilerine ait olduklarına dair farklı görüşlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bazı araştırmacılar Gagavuzların kökünde genel olarak Oğuz boylarının dayandığını göstermiş olsa da, bazı araştırmacılar ise onların kökenlerinde *Kanglıların//Kengerlerin, Selçukların, Uzların, Peçenek ve Kumanların* da dayandığı fikrini yürütmektedirler. Araştırmalarda Gagavuzların etnogeneziyle ilgili yürütölen bu düşönceleri ve kaynaklarda bahsedilen tarihi dil faktörlerini dikkate alarak makalede Gagavuzların kökeninde yer alan bazı onomastik birimler (toponim ve etnonimler) ele alınmış, bu onomastik birimlerin yapısal-anlamsal türleri, bu özel adların kökenleri ve türetilme yolları, tarihsel etno-dilbilimsel faktörler esasında araştırılmış, bu onomastik birimlerde korunan eski ve çağdaş isimlerin fonetik, sözcüksel-anlamsal ve dilbilgisel özelliklerinin yanı sıra etimolojik analizine de dikkat edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Gagavuz, Türk, Kanglı//Kenger, Selçuk, Oğuz, Peçenek, Kuman.*

ONOMASTIC UNITS IN THE HISTORY OF ETHNOGENESIS OF THE GAGAUZ

Abstract

Onomastic units provide very rich information as a very important source in the elaboration of the ethnogenesis of contemporary Gagauz Turks. Research on existing onomastic units in various geographies where contemporary Gagauz people live, based on old historical sources, enables us to obtain valuable information about the ethnogenesis and toponymy of the Gagauz Turks, who continue their lives in various geographies of the world and are directed to be separated from their roots. It gives historical-etymological analysis of toponyms such as Azak, Chadır-Lunga, Komrat, Volkanesh, Besh-Goz (Kopkuy), Kipchak, Tashlik, Kazayak, Baurchu, Jaltay, Kireyt-Lunga, Haydar, Tomay, Avdarma, Chok-Maydan (Karlık), Dizginje, Kongaz, Kongazchik, Bashkoy, Cheshme-koy, Tulu-koy, Bujak, Besh-Alma, Kiranlar, Kirbali in which important information about the ethnic origin, language and culture of the Gagauz people played a role in their ethnogenesis and was recorded in the geographies they lived in.

The ethnic origin of the Gagauz people, as well as their national identity, have been the focus of attention of many researchers. We come across several researches on this subject: scientific, amateur and sometimes politically expedient. In general, although researchers almost agree that the Gagouz people are a Turkish community, they have not been able to completely solve the problem of their ethnogenesis.

While some studies provide information about the origins of the Gagauz from different Turkish communities, we see that different opinions emerge about which ones they belong to. Some maintain the idea that the roots of the Gagauz people are based on the Kangians//Kengers, Seljuks, Oghuzs, Pechenegs and Cumans.

Taking this into consideration, based on the historical linguistic factors mentioned in the sources, in the article, some onomastic units (toponyms and ethnonyms) in the history of ethnogenesis of the Gagauz people are discussed, the structural-semantic types of these onomastic units, the origins of these special names and their ways of derivation, on the basis of historical ethno-linguistic factors. Attention has been paid to the etymological analysis as well as the phonetic, lexical-semantic and grammatical features of the ancient and contemporary names preserved in these onomastic units.

Key words: Gagauz, Turk, Kangli//Kenger, Seljuk, Oguz, Pechenek, Cuman.

Giriş

Ən qədim dövrlərdən bu günə kimi dünyada ən çox dövlət quran və tarix boyu dövlətsiz qala bilməyən Türklər dünyanın siyasi mədəni tarixinə, iqtisadiyyatına böyük təsir göstərmiş, Avroasiya məkanında qurduğu dövlətlərlə çox zaman tarixin yönünü dəyişdirməyə müvəffəq olmuşlar. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dünya coğrafiyasında böyük dövlətlər qurmuş, dünya tarixinə yön verən Hun, Göytürk, Böyük Səlcuq, Osmanlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacarlar kimi böyük dövlətləri idarə edən türklərin özünəməxsus ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti olduğu kimi, bir də Az, Ağqoyunlu, Bayat, Oğuz, Qırçaq, Kəngər, Əfşar, Qaraqoyunlu, Qazax, Qaşqay, Qaqauz, Qırğız, Özbək, Çuvaş, Xakas, Xalac, Başqırd, Türkmən, Karakalpak, Qaraxanlı, Sunqur, Karluq, Uyğur və başqa bu kimi müxtəlif etnik adlarla dünya coğrafiyasında hakim mövqeyini və milli varlığını təsdiq edən çox qədim tarixi var.

Tarixi tədqiqatlardan aydın olur ki, ən qədim dövrlərdən bu günə kimi zəngin ad sisteminə malik olan türklərin lüğət tərkibində yer alan antropnim, etnonim, toponim kimi bir çox digər onomastik vahidlər qədim türk tarixinin və milli kimliyinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində möhtəşəm türk tarixini yaşadan və öyrənməyə imkan verən və onların milli kimliyinin pasportu sayılan əsas ünsürlərdən biri olan tarixi onomastik vahidlər Avrasiyada geniş ərazilərdə məskunlaşmış və dünyanın digər coğrafiyalarını fəth etməklə gülcü dövlətlər quran Türklərin özünəməxsus ad sisteminin olduğunu göstərməkdədir.

Lakin zaman-zaman imperialist qüvvələr tərəfindən etnik adlarla parçalanaraq, müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşamaq məcburiyyətində qalan Türk xalqlarının bir çoxu yaşadıkları bu dövlətlərin tutduqları siyasi-idoloji xətdən asılı olaraq, birmənalı şəkildə öz milli kimliklərindən uzaqlaşdırılaraq müəyyən dərəcədə assimilyasiyaya uğramış olsalar da, dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında məskunlaşan Türk xalqlarının uzun illər xalqın və toprağın yaddaşında qoruyub saxladığı onomastik vahidlər onların milli tarixini öyrənmək üçün mühüm informasiya mənbəyi sayılır.

Qaqauzların etnik kökəni haqqında mülahizələr

Dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış türklərin etnik qruplarından biri də Qaqauz türkləridir. Müasir dövrdə əsasən Moldovanın Komrat bölgəsində yaşayan Qaqauzların bir qismi isə Türkiyə, Rumıniya, Osetiya, Qazaxstan, Özbəkistan, Ukrayna, Rusiya, Braziliya və Balkan ölkələrində məskunlaşmışlar. Qaqauzların milli kimiliyi və onların mənşəyi bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. V. Radloff, V. Moşkof, A. Manof, M. Çakır, M. P Quboğlu, D. Tanasoğlu, N. Baskakov, A. N. Kurat, Z. V. Toqan, İ. Kafesoğlu, M. Ülküsal, H. N. Orkun, H. Tanyu, K. Şemsi, Th. Menzel, L.A.Pakrovskaya, M.Acaroğlu, G.Qərənfil, G.Yoloğlu kimi alimlər Qaqauzların etnik kökəninə bir çox qədim türk etnoslarının yer aldığını göstərməkdədir.

Tədqiqatçılar tərəfindən bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda onların türk toplumlarından hansına mənsub olduqları ilə bağlı əsasən iki fikir irəli sürülmüşdür: polietnik və monoetnik. Qaqauzların etnik kökən məsələsinə bu konsepsiyadan yanaşan D.Tanasoğlu polietnik baxışa görə, onların etnogenezinin əsasən qaquz, peçeneq, oğuz və kumanlardan ibarət olduğunu qeyd etməkdədir. Monoetnik baxışa görə isə qaqauzların səlcuqlardan və ya köhnə bolqarlardan gəldiyi fikrinə diqqət yetirmiş olsa da, onların mənşəcə Səlcuqlarla bağlılığını inkar edərək, Qaqauzların XI–XIV əsrlərdə Qaradəniz bölgəsinə gəlmiş böyük Oğuz–Türk birliyinə daxil olan, XV–XIX

əslərdə isə Osmanlı İmperiyasının hakimiyyəti altında yaşayan türk boylarından biri olduğunu göstərməkdədir (Tanasoğlu, <https://www.gagauzya.com/gagauzya-tarihi>).

Bəzi mənbələrdə isə Qaqauzlar III-IV əslərdə yaşamış bulqarların, qırçaqların, polovtsiyalıların, peçeneqlərin (bacanakların), kumanların, uzların (oğuzların) türk xalqlarının şimal (Qaradəniz) qolu olduğu göstərilməkdədir. Tədqiqatlarda əsasən peçeneqlərin, oğuzların və kumanların adının çəkilməsinə baxmayaraq, onomastik tədqiqatlar müasir Qaqauz türklərinin etnogenezində digər türk boylarının, xüsusilə *Kanqların (Kəngərlərin)* da tarixi izlərinin olduğunu göstərir. Bu faktı müasir dövrdə Qaqauzların yaşadığı bölgələrdə yer alan *Kongaz, Kongazçık* kimi toponimlərlə yanaşı, *Çakır, Çepi (Çepni) Kara, Kayık, Kını*, kimi antroponimlər (ləqəb və soyadları) də təsdiq etməkdədir.

Bu faktı Qaqauzların dili, mədəniyyəti və tarixi üzərində tədqiqat aparən L.A Pakrovskayanın da tədqiqatlarında görmək mümkündür. O, müasir dövrdə Qaqauz kimi səslənən bu sözün etimologiyasını oğuz tayfalarının “*kanqa – quz*” (kanqa – kişi) kimi fonovariantından söz açaraq, orta əslərdən bu günə kimi bu etnosun adının “*kanqa – quz > qanqa – quz > qaqavuz > qaqauz*” kimi fonovariantlarda dəyişikliyə məruz qaldığı fikrini irəli sürməkdədir (Пакровская, 1994: s.56-63).

Necati Demir isə Qaqauzların adında qədim Uz etnosunun tarixi izlərinin yaşadığını göstərərək, Volqa Oğuzlarının bir hissəsini təşkil edən Uz etnos adının Oğuz sözünün müxtəlif dillərdə yazılmış forması olduğunu və hazırda Qaradənizin şimalında, Balkanlarda və Şərqi Avropada Uz xalqının tarixi izlərinin hələ də toponimlərdə yaşadığını göstərmişdir. (Necati Demir, 2022: s.16).

Mehmet Emin Özçeliyin də araşdırmalarında Qaqauz sözünün “Qaqa” və “Uz” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş güman edilir (Özçelik, 2018: s.81). V. Radlov, V. A. Moşkov və Q. Dimitrov də Qaqauzların mənşəyindən söz açarkən eyni fikri müdafiə edirlər. Bu alimlərin gəlmiş ortaq fikrə görə, “Qaqa-uz” sözünün ikinci hissəsi “Uz” sözü oğuzlara aiddir. Radlov “Qa” və ya “Qaqa” şəkilçisinin oğuzlar arasında tayfanı, V. A. Moşkov isə “qaqa” sözünün tayfanı bildirdiyini bildirir. Q.Dimitrov “Qa” və ya “Qaqa” sözünün sanskrit dilində nəsil, “Qaqa-uz” sözünün isə oğuzların nəvəsi mənasını verdiyini iddia edir. (Özçelik, 2018: s.81). A.Manov xristianlıqla əlaqələndirdiyi bu adı “Kalauz//Kılavuz” və “Qığa-Uz” kimi iki şəkildə izah edir (Manov, 2001: 34- 35; 36-37).

Osmanlı dövrünün qaynaqlarında da “*Uzi Eyaleti*”, daha sonra da “*Uzi Sancağı*” adı keçməkdədir. Osmanlı dövrünün təhriir dəftərləri əsasında Qaqauzların tarixini tədqiq edən Hasan Ahmet Cebeci də XIX əsrdə bütün Balkanlarda Uz (Oğuz) adına olan xarabalıqlar da göstərir ki, onlar bu ümumi adı qəbul etmişdir. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya köçən Uz xarabalıqları Qaqauz adı altında birləşmişdir (Cebeci, 2008: s.3-6). Türk tarixçisi Z.V.Тоqanın fikrincə Qaqauz sözünün “*qaqa-uz*” və ya “*aqqa-uz*” sözlərindən əmələ gəlmişdir (Тоqan, <https://ciachirhasdeu.wordpress.com/2017/11/28/гагаузы-происхождение-названия>). Məcit Doğru Azərbaycan dialektlərində “*qağa-ata*” kimi işlənən sözə istinadən yazır ki, etnonim “*qaqa-ata*” sözündən əmələ gəlmiş, türkmən dilində “*qaqa-ata*”, “*ağsaqqal*” deməkdir və “*qaqauz*” termini qədim uquzlar (oğuzlar) kimi başa düşülməlidir (Güngör, Argunşah, 1991: s.5).

Müasir Qaqauzların etnogenezi ilə bağlı müxtəlif fikirlərə istinad edən və qaqauz sözünün mənşəyi ilə bağlı M.Doğrunun düşüncələrini qəbul edən Güllü Qərənfil də onların polietnik mənşəyə mənsub olduğunu göstərərək, qədim türkləri müasir Qaqauzların ulu əcdadları kimi qəbul etməkdədir (Karanfil, 2009: s.21)

Müasir Qaqauzların bir etnos kimi formalaşması prosesi hələ də tədqiqatçıların ciddi müzakirə obyektidir. Bəzi mənbələrdə Qaqauzların Balkanlardan Rusiyaya (Bessarabiya) köçürülməmişdən əvvəl onların iki qrupdan, əsl qaqauzlar və bolqar qaqauzlarından ibarət olduğu göstərilmişdir. Bəzi rus tədqiqatçılarının fikrincə, qaqauzların əsası çox güman ki, türkdilli köçərilər - oğuzlar, peçeneqlər və polovtlərdən ibarət olmuşdur. Avropalı tədqiqatçıların bir çoxu isə VII əsrdə yaşamış Qaqauzları Volqa sahillərindən Balkanlara gələn türkdilli protobulqarların ehtimal olunan əcdadları hesab etməkdədir. Bəzi tədqiqatlarda sonradan türkləşmiş xristianlar və ya xristianlaşmış türklər və ya türk dilini qəbul etmiş bolqarlar kimi qəbul edilən Qaqauzların mənşəyi haqqında ortaya atılan fərziyyələr nə qədər çoxşaxəli olsa da, tədqiqatlar onların qədim türklərin törəmələri və varisləri olduğu fikrini təsdiq etməkdədir.

Qaqauzların Azərbaycanla bağlılığını təsdiq edən tarixi faktlar

Fərqli coğrafiyalarda müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayan qaqauzlarla bağlı aparılan son tədqiqatlar onların etnik mənşəyinin Azərbaycanla bağlılığını təsdiq etməkdədir. Kökü göy oğuzlarla bağlı olan Qaqauzların indi yaşadıkları Moldova Respublikasının cənubunda yerləşən Komrat bölgəsinin Azərbaycanla coğrafi bağlılığı olmasa da, tarixi etimoloji tədqiqatlar Azərbaycan və Qaqauz türklərinin eyni kökdən gəldiyini sübut etməkdədir. Bu faktı təsdiq edən ilk sübut, hər iki türk xalqının etnogenezində oğuz, qeçenek və qıpçaqların (kumanların) olmasıdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti Qaqauzları oğuz qrupundan təcrid etməklə, müstəqil etnos kimi ayrılıqda tədqiq etdikləri üçün bu haqda dəqiq bir nəticəyə gələ bilməmişlər.

Ancaq Faruk Sümer, İbrahim Kafesoğlu və Akdes Nimet Kuratın tədqiqatlarında qaqauzların mənşəyi haqqında fikirlərə aydınlıq gətirilmişdir. Onların araşdırmalarına əsasən qaqauzların Oğuz və Hakoğuz ellərindən gəldiyi müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da müasir dövrdə fərqli coğrafiyalarda yaşasa da, Azərbaycan və Qaqauz türklərinin eyni mənşədən olduğunu təsdiq etməkdədir. Tədqiqatçıların bir qisminin tədqiqatlarında Qaqauzların adının etimoloji təhlilində bəzən **AZ(OĞUZ)**, **QAQAUZ** kimi şərhlərə rast gəlinməkdədir (<https://fedai.az/?p=5870>; <https://www.aqra.az/az/ilk-insanlarin-vətəni-azərbaycandır-və-ilk-peyğəmbərlər-də-bizim-əcdadlarımızı-göndərilib>)

Türkoloqların tədqiqatlarına əsasən müasir Azərbaycan və Qaqauz türklərinin tarixi birliyini təsdiq edən əsas amil eyni dil vahidləri, həmçinin bu dil vahidlərinin əsas hissəsini təşkil edən etnonim və toponimlərdir. Belə ki, Quzey Azərbaycanın qərb bölgəsində İrəvan Xanlığı (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində Qaqauz adlı etnotoponim qeydə alınmışdır (Səmədova, 2008: s.33).

Əli Şamilin tədqiqatlarında isə Azərbaycanda Oğuz rayonunun Baş Daşağıl kəndində yaşayan etnoslara qaqauzlar deyildiyi qeyd edilmişdir. Əli Şamilin araşdırmalarından aydın olur ki, rayon mərkəzindən Baş Daşağıla gedən yolun sağında Bucaq adlı kənd vardır. Bu kənd haqqında “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında da məlumat verilmişdir: “Bucaq-Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsil adı Bucaq Daşağıl. XIX yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı (Əli Şamil, 2011: s.106-107).

Bucaq etnonimi ilə bağlı toponimlərin Qafqazda geniş yayıldığını və keçmişdə Azərbaycanda Bucaq adlı 7 kəndin olduğunu göstərən tədqiqatçının fikrincə, bu toponim bucaq tayfasının adı ilə əlaqədardır. XIII yüzildə moğollar qıpçaqları Şimali Qafqazda sıxışdırdıqdan

sonra qaqauzların bir hissəsi, o cümlədən bucaqlar Azərbaycana gəlib burada məskunlaşmışlar. Bucaqlar qədim türkdilli bulqarların bir hissəsi idilər. Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında Bucaq adlı yerdə məskunlaşdıqlarından qədim bulqarların bir hissəsi bu adı qəbul etmişlər. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında Oqloss (künc, bucaq) adlandırılırdı. Toponimin yayılma arealı genişdir. Moldova ərazisindəki cənub-şərqi Bessarabiya düzü Bucaq düzü adlanır. Türkiyədə eyni adlı yaşayış məntəqəsi, rayon ərazisində Bucaq çayı, İlisu kəndində (Qax rayonu) tabun tirəsi var”. Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında indi də Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəmənliyi var. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda yeddi Bucaq kəndi varsa, indi onların sayı üçdür, bunlardan biri Oğuz, ikisi Yevlax rayonundadır(Ensiklopedik lüğət, 2007: s. 112).

Komrat dağı və Komrat baba piri Baş Daşağıl kəndində xristianlıq abidələrinin olması, buranı müsəlmanların da ziyarət etmələri, qışlağının Bucaq adlanması ilə yanaşı, Qəbələ rayonunda Komrat baba adlı dağın və bu dağda eyniadlı ocaqpirin varlığı da diqqətçəkəndir. Sovetlər Birliyi dönəmində dini yerləri ziyarət etmə yasağı olduğundan, Komrat baba piri üzərindəki bina da uçurdu. Son illərdə orada təmir işləri aparılma da, təmir zamanı binanın əski memarlığı qorunmamışdır. Komrat baba pirinə, əsasən, uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gəlirlər (Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005: s.13; 502). Araşdırıcı Mətanət Abdullayeva Qəbələ rayonunun Mirzəbəyli kəndindəki 70 yaşlı Anaxanın Ağayevadan “Komrat” əfsanəsini toplamışdır (Əli Şamil, 2011: s.106-107).

İ. Qradeşlievin 1918-ci ildə Bolqariyadan sürgün edilmiş Qaqauzların yerləşdiyi kəndlərin adlarını əks etdirən siyahıdan bəhs edən B.A. Şabaşovun araşdırmalarından məlum olur ki, bu kənd adlarının bir çoxu sonradan dəyişdirilsə də, bu toponimlərin əksəriyyəti tamamilə türk sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə Bolqariyada yaşayan Qaqauzların onomastik sistemində yer alan və bir qismi sonradan dəyişdirilən, əksəriyyəti apelyativ leksik vahidlərlə ifadə olunan **Балчик**, (Balçik-Palçiq) **Гуркова** (Qurkova-Qırxoba), **Гявурсюутчук** (Gyavur Syutçuk – Gavur sütçü), **Каралар**(Дуранкулакскa община) (Qaralar//Durankulak icması), **Карлебейской** (Karlebeyskoy – Qarlıbəyli), **Каябейкой** (Kayabəyköy – Qayabəyli kəndi), **Къоллюк** (Kollyuk–Küllük) **Калайджидере** (Kalayjdere–Kalac//Xalacdərə və ya Qalaycıdərə), **Каракурт** (Qaraqurd), **Кюукъой** (Quyuköy), **Михалбей** (Mixalbəy//Muxalbəy), **Сареджа** (Sareca-Sarıca), **Саремеце** (Saremeşe–Sarımeşe), **Сателмыш** (Satelmış-Satılmış), **Трубчулар** (Trubçular), **Тюрк сюутчук** (Tyurk syutçuk–Türk sütçü), **Хамзалар** (Həməzələr), **Чаталлар** (Çatallar), **Чаушькой** (Çauşköy-Çavuşkənd), Юзгюбенлик (Yuzgyubenlik-Yüzquyumənlik), **Язержилар** (Yazercilar-Yazıçılar), **Ялеючорман**(Yaleyuçorman-Yalıorman) (Шабашов, 2006: s.20) kimi toponimlərin komponentlərini ifadə edən **balçik//palçiq, ova//oba, gавur, qaralar, qarlı, bəy, küllük, qara, qurd, quyu, köy, sarı, meşə, satılmış, türk, sütçü, qaya, bəy, çavuş, yalı, orman** kimi sözlərin çağdaş Azərbaycan Türkcəsinin lüğət tərkibində olduğu kimi, onomastik sistemində də aktiv işləndiyini görürük.

Qaqauzlarla Azərbaycan türklərinin tarixi soykök bağlılığını sadəcə onomastik vahidlər deyil, digər inkarolunmaz amillər də təsdiq etməkdədir. Azərbaycan və Qaqauz xalqının dilindən toplanan ortaq folklor nümunələrinin əksəriyyəti deyilən fikirlərin danılmaz sübutudur. Azərbaycan və qaqauz türkcələrində leksik vahidlərdə müşahidə olunan cüzi fonetik fərqlərlə eyni məzmunlu xalq mahnıları, bayatılar (manilər) və laylalar (ninnilər) da eyni kökdən gələn bu dillər arasında tarixi körpü olaraq, eyni dil elementlərinin ortaq şəkildə qorunub saxlanması ilə tarixi irsin qırılmaz bağlarını təmin edən mühüm amillərdən biridir.

Qaqauz variantı

Azərbaycan variantı

Ban dut aacı dilim Tut ağacı deyiləm
El esdikçe iileyim Hər gələnə əyiləm
Kaçma yarım, gözelim, Mənə vəfasız demə,
Sana düşman dilim (“Qaqauz” dergisi, s.42) Mən vəfasız deyiləm (Hacıyeva, 2007: s.69).

Ateşim var, külüm yok, Atəşim var külüm yox,
Bülbül oldum dilim yok, Bülbül oldum gülüm yox,
Yarımnan **çekişeli** Yarımnan ayrılalı
Aalamaktan günüm yok. Ağlamaqdan günüm yox.

Attın beni atəşə Attın məni atəşə
Cızır – cızır yanayım. **Cızır – cızır** yanarım.
Bu kadar acılara Çəkdiydin dərdlərə
Bən nasıl dayanayım? [Baboqlu,2004 s.42]. Mən necə dayanırım?

Qaqauz bayatılarında “**çekişeli**”, “**cızır – cızır yanmaq**” kimi sözlərin eyni semantik yüklə Naxçıvan şivələrində işlək durumda olması hər iki türkcənin leksik baxımdan qədim türk dilinin tarixi köklərinə bağlılığını göstərməkdədir: **çızdağı çıxmaq; Çəkişməsən, bərkiməssən** (Hacıyeva, 2022: s.187).

Ortaq folklor örnəklərindən görüldüyü kimi, müasir Azərbaycan və Qaqauz türklərini birləşdirən ən önəmli faktlardan biri də dil faktlarıdır. Belə ki, Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupunun Oğuz-Səlcuq yarımqrupunda birlikdə yer alan çağdaş Azərbaycan və Qaqauz türkcəsinin həm ədəbi dil, həm də tarixi dialekt qatında yer alan mövcud dil faktları deyilənləri təsdiq etməkdədir.

Çağdaş Azərbaycan türkcəsi ilə qaqauz türkcəsinin yazı dilinin fonetik quruluşundakı fərq əsasən dildənkənar faktorların təsiri kimi görünsə də, Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələri ilə qaqauz türklərinin dilində leksik vahidlərin paralel mövcudluğu müasir mərhələdə müstəqil dil kimi tanıtılan Azərbaycan və Qaqauz türkcəsinin qədim oğuz-qıpçaq dilinin varisi olduğunu göstərməkdədir: *böyün – bu gün, bitikə - bir tikə, sifətə - birinci, birinci, qorxu - qorxaq, biol - bir dəfə, hesabat - keçən il, sövkənməy - dayanmaq, ayam-sayam - arabir, qarışdır - mismar, xaliz-xalis, oya-oyalanmaq (gəcikdirmək), çımkıy-çımkıy (qışqırmaq, danlamaq), kasavat-kəsavət (kədər, bəla), peeda-peyda (sevgi, müəyyən), həll etmək (düzəltmək, yoluna qoymaq), toka-toqqa (kəmər), mayhoş-meyxoş (turşabənzer)*. (Hacıyeva Q. 2022: s.783)

Müqayisəli tədqiqatlarda ortaya çıxan dil faktları dünya dillərinin birinin digərinə təsirinin inkar edilməz olduğunu təsdiq etmiş olsa da, heç bir dil faktına əsaslanmadan qaqauz türkcəsinin tam olaraq yad dillərin təsiri ilə inkişaf etməsi fikri qəbul edil-məzdir. Əsrlər boyu müstəqil dövlət dili olmaması və bütövlükdə türk coğrafiyasından təcrid olunmuş halda Slav dillərinin basqısı altında qalan Qaqauz türkcəsi gülcü ekstra-lingvistik təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, müasir qaqauz dilinin Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, hər iki dil qədim türk dilinin bütün cəhətlərini istər fonetik, istər leksik-semantik, istərsə də qrammatik baxımdan ortağ şəkildə çox ciddi şəkildə qorumaqdadır. Azərbaycan və Qaqauz türkcəsinin vahid qrammatik xüsusiyyətlərinə əsaslanan Nevzat Özkan yazır: “Gagauz Türkçesinin, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ile birlikde Batı, Güney Batı ve Oğuz grubu olarak adlandırılan şiveler arasında yer aldığını ve ağız özellikleri bakımından

Balkan Türk ağızlarından olduğu” – fikri də söylədiyimiz tarixi etnolinqvistik faktlara dayanır. (Özkan,1996: s.99).

Türk dillərinin müstəqil inkişafı ilə bağlı Azərbaycan və Qaqauz türkcəsində yaranmış fonetik fərqlərdən aydın olur ki, tarixi proseslərdə bu dilləri bir-birindən ayıran ekstralinqvistik amillərin təsiri özünü göstərməkdədir. Bütün bunlara baxmayaraq, müasir Azərbaycan və qaqauz dilləri üzərində aparılan ümumtürkoloji müqayisəli araşdırmalardan məlum olur ki, heç bir yad təsir fərqli adlarla adlandırılan vahid kökdən qaynaqlanan Azərbaycan və Qaqauz türkcəsini öz kökündən və tarixi keçmişindən ayıra bilməmişdir. Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələri ilə müasir Qaqauz türkcəsinin müqayisəsi bu fikri bir daha təsdiq edir və bu dillərin kökünün qədim oğuz dilinə bağlı olduğunu göstərir.

Nəticə

Qaqauzların etnik tarixinin araşdırılması göstərir ki, onların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Qaqauzların tarixində iz qoymuş həmin tayfaların adlarını əks etdirən **Çakır, Qıpçaq, Uz, Konqaz, Çepi (Çepni) Kara, Kayık, Kını** kimi müxtəlif növ onomastik vahidlər hazırda Qaqauzların yaşadığı Moldovanın Komrat bölgəsində olduğu kimi, digər türk xalqlarının da yaşadığı ərazilərdə paralel müşahidə olunmaqdadır. Deməli, dilin leksik sisteminin xüsusi qatını təşkil edən bu onomastik vahidlər təkcə dilin inkişaf tarixini, onun yayılma areallarını öyrənmək baxımından deyil, həm də xalqın etnogenezini öyrənmək cəhətdən son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu fakt isə müasir Qaqauz türklərinin digər türk xalqları ilə tarixi bağlarını ortaya çıxarmaq, bu bağların köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi və tarixi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret tarixi material, sübut və faktlar kimi dəyərləndirmək zəruridir.

QAYNAQLAR

Ahmet Hasan Cebeci. (2008). XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar. Doktora tezi. Ankara.

Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2005). (Şəki-Zaqatala folkloru). Tərtibçilər: prof, f.e.n. İsrəfil Abbaslı, f.e.n. Oruc Əliyev, f.e.n. Mətanət Abdullayeva. Bakı: “Səda” nəşriyyatı.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”.

Əli Şamil. (2011). Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı: “Nurlan”.

Güngör, H. Argunşah M. (1991). Gagauz Türkləri. “Tarix, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı” Dergisi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hacıyeva, Q. (2022). Çağdaş türk dilləri və Naxçıvan şivələrinin ortaq leksikası. Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı.

Hacıyeva, Q. (2022). Azərbaycan Türkçesinin Nahçıvan Ağızları ile Gagauz Türkçesinin Ortak Leksikası. VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam metin bildiri kitabı, 13-15 Mayıs, s.13-34. Editör: Doç. Dr. Osman Kubilay Gül, Komrat-Gagauz Yeri (Moldova). Ankara.

Hacıyeva, Q. (2007). Çağdaş türk xalqlarının folklorunda ortaq dialektal qalıntılar. “Folklor və etnoqrafiya” beynəlxalq elmi jurnal, Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, № 3-4, s.69-75.

История и культура гагаузов. (2006). Очерки. Комрат-Кишинэу: “Tipogr Centrală”.

Гюллю Каранфил (2009). Гагаузская лексикология. Moldova – Комрат: Tipografia “Safin-Grup”.

“Qaqouz” Kültür-Sanat Dergisi (2004). Moldova-Kişiniyov: № 6.

- Necati Demir (2022). Gagauz Türklüğünün Atası Olarak Oğuzlar/Uzlar. VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam metin bildiri kitabı, 13-15 Mayıs, s.13-34. Editör: Doç. Dr. Osman Kubilay Gül, Komrat-Gagauz Yeri (Moldova). Ankara.
- Nevzat Özkan. (1996). Gagauz Türkcesi grameri. Ankara: TDKY.
- Nikolay Babaoğlu. (2004). Gagoğuz manileri, “Gagoğuz” Kültür, Sanat Dergisi, Kişiniyov – Moldova, № 39.
- Manov, A. (2001). Gagauzlar (Hristiyan Türkler). (Bulgarcadan çev. M. T. Acaroğlu). Ankara: TTK Basımevi.
- Özçelik, Mehmet Emin. (2018). Gagauzların Menşei Meselesi. Yüksek lisans tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı.
- Пакровская, Л.А. (1994). О происхождении этнонима “гагауз”. “Педагогический” журнал, № 2, s. 56-63. Кишинев:
- Səmədova, K. (2008). Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafıya). Bakı: “Nurlan”.
- Шабашов, Б.А. (2006). Этногенез. История и культура гагаузов. (2006). Очерки. Комрат-Кишинэу: “Тірогр Centrală”, с.8-43.
- Tanasoğlu, D. Gagauziya Tarihi. Gagauz Kültür ve Dayanışma Derneği. <https://www.gagauzya.com/gagauzya-tarihi>.
- Toğan, Z.V. <https://ciachirhasdeu.wordpress.com/2017/11/28/гагаузы-происхождение-названия>
<https://www.gagauzya.com/gagauzya-tarihi/>
<https://fedai.az/?p=5870>
<https://www.aqra.az/az/ilk-insanlarin-veteni-azerbaycandir-ve-ilk-peyğəmbərlər-də-bizim-əcdadlarımıza-göndərilib>

УДК 81’367.625:811.512.162:811.512.122

AZƏRBAYCAN VƏ QAZAX DİLLƏRİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ

Orucova Şəkər

Doç.Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
“Tədqiqlər” jurnalının Baş redaktoru, Bakı /Azərbaycan
e-mail: shakarbsu@mail.ru
orcid id: 0000-0002-7197-9258

The article deals with the history of verb forms, which is one of the topics that cause wide discussions and disputes in Azerbaijani and Kazakh linguistics, as well as in Turkology. Belonging of the history of the verb forms to ancient times is shown. It is written that the verb has 4-12 forms in Turkish languages.

Verb forms belong to the categories of verbs that have a system of lexico-grammatical forms. Scientists call verb forms "a category proving the originality of the verbs of Turkic languages."

Although this category has been explored under both the name "verb forms" and the name "mood category," the term "verb forms" is more preferred in modern linguistic literature.

Feilin şakil kateqoriyası nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada geniş müzakirə və mübahisələrə səbəb olan mövzulardandır.

Feil şəkillərinin yaranma tarixinin çox qədim olduğu, eləcə də bir sıra qədim dillərdə özünü göstərdiyi qeyd olunur. İ.M.Dyakonov şumer dilində feil şəkillərinin müxtəlif formalarının (xəbərin vasitəsiz: - i-, e-, a, vasitəli və təsdiq: na-, sa-), eləcə də təsdiq, inkar, ehtimal, qadağan, arzu və s. formalarının mövcud olduğunu göstərmişdir[21].

Türk dillərində feil şəkillərinin 4-dən 12-yə qədər olduğu yazılır[24].

Feilin şəkilləri müxtəlif türk dillərində müxtəlif cür adlanır: fiql pəcəmhəpe(tatar); paı (qazax); маһаһ (qırğız), fe’l rasmlari (özbək), işlik suratlary (türkmən), çekim (türk) və s.

Karaim dilində feil şəkillərinin sayı 4 (xəbər, əmr, arzu-lazım, şərt), qaqauz dilində 5 (xəbər, əmr, arzu-lazım, şərt, vacib), qaraçay-balkar dilində 7 (xəbər, qeyri-müəyyən, təsdiq, əmr, arzu, nisbi, şərt), yakut dilində 10, qazax dilində (*ашық paı* (xəbər şəkli), *бұһрық paı* (əmr şəkli), *шапты paı* (şərt şəkli), *қалау paı* (arzu şəkli) və türk dilində (emir, istek, şart, gereklilik)4-dür.

Feil şəkilləri leksik-qrammatik formalar sisteminə malik olan feil kateqoriyalarındandır. Bu mənada prof. İ.Kazımov feil şəkillərini “türk dillərindəki feillərin ümumiliyini və orijinallığını sübuta yetirən kateqoriya” adlandırılır [3, 173].

Bu kateqoriya həm *feil formaları*, həm də *feilin şəkilləri* adı altında tədqiq olunsada, son dövr dilçilik ədəbiyyatında “*feilin şəkilləri*” termininə daha çox üstünlük verilir. Ümümtürkoloji dilçilik üçün çox önəmli olması, əvvəla, ona görədir ki, feil bəhsinin ətraflı şəkildə tədqiqi həm də onun şəkillərinin araşdırılması və bu barədə dilçilikdə olan mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilməsi ilə mümkündür. İkincisi, feil şəkillərinin dərinədən və hərtərəfli araşdırılması feillərlə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin həlli (məsələn, deyək ki, funksionallığının ortaya çıxarılması) üçün də çox vacibdir. Elə buna görə də feil şəkilləri modallığı ifadəetdiyindən danışanın hərəkətə subyektiv münasibətini çatdırmağın qrammatik bir yolu hesab edilir.

Azərbaycan dilində, eləcə də türkologiyada uzun müddət şakil kateqoriyası modallıq konstruksiyaları ilə qarışdırılıb. Məsələn, N.Ağzadə feilin vacib şəklinin xüsusiyyətlərindən danışarkən onu modallığın bir sıra sözlü konstruksiyaları ilə eyniləşdirmiş, feilin vacib şəklini modallığın leksik yolla ifadəsinin bir üsulu hesab etmişdir [14, 120-126]. Halbuki, şakil kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin qrammatik mənası vardır; bu kateqoriya feilin yalnız şəxsi formalarına məxsusdur.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı türk dillərində feil şəkillərinin ən dinamik və funksional bir kateqoriya kimi struktur mahiyyəti, morfoloji əlamətləri, leksik-semantik təbiəti haqqında bütün zaman kəsiklərində maraqlı əsərlərin yazılmasına baxmayaraq bu məsələ müqayisəli şəkildə öz həllini tapmamışdır. Feilin şakil kateqoriyasının funksional xüsusiyyətləri əksər türk dillərinin – oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupları türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmamış və xüsusi tədqiqatə cəlb edilməmişdir. İkinci tərəfdən müqayisəli tədqiqat zamanı türk dillərində feilin şakil kateqoriyasında ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı dialekt özəlliklərinin də müqayisəli və hərtərəfli şəkildə araşdırılmaması təəssüf doğurur.

1962-ci ilin yanvar ayının 17-20-də “Feilin zaman və şakil kateqoriyaları məsələsinə dair” Bakıda müşavirə keçirilmiş, alimlər yekdilliklə bir problem kimi türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində feilin şakil kateqoriyasının artıq araşdırılması vaxtınının gəldiyini söyləmişlər. Azərbaycanda ilk dəfə feil şəkillərini professor Mirzə Rəhimov araşdırmışdır. Onun “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi” adlı namizədlik dissertasiyası müdafiədən bir il əvvəl (1965) akademik M.Şirəliyevin elmi redaktorluğu ilə monoqrafiya kimi nəşr olunmuş və

türkologiyada böyük marağ doğurmuşdu. Həmin marağ sonrakı illərdə daha da artaraq yalnız bu fundamental əsərin müəllifinə deyil, bütövlükdə Azərbaycan türkologiyasına şöhrət gətirdi. Feilin xəbər şəkli müəllifin namizədlik dissertasiyasında qismən əhatə olunduğundan, eləcə də həmin şəkil, xüsusilə onun zaman kateqoriyası ilə əlaqələri barədə ayrıca əsər üzərində işləndiyinə görə akad. Mirzə Rəhimov burada feilin əmr, arzu, şərt, vacib və lazım şəkillərindən bəhs etmişdir.

Akademik Nizami Cəfərov müəllifin əsərinin 2019-cu il nəşrinin “On söz”ündə yazır ki, “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi”nin əhəmiyyətini haqlı olaraq çox yüksək qiymətləndirmiş, bu əsərin üç əlamətdar cəhətinin olduğunu göstərmişdir:

1) “Əsərdə türk dilləri qrammatikasının ən səciyyəvi kateqoriyası olan feil, onun xüsusi zənginliyi (və rəngarəngliyi) ilə seçilən şəkilləri bütün struktur-semantik nüansları baxımından hər cəhətdən böyük peşəkarlıqla araşdırılmaqla həmin hadisənin, demək olar ki, heç bir ciddi mübahisəyə yer qoymayan mükəmməl təkamül model-mənzərəsi yaradılmışdır;

2) Müəllif, bir tərəfdən Azərbaycan dilinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq bütün mühüm yazılı abidələrini mövzunun tələbləri miqyasında araşdırmış, digər tərəfdən, həm ümum-türk, həm də başqa türk dillərinin müvafiq faktlarını müqayisəyə cəlb etməklə problemin daha geniş ümumtürkoloji kontekstdə həllinə nail olmuşdur;

3) Nəhayət, tədqiqatçı istər bütövlükdə müqayisəli qrammatikanın metodoloji prinsiplərinə, istərsə də həmin prinsiplərin türk dillərinə tətbiqi təcrübəsinə dərinədən bələd olduğuna görə onun qənaətləri hər cəhətdən ümumi tipoloji əhəmiyyət kəsb etməkdədir” [4, 3].

Feilin şəxslı və şəxsis formaları dilçilikdə uzun müddət “təsriflənən” və “təsriflənməyən” feil formaları adı altında tədqiq olunub. Bildiyimiz kimi, feillərin zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edib dəyişməsinə feili təsrif deyilir. “*Feillərin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi səbəbindən onun formaları iki yerə (təsriflənən və təsriflənməyən) ayrılır*” [6, 236].

Burada “təsriflənməyən” sözü üzərində dayanmağı lazım bilirik. Prof. Q.Kazımov bu terminin işlədilməməsi tərəfdarıdır, çünki “Azərbaycan dilində təsriflənməyən feil yoxdur”. Alim haqlı olaraq bu termini *şəxssiz feillər* adlandırmağın tərəfdarıdır ki, biz də onun bu fikri ilə tam razıyıq.

Feilin şəxslı formalarına müasir Azərbaycan dilində əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri daxildir. Qeyd edək ki, bəzi dilçilər (Buludxan Xəlilov) feilin şəxslı formalarına davam, bacarıq və sual formalarını da daxil etməyi məqsəduyğun sayırlar: “Feilin formaları həm ümumi, həm də xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır: əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam xüsusi formanı, bacarıq və sual formaları isə ümumi formanı yaradır” [6, 236]. Müəllif feil formalarının işin icrasına olan modallıq münasibətindən yarandığını və bu modallıq münasibətinin əmr, arzu, lazım, vacib və s. formalarla ifadə olunduğu qənaətindədir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, feilin bəzi şəxslı (lazım: -ası, -əsi; vacib: -malı, -məli; arzu: -a, -ə, şərt: -sa, -sə) formaları gələcək zaman məzmunu daşdığı üçün lazım, vacib, arzu, şərt formalarını feilin zamanları içərisində tədqiq edilmiş, feilin gələcək zamanı ilə qarışdırılmışdır. Belə ki, ilk dəfə Azərbaycan dilində Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında əsər yazmış M.X.Əfşar feilin üç zamanı olduğunu qeyd edərək Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadə kimi “Feil-zəmani”yə həm feilin zamanlarını, həm də feilin formalarını aid etmişdir.

Təbii ki, o zaman kəsiyində M.X.Əfşarın feilin zamanlarına aid dolaşmış fikirləri feilin zamanlar sisteminin mürəkkəbliyi, eləcə də bir sıra ekstralinqvistik amillərlə bağlı idi; çünki həmin illərdə nəinki Azərbaycan dilçiliyində, türkologiyada da buna aid heç bir məlumat yox idi, olanlar

da aşığı səviyyədə idi. Buna görə də Əfşarın təsnifatında feilin vacib (vücub), arzu (təmenni), şərt, əmr şəkilləri zaman kateqoriyasının içərisində əridilmişdir.

Qeyd edək ki, MirzəŞ.Rəhimov öz əsərində feilin xəbər şəklindən danışmamış, feilin zaman kateqoriyasının təsnifatını verməmiş, onun əmr, şərt, arzu, vacib və lazım şəkillərindən bəhs etmişdir. Bunun da səbəbi vardı: Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada feilin xəbər şəkli zamanlarla əlaqədar olaraq akad. Ağamusa Axundov tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdi [1]. Onu da deyim ki, feilin xəbər şəklinin morfoloji göstəriciləri olmadığından və bu şəkli forması feilin zaman şəkliçiləri ilə ifadə olunduğundan günümüzdə də bir yerdə tədris olunur.

M.Rəhimov da bir çox yazılı abidələrimizə əsaslanaraq arzu şəklinin tarixən zaman mənasını ifadə etdiyini qeyd edir. O yazır: “-aydı, -əydi arzu forması hazırkı dilimizdə işləndiyi kimi, keçmiş dövrlərdə də geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin mövcud yazılı abidələrini, habelə müasir dövrə aid bir sıra bədii əsərləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dilimizdə bu forma (-aydı, -əydi) aşığıdakı mənalara ifadə etmək üçün işlənmişdir: ümumi gələcək, keçmiş gələcək və indiki zamana aid olan arzu mənasını bildirir” [7, 107-112].

Prof. İ.Kazımov müqayisəli tədqiqat əsasında ümumtürk dili feil şəkillərində ortaya çıxan ən önəmli dil-nitq fərqlərindən biri kimi Türkiyə türkcəsində geniş zaman qavramının ayrıca bir -r, (-ar, -er, -ır, -ir, -ür, -ür) morfoloji əlaməti ilə ifadə olunmasını göstərir. Daha sonra o yazır ki, “başqa türk dillərində həmin zaman qavramı indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkliçiləri ilə təsbit olunur” [3, 173].

Mərhum prof. M.Musaoğlu feil şəkillərinin türk dillərində morfoloji fərqliliyi haqqında yazır ki, zaman şəkliçiləri hər bir türk dilində üst və alt səviyyədə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır. Butün bunların həyata keçirilməsi üçün isə zaman şəkliçilərinin konkret morfoloji əlamətlərlə bir yerdə müşahidə edilməlidir [6, 51].

Dilçilərin bir qismi (Prof.Q.Kazımov) feil şəkillərinin süni şəkildə şişirdildiyini göstərərək vacib, arzu və lazım şəkillərinin mahiyyət etibarilə eyni olduğundan onların birləşdirilməsini vacib bilirlər. Nəyə görə? “Çünki vacib olan iş eyni zamanda lazım və arzu olunandır” [2, 264].

Suleymenovanın tərtib etdiyi “Dilçilik lüğəti”ndə Türk dillərindəki feil şəkillərinin sayının 4-dən 12-yə qədər olduğu yazılır [23, 234].

Qazax dilində feilin şəkilləri konkret olaraq 4-dür: *ашық рай* (xəbər şəkli), *бұйрық рай* (əmr şəkli), *шартты рай* (şərt şəkli), *қалау рай* (arzu şəkli). Eyni tipoloji dil sistemine – türk dilləri qrupuna daxil olmasına rəğmən qazax dilində feil və onun əsas qrammatik şəkilləri bir sıra özəlliklərinə görə digərlərindən fərqlənir və bu fərq təkəcə feil kateqoriyasının funksional-semantik xarakterində deyil, onun qrammatik ifadə üsullarında da özünü göstərir.

Feillərdə baş verən mürəkkəb qrammatik və semantik hadisələr feil şəkillərinin funksionallığını yaradır. Ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada və qazax dilində də bugunədək feil şəkilləri haqqında bir-birinə zidd olan fikirlər mövcuddur. İkidilli “Qazaxca-rusca” lüğətdə feil şəkillərini danışanın reallıqda baş verən hadisələrə münasibəti nəticəsində yarandığı qeyd olunur. Axmanovanın lüğətində feil şəkillərinin danışanın hərəkətə münasibətini ifadə edən qrammatik kateqoriya olduğu yazılır.

Akad. V.V.Vinoqradov və onunla həmfikir olan tərəfindən feil şəkillərinə verilən tərif bu cürdür: “Feil şəkilləri kateqoriyası subyektlə obyekt arasındakı münasibətin ya təsdiq, ya da inkar şəklinə təzahürü forması olub, danışanın feil şəkilləri vasitəsilə modallığın müxtəlif çalarlıqlarla bildirilməsidir [16, 457].

V.V.Vinoqradovla bu barədə İ.İ.Meşşaninov, E.İ.Korkina və N.E.Ağazadə də həmfikir olmuşlar.

Qazax dilçiləri K.Axanov və M.Tomanovun da mülahizələri bu qəbildəndir: “Şəkil kateqoriyası müəyyən sözlərlə ifadə olunmuş modallığın bir formasıdır” [8, 331; 11, 101] və “Müxtəlif feillərə modallıq çaları mənasını verən feil şəkilləridir” [11,101].A.Iskakov V.V.Vinoqradovla həmfikir olduğunu bildirərək feil şəkillərini modallıqla bütöv şəkildə öyrənmişdir [12, 383]. O, feil şəkillərini real və qeyri-real olaraq iki yerə ayıraraq yazır: “Modallıq kateqoriyası vasitəsi ilə ifadə olunan fikir hərəkətin reallığa olan münasibətindən asılı olaraq ya real, ya da qeyri-real olur. Şəkil əlamətləri qəbul edən feillər modallıq əsasında əsas və köməkçi sahələrə ayrılır” [12, 312-315].

S.İsayev isə qeyd edir ki, “Modallıq cümləyə xas olan xüsusiyyətdir və bu mənada feil şəkilləri modallığı tam əhatə edə bilməz və ya başqa sözlə desək, modallıq feil şəkilləri çərçivəsinə sığa bilməz. S.İsayev şübhəsiz ki, бiлгiшciнy – bilik, жүрiңкiреy – ürəkbulanma, келгiштеy – təsəvvür etmək və ya: барған сияқты – deyəsən getdi, айтуға тиісті – deyilməlidir, айтуым керек – deyəm gərək (və ya: deməliyəm) kimi bəzi söz və söz birləşmələrində modallığın olduğunu göstərsə də, onları feil şəkilləri kateqoriyasına aid etmir; səbəb kimi də əvvəla: modal mənə xüsusiyyətli çalarların bütün feillərə artırıla bilmədiyini, ikincisi: bu sözlərdən çoxunun leksik-qrammatik xarakterli olub, feil kökünün qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun gəldiyini, üçüncüsü: modal sözlə feil kökü əsasının köməkçi vasitələrlə birləşə bilməsini sırf kateqoriya saymayıb, leksik-qrammatik hadisələr fonunda öyrənilməsinin vacibliyini göstərir [13, 160].

Göründüyü kimi, şəkil kateqoriyası ilə ilgili alimlər arasında fikir müxtəlifliyi olsa da, feil şəkillərinin modallıq ifadə etmələri mövzusunda onlar həmrəydir. Bu barədə İlminski, Melioranski, Katarinskinin də müəyyən fikirləri vardır.

1860-cı ildə İ.İ.İlminski özünün «Материалы к изучению киргизского наречия» (“Qırğız ləhcəsinin öyrənilməsinə dair materiallar”) əsərində ilk dəfə olaraq qazax dilində feil şəkillərinin sayının 4 (xəbər, əmr, şərt və arzu) olduğunu göstərmişdir. 1894-cü ildə P.İ.Melioranski «Краткая грамматика казах-киргизского языка» (Qazax-qırğız dilinin müxtəsər qrammatikası) əsərində feil şəkillərini 5 (əmr, arzu, şərt, xəbər və qeyri-müəyyən) yerə bölmüşdür [19, 524].

1897-ci ildə V.V.Katarinskinin missionerlər cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilən kitabında feil şəkillərinin 8 olduğu əmr (повелительное наклонение), xəbər (изъявительное наклонение), arzu (желательное наклонение), feilin şəxssiz növü olan məsdər (неопределенное наклонение), şərt (условное наклонение), lazım (сослагательное наклонение), şübhə (сомнительное наклонение), inkar (отрицательное наклонение) göstərilmişdir.

Qazax dilinin təməlini qoyan A.Baytursinov özünün “Тіл – құрал” əsərində feil şəkillərinin 15 olduğunu qeyd etmişdir [9, 234]. Təbii ki, təəccüblənməyinə dəyməz, çünki digər türk dillərində də feil şəkillərinin 3-dən 14-ə qədər olduğu haqqında öncə məlumat vermişdik. Belə ki, oyrot dili mütəxəssisi N.P.Direnkova [20] hakas, oyrot və şor dillərində feil şəkillərinin 4, E.İ.Korkina [22] yakut dilində 10; N.K.Dmitriyev [18, 78] başqırd dilində 5 (изъявительное – xəbər; повелительное – əmr; условное – şərt; желательное – arzu; неопределенное – feilin şəxssiz növü olan məsdər), A.A.Yuldaşev [25] başqırd dilində 6 (изъявительное – xəbər; повелительное – əmr; условное – şərt; желательное – arzu; сомнительное – şübhə; должностное – lazım) növünü qeyd etmişlər.

N.A.Baskakov türk dillərində feil şəkillərindən danışarkən yazırdı ki: “Feil şəkilləri türk dillərində hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmədiyindən, bu dillərdəki qrammatika və dərslərlər rus, latın və s. dillərin təsiri ilə yazılmışdır” [15].

Onu da qeyd edək ki, türk dillərində bir kateqoriya şəkilçisi digər türk dillərində müxtəlif cür adlana bilər. Bu, qrammatik formaların türk dillərində hələ də hərtərəfli tədqiq edilmədiyini göstərir. Məsələn, qazax dilçiləri *-залы, -зели, -қалы, -келі* şəkilçilərini feili bağlama şəkilçilərinə aid etsələr də, uyğur dilində bunlar feilin arzu şəklinin ifadəçiləri sayılır.

30-40-cı illərin qazax dilçiliyi feilin əmr şəkillərinin (qeyri-müəyyən də daxil olmaqla) 5 olduğunu qəbul edirdi. N.T.Sauranbayev 1939-cu ildə yazdığı “Feil” adlı məqaləsində feil şəkilçilərinə xəbər, əmr, arzu, şərt şəkillərini daxil edir, amma daha sonra onların sırasına qeyri-müəyyən (неопределенная форма глагола) adı ilə məsdəri də əlavə edir: “Feilin qeyri-müəyyən şəkli qazax dilində şəxs və zaman əlaməti olmadan hərəkət bildirir, isim kimi bu şəkildə olan feil də cəm, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək cümlədə mübtədə, təyin və tamamlıq da ola bilər” [10, 509].

Akad. V.V.Vinoqradov məsdəri hərəkətin yalnız adını bildirdiyindən ən əsas da zaman bildirmədiyindən feil şəkillərinə daxil edil etməmişdir. Çünki zaman kateqoriyası şəkil kateqoriyası ilə sıx bağlıdır” [16, 459]. Daha sonra isə müəllif XIX əsrin sonlarından etibarən məsdərin (infinitiv) feil şəkilləri kateqoriyasından çıxarıldığını da nəzərə çatdırır. Çox maraqlıdır ki, rus dilində infinitiv şəkil kateqoriyasına daxil edilməsə də, qazax dilində feilin şəxssiz növündən olan məsdər şəkil kateqoriyasından sayılmışdır.

Təbii ki, feilin şəkil kateqoriyası onun zamanları ilə əlaqədar və hərəkətin adını bildirsə belə, məsdərləri şəkil kateqoriyasına aid edə bilmərik. Məsdər hal, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə cəmdəişlənə bilsə də, təsrif olunma xüsusiyyətindən məhrumdur.

Bütün bu deyilənlərdən sonra Azərbaycan və qazax dillərində şəkil kateqoriyası nədir və onun funksionallığı özünü nə ilə büruzə verir? – sualına bir nəticə olaraq bu cür cavab vermək olar:

1. Əvvəla, şəkil kateqoriyası feilin əsas qrammatik kateqoriyalarından biri olaraq türk dillərindəki feillərin ümumiliyini və spesifikliyini sübut edən vacib atributlardan biridir;
2. Şəkil kateqoriyası müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsinə xidmət edir;
3. Şəkil kateqoriyasının vəzifəsi danışanın görülən, görülmüş, görülməyə, görüləsi, görülməli işə münasibətini bildirməkdir və məhz buna görə modallıqla sıx əlaqədardır.
4. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə üsulu olsa da, dildə tutduğu mövqeyə görə modallıqdan fərqlənir.

Subyekt ilə iş, hal, hərəkət arasında olan münasibət feillərdə qrammatik şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunur və bu, dildə bir sistem təşkil edərək şəkil kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. “Feilin şəkilləri” məfhumu altında subyektin gerçəkliyə olan münasibətin bildirilməsi üçün feillərin düşdüyü şəkillər başa düşülməlidir. Başqa sözlə, feillərin şəkillər üzrə dəyişməsi onların zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edib dəyişməsi deməkdir.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Axundov, A.A. Feilin zamanları / A.A.Axundov. – Bakı: ADU, – 1961. – 137 s.; Axundov, A.A. Feilin zaman kateqoriyaları: / Filologiya elmləri namizədi ... dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 1959.

2. Kazımov Q.Ş. Azərbaýcan dilinin qrammatikası. Bakı: 2017, Elm və təhsil, s.264.
3. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, elm, 2019.
4. Cəfərov N.Ön söz./M.Rəhimov. Azərbaýcan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. “Elm və təhsil”. s.3.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaýcan dilinin morfologiyası. II h., s.236. Bakı: Nurlan.-346 s.
6. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Mütərcim, 2011, s. 51.
7. Rəhimov, M.Ş. Azərbaýcan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: EA nəşri, – 1965, s.107-112. - 267 s.

Qazax dilində:

8. Аханов К. *Тіл білімінің негіздері*. Алматы, 1973.с.331.
9. Байтұрсынов А. (Байтұрсынұлы Ахмет) Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 бет. с.234.
10. Нығмет Тінәліұлы Сауранбай. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәде ниет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3
11. Томанов М.Түркі тілдериниң салыстырмалы грамматикасы,Алматы,Қазак университети,1992, с.101.-192с.
12. Ысқақов Ахмеди. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі; 1991. -383 бет.
13. Исаев С. *Қазіргі қазақ тілі*. Морфология. Алматы, 1992, с.160.

Rus dilində:

14. Агазаде Н. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке. Изд-во АН Азерб. ССР. Баку: 1967, с.120-126.
15. Баскаков Н.А. Категория наклонения. -В кн.: Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва:Наука, 1988. с. 324.
16. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв.Москва:Наука, 1982, с.457.
17. ВиноградовВ.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Москва:Наука, 1982, с.459.
18. Дмитриев Н.К.Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948. с. 78.
19. Доскеева Б.Ж., Дарменкулова Р.Н. Описание и классификация категории наклонения в тюркских языках. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 5-3. – с. 524.
20. Дыренкова Н.П.Грамматика ойротского языка. - Москва: Изд-во АН СССР, 1940. - 303 с.
21. Дьяконов И.М. История древнего Востока. Часть 1, Месопотамия. Москва: Наука. 1975.
22. Коркина Е.И. Наклонение глагола в якутском языке. Москва: Наука, 1970.
23. Словарь по языкознанию / Под общей редакцией Э.Д.Сулейменовой. Алматы: Ғылым, 1998, с.234.-544 с. 526;URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9292>
24. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, с.45.

25. Юлдашев А.А. Грамматика современного башкирского литературного языка. Под ред. А.А.Юлдашева. Москва: Наука, 1981.

УДК 821.512.165:396.6

GAGAUZ YAZICILARININ YARATMALARINDA KARI SÜRETİ

Mutaf Galina

Doktor, gagauz filologiyası hem istoriya kafedrasının başı, KDU, Komrat, RM
e-mail: galinamutaf@mail.ru

Gaidarji Elena

Student, gagauz filologiyası hem istoriya kafedrası KDU, Komrat, RM
Gagauz dili üüredicisi M.Guboglu adına lişey
e-mail: elenagaydarji435@gmail.com

Abstract. The topic of our research was chosen in order to further reveal the image of the Gagauz woman, because the role of women in this life is very important. Many Gagauz writers reveal in their works not only the strength of women, their hard work, but also the lives of all people. The article makes a brief analysis of the works of Gagauz writers, where the image of women is revealed. This problem was relevant at that time and remains relevant today.

Keywords: women, girls, hard work, hard fate, past times, works.

Giriş

Bizim literaturamız baalı insanın yaşamasınnan. O gösterer gagauz halkın yaşamak yolunu taa evelki zamannardan şindiki vakıtlaradan. Bileriz, ani literaturanın yardımınnan dilimiz da kalktı üüsek uura. Herbir halkta kendi resimcileri, kompozitorları hem yazıcıları var. Gagauzların da var kendi bilindir incäzanaat yaradıcıları: Dmitri Kara Çoban, Nikolay Baboglu, Stepan Kuroglu, Petri Çebotar, Mariya Mercanka h.b

Gagauz karıların eceli evelki vakıtlarda pek zormuştu. Bunu bizä gösterer Stepan Kuroglu kendi kiyadında «Прошлое и настоящее гагаузских женщин». Bu kiyatta Stepan Kuroglu yazêr, ani gagauz karıların eceli pek zor. Evelki vakıtlarda kahırlı yaşardı karılar. Karılar adamnarlan uurlaşmaadı, onların lafı geçmäzdi, çünkü ayledä ne deer adam- onu da yapêr karı.

Aar iş beterinä karılar etişerlär o hala, ani taa erken ihtärlêêrlar hem geçinerlär. 7-8 yaşından beeri, açan kızçaaz başlêêr yardım etmää anasına bakmaa kardaşlarını hem kızkardaşlarını, taa ihtärlünca evi çevirer hem kırdı da işleer. Kışın karılar imää yapmaktan hem evi tertiplemehtën kaarä hazırlardılar ruba bütün ayleyä, yazın da işleerlär kırdı adamnarlan bilä. Zavalı karılar işlärdilär kırdı iki kannan da, ya da varkana küçük uşacı. Olardı ölä, ani karılar kırdı duudurêrlar, alêrlar hasta uşaklarını yanına. Duudurduktan sora, 40 gün karı yoktu nicä soka çıkısın hem da yakışmazmıştı yalnaak bassın erä, neçin deyni o günahlı, da sayılêr, ani nereyi o basacak, orda başka bişey büümeyecek. Büük kahırlan kaarıların birisi getirer aklısına nesoy belalı geçti onun gençlii, ani bakmadı nicä düşer kendi uşaklarını:

«Тринадцать детей было у меня, но в живых осталось только трое. Мои дети не знали медицинской, они не получали даже необходимой материнской заботы. С раннего утра и до позднего вечера я должна была работать в поле. Помню один из детей, ещё не окрепший после родов, был очень тяжело болен и , конечно, нуждался в хорошем домашнем уходе,

но я была вынуждена ездить с ним на поле. На случай его кончины я брала с собой свечку. К счастью, ребенок умер в воскресенье, и я была дома» - aklına getirer Ivarlak Nadejda Kirsova küüyündän.

Kızları pek erken everärdilär: 16-17 yaşında. Var ölä bir söyleyiş, angısı belli eder, ani kız şansora hazır evlenmää, ar iş yapmaa: « Urdun kalpaklan- yakılmadı, hayda gitsin». Delikannı kızların ecelini bobası ona ayırêr. Kimä hem nezaman o evlenecek kız üürener düünä karşı. Ona kimsey sormêr kayıl mı o, var mı onun sevgilisi, beendi mi güveyi. O vakıtlar ilk erdä bulunmazdı sevda. Büüklär söleer, ani ötää dooru gençlerin arasında yavaş-yavaş sevda da aralarında peydalanacak. Evlendiynän eni ayledä kızın adını sölämäzmişlär. Ona deyärmişlar: « mari gelin». Evlendiynän gelin yoktu nicä karşı laf koysun ne kayınnaya, ne kaynataya, ne da kocasına. Ne deer kayınna, onu da gelin lääzımmıştı yapsın. Gençleri zorlan toplamak, elbetki, islää erä getirmeer. Gençlerin arasında pek sık kavga olêr hem kariya lobut ta olêr. Örnek gibi var nicä alalım Topal Pelageyanın, Baş küüyündän aklına getirmeklerini onun kızkardaşı için:

«Муж всячески над ней издевался, выбрасывал её на улицу с пятью малыми детьми в зимнюю стужу. Отец каждый раз возвращал её к мужу, чтобы избежать позора, считая, что это судьба, предчертанная свыше.»

Ama olardı ölä, ani gençlerin sevdası okadar kaaviydi, ani çocuk kızı kaçkın alardı. Kızın anasınan bobasına bu gülüntü olmaa bir işti. Onuştan, ne çiiiz verärmişlär kıza, ne da musaafirlää kabledärmişlär gençleri.

En zordu dul karıların eceli, neçin deyni o yoktu nicä kullansın averiyaylan, angısı kaldı kocasından. Adamın tarafından opekon olardı kimsey senseledän. En meraklı, ani adamın anasınan bobası varmıştı, nicä dul kariyı ikincilä eversinnär.

Üürenmää şkolada gagauz kızlarına brakmazdılar. Belli, ani 19 asirin ortasında 1858 yılda 29 uçilişçedä üürenärdi 1155, angısınların arasında sade 72 kızdı.

«Октябрьская революция» çok işlär diiştirdi karıların yaşamasında. Sovetlär vakıdında kanonnar diiştildi, karıların da eceli yavaş-yavaş başladı dorulmaa. Karı şansora diildi çirak. Açıldılar zavotlar, fabrikalar, neredä karılar varmış nicä işlesinnär, speçialist olsunnar.

Örnek: Komratta kilim dokumak fabrikasında 1242 kişi işlärdi, onnarın arasında 944 gagauzkaydı.

Ileri bütün küüdä sade birkaç kişi vardı nicä yazılsın. Şında sa çoyu kızlar okuyêrlar da, yazêrlar da, koleclerdä, universitetlerdä üürenerlär. Üüredici olêrlar şkolalarda hem uşak başçalarında. Gagauz karıları vardı nicä politikaya da katılsunnar, seçimnerdä pay alsınnar. İki kannan insan şansora işlämedään posobiya dekret kableder. Bu pek islää bir iş, çünkü ana olacaa ar iş yapmêr, koruyêr uşaanı.

Gagauz yazıcılarının yaratmalarına kısıdan analiz.

Gagauz literaturasında karılar için yazêrlar kendi yaratmalarında D. Kara Çoban, N. Tanasoglu, D. Tanasoglu, M. Kösä, St. Kuroglu, G. Gaydarcı, Todur Zanet, M. Kuyumcu, P. Çebotar h.b.

«Ana lafi» şiirindä Petri Çebotar yazêr kendi anası için, nicä o onu askerä geçirärdi. Avtor yazdırêr ananın duygularını. O kahırlanêr kendi uşaa için, düşüner, yalvarêr korusun kendisini, kıyat yollasın. Ana kayıl oolunnan gitmää, sade onun askeri ilin olsun « Seninnän, ay, olsa kolayım gideyim oyanı» Ama ne kalêr anaya yapmaa? Elbetki, beklemää, dayanıklı olmaa, duva etmää, inanmaa, ani oolu saa geeri dönecek. Bu şiirdä açık belli, ani avtor kullanmış karı süretini. Şiirin adı gösterer ananın kuvetli laflarını, angısınları o çocuuna söledi. «Anasında kucak» şiirindä

Dionis Tanasoglu yazdırêr karıyı uşaklan kucaanda. Avtor gösterer bu dünnedä karının lääzımını. Karı lääzım uşak yapsın, terbietsin onu, aylesini baksın. En islää küçük uşaa deyni anasının kucaanda, neçin deyni duyêr onun can sıcaklığını, soluunu. Ama büüdüyünän ana kalêr yalnız. Uşakların kendi ayleleri olêrlar, ama mamuya deyni onnar hep uşak kalêrlar.

Todur Marinoglu da çok şiir karılar için yazêr: «Sana, mamu», «Mamu», «Mamuyu sevindirdik», «Mamulara bir söz». En çok biz beendik te bu sıracıkları:

« Gezin, görün istäärseniz bütün dünneyi kalmasın hiçbir köşesi dä, giyimim ölä gözäl, nesoy taa kimsey yoktur giyindi, dadın en datlı imeklerden, ama mamunun laflarından taa gözäl, taa tatlı, bişey yok bu dünnedä»

Hep bu temaya yazêr şiirlerini S. Kuroglu: «Annat anam», « Ananın ellerinä gimn», «Ana sıcaa», «Analarımızın giimneri».

«Ananın ellerinä gimn» - S. Kuroglunun en gözäl şiiri. O söleer, ani karının iştan çettinendi elleri, aar işlerden damarları fırladı. O altın ellär, angıları çok kaba ekmekleri pişirdilär, topraklan dost oldular, ellär, angıları bilärdi ne o acı, yoktu nicä öpmemää.

«Kara çember» şiirindä Mina Kösä, gösterer gagauz karıların yas tutmasını. Karılar unutmazmışlar neyi geçirdilär yaşamalarında. Bunu belli eder kara çember. Ana yok nicä unutsun açlık vakıdını, açan öldü uşakları.

«Yaşardı karılar yaşlı,
Bir kabaatsız pak otalı,
Sansın tabut diriliktä-
Çemberdi hep başlarında!... »

T. Zanet adêr kendi şiirlerini anasına hem malisinä. Ona deyni karı teması pek yakında bulunêr. «Anama», «Anama kiyat», «Afet», «Ana gözleri» şiirleri var. Şairin anası kaldı yaşamaa küüyündä, orada da geçindi. O yalvarêr ihtiar anasına afetsin onu. Metaforaları kullanêr «ani kaarlar kahır izi, kondu kömür saçlarına», «Geçän yıllar – derin çizi serpti yalpak ellerinä». Bu şiirdä «darsık gözlär» hepsini açıklêrlar. Karı bıktı yola bakmaa, umutlanmaa. T. Zanet şiirin bitkisindä yazêr: «Sancı kopêr can erimdän». Bu pişmannık gelir ozaman, açan kaybederiz paalı kişiyi. «Anam» şiiri, angısını yazdı N. Baboglu maanasına görä biraz benzeer T. Zanetin şiirinä. Burada avtor tekrarı kullanêr «can, canımsın, öz anam! ». Mamusunu önündä sıcak ekmeklän elindä görer. Pek raatsız hem darsık, oolunu özledi, isteer buluşmaa. Danışêr anasına laflan «canım», kendi duygusunu sevgili anasına gösterer. .

«Geldim yoldan dinik bän» şiirindä, angısının avtoru D.Kara Çoban, en paalı anasının soruşu çıktı. «İdin mi? » Bu soruş bütün yaratmanın maanasını gösterer. Önümüzde peydalanêr bir ihtiar gagauz karısı, giimni kara rubalarlan, başında dartilı şalinka. O, açan çocuunnan buluştu, çok zeedä lafetmää çekemedi, ama sordu ooluna bir kısacık soruş. Bu bir soruş gösterer karının süretini ii hem üüsek uurdan. Ananın karakterindä belli olêr ölä çizilär nicä: insan için düşünmelik, iilik, yımışaklık.

«Düşär yıldız» annatması da var D.Kara Çobanda şiirlerden karä,. Länka bu yaratmada baş personaj, angısı çok işleer, aar işleri yapêr, ama kayet fukaarä yaşêêr. Çok hem aar iştä bulunmak, yapmış bu genç insanı ihtiar, bir babuya benzeyän karı: suratı buruşuk, gezärmiş kasılı omuzlan, kambur arkaylan. Länkanın ilk uşaa öldü. Evli karıda yokmuş kısmet, onun taa bir uşaa ölü oldu, makar ki kendisini korudu aar iştan hem adamı da çalıştı onu korumaa. Ama Länka nasıl dursun, açan işlär hepsi lääzım yapılsın, kocası yalnız etiştirämäzdi. Böläydir çiftçi karının eceli.

Şiirlerdän karä, çoyu yazıcılar proza yaratmalarında da karı süretini açıklêrlar. «Yuvanoglular» yaratmasında Nikolay Tanasoglu açıklêr Dokinin süretini. Boyluca bir insan, karagözdü, teni biyaz, gözäldi bir gagauzka, şendi, lafçıydı, cümbüşçüydü. Beenärmış imää yapmaa: kırma, placinta, kabak fırına atarmış. Işınä da Doki pek çabuktu. Uşaklarını pek sevärdi, yalpaktı da, çetindi da onnarlan, arka almardı. Doki kimär kerä takazılardı adamını, çünkü o sevärdi iilik yapmaa, da pek bol ürekliydi: « Ne, uşaklar savaşêrlar, işleerlär, sän da aalemi besleersin...».

Karı eceli için yazêr talanlı, anılmış yazıcı- Mariya Kuyumcu (Durbaylo). «Kardaş payı» annatmasında avtor gösterer karı süretini, ecelinin problemlerini.

Personajlar: Pirin, Paçika, Gançi, Miti. Annatmada verili bir gençecik kızçaazın süreti, zor eceli. Göreriz ilerki yaşamayı, ani aar adam işleri düşürmişlär karıların payına. Bölä olmuş Dülgerlerin aylesindä da. Adam hem oolu ölerlär da hepsi işlär kalêrlar zavalı hasta karıya hem onun gençecik kızına – Paçiyä. Avtor gösterer, nicä zavalı kız zar-zor savaşarmış kırdä sürmää topraa: « O urdu öküzleri çiziyä...Paçikanın beygiri birdän dinnenmektän mi, osa onun da yandı canı bu garip kız için mi, ama ansızdan yollandı ileri. Kız etiştirämedi kalkmaa da puluk iiri-büürü, üstünnü yaptı birkaç arşınık çizi. Paçika kösteklenä, etişti puluu da tuttu sıkı elecektän... Tekerlek halizdän ansızdan yannadı da bir-iki adımdan sora ikıldı çizidän dışarı. Sürmək genä durdu. Kızın genä çeketti akmaa kabaatsız acı yaşları. Aalayarak, o genä iildi pulaa, da savaştı bulmaa bozgunculuun ucunu...» [5, 39].

Paçika bu annatmada çok zorluklar çekti. O işçi, aarif, cana yakın, çünkü koruyêr anasını, kendi aar işleri yapêr. Allaa görer bunnarı da baaşlêr ona gözäl bir sevgi, eş.

«Baht nazı» oplumuna, angısının avtoru Mercanka, girer birkaç proza yaratmaları da.

«Uzak yol yakın kısmetä» annatmasında avtor gösterer bir aylenin yaşamasını. Yazdırêr nesoy zorluklar geçirdi baş personajlar – Tanas hem Tudorka. Onnar taa şkoladan biläydilär. Annatmada Mariya Ivanovna istedi göstermää nesoy gagauz adamnarı vardı, nicä sayardılar karılarını, yoktu hiç azırladı, üfelendii ona. Tanas bilärdi, ani Tudorka pek istärdi universitettä üürenmää, doktor olmaa, da köstek koymadı karısına.

Tudorka – kısmetli bir karı, neçin deyni adamı pek islää, uşakları da dooru terbedilmiş. Bakmayarak ona, ani yaşardılar onnar diil pek varlıklı, uşaklar bunu duymazdılar, neçin deyni onnarda ayledä vardı saygı biri-birinä, sevgi hem yardım.

« Aliflenmäk» annatmasında Mercanka açıklêr karı süretini, angısı evlendi sevgisiz. Baş personaj – Sanda. Oldu ölä, ani o da, nicä çoyu kızlar evlendi sevgisiz. Buna o kimseyi, kendisindän karä, kabaatlı koymazdı.

Sanda -pek islää anaydı « uşaklarına o verärdi bütün üreeni hem havezini». Karı sayardı kendini kısmetli, neçin deyni onun vardı beendii işi: o üurediciydi. Büük havezlän o üuredärdi uşakları. Avtor gösterer bizä karının yalnızlığını, darsıklınlı. O yok kiminnän kendi kahırını paylaşsın.

« Meneşalar çıvgında» romanın baş personajı – Arpina babu, angısı annadêr kendi yaşaması için gençliindä. Mariya Mercanka pek meraklı yazdırêr Arpınanın küçüklüünü.

« Bir kır çiçää gibi serbestliktä büümüş. Incä belli, kıvrak orta boydaydı. Meneşä benizdä gözlerini uzun kirpiklär saklaardı. Biyaz tenni üzündä kara kaşları, şıralı dudakları göz mayıllıydı»

Arpina büüdü çiftçi aylesindä, neredä taa küçüktän kızı üuredärdilär karı işinä: yapaa paklamaa, işlemää, dokumaa, dikmää. Üuredärdilär evi hem içyanından, hem da dışandan

temizlemää, suvamaa, kireçlemää. Arpinka ekmek, imää yapardı, adamnarın üstünü tertipleyardı. O aklına getirer, nicä onu alardılar kıra. Aar işä onu koymazdılar. O adamnara su getirärdi, peşkiri döşedip, üstünä imää koyardı.

Bu annatmada avtor açıklêr çoyu gagauzkaların ecelini. Ölä bir tragediyalı eceldi Arpinadaydı da. Onun vardı sevgilisi- Miti, angısı akıllıydı, gözäldi bir çocuk, ama Arpinanın ardına kaçardı Lambu- cansız, hayırsız bir çocuk, O kollamıştı Arpinayı, da zorlan, kaçkın evinä getirmiş: « Lambu duan gibi ansızdan onun yanına beygirdä atlı geldi. Erä inmedään, beygirdän iilip, sarıldı kızın incä belinä, kaptı kucaana. Arpina tırmalardı hayırsız, beygirdän erä atlamaa edärdi, düünärdi ne kuvedi var, ama boşuna». Arpinanın canı acıyêr sevgilisinä. Ani Miti kurban olmasın deyni, kayıl olêr Lambuya evlenmää. İki aftadan sora, onnara düün yaptılar.

Açık göreriz gelinin duygularını, angılarını o içindä tutêr « Arpina düünündä karannık içindäydi». Ona deyni sansın dünnän bitkisi gelmişti. « Arpina kahırını içinä çekip, hacı yaşlarını yudardı»

Avtor yazdırêr kariyı iki kannan da, gösterer bizä onun çalışkannını. Bakmayarak ona, ani o prost duyêr kendini, savaşardı evdä para kazanmaa: alardı yapaa ditmää, işlemää. Karılar çok zorluklar çekerlär. Onnarın birisi- duudurtmak. Mercanka yazdırêr karının zeetlenmeklerini, acılarını: « Arpina kesilärdi, sesi buunuk-buunuk gelärdi», «ter su içindäydi». Vanicik öldüynän, adam taa pek sert oldu, naalet hem cansız. Uşaan öldüündä kabaatı Arpinaya attı. Sıkça sarfoş olup, lobutlardı karısını, aydıynan da annaardı kabaatını, ama o diildi çok vakıda.

Birda biz göreriz kısmetsiz Arpinanın dayanıklınlı, saburluunu. O prost eder adamını, hepsindä kendisini kabaatlı bulêr. Dayanêr kocasının karakterinä, küsü tutmazdı, «yalpaklınnan yımışadardı bu kaskatı adamı.

«Kadem kaynaa» romanın adını bizä yardım olacek «kadem» lafın sinonimneri: kısmet, mutluluk, uur, başarı. Bu romanda Mariya Mercanka yazdırêr ihtâr karının süretini – Zafira babunun, ananın – Doni bulünun hem genç kızın- Kristinanın süretini.

Zafira babuyu avtor yazdırêr, nicä işçi bir kariyı, angısı kocasına tardım eder beklemää prafleniyayı:

«Däduylan gözledeyiz burasını. Bän- gündüz, dädu-gecä...»

Kristina bu romanda - bir işçi, çalışkan kız, angısı isteyärdi hepsinä iilik yapmaa, faydalı iş yapmaa. O döner kasabadan küüyünä, da o görer, ani küüdä istâr-istemäz kendini läözım sakındırarsın. Andrey ona nasaat verddi, nicä karılar götürerlär kendilerini:

« Burada, küüdä, taa korunêr bakış, ani karı esaplı, sıralı, saburlu, kotlonu koruyan mukayet çorbacıyca läözım olsun» O pek beenärdi uşakları, üürediciydi, onuştan istedi şkola düzmää. Onun pek derin sözü var: « Ayıp. Kendi uşaklarımıza para bulamaarsak, kalan kaçınmalar- boşuna».

Kızın istedii läözımdı olsun. Ona pek zordu, ama girer kilhoza işlemää, yalvarêr kolhozun başına, ani kayıl olsun bu işi üzä çıkarmaa. Kızın korkusu hiç bişeydän yoktu. Koyulmuş neetini läözımdı yapsın:

«Siz kayıl olmayınca orayı gitmää şindi, bän buradan çıkmayacam»

Bütün romanda avtor yazdırêr Kristinanın süretini. O- gözäl, balaban bir kız, « genç insanın yanakları al parça gibi», «sık kirpiklär içindä yalpak

Kristinanın süretindä göreriz bizim gagauz karıların süretini, çetin karakterini. Onnar bir erdä durmêrlar, hep türlü ideyaları var- bişeylär läözımnı, faydalı yapmaa. Taa bu romanda avtor gözäl yazdırêr halk hem din adetlerini, angısnarı karılar herkerä bakardılar: Baba Marta, Karıların

günü, Pınır haftası, Paskellä, Dragayka, Troita. Bu gösterer bizä, ani gagauzkalar yortuları sayérlar, ymanérlar Allaha hem uşaklarını da buna üürederlär.

Çıkış

Gagauz yazıcıları genişän açıklérlar karıların eveldä yaşamasını. Kır işindän kaarä, karıların yufka umuzlarına düşer ev işleri da: ruba dikmää, kilim dokumaa, peşkir dikmää, keptar hem tomak örmää, evi suvamaa, içerleri kireçlemää, imää yapmaa, evi temizlemää, kuşları hem hayvannarı doyurmaa, onnarın erlerini paklamaa, uşakları terbiyetmää. Çoyunda ayledä ihtär da vardı: kimi yatalaktı, kimi gezdirärdi kendini, ama karılar nesoy da zor olmasa hep okadar bakardılar onnarı. Karıların yaptıkları, işi hiç sayılmazdı, çünkü adam evin başı- o ayleyi bakêr, doyurêr. Adam varmış nicä sormadaan karısına satsın toprakları, hayvannarı, ya da bişey satın alsın. Karı sa sorulmadık yoktu nicä hiç bişey alsın. Karıların eceli belliydi taa duumasından. Çocaa bakêrlar, nicä ev saabisinä, evin başına, kızçaazı sa saymêêrlar ölä pek, çünkü deerlär, ani o sadecä evin koruyucusu. Taa küçüktän kızçaazları terbiyetlär seslemää büükleri, bobasını, batüsünü, çocukları sa terbiyetlär ev saabisi, haliz adam olmaa, ayleyi bakmaa, kazanmaa. Kız 10 yaşındaykana läüzımdı işlesin kırdä. Gagauz kızlarına deyni taa küçüktän koyulardı kanon: nesoy o läüzım kendini götürsün, ruba taşısın sırtında, saçlarını örsün. Hepsi bunnar diişilärdi, hesaba alarak kızın aylä statusunu, durumunu.

Evelki vakıtlarda karılar giimni dizdän aşaa fistannan, önü kapalı dikili, sade boynusu görünärdi, enneri uzun, fistan kara benizdä. Başında dartılı kara şalinka, annası kapalı. Boynusunda takılı birkaç dizi lift hem boncuklar. Elindä blezik, parmaanda üzük. Hem önündä fita baalı. Kara beniz gösterer, ani kadınnar birkerä bilä unutmazdılar geçirilmiş kahırlarını. Ko, kış olsun, yada yaz, onnar hep giimniydilär kara rubalarınının. Eski patretlärä bunu göreriz, karılar düündä dä kara rubalarlan giimniydilär. Sade gelinin paprikası biyazdı. Giimnerin yas benizi gösterer dedelerimizin zor yaşamasını, bir topraktan başka erä geçmesini.

Aşaa kalan karılarımız var, ama bundan onnarda girginnik azalmêêr. Yaşamanın en büük ükü karılarda. O ükü onnar taşıyerlar şen, gözäl. Makar, onnara diil kolay, ama onnar onu göstermerlär aalemä. Üzleri herkerä şen. Okadar çok saburlu, dayanıklı karılarımız var. Diil läüzım unudalım, anı karıdan çekeder bu dünnä.

Kaynaklar

1. Куроглу С.С, Филимонова М.Ф «Прошлое и настоящее гагаузской жкешины» Кишинев,1976
2. Чеботарь П. Гагаузская художественная литература (50-80 гг.), Очерки. – Кишинев, 1993
3. Dionis Tanasoglu, «Hoşluk», 1970 yıl.
4. G. Gaydarcı «Ana tarafım», 1972
5. M. Kuyumcu «Tomsuz tarlada yaban gülleri», Кишинев, 1991
6. Mariya Mercanka «Menevşalar çıvgında»,2013
7. Mariya Mercanka «Baht nazı», 2008
8. Mariya Mercanka «Kadem Kaynaa», 2018
9. Mutaf Galina Nikolaevna «Karı süreti gagauz yazıcıların yaratmalarında», 2017
10. Mutaf G. N. «Yanık karıların ecelleri M.A. Kuyumcunun yaratmalarında», 2021
11. P. Gagauz- Çebotar «Cana yakın», 1989
12. T. Zanet «Akar yıldızı», 1998
13. Todur Marinoglu «Tatlı düşlär» , 1997

УДК 811.512.165’374

ГАГАУЗСКО-РУССКО-МОЛДАВСКИЙ СЛОВАРЬ (1973 Г.). ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ

Сырф Виталий

доктор филологии,

КГУ, мун. Комрат, РМ

e-mail: vsirf.64@gmail.com

orcid id: 0000-0001-7269-7909

Abstract

For the first time in Gagauz studies, this report, based on both published works and archival materials, examines the key moments in the history of the creation of the academic *Gagauz-Russian-Moldavian dictionary*, which was published in Moscow in 1973. Particular attention is paid to institutions (Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences, Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Moldavian SSR, Moscow publishing house “Soviet Encyclopedia”) and specialists (G. A. Gaidarji, E. K. Kolça, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, N. A. Baskakov, N. D. Raevsky) who took part in the preparation for publication of this dictionary, as well as to the source base (Gagauz-Russian dictionary by V. A. Moshkov, Gagauz-Romanian dictionary by M. M. Çakir, dialectological material collected by the team of authors in the 1960s).

A special place in the work is given to instructions for compiling the dictionary and its structure, which was initially somewhat different from the final version: a) an introductory part, which included general information about the Gagauz language and its writing, a basic bibliography and rules for using the dictionary; b) a list of abbreviations and symbols; c) the main body of the dictionary; d) a brief outline of the grammar of the Gagauz language; e) Russian-Gagauz and Moldavian-Gagauz indices, which are compiled on the basis of Gagauz root words included in the dictionary; f) a list of the most common family names and nicknames of Gagauz people; g) lists of geographical names on a global scale and local toponyms, as well as microtoponyms used in the Gagauz language.

Key words: Gagauz-Russian-Moldavian dictionary, history of creation, team of authors, sources, instructions for compiling, structure.

Аннотация

В настоящем сообщении впервые в гагаузоведении на основе как опубликованных работ, так и архивных материалов рассматриваются узловые моменты истории создания академического *Гагаузско-русско-молдавского словаря*, увидевшего свет в Москве в 1973 г. Особое внимание в нем уделяется учреждениям (Институт языкознания Академии наук СССР, Институт языка и литературы Академии наук Молдавской ССР, московское издательство «Советская энциклопедия») и конкретным исполнителям (Г. А. Гайдаржи, Е. К. Колца, Л. А. Покровская, Б. П. Тукан, Н. А. Баскаков, Н. Д. Раевский), принявшим участие в подготовке к изданию данного словаря, а также источниковой базе (гагаузско-

русский словарь В. А. Мошкова, гагаузско-румынский словарь М. М. Чакира, диалектологический материал, собранный авторским коллективом в 1960-е гг.).

Отдельное место в работе отведено инструкции по составлению словаря и его структуре, которая изначально имела несколько другой вид, нежели тот, который увидел свет в окончательном варианте: а) вводная часть, включавшая в себя общие сведения о гагаузском языке и его письменности, основную библиографию и правила пользования словарем; б) список сокращений и условных помет; в) основной корпус словаря; г) краткий очерк грамматики гагаузского языка; д) русско-гагаузский и молдавско-гагаузский индексы, которые составлены на основе корневых гагаузских слов, включенных в словарь; е) список наиболее употребительных фамильных имен и уличных прозвищ гагаузов; ж) списки географических названий в мировом масштабе и местных топонимов, а также микропонимов, употребляемых в гагаузском языке.

Ключевые слова: гагаузско-руско-молдавский словарь, история создания, авторский коллектив, источники, инструкция по составлению, структура.

Тема, предложенная нами для настоящего сообщения, ранее не становилась предметом специального изучения. Наша работа не претендует на полноту раскрытия темы, основное внимание в ней будет обращено на узловые моменты с сопутствующим анализом.

Исследование базируется главным образом на изучении и на введении в научный оборот архивных материалов, рассматривающих или затрагивающих период деятельности Института языка и литературы Академии наук Молдавии (далее – ИЯЛ АНМ) в 1959–1970 гг. [1]. Кроме того, для анализа привлекаются документы из рукописного архива сектора *Этнология гагаузов* Института культурного наследия в составе Министерства культуры Республики Молдова. Из большого числа изученных нами документов наибольший интерес по теме представляют протоколы заседаний секторов и Ученых советов, годовые отчеты о научно-исследовательской и научно-организационной деятельности институтов, экспедиционные отчеты, официальные письма от издательства «Советская энциклопедия» в адрес составителей словаря, книги приказов по ИЯЛ АНМ.

Как уже указывалось нами ранее [2: 267], в самом начале сентября 1959 г. в составе Института языка и литературы Молдавского филиала Академии наук СССР была создана болгарско-гагаузская группа исследователей, в которую вошли ее заведующий – кандидат исторических наук *Иван Иванович Мещерюк*, этнограф *Мария Федоровна Филимонова* и филологи – *Елена Кирилловна Колца* и *Борис Петрович Тукан*. Последние двое сотрудников группы и стали, начиная с октября 1959 г., заниматься сбором материалов для будущего трехязычного гагаузско-руско-молдавского словаря благодаря неоднократным экспедиционным выездам во все южные районы Молдавии (Комратский, Чадыр-Лунгский, Вулканештский и др.), в населенные пункты с компактным проживанием гагаузов [см., например, 1: Фонд 19, опись 3, дело 3, лист 25].

В 1959 году было принято окончательное решение о создании словаря гагаузского языка, который бы охватил наиболее употребительную лексику и фразеологию нашего языка. Было решено создать его на трех языках, потому что гагаузы учатся и на русском, и на молдавском языке, а с другой стороны, гагаузы читают литературу на молдавском языке, обучаясь на русском языке. Давно назрела необходимость в таком словаре, который

большую помощь должен был оказать учащимся и учителям, писателям и деятелям культуры – переводчикам, журналистам, а также ученым-филологам, тюркологам, которые до того времени очень мало использовали примеров из гагаузского языка в своих сочинениях. По изданию словаря предполагалось, что большинство этих проблем гораздо легче разрешится.

Однако лишь во второй половине 1963 г. в план научных исследований Сектора лексикографии (позднее он стал называться Сектором лексикографии и лексикологии) ИЯЛ АНМ была включена тема – Гагаузско-русско-молдавский словарь, рассчитанная на четыре года, в связи с чем в него были переведены из вышеуказанных секторов Б. П. Тукан и Е. К. Колца (болгарско-гагаузская группа, о которой шла речь выше, была расформирована еще в мае 1961 г. [2: 272]).

В 1963 году в Институте языкознания Академии наук СССР (Москва) была подготовлена инструкция для подготовки гагаузско-русско-молдавского словаря. Во второй половине того же года гагаузско-русско-молдавский словарь стали составлять Людмила Александровна Покровская – сотрудница вышеуказанного института Академии наук СССР, Борис Петрович Тукан и Елена Кирилловна Колца (у нее был самый объемный вклад в содержательную часть словаря: буквы А, Д, К, С) – сотрудники Академии наук Молдавии, и Гаврил Аркадьевич Гайдаржи – преподаватель Бельцкого государственного педагогического института. Главным редактором словаря стал профессор Николай Александрович Баскаков (Москва), редакторами – Гаврил Аркадьевич Гайдаржи и Николай Дмитриевич Раевский (кандидат филологических наук, Кишинев), потому как словарь выходил под эгидой Института языкознания Академии наук СССР и Института языка и литературы Академии наук Молдавии.

В 1967 г. рукопись «Гагаузско-русско-молдавского словаря» в основном была закончена, однако предстояло в самом конце года обсудить материалы словаря в Институте языкознания АН СССР. Академический «Гагаузско-русско-молдавский словарь» содержал хоть и не весь лексический фонд современного гагаузского языка (терминология, фразеология, идиоматика, архаизмы, историзмы, паремии), однако в него вошли практически все лексемы и синтагмы, реально бытовавшие как в гагаузской устной речи, так и в письменном языке на тот момент. Материальной базой для словаря послужила картотека, собранная авторским коллективом данного словаря на протяжении семи лет, начиная с 1959 г. Кроме большого практического значения, «Гагаузско-русско-молдавский словарь» имел также важное научное значение как первый словарь современного гагаузского языка, вводящий в распоряжение языковедов-тюркологов новый лексический материал.

В 1968 г. рукопись «Гагаузско-русско-молдавского словаря» редактировалась его составителями. Следует сказать, что работа над словарем не только редакторская, но и составительская продолжалась и в последующие годы (1969–1970 гг.). Тем не менее, опыт, полученный составителями и редакторами в процессе работы над ним, достаточно широко освещался в научных публикациях того времени [3; 4; 5].

В 1969 году словарь был отдан в издательство “Советская энциклопедия” (Москва), где его готовили к печати редакторы О. В. Головкина и Л. А. Богданова. Согласно плану, словарь должен был выйти в конце 1972 года (в действительности же он появился в начале 1973 года). В наш словарь должно войти около 15000 слов и оборотов речи (на самом деле

в него вошло 11500 слов и выражений), которые переведены на русский и молдавский язык. Поначалу тираж должен был составить 7000 экземпляров, однако в реальности вышло в свет 5000 штук.

Может быть, не все читатели знают, что до этого словаря было создано лишь два словаря малого формата, каждый из которых охватывал от трех до четырех тысяч слов. Один из этих словарей – “Словарь языка бессарабских гагаузов” – издал в 1904 году русский ученый Валентин Мошков [6], а другой – “Dicţionarul gagauzo (tiurco)-român” – в 1938 году вышел из печати в румынское время на латинской графике благодаря стараниям нашего соотечественника, известного просветителя Михаила Чакира, которому помогал младший брат протоиерей Феодор [7].

И в словаре В. Мошкова, и в словаре М. Чакира главным недостатком было то, что в них вошло очень мало слов и ни в один из них не попали фигуральные выражения. С другой стороны же, данные словари, потому как они были изданы очень небольшим тиражом и по причине того, что в те времена среди гагаузов очень редко встречались грамотные люди, не попали к гагаузам, чтобы те могли бы ими пользоваться. И поэтому в населенных пунктах не знали ничего о том, что когда-то были такие гагаузские словари.

В связи с тем, что гагаузско-русско-молдавский словарь, можно сказать, первый наиболее полный словарь, составители преодолели много трудностей, создавая его. Первая трудность состояла в том, что заново пришлось собирать слова и обороты речи из книг на гагаузском языке и среди населения, приводить в порядок терминологию; второй трудностью являлось то, что до тех пор еще не издавались трехязычные словари, которые могли бы стать в качестве образца для составления (караимско-русско-польский словарь готовился примерно в те же годы, что и наш словарь, под редакцией профессора Н. А. Баскакова и увидел свет в 1974 г. [8]). Вот почему составители и редколлегия посчитали нужным вынести на дискуссию на страницы журнала “Лимба ши литература молдовеняскэ” (1968, № 1 и № 2) проблемы, связанные с изданием такого словаря, а также представить небольшую часть данного словаря.

Надо сказать, что специалисты высказали много полезных советов, которые помогли улучшить структуру и форму словаря. Например, очень удачно решился один важный вопрос – в 1968 году из алфавита молдавского языка в гагаузский язык была принята графема **ж**, которая передает звонкий, переднеязычный нёбно-зубной согласный звук, и ее обязательно нужно было включить в словарь.

Гагаузско-русско-молдавский словарь должен был состоять из нескольких частей. Помимо самой большой части, собственно словаря, в него ожидалось включение гагаузских фамилий и уличных имен (прозвищ); географических названий, названий населенных пунктов Буджака, как их называют гагаузы; топонимики и гидронимики, то есть названий лугов, пашен, колодцев, родников, урочищ и ручьев; краткого очерка грамматики гагаузского языка и двух индексов – русско-гагаузского и молдавско-гагаузского, с помощью которых можно было бы использовать книгу как русско-гагаузский и молдавско-гагаузский словарь. Из всего этого перечня однако именно индексы решено было исключить по причине их недоработки до необходимых кондиций.

Принимая во внимание, что гагаузско-русско-молдавский словарь представляет собой, можно сказать, первую страницу современной гагаузской лексикографии, составители предполагали, что в нем обнаружатся недостатки, ошибки, и обращались к

читателям присылать свои замечания с целью улучшить его для второго издания по трем адресам: в адрес Института языкознания АН СССР, Института языка и литературы АН Молдавской ССР и издательства «Советская энциклопедия».

Таким образом, рассмотрев кратко историю создания академического гагаузско-русско-молдавского словаря, мы констатируем, что он был первым трехязычным словарем в международной лексикографии, а по принципам его создания и содержательной части был и остается самым лучшим из всех известных на сегодняшний день гагаузских словарей.

Библиография

1. Научный архив Академии наук Молдовы. Ф. 19.
2. **Сырф В. И.** Болгаристика и гагаузоведение в системе Академии наук Молдавии. Как все начиналось... // Курсом развивающейся Молдовы. Т. 10. Личность и группа: векторы трансформационных изменений. Сост.: И. Ф. Грек, М. Н. Губогло, Л. В. Федотова. Москва: Старый сад, 2010, с. 267-274.
3. **Баскаков Н. А., Покровская Л. А., Тукан Б. П.** Основные принципы составления трехязычных словарей (на материале «Гагаузско-русско-молдавского словаря») // Тюркская лексикология и лексикография. Редколлегия: Н. А. Баскаков (отв. ред.) [и др.]. Москва: Наука, 1971, с. 172-186.
4. Дикционарул гэгэуз-рус-молдовенеск // Лимба ши литература молдовеняскэ (далее – ЛЛМ). Кишинэу, 1968, № 2, п. 66-69.
5. **Тукан Б. П.** Обзор словарей гагаузского языка // Студий де лексикографии ши лексиколожие = Исследования по лексикографии и лексикологии. Колежиул де редакция: В. П. Соловьев (редактор респонсабил) [ш. а.]. Кишинэу: Штиинца, 1973, п. 184-191.
6. **Мошков В. А.** Словарь языка бессарабских гагаузов // Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В. Радловым. Часть X. Наречия бессарабских гагаузов. Тексты собраны и переведены В. Мошковым (с двумя прибавлениями). СПб., 1904. II-е прибавление. 114 с.
7. **Ciachir M.** Dicționar gagauzo (tiurco)-romîn (pentru gagauzii din Basarabia). Chișinău, 1938.
8. Караимско-русско-польский словарь: 17400 слов / Под ред. Н. А. Баскакова [и др.]. Москва: Русский язык, 1974. 688 с.

УДК 811.512.1'367.63

ORKHON-YENİSEY YAZITLARINDA ÜÇÜN SON TAKISININ KULLANIMI

Ahmedova Aysel

Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü,

Bakü/Azərbaycan

e-mail: aysel901120@gmail.com

orcid id: 0000-0003-0904-2998

The Use of the Postposition *Üçün* in Orkhon-Yenisey Inscriptions

As auxiliary elements are added to the end of words according to the structure of Turkic languages, postpositions are very common here.

Postpositions give a rich view with both the meanings they form and the words they are used together.

The postposition *üçün* which is one of the most common postpositions in Old Turkic expresses the meaning of reason and it is varied for the parts of speech it is used and the inflectional suffixes added to them. The postposition *üçün* which is used after nouns without inflectional suffixes, genitive case of pronouns, and participles with possessive suffixes was used in different positions in Orkhon-Yenisey Inscriptions:

1. After nouns without inflectional suffixes: *türk bodun üçün* (Kül Tigin D 26-27), *bäg ärdäm üçün* (Elegesh 6).

2. After accusative case of nouns: *säkiz adaklığ barımığ üçün* (Begre 3).

3. After nouns with possessive suffixes: *är ärdämim üçün* (Begre 9), *kaşım üçün* (I Chaa-Khol 3).

4. After predicative words (*bar, yok*): *tört oğlum bar üçün* (VIII Chaa-Khol 1), *tägdük yok üçün* (Bilge Kaghan D 28).

5. After nouns with the suffix *-n* (we can see the combination of a possessive suffix with the suffix of accusative case): *ärdämin üçün* (I Uybat 4), *bädizin için* (III Uybat 10).

6. After pronouns with the suffixes of accusative case: *anı için* (Bilge Kaghan D 28).

7. After adjectives without inflectional suffixes: *tüzsiz için* (Kül Tigin D 6).

8. After adjectives with possessive suffixes: *bilgäsi için* (Tonyukuk 48-49).

9. After adjectives with the suffix *-n* (we can see the combination of a possessive suffix with the suffix of accusative case, too): *yablakının için* (Kül Tigin D 24), *küçligin için* (I Tuva 4).

10. After participles without inflectional suffixes: *içikdük için* (Tonukuk 3), *kolmuş için* (I Kizil-Chira 4).

11. After participles with possessive suffixes: *tägdükim için* (Ongin 10).

12. After participles with the suffix *-n* (which is also the combination of a possessive suffix with the suffix of accusative case): *yañiltukın, yazıntukın için* (Bilge Kaghan D 16).

In Orkhon-Yenisey Inscriptions, the postposition *üçün* is generally used after nouns without inflectional suffixes, with nouns and adjectives with the suffixes *-n*, as well as participles without inflectional suffixes and participles with possessive suffixes. The use of this postposition after the accusative case of pronouns, adjectives without inflectional suffixes and adjectives with possessive suffixes is also seen in Orkhon Inscriptions. Whereas the use of it after nouns in accusative case is only seen in Yenisey Inscriptions. As one can see, the postposition *üçün* is used in various instances and is very common, it makes a lot of different meanings.

Keywords: Old Turkic, postpositions, inflectional suffixes, case suffixes, noun, participle

Türkçede son takılar yaygın kullanılan yardımcı sözcüklerdendir. Türkçenin yapısı gereği yardımcı ögeler sona getirildiği için bu dilde son takılar yaygın kullanılır. Türkçede son takılar gerek oluşturdukları anlamlar gerekse de beraber kullanıldığı sözcükler bakımından oldukça zengin bir manzara oluşturur.

Eski Türkçede en yaygın son takılardan olan *üçün* son takısı sebep anlamı ifade eder ve kendinden önce gelen sözcüğün türüne ve aldığı çekim eklerine göre çeşitlilik arz eder. Günümüzde çekim eksiz isimler, ilgi ekli zamirler ve iyelik ekli sıfat fiillerden sonra gelen *üçün* Eski Türk yazıtlarında daha farklı durumlarda da kullanılır.

Üçün sözcüğü yalın durumu yöneten son takılardan biri olarak gösterilir [9, s.149; 2, s.396]. Onun “kişi zamirleri ile iyelik gövdelerinin nesne durumunu” da yönettiği belirtilir [9, s. 153]. Marcel Erdal buraya işaret zamirlerinin ve *käm/kim* zamirinin de belirtme durumunu ekler [2, s.396]. Kononov ve Kondratyev de bu takıyı yalın ve belirtme durumlarını yöneten bir takı olarak kabul eder [4, s.203; 3, s.126]. *Üçün* son takısı soyut takılardan biri olarak kabul edilir [2, s.404].

Üçün son takısının kullanım özelliklerini aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

1. Çekim eki almamış isimden sonra:

Kaınımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin *türk bodun üçün* tün udımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tigin birlä, eki şad birlä ölü, yitü kazğantım (Kül Tigin D 26-27) ‘Babamızın, amcamızın kazandığı halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım, kardeşim Kül Tiginle birlikte, iki şad ile birlikte öle yite kazandım’.

Uruņu Külig Tok Böğü Ärkiñä kaın bäg *ärdäm üçün* bän är(ki bardım) (Elegeş 6) ‘Savaşçı Külig Tok Böğü Erkine babamın beylik erdemi için ben gittim, herhalde’.

Yeti yegirmi ärdämi yaşnta *ärdäm üçün...* (Açura 5) ‘On yedi erdemli yaşımda erdem için...’

On ay iltidi ögimä kälürti ilimkä *ärdäm üçün* män yerlädim (I Altın-Köl 7) ‘On ay sonra gönderdi, anneme getirdi, devletime erdem için ben yerleştirdim’.

Ärdäm üçün Tüpit kanka yalabaç bardım kälürttim (II Altın-Köl 8) ‘Erdemi için Tibet hanına elçi olarak gidip getirdim’.

2. Belirtme durum ekli isimlerden sonra:

Säkiz adaklığ *barımığ üçün* yılık tükäti bardım anta bökmädim yıta örünümig karamığ azdım (Begre 3) ‘Sekiz ayaklı hayvanım için atlarım tükenene dek gittim, oradan doymadım, maalesef, parlaklarımdan, karalarımıdan (gümüşlerimden, hayvanlarımdan) ayrıldım’.

3. İyelik ekli isimlerden sonra:

Beş yegirmi yaşımnda tabğaç kanğa bardım är *ärdämim için* alpun altun kümüşig ägritäb eldä kişi kazğandım (Begre 9) ‘On beş yaşımnda Tabğaç hanının yanına gittim, erkeklik erdemim için altın, gümüş, halı, devlette eş kazandım’.

Kaşım için Bilgä Çıksän kanığa tapdım bodunım... (I Çaa-Höl 3) ‘Hanım için Bilge Çıksen hanına hizmet ettim, halkım...’

Tokuz kırk yaşımnda *elim için*... (XI Çaa-Höl 1) ‘Otuz dokuz yaşımnda devletim için...’

Inançu Külig Çigşi bæg är *ärdämim için* ülkäm altı bağ Kâşdämdä bän yeg ärdükim ol äriñ Kara Sänjirig yerlädim Udur çigşi säk(iz) kı(rk) (yaş)da (Kemçik-Kaya başı 5) ‘Inançu Külig Çigşi Bey, erkeklik erdemi için ülkem altı bağ Keşdem’de ben iyi oldum, herhalde, Kara Sengir’de yerleştim’.

İlimdä dört tægzindim, *ärdämim için* Inançu alp içintä... (II Altın-Köl 6) ‘Devletimde dört kez dolandım, erdemim için Inançu alp içinde...’

Är ärdämim için sü ägir ur adırıldım (I Kızıl-Çıra 3) ‘Erkeklik erdemim için orduyu kuşatıp vurarak ayrıldım’.

Ägünä tutuk *är ärdämi için* elimä tapdım (Tele 2) ‘Egüne tutuk, erkeklik erdemi için devletime hizmet ettim’.

Är ärdämi için Yenisey yazıtlarında en yaygın kullanılan ifade kalıplarından biridir.

4. Yüklem işlevi gören sözcüklerden sonra:

Teñri yarlıkadukın için, özüm kutım *bar için* kağan olurtım (Kül Tigin G 9) ‘Tanrı lütfettiği için, kendimin de bahtım olduğu için kağanlık tahtına oturdum’.

Kisrä teñri yarlıkazu *kutım bar için*, *ülügim bar için* öltäçi boduniğ tigrü igitim, yalıñ boduniğ tonlığ, çığay boduniğ bay kıldım, az boduniğ üküş kıldım (Kül tigin D 29) ‘Sonra tanrı lütfederek bahtım olduğu için, talihim olduğu için ölecek halkı dirilterek doyurdum, çıplak halkı giysili, yoksul halkı zengin kıldım, az halkı çoğalttım’.

Tört oğlum bar için bänkümin t(ikti) (VIII Çaa-Höl 1) ‘Dört oğlum olduğu için anıtımı dikteler’.

...tägdük *yok için* kisi balık(da maña) ukğalı kälti (Bilge Kağan D 28) ‘...saldırmadığı için insanlar şehirde bana itaat etmeye geldiler’.

Toñlarım är atım *yok için* yeti aşnukı eşim taşru etilti (Kemçik-Çırğak 2) ‘Giysilerim, erkeklik adım olmadığı için önceki yedi eşim dışarı gönderildi’.

Ärdä artuk ärdämi *bar için* bänkü tikä bärtim yäti urı *bar için* tikä bärtimiz (Abakan 15) ‘Yiğitlerden çok yiğitliği olduğu için ona ebedî anıtı diktim. Yedi oğlu olduğu için diktik’.

Tekin’e göre bu gibi örneklerde *üçün* bağlaç olarak kullanılmıştır [9, s.158].

5. -n ekli isimlerden sonra (burada iyelik eki ve belirtme durum ekinin birleşmesini görebiliriz):

Antağın için igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ (Kül Tigin G 8-9) ‘Öyle olduğı için yükseltmiş kağanının sözünü almadan her yere gittin, hepiniz orada zayıfladınız, yoruldunuz’.

Är ärdäm için, *inim eçim uyarın için* bängümin tikä berti (I Altın-Köl 4) ‘Erkeklik erdemi için, erkek kardeşlerim nüfuzlu olduğı için anıtımı diktiler’.

Ärdämin için il arada Kara kanıka barıpan... (I Uybat 4) ‘Erdemi için devlet arasında Kara kanıka gelip...’

(Kan)ın için alpın için ärdämin için... (II Uybat 2) ‘Hanı için, yiğit olduğı için, erdemi için...’

Är ärdämin üçü(n eçim)ä yıta *yokladı* kulu alp tutsar küç üç eçimä... (III Uybat 1) ‘Erkeklik erdemi için ağabeyim, maalesef, yok oldu, kulu alp (?) tutsa, güç üç ağabeyime...’

Bädizin için türk kan balbalı el ara tokuz äriğ udiş är oğlın öğürüp ödür altı ärdäm bägimä... (III Uybat 10) ‘Süslemesi için Türk hanının balbalı devlet arasında dokuz askeri, sonra oğullarını sevindirip, diğeri altı erdemlik beyime...’

Kürägün için igidmiş bilgä kağanına, ermiş, barmıs edgü iliğä kântü yağıltığ, yablak kigürtig (Kül Tigin D 23) ‘Kaçak olduğunuz için sizi yükseltmiş bilge kağanınıza, olmuş gitmiş iyi devletine kendi yanıldı, kötülük getirdi’.

6. Belirtme durum ekli zamirden sonra:

Anı için ilig ança tutmıs erinç (Kül Tigin D 3) ‘Onun için devleti öyle tutmuştur’.

Besbalık *anı için* ozdı (Bilge Kağan D 28) ‘Beşbalık onun için kurtuldu’.

7. Çekim eksiz sıfattan sonra:

Bägläri, bodunu *tüzsiz için*, Tabğaç bodun täbligın kürlig için, armakçısın için, inili-eçili kişürtükün için, bəgli-bodunluğ yonşurtukın için türk bodun illädük ilin içğini idmıs (Kül Tigin D 6) ‘Beyleri, halkı doğru olmadığı için, Tabğaç halkı hilebaz ve kurnaz olduğı için, yalancı olduğı için, küçük kardeşlerle ağabeyleri karşı karşıya getirdiğı için, beylerle halkı birbiri ile savaştırdığı için Türk halkı kurduğı devleti yitirip gitmiş’.

8. İyelik ekli sıfattan sonra:

İltäris kağan *bilgäsi için*, alpın için Tabğaçka yeti yegirmi sünüsdi, Kıtayka yeti sünüsdi, Oğuzka bis sünüsdi (Tonyukuk 48-49) ‘İlteriş kağan bilge olduğı için, yiğit olduğı için Tabğaç’a karşı on yedi kez savaştı, Kıtaylara karşı yedi kez savaştı, Oğuzlara karşı beş kez savaştı’.

...bilgäsi için, ärdämin (üçün)... (Kül çor 7) ‘...bilge olduğı için, erdemi olduğı için...’

9. -n ekli sıfattan sonra (iyelik eki + belirtme durum ekinin birleşmesini görebiliriz):

Bägläri, bodunu tüzsiz üçün, Tabğaç bodun *täbligin kürlig için, armakçısın için*, inili-eçili kiñsürtükin üçün, bağli-bodunluğ yoñşurtukın üçün türk bodun illädük ilin içğınu idmıs (Kül Tigin D 6) ‘Beyleri, halkı doğru olmadığı için, Tabğaç halkı hilebaz ve kurnaz olduğu için, yalancı olduğu için, küçük kardeşlerle ağabeyleri karşı karşıya getirdiği için, beylerle halkı birbiri ile savaştırdığı için Türk halkı kurduğu devleti yitirip gitmiş’.

Teñri, yer *bulğakın için* yağı boltı (Kül Tigin K 4) ‘Gök yüzü ile yer yüzü birbirine karıştığı için düşman oldu’.

Altı bağ bodunım *küçligin için* arkak elim tasın bunta tikti (I Tuva 4) ‘Altı kabileli halkım güçlü olduğu için devletimin taşını burada dikti’.

Bilmädük üçün, *yablakının için* eçim kağan uça bardı (Kül Tigin D 24) ‘Bilmediği için, kötü olduğu için amcam kağan vefat etti’.

Ol bilmädükün üçün, *yablakının için* eçim kağan uça bardı (Bilge Kağan D 20) ‘O bilmediği için, kötü olduğu için amcam kağan vefat etti’.

İltäris kağan bilgäsi üçün, *alpın için* Tabğaçka yeti yegirmi sünüsdi, Kıtayka yeti sünüsdi, Oğuzka bis sünüsdi (Tonyukuk 48-49) ‘İlteriş kağan bilge olduğu için, yiğit olduğu için Tabğaç’a karşı on yedi kez savaştı, Kıtaylara karşı yedi kez savaştı, Oğuzlara karşı beş kez savaştı’.

...bilgäsi üçün, *ärdämin (üçün)...* (Kül çor 7) ‘...bilge olduğu için, erdemi olduğu için...’

Tabğaçka bunça sünüsip *alpın, ärdämin için* kü bunça tutdı (Külü çor 12) ‘Tabğaç’a karşı bu kadar savaşıp yiğit olduğu için, erdemli olduğu için bu kadar şöhet kazandı’.

Tay bilgä tutuk *yablakın için*, bir-iki atlığ *yablakın için* qara bodunım, öltirä, yitdiri, yana içik, ölmäçi, yitmäçisän, – tidim. Yiçä isig, küçig birgil, – tidim (Şine Usu 17) ‘Tay Bilge Tutuk kötü olduğu için, bir iki atlı kötü olduğu için halkımı öldürerek, yitirerek yine itaat et, o zaman ölmeyeceksin, yitmeyeceksin, dedim’.

10. Çekim eksiz sıfat fiilden sonra:

Teñri küç *birtük için* kañım kağan süsi böri täg ermis, yağısı koy täk ermis (Kül Tigin D 12) ‘Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiydi, düşmanı koyun gibiydi’.

Teñri *yarlıkaduk için* illigig ilsirätmiş, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmıs, tizligig sökürmiş, başlığığ yüküntürmüş (Kül Tigin D 15) ‘Tanrı lütfettiği için devletliyi devletsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı kendine tabi etmiş, dizliyi diz çöktürmüş, başlıyı baş eğdirmiş’.

İsig, küçig *birtük için* türk bilgä kağan yañıka inim Kül tiginig közädü olurt... (Kül Tigin B) ‘İşimi gücümü verdiğim için Türk Bilge Kağanı yine kardeşim Kül Tiginini bekleyerek oturdum’.

İçikdük için teñri öl timis erinç (Tonyukuk 3) ‘İtaat ettiği için Tanrı öl demiştir, herhalde’.

Kolmıs için bir ärig ok birlä... (I Kızıl-Çıra 4) ‘Rica ettiği için bir erkeği okla ...’

...*eblädük için*... (El-Bajı 6) ‘...evlendirdiği için...’

11. İyelik ekli sıfat fiilden sonra:

Tägdükim üçün... yığdım (Ongin 10) ‘Ulaştığım için... topladım’.

1. şahıs iyelik ekli sözcükler *üçün* son takısı ile yönetildiği zaman genelde *-n* eki almaz [2, s.398].

12. *-n* ekli sıfat fiilden sonra:

Teñri *yarlıkadukın üçün*, özüm kutım bar üçün kağan olurtım (Kül Tigin G 9) ‘Tanrı lütfettiği için, kendimin de bahtım olduğu için kağanlık tahtına oturdum’.

Bägläri, bodunı tüzsiz üçün, Tabğaç bodun täbligın kürlig üçün, armakçısın üçün, inili-eçili *kiñsürtükün üçün*, bağli-bodunluğ *yoñşurtukın üçün* türk bodun illädük ilin içğini idmıs (Kül Tigin D 6) ‘Beyleri, halkı doğru olmadığı için, Tabğaç halkı hilebaz ve kurnaz olduğu için, yalancı olduğu için, küçük kardeşlerle ağabeyleri karşı karşıya getirdiği için, beylerle halkı birbiri ile savaştırdığı için Türk halkı kurduğu devleti yitirip gitmiş’.

Türgis kağan türkimiz, bodunımız erti, *bilmädükün üçün*, biziñä *yañılıkun üçün* kağanı ölti, buyurukı, bağläri yämä ölti (Kül Tigin D 18-19) ‘Türgiş kağanı Türkümüz, halkımız idi, bilmediği için, bize karşı yanıldığı için kağanı öldü, buyuruku, beyleri de öldü’.

Türgiş kağan türkim, bodunım erti. *Bilmädükün üçün*, biziñä *yañıltukın, yazıntukın üçün* kağanı ölti, buyurukı, bağläri yämä ölti (Bilge Kağan D 16) ‘Türgiş kağanı Türkümüz, halkımız idi, bilmediği için, bize karşı yanıldığı için kağanı öldü, buyuruku, beyleri de öldü’.

Ol *bilmädükün üçün*, yablakının üçün eçim kağan uça bardı (Bilge Kağan D 20) ‘O bilmediği için, kötü olduğu için amcam kağan vefat etti’.

Män özüm *kağan olurtukım üçün* türk bodunığ ü ... rı kılmadım (Bilge Kağan D 36) ‘Ben kendim kağan olarak tahta oturduğum için Türk halkı ... yapmadım’.

Burada onu da görürüz ki çağdaş dönemdekinden farklı olarak Eski Türk yazıtlarında *üçün* son takısı ilgi ekli sözcükleri yönetmez, onun yerine belirtme durum ekli sözcükleri yönetir. Bu son takının zamirler ve iyelik ekli sözcükler gibi belirlilik bildiren sözcükleri yönettiğinde onların belirtme yahut ilgi eki alması, onun aslında çekim ekli sözcüklerle kullanılan bir son takı olduğunu, belirsizlik ifade eden örneklerde yalın durumlu sözcükleri yönettiğini gösterir.

Orhon-Yenisey yazıtlarında *üçün* son takısı çoğunlukla çekim eksiz isimler, *-n* ekli isim ve sıfatlar, ayrıca çekim eksiz veya iyelik ekli sıfat fiillerden sonra kullanılır. İyelik ekli zamirden, çekim eksiz ve iyelik ekli sıfattan sonra yalnızca Orhon yazıtlarında görülür. Belirtme durum ekli isimlerden sonra ise yalnızca Yenisey yazıtlarında geçer. Görüldüğü üzere, Orhon-Yenisey yazıtlarında *üçün* son takısı çok farklı örneklerde ve yaygın kullanılır, birçok anlamların kurulmasında yer alır.

KAYNAKÇA

1. Aydın, E. *Yenisey Yazıtları*. Kömen, 2015.

2. Erdal, M. *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill, 2004.
3. Кондратьев, В.Г. *Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв.* Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1981.
4. Кононов, А.Н. *Грамматика современного турецкого литературного языка*. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук ССР, 1956.
5. Kormuşin, İ.V. *Yenisey Eski Türk mezar yazıtları*. Rusçadan Türkçeye çeviren Rysbek Alimov. Türk Dil Kurumu, 2017.
6. Малов, С.Е. *Енисейская письменность тюрков*. Издательство Академии Наук СССР, 1952.
7. Orkun, H.N. *Eski Türk Yazıtları*. Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994.
8. Ölmez, M. *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları*. Metin-Çeviri-Sözlük. BilgeSu, 2013.
9. Tekin, T. *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: TDAD, 2003.

УДК 37.016:81

PREÎNTÂMPINAREA ŞI CORIJAREA GREŞELILOR TIPICE LA ÎNVĂŢAREA LIMBILOR

Chirdeachin Alexei

conf. univ. dr., Universitatea de Stat din Comrat, RM

e-mail: chirdeachin@yahoo.com

orcid id: 0000-0002-0417-7626

Sulac Sofia

conf. univ. dr., Universitatea de Stat din Comrat, RM

e-mail: sulac_sofia@mail.ru

orcid id: 0000-0003-2325-548X

Abstract: *In the teaching and learning process, language can be treated through the structural, functional and interactive approach. The teaching and learning process provides for the formation of knowledge on the basis of which abilities and subsequently skills / competences are further developed. From the point of view of the degree of similarity, language phenomena can be characterized as identical, different and similar. The influence of the native language or another language learned previously or concurrently is the cause or source of typical mistakes in the language learning process. In order to prevent from and correct these mistakes, in the language learning process it is necessary to compare the operational units (sounds, morphemes, words, etc.) of the studied language with the corresponding operational units of the native language and the other studied foreign language.*

Keywords: *teaching and learning process, language, operational unit, typical mistakes.*

În procesul de predare-învăţare, limba poate fi tratată prin prisma următoarelor abordări:

1. **Structurală:** limba este privită ca un sistem de structuri cu unităţi operaţionale aferente: pronunţie (cuprinzând aspectele fonetic şi fonologic cu sunet şi fonem ca unităţi operaţionale respective), gramatică (divizându-se în morfologie şi sintaxă cu morfem şi sintagmă ca unităţi operaţionale

respective), lexic / vocabular (lexemul / cuvântul fiind unitate operaşională) şi ortografic (grafemul fiind unitate operaşională aferentă).

2. **Funcşională:** limba este abordată ca un vehicul pentru a exprima sau îndeplini anumite funcşii (de exemplu, efectuarea unei cereri, furnizarea sau solicitarea de informaşii).
3. **Interactivă:** tratează limba ca un vehicul pentru crearea şi menşinerea relaşiiilor sociale, concentrându-se pe modele de mişcări, acte, negociere şi interacşiiune găsite în schimburile conversaşionale [7].

Procesul de predare-învăşare prevede formarea cunoaştinşelor în baza cărora se dezvoltă în continuare abilităşi şi ulterior deprinderi / competenşe.

Influenşa limbii materne este cauza sau sursa greşelilor tipice în procesul de învăşare a limbii străine. Dacă elevul sau studentul a învăşat o altă limbă străină mai înainte sau o învăşă concomitent (mai ales dacă a început să studieze limba respectivă mai devreme decât cea vizată), această limbă străină poate fi şi ea sursa greşelii. Experienşa de învăşare anterioară a unei alte limbi poate afecta procesul de însuşire a limbii actuale. În acest fel, există 2 tipuri de erori de învăşare a limbii:

- 1) Greşeli apărute sub influenşa limbii materne;
- 2) Greşeli condişionate de experienşa învăşării anterioare a unei alte limbi.

Observăm, de asemenea, tendinşa că în majoritatea cazurilor, manifestarea greşelilor de pronunşie este influenşată de limba maternă, în timp ce originile greşelilor de citire constituie preponderent limbile străine [3, 4].

Pentru a preveni şi corecta aceste greşeli, în procesul de învăşare a limbii este necesar să se compare unităşile operaşionale (sunete, morfeme, cuvinte etc.) din limba studiată cu unităşile operaşionale corespunzătoare ale limbii materne şi celeilalte limbi străine studiate. În această ordine de idei, trebuie să se ia în considerare următoarele:

a) studierea unei limbi străine presupune cunoaşterea tuturor aspectelor ei, un rol de primă importanşă îi revine celui fonetic. Dificultăşile de pronunşare a limbii străine studiate nu pot fi depăşite decât studiind minuşios fonetica. În acest context un rol decisiv îl are analiza comparativ-contrastivă a foneticii limbii studiate şi a celei materne, dar şi a limbii străine învăşate anterior sau în paralel cu cea vizată;

b) la predarea şi învăşarea unei limbi străine este necesar să se ţină cont de particularităşile unităşilor operaşionale ale limbii studiate şi a celei materne, dar şi a limbii străine învăşate anterior sau în paralel cu cea vizată. Prin confruntarea acestor doi sau trei factori avem posibilitatea de a evidenşia deosebiriile şi similitudinile aferente unităşilor operaşionale în limbile menşionate, fapt care contribuie în mod considerabil la învăşarea celei vizate, pe de o parte, şi la aprofundarea cunoaştinşelor de limbă maternă, pe de altă parte;

c) studiul comparat al limbilor maternă şi străină, adică stabilirea şi explicarea lingvistică a asemănărilor şi deosebirilor lor, trebuie să fie un obiect de studiu al cercetătorilor în domeniul lingvisticii şi al didacticii limbilor, deoarece aplicarea procedurii confruntării tipologice are o mare importanşă la studierea limbilor străine, ea căpătând o răspândire tot mai largă şi la cercetarea a două sau mai multe limbi din punct de vedere teoretico-lingvistic [3, 4].

Din punct de vedere al gradului de similitudine fenomenele de limbă pot fi caracterizate în felul următor:

1. **Identice** – există în limbile studiată şi maternă / a 2-a limbă străină şi posedă trăsături identice;
2. **Diferite** – există numai într-una dintre limbile comparate;

3. **Similare** – există în limbile studiată și maternă / a 2-a limbă străină, se aseamănă la nivel de trăsături principale și diferă în cazul celor secundare.

La predarea structurii respective dintr-una dintre limbile menționate este necesar să se respecte recunoscutele principii fundamentale ale didacticii generale și particulare: de la cunoscut la necunoscut, de la simplu la compus, accesibilitatea, continuitatea și succesivitatea în prezentarea materialului curricular, principiul însușirii conștientizate a materiei, cel al însușirii temeinice a materiei, consolidarea ei etc., apoi urmează exersarea în complex și automatizarea ei graduală. De asemenea este strict necesar să se respecte următoarea continuitate în predarea unităților de limbă, care conduce la succese în învățarea pronunțării lor: prezentarea și explicarea materialului, reținerea lui de către elev / student, deținerea temeinică a cunoștințelor acumulate, nivelul de aptitudini și deprinderi în problema dată al elevului / studentului, aplicarea în practică și transmiterea cunoștințelor căpătate altora. Profesorul de limba străină trebuie să manifeste un interes deosebit față de lingvistica comparativ-contrastivă, care determină similitudinile și deosebirile limbilor. Particularitățile comune și cele distinctive reprezintă dificultăți mari la învățarea celei de-a doua limbi [3, 4].

Studierea limbii nu înseamnă numai o simplă asimilare teoretică a unor cunoștințe aferente de limbă. Posedarea ei activ-comunicativă include, pe lângă vorbire, scriere și audiere, elemente lingvistice și psihologice. Pentru a formula o teorie a predării celei de-a doua limbi, trebuie, înainte de toate, să știm ce cuprinde procesul audierii și acela al vorbirii, pentru ca apoi să reușim a explica felul în care se poate însuși acest proces. Învățarea limbii străine se definește drept achiziționare a deprinderilor de a folosi structura ei în limitele unui vocabular general, și anume: în aceleași condiții în care se desfășoară comunicarea firească între vorbitorii nativi, respectând un ritm normal în actul vorbirii (vorbirea propriu-zisă, telefonică, computațională). Însușirea limbii străine înseamnă cultivarea aptitudinilor de a folosi unitățile și modelele de exprimare, asociate cu unitățile și modelele de conținut cu care împreună formează limba. Învățarea limbii străine presupune și obișnuința de a înțelege unitățile și metodele de conținut când ea se percepe auditiv. Cu alte cuvinte, prin stăpânirea limbii străine se înțelege obținerea exprimării, a conținutului și a asocierii lor în scopul folosirii lor cursive și corecte în limitele compartimentelor limbii străine (fonetico-fonologic, gramatical, lexical și (orto)grafic) [3, 4].

Astfel, însușirea și stăpânirea unei limbi are drept scop comunicarea în ea. Noțiunea de comunicare înseamnă în primul rând aspectul ei oral, ceea ce înseamnă primordialitatea foneticii, mai ales în cazul sunetelor complexe / compuse. La învățarea unei limbi străine este necesară compararea limbii respective cu limba maternă a elevului / studentului, dar și cu cealaltă limbă străină studiată, pentru a evita și corecta greșelile tipice cauzate de influența acestora.

Bibliografie

1. Babîră, Nicanor. *Studii lingvistico-didactice contrastive (abordări teoretico-practice)*. – Chișinău: S.n., 2020. – 216 p.
2. *Cadrul european comun de referință pentru limbi: învățare, predare, evaluare*. Chișinău: S. n., 2003. – 204 p.
3. Chirdeachin, Alexei. *Fonetica limbii engleze (africatele)*. Note de curs. – Chișinău: ULIM, 2014. – 44 p.
4. Chirdeachin, Alexei. Revenind la problema structurilor fonetice compuse în limbile engleză, germană și franceză (studiu de sinteză). În: *Perspectivile și Problemele Integrării în Spațiul*

European al Cercetării Ńi Educaşiei, Volumul IX, Partea 2. Cahul: USC, 2022. – P. 366-373.
Disponibil pe: http://conference-prospects.usch.md/files/archive/2022/Volumul_IX-Part_2_2022.pdf (vizitat la 8.01.2024).

5. *Codul educaşiei al Republicii Moldova*, nr. 152 din 17.07.2014. URL: <http://usmf.md/wp-content/uploads/2013/08/Codul-Educatiei.pdf> (vizitat la 28.05.2022).
6. Ernst, Peter. *Germanistische Sprachwissenschaft*. – Wien: WUF, 2004. – 302 s.
7. Richards, Jack C.; Rodgers, Theodore S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2002. – 270 p. URL: https://ia801609.us.archive.org/28/items/ApproachesAndMethodsInLanguageTeaching2ndEditionCambridgeLanguageTeachingLibrary_201610/Approaches_and_Methods_in_Language_Teaching_2nd_Edition_Cambridge_Language_Teaching_Library_.pdf (vizitat la 8.01.2024).
8. Vater, Heinz. *Einführung in die Sprachwissenschaft*. 4. Auflage. – München: W.Fink Verlag, 2002. – 336 S.

УДК 811.512.165’27

GAGAUZ DİLİNİN GÜÇSÜZLEŞMESİ

İusumbeli İrina

Dr., Gagauzlar Derneği Başkanı, Ankara / Türkiye

e-mail: irina@marku.biz

orcid id: 0009-0005-2380-8015

WEAKENİNG OF GAGAUZAN LANGUAGE

Language has the most important place among the essential sources of communication. Language is an alive being that has a dynamic structure. Language cannot be thought as an unchanging, stationary tool for communication. Language develops both in structure and functioning, moves forward while changing, and is constantly in change. These changes do not always improve the language. Over time, other languages' affect on Gagauzian language, had weakened it, instead of improving it. Gagauzian language not having a written language for a long time, Gagauzian people using their language as only a language to speak at home, caused this language to gradually weaken and wither away.

For Gagauzian language to improve and develop, it needs to regain the functions it had lost over time.

Keywords: Language, Gagauz, Gagauzian Language, improving, development, weakening, revival.

Kısadan:

Dil, komünikaşyanın vazgeçilmez kaynakları arasında en önemli sahiptir. Dil dinamik bir yapıya sahip olacağını bir varlıktır. Dil, değişmez, durgunlaşmış bir annaşma aracı olarak düşünülmez; dil, hem yapı, hem de işleyiş tarafından gelişir, diişerak yol alır, hep bir diişme halinde olur. Bu diişim her zaman dili geliştirici diişimler olmaz. Zaman içinde Gagauz dilinin başka dillerden geçirdi etkilenme, Gagauz dilinin gelişirmelerine güçsüzleştirme. Gagauz dilinin pek geç bir vakıda kadar yazısının olmaması, Gagauzların sadece evde dilini kullanması, bu dilin

gittikçägüçsüzleşeräk kaybolmasına yol açmış. Gagauzçanın ilerlemesi için, gagauz dilinin kaybettiği işlevleri geri kazandırılmasıääzım.

Anahtar lafları: dil, gagauz, gagauz dili, gelişmää, kaybolmaa, kannanmaa.

Gagauzlar, türkdünyasının batı ucunda yaşayan hristiyanlığınortodoksdalını benimseyen bir türktopluluu. Kabul ediler, ani gagauzlar bir halk olarak Balkanlarda oluşmuş. BüünGagauzlar toplu olarak Moldova, Ukrayna, Bolgariya, Greşiyagibi ülkelerdäyaşêrlar. Bubölgelerdängagauzlargitmişlärdiyyiksebeplärdänhembaska başkazamannarda Türkiye, Brazilya, Arjantin, Sovyetler Birliindä olan respublikalara, Amerika Ştatlarınahem Avrupa ülkelerinä,hembüünde bu ülkelerdä yaşayan çok sayıda gagauzbulunêr. Göçlerin getirdiibölünmelär,gagauzları birbirinden uzaklaştırmış hem asimile olmaya taa açık hala getirmiş [7, 8].

Gagauzlersayı olarak en kalabalık, Besarabyabölgesindä,büünküMoldova hem Ukrayna respublikalarındayaşêrlar. En kalabalık olarak yaşêergagauzlarMoldova Respublikasınınüülen tarafında Bucak olarak adlandırılan bölgedägagauzların kurmuş olduuGagauzErindä. GagauzEri; özerk bölgästatüsünä sahip, ama kendi içindä toprak bütünnüü yok.

Gagauz dilioguzgrupasıiçerisindä er alêr, amatürlü vakıtlardadiişikasimilyaşıya politikaları altında kalarak güçsüzleşmää başlamış.TaaBalkanlardaykanagagauzlar, ortodokshristiyanolduu için Balkanlarda yaşayan başkatürk soylu halklardan din tarafından ayrılmış,Grek, Bulgar ve Romen toplumu içindä güçlü asimilyaşıyauuramıştı.Gagauz dili gün geçtikçädiişimäuuramış, güçsüzleşmiş, kimi gagauzlar tarafından kullanılmamaya başlamış.

Dil, günümüzdäkomunikaşyanınvazgeçilmöz kaynakları arasında en önemnierä sahiptir. Komunikaşyatürlü nişan, işaret hem davranmaklarlan da yapılır, ama en etkili hem kolay dillän yapılan komunikaşyadır. Dil olmasa, insannarın başka insannarnan hızlı hem efektif komunikaşya kurması olamaz.

Dil, insannar arasında annaşmayıgerçekleştirändöal bir araç, kendisinägöräkuralları var. Ancak, dil cannı bir varlıktır, bunun için de dinamik bir yapıya sahiptir.

Dili değışmöz, durgunlaşmış bir annaşma aracı olarak düşünemeyiz, neçindiinä dil, toplumun istoriya süreci içindä hem yapı, hem de işleyiş tarafından gelişeräk, diişeräk yol alêr,hep bir diişmähälındaolêr. Bu diişim, sade gagauzdilindädiil,dünnyadakı bütün dillerdäolêr.

Dünyadakıhiçbir dil diişmözkalmeêr, hepsi diş dünyadan etkileneräk diişer,vakıdıngetirdiilääzımmıaktarabileceğšekildäeniliklär içine alêr.Bunun yanında, dil sade dişanetkilenmöz, kendi içindä de zaman zaman enilikleroluşturur. Dilin, kimi diişimneräuuraması, gelişmesi, başka dillerlänetkileşimä girmesinormal hem kaçınılmaz.

Gagauz dili de varoluş sürecindädiişimneräuuramış. Bu diişimnär her zaman dili geliştirci diişimlär olmamış. Hem Balkanlardaykana, hem Moldovada da yaşarkanagagauzlar, başka halklarla iç içä yaşamış, bu halkların lafettiidillerdän da etkilenmişti. Bu etkilenmägagauz dilini geliştirmäerinä güçsüzleşirmiştii.

Gagauzlar, ortodokshristiyanolduu için Balkanlardaykanataa çok hristyan olan grek hem bulgarlara yakın olmuş, onların kliselerinä hem klise okullarına gitmiştilär.Gagauzların kendi mllikliserin olmaması, alfabetlerinhem ana dillerindä yazılmış dini kiyatların olmaması, gagauzların çok büyük Helenistik etkisi altındakalmasına sebep olmuş[Bkz.: 7, 36; 8, 22; 11, 21-22; 9, 28].

Balkannarda XII. asırdan sorakliseleringrekhembulgarolarakikiyâ bölünmesi hem bu kliselerdâ papazların da yaptı propagandalar sonucunda, gagauzlarınasimilyaşiyası başlamış, gagauzlargittiklerikiliselerâgöra kendilerini “rumgagauzları” hem “bulgargagauzları” olarak görmääbaşlamıştılar[Bkz.: 8, 22;11, 21-22; 9, 27].

Büünkügündâ da Bolgariya hem Greşiyada yaşayan gagauzlar kendilerini Grek hem Bulgar olarak görer, gagauzçayısa sade yaşlılar biler. Orta yaş hem gençlärgagauzçayı hiç bilmerlä.Yaşadıerlerdâ dominant olan toplumnan karışık evlilikler de yapan Gagauzlar, bu toplumnariçindâiidâniyâeriyyer.

Türlü sebeplerlän Balkanlardan Besarabyaya göç eden gagauzlar bu seret de hem Rusİmperiyası, hem de Romanya Krallıvıkında güçlü asimilyaşiyâ politikalarıetkisindâ kalmıştılar.

1930lu yıllarda Türkiye Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver Dobruca hem Besarabyayıgezerkanagagauzlarlankarşılaşêr, gagauzların başka halkların arasında eridiini, milli kimliklerini neradaysa kaybettiklerini görer.Gagauzlarıdübüdüzerimektänkurtarmaadiinâ Hamdullah Suphi Tanrıöverinbüükuuraşlarıolêr. Tanrıöver, Romanyaylanannaşarakgagauzların ana dillerindâders alması için kurslar açtırêr, gagauzüörencilerinTürkiyedaokumaagelmää yollarını açêr [10, 180,182,184].

Gagauzların milli kimliklerin hem dillerin korunmasında MihailÇakirin katkısının da çok büyükolduunuunutmamaalâzım. Mihail Çakirinyazdılaflık hem başka yaratmalarıgagauzlar için paabiçilemâz.

II. Dünya Cengi sorasında Besarabyada yaşayan GagauzlarSovyetlärsınırları içinâgirmiştilâr. Sovyetlärvakıdı, ilk bakışta, Gagauzlar için bir “**aydınnanmaasırı**” olarak görünsâ daGagauz halkı, en güçlü kültürel asimilyaşiyâ politikalarına bu vakıttauuramıştı.

Ofişal olarak, 1957-ci yılına kadar Gagauzlarınkendi **alfabetleri** olmamış. Yazıları için, Mihail Çakirin da yaptı gibi, yaşadıkları erlerdâdominant olan toplumun alfabetinikullanmıştılar. 1957 yılında D. Tanasogluynan L.A. Pokrovskaya, Gagauzalfabetini meydana getirmiştilâr.

Gagauzdilindâkiyatlarçıkmaa başlamış.1958-1988 yılları arasında otuza yakın Gagauzçakiyat çıkmıştı.Gagauz dilinin gelişmesi için en önemlisi da 1958-1961 yıllarında Gagauzdilindâ okullarda üretilmääbaşlanmıştı. Bölötâdooru da üretilsâyidibüüngagauz dilinin güçsüzleşmesindänbahsidilmeycekti. Ama 1961-dän beri gagauzlar okullarda ruşçâüörenerlar. Bir taraftan bakınca – ne islää, ani uşaklar ana dili gibi ruşçalafederlar. Dil bilmää her zaman islää! Ama dominant dilini ana dilindântaaaisläbileräk, kendi ana dilinin unutulması pek te isläädiil. Okullarda rusdilindâüörenmeningagauzçanın gittikçe güçsüzleşmesinâ etkisi çok büyük oldu.

Bunun yanında“*cenk sorası kalkınma*”adı altında Besarabyayabölgesinâruşçalafedän doktorlar,agronom,injiner,üüredici gibi uzmanlar geldi, bu uzmanlarınkatkısınınan da rus dili büyükprestij kazandı. Gagauzlarınyaşamasının her sferasınarusçâ girdi: okulda, televizorda, radioda, gazetada, bolnişalarda, her erdâlafetmä dili hep Rusçâ oldu.

Gagauzçagitgidâtaa az kullanılmaya başladı.Gagauzların kendi aralarında, ailâlerindâgagauzça hep taalafedilirdi, ama birçok laf artık unutulmaya başlandı, o lafların erini rusçâ laflar aldı. BöyleceGagauz dili işlevselliinikaybetmä başladı.

1994-tâgagauzlar, kendi kültürünü, dilini, milli bilincini korumak adına GagauzErini kurmuştu. Bölgenin resmi dillerindän biri gagauzçâolduu için, artık gagauz dilinin işlevselliinin artması, kültüründâcannanma olması beklenirdi. Bölgenin resmi dili olarak, gagauzçadankaraâ, ruşçahemromencede kabul edilmişti. Kanon her ne kadar üç resmi dilin olduunusöylesâ daGagauz

Erinin kurulmasından beri resmi dil olarak en çok ruşçakullanılêr. Başta GagauzEri Başkanınıhem Halk Topluşu, bütün kurumlarında, basın-yayın organlarında ruşça yazışma dili olmaa hep devam eder.Gitgidägagauzçataa da çok unutulêr.

Neradaysa30 yıllık otonom sürecinde gagauz dilini lafedän sayısı taa da azalmış hambüünGagauzca, UNESCO’nun yayıncı raporda tehlikedä olan dillärlistesinde er almış. Gagauz dilinin 21. asırı tamamlayıp tamamlayamayacaatartışılêr [1, 267].

Gagauzlarımız artık gagauzçabişeyannatmaaistediindäkullandı lafların yarısından zıidesirusça laflar oldu. Okullarda ürenilänruşçaynan kendini annatmaataa kolay oldu.

Yarı gagauzça yarı ruşçalafedängençlär, günü geldi evlendi, kendilerin de uşakları oldu. Artık bu gençler kendi uşaklarındübüdüzruşçalafetmää başladı. Bölä olunca da gagauzçayibilmeyän bir kuşak büüdü. Yakın geçmişä kadar, “*Dooru, kasabalarda uşaklarımız gagauzçayibilmeer, ama küülerimizdä uşaklar gagauzçayı biler*” derdik. Bugün bu da yok. Küülerdä da artık gagauzçayibilän uşak sayısı pek azdır.

Bugün gagauzçalafedebilännär da küçük bir gagauzleksikonunasahiplär. 50 yıl geri çıkan sözlüktägeängagauzça lafların çoyunu bugün gençlerimiz bilmeer.

Gagauzçalafedän sayısınıningitgidä azalması sade gagauzçalafetmäästemediklerinäbaalamaayannış olur. Dilin kullanmaalannarının daralması işlev kaybına yol açtı, gagauzcanın işlevselliği kaybolduu için gagauzçagitgidätaa da unutuldu.Bölä olunca,gagauzçanınilerlemesi için, gagauz dilinin kaybettiği işlevleri geri kazandırmamız läözüm.

Günümüzdägagauz dilin gelişmesi için gözalışlärinyapılmaabaşladını dagöreriz. Ana dilini desteklemek için bir fonun ayrılması, Gagauzdilindä çıkan kiyat sayısının artması, uşak başçelerindä hem okulda ilk 4 klasta kimi derslerin gagauzça yapılması bizä umut verer.

2018 hem 2020 yıllarında çıkan kanonlarla, var nicäsölemää, ani dil durumunda ufak da olsa, pozitif diişiklik oldu.Gagauzlar, isterlärsä var nicädilini cannandırarakUnescoyu şaşırtın.Yazık, ani artık gagauz dilini pek bilmeyän bir kuşak büüdü. Gagauz dilini bilmeyip, onuürenmäästeyennär için Gagauz Bilim Merkezi Gagauz Dili dersleri hazırlamış, bu derslere her isteyän var nicä on-line katılıp dili üürensın.

Gagauzdilindä, okuru az da olsa, kiyatlar, gazeta, dergi tiparlanmaya devam eder. Örnek, uşaklar için renkli masal kiyatları, dergilärtiparlanêr. Gagauz Bilim Merkezi tarafındangençlerin da ilgisini çekebilecek qr kodlu türkü kiyaditiparlandı. Bu kiyatta türkülerinlafları hemnotalarınınbiläqr kod veriler, kodları okutarak türkülerin video kliplerine ulaşıllêr. İnternette de gün geçtikçe görsel ve işitsel malzeme taa da ziidelener.

İşlevsellik tarafından bakınca gagauzcapek güçsüz, kimliin hem kültürün bir simvolu olarak lafedilän dil konumunda. Gene da,günümüzdä hep taalafedilmääsürdürüldüü hem kaybolmaması için belli tedbirlerin alındını göz önünde bulundurarak, var nicäinanmaa ani gagauzça canlanacak.

Sonuç olarak, dünyada, politikhem ekonomik gücä sahip kalabalık toplumlarınlafettiidillär, azınnikhalk tarafından lafedilän dillerin yok olmasına sebep olêr. Büündünyada tehlike altında yadayokolmakla karşı karşıya olan çok dil bulunêr,bitki yıllarda gagauzdili da bu dillerin arasında erini aldı.

Gene daGagauzErindägagauzlar bölgedeki sayıüstünnüünä sahip olduuvakit boyunca hem ana dilini koruma savaşmalarınan, gagauzçayıvar nicäölmektänkurtarsınnar. Örnekleri dünyada var: uzun vakıtlafedilmeyänibranice (ivrit), enidäncannandırılmıştır.

Bunun için, bütün ürektänvar nicäsölemää, ani gagauzlarınadillerinä karşı gösterecekleri tutum, dilin gelecäändäbüük rol oynaycak. Gagauz dilineraya kadar varlımsüdürececek - Gagauzlarabaalır.

BİBLİOGRAFİYA

1. ARGUNŞAH, Mustafa. “Gagauz Türkçesi Tehlike Altında mı?” 4th International Symposium on Asian Languages and Literatures: Understanding Culture, 2-4 February 2017, India.
2. ARGUNŞAH, M. ve H. ARGUNŞAH. Gagauz Yazıları, Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları, Kayseri, 2007.
3. ARNAUT, Tudora hem HÜNERLİ, Bülent. "Ukrayna Gagauzları", Tehlikedeki Türk Dilleri Tehlikedeki Diller Dergisi, C. 7, Sayı: 11, 2017, ss. 17-50.
4. AYDEMİR, Hakan. “Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine”, Studia Turcologica Cracoviensia, 10, Krakow, 2005.
5. BOLAT, Cenan. “Romanya Gagauzları, Dünü, Bugünü, Yarını”, IV. Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu, ss.17-18, Kasım 1999, DAÜ, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yay., Gazimağusa, 161-163.
6. DAĞDEVİREN, Gülin. "Gagauz Gençlerin Gagauzca ve Rusçaya Karşı Dil Tutumları", Tehlikedeki Diller Dergisi, Kış, 2013, ss.15-28.
7. DİLEKTAŞLI, Cemre. “Gagauzların Dil Durumu Üzerine Toplumdilbilimsel Bir İnceleme”, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020.
8. GÜNGÖR, Harun. “Yunan-Bulgar Kilise Mücadeleleri ve Gagauzlar”, Türk Kültürü, Sayı:344, Aralık, 1991, ss. 20-24.
9. MANOF, Atanas. Gagauzlar. Hristiyan Türkler, (Çev. Türker Acaroğlu), Varlık Neşriyatı, Ankara, 1939.
10. YAVUZ, Nuri. “Hamdullah Suphi Tanrıöver Ve Gagavuzlar”. Gazi Akademik Bakış, Cilt 4, Sayı 7, 2010, ss. 177-84.
11. КАРАНАСТАС РАДОВА, Ольга К. Гагаузы в составе Задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII - первая четверть XIX вв.), Комратский Гос. Университет, Комрат, 2001.

УДК 811.512.15

DOLQAN TÜRKLERİ VƏ DİLLƏRİ

Camali Dilber

Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Türk dilləri bölümü,
Azərbaycan/ Bakü

e-mail: dilber.mehdiyeva@gmail.com

orcid id: 0000-0002-2726-5733

Dolgan Turks And Languages

Abstract

The Dolgans are a Turkic-speaking people who make up the main population of the Taimyr Autonomous Okrug in northern Russia, well above the Arctic Circle. They live in the

northernmost part of the Asian continent. At the end of the 20th century, their number was about 6,000. This number is decreasing. The Dolgan language has long been considered a dialect of the Yakut language, but it is only in the last century that the Dolgan language is considered a separate Turkic language. This language was an isolated language. The alphabet was created in the middle of the 20th century. The materials in the Dolgan language are mostly Bible translations. Dolgan Turkish preserves the ancient features of the proto-Turkic language. It contains many words belonging to Mongolian, Tungusic, Evenk and Russian languages. The Dolgan language is in danger of extinction. Research and study of this language is one of the important issues facing Turkology.

Key words: *Dolgans, Dolgan language, Proto-Turkic, language features*

Dolqanlar, Rusiyanın şimalında, Arktika dairəsindən xeyli yuxarıda yerləşən Taymir muxtar dairəsinin əsas əhalisini təşkil edən türkdilli xalqdır. Onlar Asiya qitəsinin ən şimalında yaşayırlar. XX əsrin sonlarında onların sayı təxminən 6000 idi. Bu say getdikcə azalmaqdadır (Güzel, 2016:18). Dolqanlar əraziyə cənub-qərbdən, ehtimal ki, XVIII əsrdə köçüblər. Bəzi türkoqlar dolqan xalqının mənşəyinin sonradan türkdilli saxa (yakutların) dilini qəbul edən bir neçə evenk (evenki) qəbiləsindən formalaşmış olduğunu qeyd edirlər. Dolqan və dolqaan kimi müxtəlif formaları olan dolqan sözü tunqus mənşəlidir. Türkologiyada ümumi qəbul edilmiş fikrə əsasən, dolqan sözü tunquzca "orta" mənasını verən dul sözündəndir. Bu, "çayın ortasında yaşayanlar" deməkdir (Stapert 2013: 25). Lakin bununla belə, Dolqan sözünün etimologiyası tam açıqlana bilməmişdir. E.Kastern (1860) və Mikkendorf (1875) kimi tədqiqatçılar dolqanları, tunquslarla qarışmış yakut boyları olaraq qəbul etmişlər. Daha sonra, N.Popov dolqanların fərqli etnik qruplardan əmələ gəldiyini ifadə etmişdir. N.Popova görə dolqanların xırda qrupları dörd klandan yaranmışdır: dolqanlar edjanlar (edjan, edigen), karyntuos və dongotlar (1931). XX əsrin əvvəllərində ən geniş tədqiqat işini Dolqik aparmışdır. Dolqik 1929, 1935 və 1963-cü illərdə nəşr etdirdiyi üç fərqli tədqiqat əsərində dolqanların etnik mənşəyi haqqında fərqli fikirlər söyləmişdir. 1929-cu ildə dolqanları “Tundranın yakutları” (1930, 2003: 60), 1935-ci ildə apardığı tədqiqat əsərlərində isə “yakutlaşmış evenkilər” olaraq adlandırmışdır. Klanlar dolqanlar, donqotlar, edyanlar, karantolar, yakutlar, tundra yakutları, tundra yerliləri, evenklər və enetlerdir (Dolqix, 1963: 193). Dolqikin doqquz klan arasında saydığı dulqanlar, bir tungus etnik qrupudur. Dolqanların yaranmasında müxtəlif qrupların olduğu bir çox alimlər tərəfindən qəbul edilmiş fikirdir. B.Anderson dolqanları, yakut, tungus, tundra kəndlərinin və samoyed etnik qruplarının qaynayıb-qarışması ilə meydana gəlmiş bir etnik qrup olaraq tədqiq etmişdir (Stapert, 2013: 87). Dolqanların DNT-ləri üzərində qurulmuş genetik tədqiqatlar, tarixi və etnoqrafiya araşdırmaları dəstəkləməkdədir. Genetik baxımdan dolqanlarda, tungus, samoyed, yakut və rus xüsusiyyətlərinin mövcud olduğu təyin edilmişdir (Stapert 2013: 78). Beləliklə, dolqanların iki mərhələdə müstəqil bir etnik qrup olduğu başa düşülə bilər. Birinci mərhələdə tungus dolqanlar, Vilyui çayının sahilində, yakut dilini mənimsəmiş bir qrup olaraq yaşamış sonra şimala köç edərək Taymırda Tundra kəndlərində samoyed və digər tungus xalqları ilə qaynayıb-qarışmış və nəticədə indiki dolqanları meydana gətirmişlər. Dolqanlar ayrıca etnos kimi XVIII-XIX əsrlərdə yaranmışdır. Bu xalqın özəyini evenki qrupundan olan Dolqanlar təşkil edir. Daha sonra onlar nenet, evenki və rusların qarışmış bugünkü dolqan etnik qrupu formalaşmışdır.

Dolqanların daha da şimala getməsi ictimai həyatda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Dolqanlar Taymır bölgəsində maral yetişdirməyə başladılar. Bu gün də onların ən mühüm

iqtisadi fəaliyyəti maralıçılıq və balıqçılıqdır. Bu Bölgəyə köçməzdən əvvəl istehsal fəaliyyətindəki müxtəlifliyi itirmişlər. Taymır bölgəsindəki dolqanların monqol dilindən və monqol mədəniyyətindən uzaqlaşdıqları görünür. Şamanist və buddist inancının təsiri rusların təsiri ilə xristianlıqla əvəz olunmuşdur. Sosial həyatdakı dəyişiklik dildə də özünü göstərmişdir. XVII əsrə qədər monqol dilinin təsiri altında olan dolqan dili bu bölgədə müxtəlif Sibir dillərinin (nenet, evenki) və rus dillərinin təsiri altına düşmüşdür. Bu gün dəyişmə prosesi rus mədəniyyəti və dili vasitəsilə həyata keçirilir. Dolqanların dillərində rus dilinin təsiri aydın hiss olunur. Yakut dilindən daha dominant bir dil olduğu üçün monqol dilindən bir çox vahidlər yakut dilinə köçürülmüşdür.

Əlifbaları ilk dəfə 1970-ci ildə kiril qarfikası əsasında yaradılmışdır. Bu tarixə qədər dolqan türkcəsi yakut dilinin bir dialekti hesab edilmişdir. Çünki Sibir türk dillərinə daxil olan dolqan türkcəsi yakut türkcəsi ilə bir-birlərinə çox bənzəyir. Bu dilin yakut türkcəsi ilə bənzərliklərindən biri də arxaik xüsusiyyətləri saxlamasıdır. Ancaq aparılan araşdırmalar göstərir ki, dolqan türkcəsi yakut türkcəsindən daha çox qədim elementləri özündə qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

Son illərdə dolqanca danışanların sayı xeyli azaldığı üçün dilləri yox olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Dolqan dilində materiallar az olduğundan bu dilin tədqiqi çox zəif aparılmışdır. Ümumiyyətlə, bu dildə materialların çoxu İncilin tərcümələridir. 1996-cı ildən bəri dolqan dilinə cəmi 6 İncil tərcümə edilmişdir. Dolqanca-rusca lüğət isə ilk dəfə 1992-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğətə 5000 söz daxil edilmişdir. Bu da dolqan türkcəsi ilə bağlı önəmli materialdır (Hayırsever, 2019:30). Dolqan dilinin lüğət tərkibində çox sayda, monqol, tunqus, yakut, evenk dillərindən keçmiş sözlər vardır. Bu da bu xalqların birlikdə yaşaması ilə bağlıdır.

Dolqan türkcəsi yox olma təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı üçün dilin araşdırılması və tədqiqi türkologiya üçün vacib məsələlərdəndir.

Dolqan dili əsasən iki dialektdən ibarətdir. var: Üöhəgi (yuxarı) və *allarağı* (aşağı). Şimal dialekti Xantayskoe Ozero, Ust Avam, Voloçanka və Katırık, aşağı dialektlər Novaya, Kresty, Xatanqa, Jdanika, Novorybnoe, Syndassko və Sopoçnoe kəndlərində danışılır. Mətnlərin demək olar ki, hamısı Cənubi Teymirdə qeydə alınıb. Aşağı və Yuxarı dolqanın ana dili kimi istifadəsi fərqlidir. Dolqan dilinin cənub ləhcəsinin danışıldığı Syndassko kəndində dolqanların dili aktivdir. Uşaqların əksəriyyəti məktəbə başlayana qədər əslində tək dillidir. Dolqancanı onlar ilk olaraq ailə daxilində öyrənirlər. Təhsil dili rus dili olduğundan uşaqlar təhsil həyatına rus dilində davam edirlər. Rus dili onların təhsil dilidir (Stapert 2013: 18). Dolqan ədəbi dili şimal dialekti üzərində qurulmuşdur. Voloçankada dolqanca geri dönməz tənəzzül vəziyyətindədir. Çox güman ki, bu bölgədə növbəti iki nəsil ərzində dolqanca danışan qalmayacaq (Stapert 2013: 18-19). Dolqanların sayı illər keçdikcə artsa da, hazırda dolqan dilində danışanların sayı azalmışdır. 1979-cu ildən dolqanlılar arasında dolqan dili öyrənilməyə başlamışdır. Bunu qəbul edənlərin nisbəti 93,5% olduğu halda, 1996-cı ildə bu nisbət 62% olmuşdur. (Killi Yılmaz 2008: 374). Dil baxımından Dolqan yakut dili ilə sıx bağlıdır. Bu iki dil arasındakı fərqlər fonetik və leksik səviyyədə özünü göstərir. Dolqan və yakut dili arasındakı ən əhəmiyyətli fonetik fərq əski türkcə ilkin y samiti yakut dilində *s*, dolqan dilində isə *h* kimidir. Misal üçün əski türkcə *yultuz* sözü yakut dilində *sulus*, dolqanda isə *hulus* şəklindədir Əski türkcə yəgirmi *iyirmi* sözü yakut dilində *sürbä-yə* çevrildiği halda dolqanda *hürbä* fonetik ariantındadır.

Protürk dilində adaq *ayaq* sözü dolqan dilində *ataq* formasına çevrilmişdir. Bu söz yakut dilində *x* ilə *atax* şəklindədir. Dolqan dilində sözlərin sonunda *q* səsinin olması yakut dilindən bir

qədər daha arxaik formanı qoruduğunu göstərir. Protürk dilində arxa saitlərdən əvvəl işlənən ilkin *q* samiti yakut dilində *h* (*x*) səsinə çevrilmişdir və dolqancada da qorunmaqdadır. Bu dolqan dilinin yakut dili ilə müqayisədə daha qədim xüsusiyyətlərindən biridir (Staçovski 1996: 123-130). Dolqan dili qədim ünsürləri ilə türk dili araşdırmaları üçün əhəmiyyətlidir. Əski türkcədə bir çox sözlər qədim formaları ilə dolqacada qorunub saxlanılmışdır.

Sibirdə danışılan digər dillər kimi, dolganca da rus dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Bir çox leksik vahidlər rus dilindən dolqanacaya keçmişdir. *Dolganischer Wortschatz* əsərinin tərcüməsində mətndəki 5200 sözdən 700-ə yaxını rus dilindən alınmadır. Dolganca Taymır bölgəsində də evenk təsirinə məruz qalmışdır. Çox sayda söz evenk dilindən dolqan dilinə daxil olmuşdur. *Dolganischer Wortschatz* əsərində söz sayı 150-dən çoxdur.

Prototürkcənin ilkin uzun saitləri bu gün üç türk dilində müntəzəm olaraq qorunur: yakut, türkmən və xalaç. Eyni zamanda yakutca və dolganca arasındakı dil fərqləri onları bir-biri ilə mənaca sıx bağlı olduğundan dolqancada da ilkin uzunmalar qoruyub saxlanmışdır. Dolqan dilinin səs sistemində səkkiz qısa (/a/, /e/, /ɪ/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/), səkkiz uzun ā, ē, ī, /l̄/, /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/) sait və dörd diftong (ia, yəni üö, uo) var. Bu yakut dilində də belədir.

Dolganca və monqolcada samit sistemi əsasən eyni olsa da, bəzi fərqlər var. Monqol dilində olmayan *p* samiti dolqancada sözün bütün mövqələrində istifadə edilə bilər. Dolqan dilinin samit sistemindəki palatal *ń* (*ŋ*) səsi işlədilməkdədir.

Boğaz samiti olan *x* dolqan dilində tez-tez işlənən samitdir. Sözün əvvəlindəki səs daha çox *x* şəklində dəyişmişdir. Maraqlıdır ki, dolqan dilində *ş* səsi yoxdur. Bu dildə *ş* səsi yalnız rus dilindən alınmış sözlərdə özünü göstərir.

Protürk dilində söz başında gələn *q* samiti yakutcada *h* [*x*] səsinə keçmişdir bu dolqan türkcəsində də qorunub saxlanılmışdır. Protürk dilində *qal-* feili dolqancada *qal-* “qalmaq”, Yakutcada *hal* (*xal*) “qalmaq” formasında eyni ilə işlədilir. Dolganca sahip olduğu arxaik xüsusiyyətləri ilə Türkologiya üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə bir dilin məhv olması protürk dili ilə əlaqələrin kəsilməsinə səbəb ola bilər. Protürk dilində bir çox söz qədim forması ilə qalmaqdadır (Ölməz 1994: 202-206).

Nəticə. Dilçilik baxımından yakut dilinə yaxın olan dolqanadakı monqol dilindən keçən alınmalar da çoxluq təşkil edir. Monqol dilinin ən qədim ədəbi dil nümunələri XII əsrə aid olduğu üçün bəzi sözlərin etimologiyasını araşdırma baxımından maneə törədir. Dolqancada və yakutcada olan monqolca sözlərin tarixi bu səbəbdən bilinməməkdədir və mənşəyi mübahisə doğurmaqdadır. Bununla belə dolqan türkcəsinə izolyasiya dil də demək olar. Çünki uzun müddət çox az sayda dillərlə əlaqə yaratmışlar. Daha çox yakut, monqol və rus dilləri ilə əlaqə qurmaları dildə alınmaların yalnız bu dillərə xas olması ilə seçilir.

QAYNAQLAR

1. POPOV, Nikolay Anisimoviç (2012). İsus Hristos Tuhunan Östör, Moskva: Institut perevoda Biblii.
2. STAPERT, Eugénie (2013). Contact-Induced Change in Dolgan, Utrecht: LOT.
3. STACHOWSKI, Marek (1996). “Über das Alter der dolganischen Sprache”, TDA. 1996: 123-130.
4. GÜZEL, Hasan. Dolganca Moğolca Dil ilişkileri, Ankara, 2016
5. POPOV, A.A. (2003) Dolgany: sobraniye tudov po etnografii I (ed.) A. A. Barbolina, St. Petersburg.

6. POPPE, N. (1955) “The Turkic Loan Words in Middle Mongolian” *Central Asiatic Journal*, I/I, 36-42.
7. KORKMAZ, Zeynep, (1988), “Türkçe İle Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri”, TDAY-B 1986, Ankara: 43-52.
8. HAYIRSEVER, Hasan. *Dolganca İncil Çevirileri Üzerine Birkaç Söz, türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2019.*
9. Lİ, Yong-Song (2010) *A Study of Dolgan*, Seul University Press, Korea.
10. Ölmez, Mehmet(1994). “Tanıtma: Dolganischer Wortschatz”TDA. Sayı no 4: 201-206.
11. Dolgix, Boris Osipoviç (1963) *Proisxojudeniye dolgan*, Moskva: Akademii Nauk SSSR

УДК 811.512.165’374.3:398.331

ТРАДИЦИОННАЯ ГАГАУЗСКАЯ КУЛЬТУРА: ОПЫТ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Сорочяну Евдокия

доктор филологии, конференциар-университар,
Молдавский государственный университет

Кишинев, РМ

e-mail: sevdokia@mail.ru

orcid id: 0000-0003-0902-6664

Abstract: This article discusses the need to create an encyclopedic dictionary of traditional Gagauz culture. The author presents the concept of a future dictionary, in which a semantic reconstruction of the elements of traditional Gagauz culture, their ritual symbolism and functional orientation will be presented in an explanatory and functional form. For a more complete representation in the Dictionary of the linguistic picture of the world of the Gagauz people, it is advisable to conduct a study based on a comprehensive study of folk culture using accumulated data from history, ethnography, linguistics (etymology), folklore, and mythology. Some examples (*kaniska, üleştirmä kolaç, kukla, bublik, dermi, çevră*) show the special significance of the etymological analysis of ritual terms, which contribute to the disclosure of the deep semantics of ritual realities.

Key words: Gagauz, Gagauz culture, encyclopedic dictionary, etymology, *kaniska, üleştirmä kolaç, dermi*.

Реконструкция архаичных элементов культуры гагаузов чрезвычайно важна и актуальна. Она позволит продвинуться в решении вопросов, связанных с этногенезом и этнической историей гагаузов, а также окажет содействие в ее сохранении как важнейшей части культурного наследия тюркских народов. Особое значение в этой связи приобретают исследования, основанные на комплексном изучении народной культуры с привлечением накопленных данных истории, этнографии, лингвистики, фольклора, мифологии, антропологии. На сегодняшний день накопилось достаточно большое количество этнографического и лингвистического материала в данной области и наиболее удобной формой для представления накопленного материала широкому кругу читателей является Энциклопедия, представленная в виде этнолингвистического словаря. На наш взгляд,

создание такого словаря, который фактически станет первой Энциклопедией «Традиционной культуры гагаузов», является сегодня насущной теоретической и практической задачей.

Словарь-энциклопедия расскажет об обычаях, обрядах, праздниках гагаузского народа. В ней в толково-функциональной форме будет представлена семантическая реконструкция элементов традиционной обрядности гагаузов, их обрядовая символика и функциональная направленность. Читатель найдет в Словаре толкование не только различных фактов гагаузской культуры, но и толкование их названий, например: *Hederlez, Kasım, Kolada, Peperuda, Sarmısak gecesı, çotra, kanıska, kurban, ballı pita, pitiçka* и многое другое. В словарь войдут и термины особой культурной значимости, концентрирующие в себе семантику целого обряда или определенного круга представлений, являющихся ключом к их мифологической интерпретации (*Rusali, Moşi, Plugumoşi, Dragayka, Tilısım* и др.).

В словаре предполагается исходить не из языка, не из термина, а из обрядовых, культурных реалий, т.е. избирается направление от предмета, от формы к смыслу, к его функции. Обрядовые реалии выступают как объект толкования, их названия – как элемент содержательной дефиниции, раскрывающий семиотические функции объекта. В подобном ключе автор исследовал гагаузскую календарную обрядность [21] и хлеб в народной культуре гагаузов [14].

Кроме семантики и семиотических функций значимых элементов культуры, также будет раскрываться этимология культурных терминов, локальное их распространение, диалектные варианты, местные особенности, т. е. все, что способствует реконструкции семантики и символики толкуемых культурных фактов и их названий. Во многих случаях именно этимологический анализ обрядовых терминов способствует раскрытию обрядовой семантики культурных реалий. Так, например, этимологический анализ помог раскрыть глубинную семантику обрядового калача *eleştirmä kolaç* и его ритуальные раздачи в поминальные дни. В диалектах гагаузского языка для обозначения данного обрядового калача употребляются названия в следующих фонетических вариантах: *eleştirmä / ileştirmä / üleştirmä kolaç*. В словарях гагаузского языка находим глагол *üleştirmää* в значении ‘угощать, раздавать угощение (за чье-либо здоровье или поминовение)’ [19, с. 691], в котором уже не улавливается значение древнетюркского корня *ülä-* ‘делить, распределять’ (совм.-побуд. *üläştür-* ‘поделить, дать часть’) и существительного *ülüş*, употреблявшегося в значении ‘часть, доля’ [7, с. 624-625], которое собственно и раскрывает глубинную семантику как обрядового хлеба *üleştirmä / eleştirmä kolaç*, так и ритуального действия с ним – *üleştirmää / eleştirmää* (распределив приготовленное поминальное угощение по частям, раздать родным, близким и соседям), что означает распределение доли покойного между умершим и живыми. Отметим, что в гагаузских диалектах от данного корня не употребляется существительное, в то время как в современном турецком языке в фонетически измененной форме это древнетюркское слово сохранилось: *üleş* ‘часть, доля’ [16, с. 887].

Другим ярким примером помощи этимологического анализа при определении культурной семантики обрядовой реалии является свадебный калач *kanıska (kanişka)*. В названии данного сложносоставного каравая, на котором устанавливается вареная курица, отражена его первоначальная функция – приглашать на свадьбу. Термин заимствован из

греческого языка: нгр. *кавѣски* означает ‘еда и питье, с которыми приходят приглашать на свадьбу’, ‘дар, который носят на свадьбу, крещение’. Языком-посредником для гагаузов является болгарский язык, в котором *каниска* соотносится с глаголом *каня* ‘приглашать’. Следует отметить, что в разных частях Болгарии состав дара, обозначенного данной лексемой, различен. Так, болгарская *каниска* представляет собой обрядовый хлеб с яйцом, который дарится молодыми кумовьям на Пасху, или хлеб с сырным пирогом, который приносят молодым на свадьбу или молодые дарят родителям невесты, а также с ним приглашают на свадьбу или навещают роженицу [1, с. 206]. В гагаузской традиции обязательным компонентом *каниски* является вареная курица с острым красным перцем под крылом (мужское и женское начало) и заметно расширены ее обрядовые функции. Так, наряду с функцией приглашения главных обрядовых лиц на свадьбу, калач *каниска* занимает центральное место на главной свадебной трапезе, в обрядовом кормлении невесты (*gelini konuklamak*), в ходе ритуальных послесвадебных посещений молодыми дома посаженных и родителей невесты, а также в календарные праздники (на Новый год, Масленицу и Пасху). *Каниска* и сегодня является обязательным атрибутом свадебного обряда и является особым знаком почитания посаженных родителей. Это значение *особого уважения* к главным свадебным чинам закрепилось в бытующем в народе выражении *kaniskayı (çotrayı) bekletmää* (букв. ждать *каниску* (*чотру*)), то есть ждать особого приглашения. *Каниска* присутствует не только на свадьбе, но и в родильном и в погребальном обрядах. В обряде «*Vüük rita*» роженица в качестве дара получает от кумы *каниску* – символ начала жизни и продолжения рода. Приготовление на обряде погребения свадебного калача для девушки, не вышедшей замуж, или неженатого парня связано с народными представлениями о необходимости «проживания» человеком каждого этапа для полного исполнения жизненного цикла.

Для более полного и точного раскрытия семантики и символики обрядового термина необходимо соотносить гагаузский термин с его значением в других языках. При широком сопоставлении обнаруживается общая культурная семантика и единый источник происхождения термина. Интересное развитие у разных народов получил обрядовый хлебец *кукла*. Гагаузы лексемой *kukla* обозначают обрядовый хлеб антропоморфной формы, в форме цифры 8 (или незавершенной восьмерки) или крученный, витой, плетеный крендель, выпекаемый на различные праздники: день сорока мучеников, по субботам великого поста, в день Св. Лазаря, на Малую Пасху и др. Подобный вид обрядового хлеба известен в традиционной обрядности многих балканских народов: греков, болгар, сербов, молдаван, а также у славян. По мнению этимологов, слово *кукла* в значении ‘обрядовый хлеб’ является исконно славянским, вероятно от праслав. **kukъla* [18, с. 94-95; 2, с. 91—92; 17]. Этимологи давно обратили внимание на то, что славянские народные названия хлеба круглой формы (а также холма, глыбы, крюковатой палки и др.) связаны не с распространенным заимствованным названием куклы из греч. *кобкла* (< лат. *puppa*), а с исконнославянским **kuka* (крюк, изгиб, поворот), от которого с помощью суффикса -l произведено слово **kukъla*. Ср. лит. *kukulys* (клецка), латв. *kukulis* (буханка хлеба) [18, с. 86, 94-95; 2, с. 91], др.-польск. *kukla* (хлеб, булка продолговатой формы), польск. *kukla* (круглый хлеб, булка’, ‘праздничное изделие из теста), болг. и сrb. *кукла* (обрядовый хлеб разной формы, выпекаемый на различные календарные праздники), макед. *кукла* (хлеб овальной формы), сrb. диал. *кукла* (загнутая палка для извлечения хлебов из печи), словин. *kukla* (маленький

круглый хлеб, колобок) [12, с. 31]. На наш взгляд, лексема *кукла* в значении ‘обрядовый хлеб’ была заимствована гагаузами у болгар еще на Балканах. Об этом говорит проведенное нами сопоставление этого термина в болгарской и гагаузской обрядности. В болгарском языке одно из значений лексемы *кукла* – ‘обрядовый хлеб (чаще антропоморфной формы выпекаемый для различных календарных праздников, а также на свадьбе, иногда и на похоронах или поминках’ [10, с. 121; 12, с. 31; 15, с. 76, 114]. В болгарских селах Молдовы лексемой *кукла* / *кукличка* называют ‘обрядовый плетеный хлеб, который носят на могилу умершей девушки или девочки’ [11, с. 33], раздают в день сорока мучеников, а также лазарницам и сурвакницам [13, с. 183].

Интересным с точки зрения семантики и словоупотребления является термин *dermi*. Лексемой *dermi* гагаузы называют пасхальный дар в форме пирамиды для посаженных родителей, составленный из трех разных пасхальных хлебов: большого плетеного каравая из хлебного теста (*örülü kolaç*), поверх которого укладывается сдобный калач (*bublik*), на него, в свою очередь, кладут пасхальный кулич цилиндрической формы, а по краям – крашеные яйца. Всю эту конструкцию сначала завязывают в платок, а затем в вышитую салфетку, и всю эту конструкцию называют лексемой *dermi* (метонимический перенос названия салфетки на наименование всего пасхального дара). В Бешалме данное слово употребляется только в значении ‘вышитая квадратная салфетка, в которую укладываются пасхальные дары’. Лексема *dermi* не зафиксирована ни в одном гагаузском словаре, кроме Гагаузско-русского школьного словаря, составленного Н. И. Бабоглу и И. И. Бабоглу, где оно указано в значении ‘круглый, равный, квадратный’ с пометой *геом.* [4, с. 47]. Естественно, подобное толкование значения слова в геометрии вызывает недоумение. Дополнительное разъяснение вносит Г. А. Гайдаржи. Он указывает на два значения слова *dermi* в гагаузском языке: обыденное значение – ‘прямой угол’ и математическое – ‘квадрат’ [5]. Однако, это не разъяснило ритуальное значение лексемы. Мы обратились к языкам соседних народов. В болгарском и румынском языках данная лексема отсутствует. В современном турецком языке существует слово *derme*, оно употребляется в значении ‘смешанные в единое целое разнородные предметы’ [20, s. 1148]. Очень возможно, что именно это значение являлось первичным у гагаузской лексемы *dermi* (с редукцией *e* в *i*), обозначающей пасхальный дар, состоящий из различных по вкусу и форме хлебов. Впоследствии форма салфетки (квадратная), в которую складывали хлеб (круглый) стала основанием для использования данного термина в математике в различных значениях – ‘круглый, равный, квадратный’ (Н. И. Бабоглу), ‘прямой угол’, ‘квадрат’ (Г. А. Гайдаржи).

В других селах пасхальные дары (кулич, крашеные яйца, конфеты, печенье), уложенные в вышитую квадратную салфетку, называют лексемой *çevrâ*. Существительное *çevrâ* образовано от тюркского корня *çevir-* ‘круг’ [22], от которого образованы и другие значения, в частности, ‘края, кайма’, которое впоследствии закрепилось за названием вышитого по краям головного платка [19, s. 146]. По всей видимости, по аналогии стали называть и вышитую по краям салфетку, а затем уже название салфетки, в которую заворачивали пасхальные дары, дало название всему этому пасхальному дару.

Не менее интересным является термин *bublik*. В гагаузских диалектах лексема *бублик* употребляется в двух значениях: ‘хлебное кольцо, обваренное в воде и затем запеченное в печи’ и ‘пасхальный калач (элемент пасхального дара *dermi*), составленный из десятка витых кренделей’. По данным этимологических словарей, данная лексема является

украинской и обозначает в языке-источнике ‘хлебное кольцо, крендель, большой барáнок; пшеничное тесто кольцом, сваренное в воде, а потом запеченное’ [17; 6]. Определить историю наименования хлебного калачика из обваренного теста в виде кольца сложно. Возможно, известное в Вулканештах наименование *sulu kolaççık* (номинация по способу приготовления: обваренное в воде) является первичным, а *бублик* – более поздним украинским заимствованием, а возможно, и наоборот. Ввиду того, что эти названия зафиксированы в различных селах, каждое из них могло появиться в диалекте своим путем. Кроме того, закреплению в речи гагаузов лексемы *бублик* содействовала широкая продажа в магазинах русских *баранок*, известных как *бублики*. Используемое же гагаузами славянское наименование *бублик* в значении ‘пасхального кренделя в виде завитков, узелков, шишек’ могло быть заимствовано еще на Балканах. В южнославянских языках именно в этих значениях употребляется лексема *бублик*: болг. *бѣбна* ‘набухаю’, *бѣбнѣц* ‘опухоль’, срб. *бубуљица* ‘пузырь, узел’, словен. *bobljáti* ‘пускать пузыри (о воде)’. || Родственно лит. *buĩbulas* ‘шишка, узел’ [17].

В энциклопедическом словаре, оформленном по типу этнолингвистических словарей, будут рассматриваться и вопросы истории появления данного обряда и его наименования, расширение / сужение обрядовых действий и их функций, добавление новых атрибутов и т.п. В качестве примера приведем историю появления в отдельных гагаузских диалектах названия пасхального кулича – *kozónak* / *kozának*. Проведенный нами анализ говорит о том, что данное наименование пасхального кулича заимствовано гагаузами у молдаван. К такому выводу нас подводит история распространения данного вида хлеба на Балканах. В Болгарии лексема *козонак* вошла в употребление уже после переселения гагаузов в Бессарабию. Первое упоминание о нем находим в «Български народен сборник» В. Чолакова в 1872 г. [1, с. 526] и в Словаре болгарского языка А. Дювернуа в значении ‘традиционный праздничный каравай’ [8]. По мнению болгарских и румынских этимологов, название пасхального хлеба *козонак* в балканские страны пришло от греков. Основатель румынской этимологии, лингвист Александру Чихак объясняет румынское *cozonac* в значении ‘пирог с изюмом в форме куклы’ как заимствование из греческого языка, где *κοσώνα* означает ‘кукла’ [цит. по 1, с. 526]. Болгарские этимологи относят лексему *козонак* (*козунак* / *козинак*) к заимствованиям из греческого языка через румынский [1, с. 526] или непосредственно из новогреческого языка [9, с. 245; 3, с. 1045] и полагают, что хлеб *kuzinaki* (в переводе с греч. – колокольчик) получил свое наименование в связи с его сходством по форме: хлеб имел форму колокольчика [1, с. 526]. На наш взгляд, наиболее вероятной версией происхождения слова *козонак* является версия румынского лингвиста, так как у многих народов, в том числе и у греков, до сих пор обрядовые хлебцы антропоморфной формы (*куклы*) являются обязательными пасхальными изделиями, хотя не всегда обозначаются термином *козонак*.

Таким образом, для создания будущей Энциклопедии традиционной культуры гагаузов, которую мы видим в форме этнолингвистического словаря гагаузских культурных терминов, необходимо комплексное исследование значимых элементов культуры с привлечением накопленных данных истории, этнографии, лингвистики, фольклора и мифологии. Для успешной реализации данного проекта необходимо, на наш взгляд, в рамках Научно-методического центра им. М. В. Маруневич собрать группу ученых, работающих в области междисциплинарных исследований, которая будет работать над

проектом в течение нескольких лет. Сегодня осуществление такого проекта не только актуально и чрезвычайно важно, но и практически возможно и реализуемо.

Библиография:

1. Български етимологичен речник. Т. 2. Съст. В. Георгиев, Й. Заимов, Ст. Илчев, М. Чальков, Й. Иванов, Д. Михайлова, В. Анастасов, У. Дукова, М. Рачева, Т. Тодоров. София: БАН, 1979. 743 с.
2. Български етимологичен речник. Т. 3. Съст. Р. Бернар, Ст. Илчев, Й. Н. Иванов, Д. Михайлова, В. Анастасов, Г. Риков, О. Младенова, У. Дукова, М. Рачева, Л. Димитрова-Тодорова, Т. Ат. Тодоров. София: БАН, 1986. 806 с.
3. Български тълковен речник. Режим доступа: <http://talkoven.onlinerechnik.com>; <https://rechnik.chitanka.info>
4. Гагаузско-русский и русско-гагаузский школьный словарь. Составители Н. И. Бабоглу и И. И. Бабоглу. Кишинев: Штиинца, 1996. 367 с.
5. Гайдаржи Г. А. Рукописное наследие, хранящееся в архиве В. А. Сырфа.
6. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Режим доступа: <http://slovardalja.net>
7. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. 676 с.
8. Дювернуа А. Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. Т. I. А–Н. Москва, 1889. 1483 с. Режим доступа: http://enc.biblioclub.ru/Encyclopedia/89496_Slovar_bolgarskogo_yazyka_po_pamyatnikam_narodnoy_slovesnosti_i_proizvedeniyam_noveyshey_pechati_A-N
9. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. Младенов Ст. София: Христо Г. Данов, 1941. 704 с.
10. Етнография на България. Т. III. Духовна култура. София: БАН, 1985. 388 с.
11. Зеленина Э. И. Сравнительный тематический словарь трех болгарских сел Молдавии // Българска диалектология. Проучвания и материали. Т. 10. София: БАН, 1981. 179 с.
12. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти тт. Т. 3. Под общ. ред. Н. И. Толстого. РАН. Москва: Международные отношения, 2004. 697 с.
13. Сорочяну Е. С. Терминология болгарской календарной обрядности в сравнении с гагаузской (на материале болгарских и гагаузских говоров Бессарабии). Дисс. ... канд. филол. наук. Москва. 1995. 372 с.
14. Сорочяну Е. Хлеб в народной культуре гагаузов: этнолингвистическое исследование. Кишинев: «LEXON-PRIM», 2020. 364 р.
15. Тематичен речник на термините на народния календар. Съст. П. Легурска, М. Китанова. София: Изд-во на БАН „Проф. Марин Дринов”, 2008. 150 с.
16. Турецко-русский словарь. Сост. А. Н. Баскаков и др. Москва: Русский язык, 1977. 996 с.
17. Фасмер М. Этимологический онлайн-словарь русского языка. Режим доступа: <https://vasmer.lexicography.online/>; <http://enc-dic.com/fasmer>
18. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 13. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1987.
19. Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük = Гагаузско-русско-румынский словарь = Dicționar găgăuz-rumân. Alc. P. Cebotari, I. Dron. Chișinău: Pontos, 2002. 740 р.
20. Rusça-Türkçe, Türkçe-Rusça Büyük Sözlük. İstanbul: Fonoyayınları, 2008. 1871 s.

21. Soroçanu E. Gagauzların kalendar adetleri (etnolingvistik aaraştırması) = Гагаузская календарная обрядность (этнолингвистическое исследование). Chişinău: Gunivas, 2006. 256 s.
22. Türkçe Etimolojik Kelime İncelemeleri. Режим доступа: <http://www.etimolojiturkce.com>

УДК 811.512.165’374.25:929

GAVRİL GAYDARCI’NIN DERLEDİĞİ MANİLERDE GEÇEN ARKAİK (ESKİCİL) KELİMELER ÜZERİNE

Yetiştii Oğuzhan

Yüksek Lisans Mezunu

Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye

e-mail: oguzhanyetis@gmail.com

orcid id: 0000-0003-2667-8285

Özet Gagauzca, tarihî, coğrafi ve kültürel sebeplere bağılı olarak süreç içerisinde ses, şekil ve söz varlığı bakımından çeşitli değışikliklere uğramış bir Türk lehçesidir. Balkan coğrafyasında çok dilli ve kültürlü bir ortamda yaşam süren Gagauzların ana dili uzun yıllar Slav dilinin etkisi altında kalmıştır. Bu durum özellikle dilin söz dizimi ile söz varlığını doğal bir şekilde etkilemiştir. Bu etkilenmelerin yanında dilin geçmiş dönemlerinden kalan ve günümüze kadar ulaşır korunan arkaik (eskicil) kelimelerde söz varlığı içerisinde önemli bir yeri oluşturmaktadır. Bu bakımdan Gagauzca, Türk lehçeleri içerisinde birçok arkaik (eskicil) kelimenin korunduğı ve yaşatıldığı önemli bir lehçedir. Dildeki bu arkaik (eskicil) kelimeler bilhassa türkü, mani, bilmece, atasözü, deyim gibi sözlü kültür ürünlerinde görülmektedir. Bildiride, Türkolog Gavril Gaydarcı’nın 1958-1983 yılları arasında Moldova ile Ukrayna’ya bağılı Gagauz köylerinde derlediğı manilerde tespit ettiğimiz arkaik (eskicil) kelimeler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler Gavril Gaydarcı, Maniler, Gagauz Türkçesi, Arkaik Kelimeler, Söz Varlığı.

Giriş

Sözcük biliminin (leksikoloji) bir çalışma alanı olan *söz varlığı*, Türk Dil Kurumu’nun *Türkçe Sözlüğü*’nde “bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler” (TS, c. 2158) olarak tanımlanmıştır. Türkolog Zeynep Korkmaz ise *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde *söz varlığı* yerine *kelime hazinesi* kavramını kullanmıştır. Ona göre *kelime hazinesi* “bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı” (16, c. 100) dır. Bir dilin söz varlığını oluşturan sözcükler, o dili konuşan toplumun maddi-manevi kültürü, düşünce yapısı ile dünya görüşü hakkında bizlere önemli veriler sunmaktadır. Bu anlamda özellikle konuşur oranı az olan Türk topluluklarının söz varlığı üzerine yapılacak araştırmalar günümüzde gittikçe önem kazanmaktadır. Türk lehçeleri içerisinde yer alan Gagauzca’nın söz varlığı hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Gagauzca’nın söz varlığını oluşturan sözcüklerin büyük bir kısmı Türkçe kökenlidir. Bilhassa Eski Türkçe döneminden itibaren takip edebildiğimiz bazı isim ve fiillerin hâlen dilde canlı bir şekilde yaşatıldığı dikkati çekmektedir.

Türkoloji araştırmalarında “standart konuşma dilinde kullanımdan düşmüş veya eski şekli korunarak kullanımı devam eden kelimeler” genel olarak *arkaik* veya *eskicil* olarak tanımlanmaktadır. Arkaik/Eskicil kavramları hakkında bugüne kadar farklı tanım ve yorumlar yapıldığı dikkati çekmektedir. Bu konu hakkında Türkiye’de yayımlanan sözlüklere baktığımızda *arkaik*, *eskicil*, *eski kelime*, *eski biçim*, *eski biçim* gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir:

Türkçe Sözlük’te Fransızca kökenli *arkaik* kelimesi “konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)” (TS, c. 153) olarak açıklanmıştır.

Ahmet Buran, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde *arkaik* kelimesine karşılık Türkçe *eskicil* terimini kullanarak “kullanımdan düşmüş sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, eski olan, arkaik” (3, c. 112) yorumunu yapmıştır.

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde *eski kelime* kavramı için, “bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski şekli ile kullanılan kelime; arkaik kelime; kalıntı kelime.” (16, c. 55) şeklinde bir tanım yapmıştır.

Berke Vardar, *Açıklamalı Dil Bilimleri Terimleri Sözlüğü*’nde *eski biçim* kavramını türeterek şu tespiti yapmıştır: “kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb” (24, c. 93).

Son olarak Mehmet Hengirmen ise, *Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde *eski biçim* terimi hakkında “dil, zamana bağlı kurallarına uymayarak eskiliğini muhafaza eden biçim” (13, c. 157-158) demiştir.

Yukarıda yer verilen tanımlara genel olarak baktığımızda *arkaik/eskicil* tanımı ile “günümüz yazı ve konuşma dilinde kullanımı düşmüş, yalnız halk ağzında yaşamaya devam eden eski kelime ve yapılar” kastedilmektedir. Tanımdan da anlaşıldığına göre arkaik kelimeler özellikle Türk dilinin lehçe ve ağızlarının söz varlığında karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa bu kelimeler, halkın ortak yaratımı sonucunda ortaya çıkan ve günümüze kadar kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle ulaşan sözlü kültür ürünlerinde görülmektedir. Sözlü kültür ürünleri, Gagauz Türkleri’nin somut olmayan kültürel mirası içerisinde önemli bir yeri işgal etmektedir. Somut olmayan kültürel miras içerisinde yer alan türküler, maniler, atasözleri ve deyimler Gagauzların ana yurtlarından bugünkü Bucak topraklarına getirdikleri birçok unsuru içerisinde ihtiva etmektedir. Bu unsurlarda Gagauz dilinin geçmiş dönemlerine ait birçok arkaik (eskicil) kelimenin izini sürebilmekteyiz. Bu anlamda bildiride, Gagauz sözlü kültürüne ait manilerde tespit ettiğimiz arkaik kelimeler irdelenecektir.

İnceleme

Gavril Gaydarcı, Gagauz Türkleri’nin yetiştirdiği önemli bilim insanlarından birisidir. Bilimsel hayatının büyük bir kısmını Gagauz filolojisi üzerine araştırmalar yapmaya adanmış Gaydarcı, bir folklor araştırmacısı titizliğiyle 1958-1988 yılları arasında Moldova ve Ukrayna sınırları içerisinde yer alan birçok Gagauz köyünü gezerek Gagauz sözlü kültürünü oluşturan türkü, mani, masal, söyleyiş, bilmece gibi edebî ürünleri toplayarak kayıt altına almıştır. Gaydarcı’nın 1998 yılında vefat etmesinden sonra bu folklor derlemeleri uzun bir süre yayımlanmayı beklemiştir. 2018 yılında Gagauz Yeri Mariya Maruneviç Adına Bilim-Araştırma Merkezi onun bu mirasını *Gagauzların Halk Yaratmaları* (GHY) adıyla neşretmiştir. Eserde yer alan edebî ürünler bilhassa Gagauz dilinin söz varlığını açığa çıkaran zengin birer dil malzemesidir. Bu açıdan bu sözlü kültür ürünlerinde Gagauz Türkçesi’nin söz varlığına ait birçok kelimeyi bulmak mümkündür.

Eser içerisinde yer alan toplam 700 mani metninin taranması sonucunda tespit ettiğimiz arkaik (eskicil) kelimeler şu şekildedir: *alma, aş, bıldır, buda-, çarık, çanak, dam, don, döşek, gü- , karavaş, kari, kav, orak, semir-, sıçan, ur-, uşak, yaşmak, yavklu, yırak*. Tespit edilen kelimelerin bir kısmı Gagauzca’da hâlen canlı bir şekilde kullanılırken; bir kısmı ise kullanımdan düşmüş, sözlüklerde geçmeyen kelimelerden oluşmaktadır. Yine aşağıda ele aldığımız birçok kelimeyi Eski Türkçe (Orhun, Eski Uygur, Karahanlı) döneminden itibaren takip edebilmekteyiz. Bazı kelimeler (*alma, bıldır, ur-* gibi) eski Türkçedeki biçimi ve anlamı ile Gagauzca’nın söz varlığında yaşamaya devam ederken; bazı kelimeler (*uşak* gibi) ise eski Türkçe’deki ilk anlamından uzaklaşarak zamanla yeni bir anlama büründüğü görülmüştür. Yine ele aldığımız birçok kelimenin bugün standart Türkçe’de kullanılmadığı yalnız Anadolu ve Trakya ağızlarında yaşadığı tespit edilmiştir.

Çalışmada tespit ettiğimiz kelimelerin açıklamaları için bazı tarihî metinlere ve sözlüklere başvurulmuştur. Eski Türkçeyle ilgili Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* (OA) ile Ahmet Caferoğlu’nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nden (EUTS) faydalanılmıştır. Karahanlı Türkçesi dönemine ait *Divânu Lugâti’t-Türk* (DLT) ile *Kutadgu Bilig* (KB) çalışmada kullanılmıştır. Metinlerde geçen bazı arkaik kelimelerin etimolojik açıklamaları için Sir Gerard Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT), Andreas Tietze’nin *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (TETTL), Hasan Eren’in *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (TDES) ile Tuncer Gülensoy’un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*’ne (KBS) bakılmıştır. Eski Kıpçakça’da da görülen bazı kelimeler için *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nden (KTS) istifade edilmiştir. Kelimelerin Eski Oğuz Türkçesi’nde geçip geçmediğinin tespiti için *Yeni Tarama Sözlüğü*’ne (YTS) başvurulmuştur. Kelimelerin Anadolu ve Trakya ağızlarıyla olan ortaklıkları için *Derleme Sözlüğü* (DS) ile *Trakya Ağızları Sözlüğü*’nden (TAS) faydalanılmıştır. Diğer Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri ile kıyaslamak için *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (KTLS) çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca mani metinlerinde tespit ettiğimiz kelimelerin Gagauz Türkçesi sözlüklerinde yer alıp almadığı hususunda *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (GTS) ile *Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlüğe* (GRRS) bakılmıştır. Alfabetik sıraya göre listelediğimiz arkaik (eskicil) kelimeler şu şekildedir:

alma: Karahanlı (=Hakaniye) Türkçesi döneminden itibaren takip edebildiğimiz *alma* “elma” kelimesi DLT’de hem *alımla* “Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma” (DLT, c. 548) hem de *elma* “Oğuzcada elma” (DLT, c. 549) şekliyle kayıtlıdır. DLT’den itibaren kelime anlam değişikliğine uğramadan Türk lehçelerine ve ağızlarına geçmiştir. Clauson, etimolojik sözlüğünde kelimeyi *alma* “elma” (EDPT, c. 146) biçimi ile kaydetmiştir. Türkiye Türkçesi’nde “elma” biçimi kullanılırken Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçesi’nde “alma” (KTLS, c. 210-211) şekli korunmuştur. Sözcük, Gagauz Yeri’ndeki *Beşalma* yer adında yaşamaktadır.

Al *almayı* dişledim,
Kabını gümüşledim,
Sevgilimin gaytannı
Çevreciimä işledim (GHY, c. 70).

aş: Köktürk döneminden itibaren karşımıza çıkan *aş* “yemek” kelimesi, Türk dilinin lehçe ve ağızlarında bugünde yaşamaya devam etmektedir. Kelime, Eski Türkçe’deki biçimi ve anlamı ile Gagauz Türkçesi’nin söz varlığında da *aş* “yemek” (GTS, c. 18; GRRS, c. 49) anlamı ile yer almaktadır. OA’de *aş* “yemek” (OA, c. 85), EUTS’de *aş* “aş, yiyecek, yemek” (EUTS, c. 23), DLT’de *aş ~ āş* “yemek” (DLT, c. 560), KB’de *aş* “aş, yemek, ziyâfet” (KB, c. 30) anlamıyla

zikredilmektedir. Eski Kıpçakça’da *aş* “yemek, yiyecek” anlamı ile verilmiştir. Eski Oğuz Türkçesi’nde *aş* “yemek, çorba, yiyecek” (YTS, c. 15) anlamı ile kayıtlıdır. Trakya ağızları içerisinde yer alan Yunanistan/Batı Trakya (Gümölcine) ile Bulgaristan/Deliorman ağızlarında da *aş* “aş, yemek” (TAS, c. 97) kelimesine rastlanmaktadır. Karanfil’e göre, Gagauz Türkçesi’nde *aş* kelimesinin kullanımı sık değildir. Yalnız bu kelimedenden türeyen *aşçı* sözcüğü daha yaygındır. Beşalma, Ütölü, Dizgince ve Kıpçak ağızlarında yaşayan *aş olsun* kalıp sözü “yemek yarasın, faydalı olsun” anlamıyla seyrekte olsa kullanılmaktadır (14, c. 9).

Feslän ektim *aş* için,
Yandım kara kaş için,
Edi yıl izmet ettim
Bir karagöz eş için (GHY, c. 74).

bıldır: Günümüzde yalnız Anadolu ve Trakya ağızlarında yaşayan bu kelimeye ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmaktadır. Eski Uygurca metinlerde kelime, “geçen yıl” anlamıyla “bıltur barma yıl” ikilemesinde görölmektedir (19, c. 257). Karahanlı döneminde kelime *bıldır* “geçen yıl” (DLT, c. 585) şeklini almıştır. KTS’de *baltur/baldur/bıltır* “geçen sene, önceki sene” (KTS, c. 23); YTS’de *bıldır/buldur* “geçen yıl” (YTS, c. 32); DS’de *bildir* “geçen yıl” (DS, c. 690); TAS’da *bıldır* “geçen yıl, bir önceki yıl” (TAS, c. 171) biçimlerinde zikredilmektedir. Yine kelimenin birçok Türk lehçesinde de farklı varyantları ile yaşatıldığı dikkati çekmektedir: Az.T. *bildir/keçän il*; Baş.T. *bıltır*; Kaz. T. *bıltır*; Kır.T. *bıltır/ötkön cıl*; Özb.T. *bultur*; Tat.T. *bıltır/ütkän yıl*; Tkm.T. *geçen yıl/bildir*; Uyg.T. *bultur* (KTLS, c. 66-67). Kelimenin etimolojik tahlilini yapan Andreas Tietze ile Tuncer Gülensoy göre “bıldır”, *bir yıl+dır* sözcüğünün kaynaşması sonucunda oluşmuştur (TETTL, c. 332; KBS, c. 140).

Avada yıldız kaçıyur,
Ere yaamur saçıyur,
Benim *bıldırkı* yärim
Benden bıktı kaçıyur. (GHY, c. 77).

buda-: Türkiye Türkçesi ile Gagauz Türkçesi’nde “daha iyi ürün almak için ağaçların veya asmaların dallarını kesmek, kısaltmak” anlamında kullanılan *buda-* fiili, Eski Türkçe’deki *buta-* ~ *butı-* fiiline dayanmaktadır. EUTS’de *buta-* “budamak, vurmak, dövmek, kesmek” (EUTS, c. 55), DLT’de *butı-* “budamak” (DLT, c. 605) anlamında kayıtlıdır. Kelime, Gagauz Türkçesi sözlüklerinde hem isim hem de fiil şekli ile yer almaktadır. GTS’de *budak* “budak, dal”, *budaklamaa* “budamak”, *budaklanmaa* “budaklanmak, dal budak salmak” (GTS, c. 41) biçimi ile geçmektedir.

Ergivanı *budadım*,
Budadıkça dallandı.
Yärimä dünür yolladım
Anası bana darıldı (GHY, c. 69).

çarık: Eski Türkçe’deki *çaruk* “kaba ayakkabı” (EDPT, c. 248) kelimesine dayandırılan bu kelime, Gagauzca’nın söz varlığında “ayakkabı” anlamı ile yaşamaktadır. Kelime ilk defa Eski Uygur Türkçesi’nde *çaruk* “çarık” (EUTS, c. 60) anlamıyla geçmektedir. Kaşgarî sözlüğünde kelimenin *çaruk* “çarık”; *çarukla-* ~ *çarıkla-* “Türk çarığı giymek”; *çaruklan-* “ayakkabı giymek ve ona sahip olmak”; *çaruklug* “çarıklı”; *çarukluk* “ayakkabı yapmak için hazırlanan deri” (DLT, c. 616) biçiminde türevlerini vermiştir. Kelime’nin DLT’deki yuvarlak ünlülü biçimi Eski Kıpçakça’da *çaruk* “çarık, ayakkabı” (KTS, c. 47) şekliyle korunmuştur. Çarık, günümüzde

Anadolu köylüsünün yaygın olarak giydiği bir çeşit ayakkabı olarak bilinmektedir. Anadolu ağızlarında *çaruk* ~ *çaruh* “çarık” (DS, c. 1085); Trakya ağızlarında *çarık* “çarık, ayakkabı” (TAS, c. 252-253) olarak zikredilmektedir. *Çarık*, Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı fonetik değişiklikler ile varlığını sürdürmektedir: Az.T. *çarıg*; Baş.T. *sarik*; Kaz. T. *şarık/şärke*; Kır.T. *çarık/çarık çokoy*; Özb.T. *çarık*; Tat.T. *çarık*; Tkm.T. *çarık/çokay*; Uyg.T. *çoruk* (KTLS, c. 116-117). Eren, etimolojik sözlüğünde kelimenin Türkçe bir türev olduğunu fakat kökünü açık olarak bilmediğini belirtir. Ona göre kelime ilk bakışta *çar-* kökünden gelmektedir. Bu tespitini doğrulamak için Teleütçe’deki *çar-* fiilini örnek olarak verir: “*Teleütçede çar- kökünün ‘umwickeln’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Buna göre, çarık (<çaruk) biçiminin –(u)k ekiyle yapılmış bir türev olduğu düşünülebilir. Türkçe sarık (<sar-) örneği gibi.*” (TDES, c. 80). Bu tespite göre kelime *çar-* “etrafına sarmak” anlamındaki bir kök fiilden türeyerek oluşmuştur. Fakat eski Türkçe sözlüklerde böyle bir kök fiil geçmemektedir.

Ah, ubalı, ubalı,

Yola düşmüş, zavallı,

Oturmuş kaval çalêr,

Çarıkları yamalı (GHY, c. 101).

çanak: Gagauz Türkçesi’nde *çanak* “bir çeşit yemek kabı, kase” anlamında kullanılmaktadır. GTS’de kelimenin deyimleşmiş şekilleri de verilmiştir: *çanak yalamaa* “başkasının hesabına geçinmek”; *çanak tutmaa* “dilencilik etmek”; *çanak tutan* “dilenci, yaltak, dalkavuk” (GTS, c. 51). Türkçe Sözlük’te *çanak tutmak/açmak* “davranışları veya sözleriyle kötü bir sonuca yol açmak”; *çanak yalamak* “dalkavukluk etmek” (TS, c. 492) deyimleri verilmiştir. Kelimeye ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *çanak* “çanak, kap, ölçü kabı” (EUTS, c. 59) anlamıyla rastlanmaktadır. Karahanlı Türkçesi’nde *çanak* “ağaçtan oyulmuş tuzluk vb. eşya” ve “Oğuzlarda çanak” (DLT, c. 614) anlamıyla kullanılmıştır. Eski Kıpçakça’da *çanak* “çanak, kap” (KTS, c. 46) anlamındadır. Eski Türkçe döneminde kelime genel olarak “içi oyulmuş bir çeşit çukur kap” anlamı ile kullanılmıştır. Gülensoy’a göre kelime, *çân* “çukur, oyuk; bardak” + (a)k “küçültme eki” (KBS, c. 218) şeklinde oluşmuştur. Kelime günümüzde Anadolu ve Trakya ağızlarında *çanak* “ağaç, metal veya seramik gibi bir maddeden yapılmış kap” (DS, c. 1067; TAS, c. 250) anlamıyla yaşamaktadır.

Çanaa döktüm aşımı,

El dooruttu kaşımı.

Baksam: fanarcı gelmiş

İstiy alsın başımı (GHY, c. 102).

dam: Eski Türkçe döneminden itibaren izini sürebildiğimiz *dam/tam* kelimesi, ilk kez OA’de *tam* “duvar, dam” (OA, c. 112) anlamıyla geçmektedir. EUTS’de *tam* “duvar”, *tamlığ* “duvarlı” (EUTS, c. 222-223); DLT’de *tâm* ~ *tam* “duvar, sur” (DLT, c. 850), KTS’de *tam* “dam, çatı, taraça”, “duvar” anlamı ile kayıtlıdır. Kelime, eski metinlerde genel olarak dar bir anlamda kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi’nde *tam/dam* kelimesi için “ev, üzeri örtülü yer, dam” (YTS, c. 221) anlamı verilmiştir. Kelime, “duvar” anlamının yanında zamanla “ev” anlamı da kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır. Eren sözlüğünde, kelimenin dört anlamının mevcut olduğunu belirtmiştir: “1.bir yapının, bir evin üzerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm; 2.toprak damlı ev, küçük ev, köy evi; 3.ahır; 4.argoda tutuk evi” (TDES, c. 104). Gagauz Türkçesi sözlüğünde *dam* “1.dam, at ahır. Dam inekler için: İnek ahır; 2.depo, ambar” (GTS, c. 67) anlamıyla geçmektedir. Kelime’nin “ev” anlamı unutulmuş “hayvan ahır” anlamı kazandığı görülmektedir. Bu anlam,

Trakya ağızlarında da benzer şekilde kullanılmaktadır. TAS’da *dam* “ahır, iribaş hayvan bakılan yer” (TAS, c. 305) şeklinde ifade edilmiştir.

Dam üstünde fildüzen,
Damdan çıktı bir güzel,
Bir teste gül elinde,
Kendi gülden taa güzel (GHY, c. 75).

don: Eski Türkçe döneminden itibaren dilimizde hâlen yaşamaya devam eden *don* kelimesi, Gagauz Türkçesi’nin söz varlığında “iç donu” ve “pantolon” (GTS, c. 80; GRRS, c. 209) anlamıyla kullanılmaktadır. Kelime, Orhun Abideleri’nde *ton* “elbise”, *tonluğ* “elbiseli, giyimi çıplak olmayan”, *tonsuz* “elbisesiz, çıplak” (OA, c. 116) anlamlarıyla kayıtlıdır. Clauson sözlüğünde kelimeyi *ton* “giysi, giyim” anlamıyla tanımladıktan sonra, kökeninin Saka dilindeki *tauna* “giyim” (EDPT, c. 512) olduğunu belirtmiştir. Kelime, EUTS’de *ton* “giyecek, elbise, don” (EUTS, c. 246); DLT’de *tōn* ~ *ton* “elbise” (DLT, c. 891); KB’de *ton* “elbise” (KB, c. 459) biçimindedir. Türk dilinin tarihî devirlerinde kelime genel olarak “elbise” anlamında kullanılmıştır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde /-t-/>/-d-/ tonlulaşması sonucunda kelime *don* biçimini almıştır. Türkiye Türkçesi’nde kelime anlam daralmasına uğrayarak bugün “iç giysisi, külot” (TS, c. 703) anlamıyla kullanılmaktadır. Kelime’nin “giysi, kıyafet” anlamı yalnız halk ağzında (DS, c. 1557; TAS, c. 356) saklı kalmıştır.

Şu Kurçunun buzları,
Kaba güüslü kızları,
Maaviydir boncukları,
Yaş *donnu* çocukları (GHY, c. 66).

döşek: Gagauz Türkçesi’nin söz varlığında yer alan en eski kelimelerden birisi de *döşektir*. GTS’de *döşek* “döşek” (GTS, c. 82); GRRS’de *döşek* “yatak, yatak takımı” (GRRS, c. 216) anlamı verilmiştir. Kelime’nin en eski şekli Eski Uygur Türkçesi’nde geçmektedir. EUTS’de *töşäk* “döşek, yastık (?)” (EUTS, c. 250); DLT’de *töşek* “döşek, yatak”, *töşeklig* “yatak sahibi”, *töşeklik* “yatak vb. şeyleri yapmak için hazırlanan ipek” (DLT, c. 897); KB’de *töşek* “döşek, yatak”, *töşekçi* “döşekçi” (KB, c. 464) şeklinde farklı türevleri ile geçmektedir. *Döşek* (< *töşek*), Eski Türkçe’deki *töşe-* “döşemek” (EUTS, c. 250) fiiline getirilen fiilden isim yapım eki -k ile oluşturulmuş bir isimdir. Kelime, ön seste /-t-/>/-d-/ değişimi ile *töşek* > *döşek* biçimini almıştır. Anadolu ağızlarında *döşşek/doşşek/düşşek* “yatak, şilte, minder” (DS, c. 1591) varyantlarıyla yaşamaktadır. TAS’da *döşek* “yatak” (TAS, c. 363) geçmektedir. Türkiye Türkçesi’nde *döşek* kavramı yerine “yatak” kullanılmaktadır. Türk lehçelerinin söz varlığında da kelimeye rastlanmaktadır: Az.T. *yatağ* “yatak”; Baş.T. *yatak* “yatak”; Kaz.T. *tösek/jatak* “yatak”; Kır.T. *töşök* “yatak”; Özb.T. *töşäk* “yatak”; Tat.T. *yatak* “yatak”; Tkm.T. *düşşek/düşşekçe* “yatak”; Uyg.T. *yatak/orun-körpä* “yatak” (KTLS, c. 974-975).

Çavdar saçak istemäz,
Meyva bıçak istemäz,
İki ürek bir olsa,
Yorgan-*döşek* istemäz (GHY, c. 71).

güt-: Eski Türkçe’deki *küd-* “beklemek” (DLT, c. 754) fiiline dayanan *güt-* fiili, Gagauz Türkçesi’nde asıl anlamından uzaklaşarak “hayvan sürüsünü gütmek, otlatmak” anlamı ile yaşamaktadır. Gagauzca’daki bu anlam Türkiye Türkçesi ve ağızlarında da aynı biçimde (TS, c.

1011; DS, c. 2239; TAS, c. 519) kullanılmaktadır. Kelime, GTS’de *gütmee* “gütmek, otlatmak” (GTS,110); GRRS’de *gütmää* “sürmek, otlatmak” (GRRS, c. 290) biçiminde kayıtlıdır.

Deniz boyu gidärim,
Edi devä *güdärim*,
Al, deveci, deveni
Yärim geldi gidärim (GHY, c. 103).

karavaş: Karahanlı Türkçesine ait tarihî metinlerde izini sürebildiğimiz *karabaş* kelimesi, DLT’de “erkek veya dişi köle (anlamı: kara baş)” (DLT, c. 684) anlamındayken; KB’de ise “hizmetçi” (KB, c. 223) anlamında kullanılmıştır. Kelime, /-b-/>/-v-/ ünsüz değişimi ile Eski Oğuz Türkçesi’nde *karavaş* biçimini almıştır. YTS’de *karavaş* “cariye, hizmetçi” (YTS, c. 127) anlamındadır. Gagauzca sözlüklerde geçmeyen bu kelime, aşağıda yer verilen manide “esir alınan köle, cariye” anlamında kullanılmıştır. Kelimeye eski Kıpçakça’da *karabaş/karavaş* “cariye, hizmetçi” (KTS, c. 127) şekliyle rastlanmaktadır. Günümüzde kullanım alanı yalnız halk ağzında *karavaş* “cariye, odalık” (DS, c. 2654) anlamıyla yaşamaktadır.

Katar gidiy yavaş-yavaş,
Semerlerde genç *karavaş*,
Ben anamdan ayrılmışım,
Kurtar beni savaş, kardaş (GHY, c. 98).

karı: Gagauz Türkçesinin söz varlığında yer alan en eski kelimelerden birisi de *karı* kelimesidir. Kelime, GTS’de *karı* “karı” (GTS, c. 135); GRRS’de *karı* “kadın, kadınsı” (GRRS, c. 357) anlamıyla zikredilmektedir. Eski Türkçe döneminden itibaren bilinen bu kelime, OA’de *karı* “ihtiyar, yaşlı, eski; muhterem” (OA, c. 99); EUTS’de *karı* “1.sayın, hürmetli, muhterem; 2.yaşlı, ihtiyar, karı”; *karıg* “yaşlı, karı, ihtiyarlık” (EUTS, c. 168) şeklinde geçmektedir. Bu dönemde *karı* kelimesi genel olarak “yaşlı kadın veya erkek” anlamı ile kullanılmıştır. Kelimenin “yaşlı” anlamı Karahanlı dönemine ait metinlerde de geçmektedir. DLT’de kelimenin hem isim hem de fiil şekli bulunmaktadır: *karı* “yaşlı, herhangi bir şeyin yaşlısı; kesimlik hâle gelmiş hayvan”; *karı-* “yaşlanmak” (DLT, c. 686). KB’de de *karı/karıg* “yaşlı”; *karı-* “kocamak, yaşlanmak” (KB, c. 224) şekliyle kayıtlıdır. Eski Oğuz Türkçesine ait metinlerde kelimenin “yaşlı, ihtiyar” (YTS, c. 127) anlamı korunmuştur. Anadolu ağızlarında da kelime “yaşlı, eski” (DS, c. 2662) anlamı ile yaşamaktadır. Kelime, Osmanlı Türkçesi döneminden itibaren “dişi, kadın” anlamı kazanarak tam anlamıyla bir cinsiyet ayırımına uğramıştır (2, c. 509). Türkiye Türkçesi’nde *karı* “bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce” (TS, c. 1328) anlamıyla kullanılmaktadır. Gagauzca’da olduğu gibi Trakya ağızları içerisinde de *karı* “kadın” (TAS, c. 640) anlamındadır.

Almayı attım yıkarı,
Bän istemäm dul *karı*,
Olarsaydı kız olsun,
Al yanaanda gül olsun (GHY, c. 81).

kav: DLT’de *kaw* “çakmağı ateşleyen kav” (DLT, c. 694) anlamıyla geçen bu kelime, Gagauzca sözlüklerde zikredilmemektedir. Eren ve Gülensoy etimolojik sözlüklerinde *kav* için “kav mantarından kurutulmuş elde edilen, çabuk tutuşan, süngerimsi madde” (TDES, c. 218; KBS, c. 477) anlamını vermiştir. Eski Kıpçakça sözlüklerde *kav/kov* “kav, çakmak taşı” (KTS, c. 132, 155) biçimi ile geçmektedir. Deliorman Türk ağzında da *kav* “ağaç mantarından kurutulup yapılan ve kolay tutuşan madde” (TAS, c. 651) anlamıyla yaşamaktadır.

Çakmak çaktım *kav* yandı,
Ere düştü er yandı,
Ben yärimnen dilleşince,
Doksan iki ev yandı (GHY, c. 74).

orak: Eski Türkçe'deki *or-* “biçmek, kesmek” fiiline gelen *-(g)ak* ekiyle türetilen *orak* kelimesi, “ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde bir araç” (TDES, c. 308) anlamındadır. Eski Uygur Türkçesi'nde *orgak* “orak”; Karahanlı Türkçesi'nde *orgak* “orak” (DLT, c. 777); Eski Kıpçakça'da *oraq* “orak”, *oraq küni* “orak biçme günü” (KTS, c. 205) biçiminde geçmektedir. Eren, ekin başındaki *ğ* sesinin diyalektlerin büyük bir bölümünde düştüğünü belirtmiştir (TDES, c. 308). Kelime bugün *orak* “ekin biçme aleti” anlamıyla Gagauzca'nın söz varlığında yer almaktadır. Ayrıca bu kelime Gagauz halk takvimindeki ekinlerin biçilme zamanını işaret eden bir ay adı olarak da kullanılmaktadır. Aynı şekilde Anadolu ağzlarında *orak* “ekin biçme zamanı” (DS, c. 3287) anlamıyla yaşamaktadır. *Orak* kelimesi Az.T. *orag* “orak”; Baş.T. *urak* “orak”; Kaz. T. *orak* “orak”; Kır.T. *orok* “orak”; Özb.T. *orak* “orak”; Tat.T. *urak* “orak”; Tkm.T. *orak* “orak”; Uyg.T. *o(r)gak* “orak” (KTLS, c. 662-663) biçimindedir.

Kazlar gölde su içiy,
Orak ekini biçiy,
Ah, bilsen senin için
Aklımdan neler geçiy (GHY, c. 88).

semir-: *Semir-* fiili, Gagauzca sözlüklerde *semirmee/semirmää* “semirmek, şişmanlamak” (GTS, c. 213; GRRS, c. 570) anlamı ile kayıtlıdır. Kaşgarî sözlüğünde, *semri-* fiilinin “(at, koyun vb..) semirmek, semizleşmek” (DLT, c. 813) anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Karahanlı Türkçesi'nde fiilin daha çok at, koyun gibi hayvanların kilo almasını, şişmanlamasını ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Fiil zaman içerisinde insanları niteleyen bir anlama dönüşmüştür. Eski Oğuz Türkçesi'nde *semri-* fiili için “semirmek, tavlanmak, şişmanlamak” (YTS, c. 184) anlamları verilmiştir. Anadolu ağzlarında *semremek/semmek/semrimek/semürmek* “büyümek, beslenmek, gelişmek” (DS, c. 3582); Trakya ağzlarında ise *semimek* “semirmek, kilo almak” (TAS, c. 971) şeklinde geçmektedir. Gaydarcı'nın derlediği bir manide geçen *semir-* fiili, insanların beslenmesi neticesinde kilo almalarını ifade eden bir anlamda kullanılmıştır.

Hızlandım panayıra,
İncir aldım kızlara:
Kızlar isin, **semirsin**,
Çocuklar mayız kemirsin (GHY, c. 77).

sıçan: Gagauz Türkçesi'nin söz varlığında *sıçan* “fare” (GTS, c. 216; GRRS, c. 578) anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi'nde kullanılan “fare” sözcüğü Gagauz Türkçesi'nin söz varlığında yer almamaktadır. Kelime Köktürkçe'de geçmemektedir. Eski Uygurca'da *sıçgan/sıçkan* “sıçan, fare” (EUTS, c. 202); Karahanlı Türkçesi'nde *sıçgan* “fare, sıçan” (DLT, c. 817); Eski Kıpçakça'da *sıçgan/sıçkan* “sıçan, fare” (KTS, c. 233-234) anlamıyla rastlanmaktadır. Kelime tarihî dönemlerde “fare” anlamıyla kullanılmış ve zaman içerisinde *sıçgan>sıçkan>sıçan* biçimini almıştır. Ayrıca günümüz Oğuz grubu yazı dilleri içerisinde yalnız Türkiye Türkçesi'nde “sıçan” yerine “fare” sözcüğü yaygınlaşmıştır. Trakya ağzlarında *sıçan* “fare, sıçan” (TAS, c. 977) kelimesi yaygın olarak kullanılmaktadır.

Ay, emiş, kara emiş,
Dalları suya diimiş,

Vardır benim bir yârim

Gözlerni *siçan* imiş (GHY, c. 78).

ur-: Türkçe'nin ilk yazılı kaynaklarından itibaren takip edebildiğimiz *ur-* fiili, Gagauzca'nın söz varlığında işlek olarak kullanılmaktadır. Gagauzca sözlüklerde *urmaa* şeklinde geçen fiil, genel olarak “vurmak” (GTS, c. 249; GRRS, c. 685) anlamında kullanılmaktadır. Fiil, Eski Türkçe döneminden itibaren çok anlamlı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. OA'de *ur-* “vurmak, dövmek, koymak, yapmak, takmak, hakketmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek” (OA, c. 119); EUTS'de *ur-* “vurmak, dikmek, koymak, tanzim etmek, düzenlemek” (EUTS, c. 266); DLT'de *ur-* “vurmak, dövmek” (DLT, c. 922); KB'de *ur-* “vurmak, dövmek” (KB, c. 496) anlamlarıyla verilmiştir. Eski Oğuz Türkçesi'nde *ur-* “vurmak, çarpmak” (YTS, c. 219) anlamıyla kayıtlıdır. Anadolu ağızlarında *ur-* “vurmak, çalmak” (DS, c. 4043); Trakya ağızlarında *ur-* “vurmak, hızla değmek, çarpmak” (TAS, c. 1141) anlamındadır.

Bir taş attım yamaca,

Bir kuş *urdum* alaca.

Alacası boyunca,

Sevämedim doyunca (GHY, c. 68).

uşak: Eski Türkçe döneminden itibaren takip edebildiğimiz bu sözcük, Gagauz Türkçesi'nde küçük kız ve erkek çocuğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Kelime'nin en eski şekline Eski Uygur Türkçesi'nde rastlanmaktadır. EUTS'de *uşak* “ufak” (EUTS, c. 263), *uşak* “ufak, küçük” (EUTS, c. 268), *uvşak* “ufak” (EUTS, c. 269) şekilleri geçmektedir. Yine DLT'de *uşak* “küçük” (DLT, c. 925); KB'de *uşak* “küçük” (KB, c. 499) anlamları ile zikredilmektedir. Kelimenin “küçük çocuk” anlamı ise Eski Türkçe döneminden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. YTS'de *uşak* hem “ufak, küçük” hem de “çocuk” (YTS, c. 220) anlamıyla kaydedilmiştir. Anadolu ağızlarında kelimenin farklı bir anlama büründüğü dikkati çekmektedir. DS'de *uşak* “kuzusu ölen sağılır koyun”, *uşak devşek* “çoluk çocuk”, *uşaklamak* “doğurmak”, *uşaklık* “döl yatağı” (DS, c. 4046-4047). TAS'da ise *uşak* kelimesinin “çocuk” (TAS, c. 1144) anlamı verilmiştir. Türkiye Türkçesi'nde *uşak* sözcüğüne karşılık “çocuk” kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi'nde *uşak* “çocuk” anlamıyla kullanılırken, diğer lehçelerde “çocuk” için *bala* veya *çaga* (KTLS, c. 136-137) kullanımı daha yaygındır.

Kara kuru kazannar,

Kara yazı yazannar,

Uşak üzü görmesin

Aramızı bozannar (GHY, c. 96).

yaşmak: Gaydarci'nın derlediği bir manide geçen bu kelime, GTS ve GRRS'de kayıtlı değildir. Kelime, Eski Türkçe'deki *yaş-* “gizlenmek, saklanmak” fiiline getirilen *-mak* ekiyle türetilmiştir. Clauson, *yaş-* fiilinin “gizlemek” anlamını kaydetmiştir (EDPT, c. 976). Eski Oğuz Türkçesi'nde kalıplaşıp *yaşmak* biçimini alan sözcük bugünkü “örtü” anlamını almamıştır (YTS, c. 238). Kelime, eski Kıpçakça'da *yaşmak* “bir tür yüz örtüsü” (KTS, c. 314) anlamıyla geçmektedir. DS'de *yaşmak* “başörtüsü” (DS, c. 4818); TAS'da *yaşmak* “1.Yalnız gözleri açıkta bırakacak biçimde yüzü örten, çok ince beyaz kumaştan kadın üstlüğü; 2.Kadınların ferace ile birlikte kullandıkları beyaz baş örtüsü.” (TAS, c. 1196) olarak anlamlandırılmıştır. Aşağıda yer verilen manide sözcük, “kadının vücudunu tamamen saran bir çeşit örtü, kıyafet” anlamıyla kullanılmıştır.

Meret türklär kavradı

Al yanaklı avradı,
Kara **yaşmak** giidirip,
Panayıra çıkardı (GHY, c. 88).

yavku: Orhun abidelerinde geçen *yağuk* “yakın” (OA, c. 120) kelimesinden türeyen *yavuk* kelimesi, Gagauz Türkçesi’nde *yavku* “nişanlı, sevgili” (GRRS, c. 714) şeklinde geçmektedir. Kelime, Eski Uygur Türkçesi’nde *yağuk* “yakın” (EUTS, c. 280); Karahanlı Türkçesi’nde *yağuk* “yakın, akraba” (DLT, c. 942); Eski Kıpçakça’da *yavuk* “yakın, hısım, akraba” (KTS, c. 315) anlamı ile kayıtlıdır. *Yavuk* kelimesinden türeyen *yavuklu* “nişanlı” kelimesi ise Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde (YTS, c. 239) zikredilmektedir. Standart Türkçe’de kullanılmayan bu kelime yalnız halk ağzında “sözlü, sevgili” (DS, c. 4209; TAS, c. 1198) anlamı ile saklı kalmıştır.

Karşıdan **yavklum** bakêr,
Bân baktıkça o kaçêr.
Ah, sevgilim, sevgilim,
Neçin canımı yakêr (GHY, c. 68).

yırak: Orhun abidelerinden itibaren dilimizde mevcut olan *yırak* kelimesi, GTS ve GRRS’de *yırak* “uzak” (GTS, c. 260; GRRS, c. 718) anlamıyla kayıtlıdır. GTS’de kelimenin *yıraklamaa* “uzaklaşmak”, *yırakta* “uzakta”, *yıraktan* “uzaktan” (GTS, c. 260) şeklinde türevleri de verilmiştir. Clauson, sözlüğünde kelimeyi *ıra-* “mesafe, uzak, uzaklık” (EDPT, c. 214) şekliyle belirtmiştir. Kelime, Orhun Türkçesi’nde *ıraq* “uzak, ırak” (OA, c. 95), Eski Uygur Türkçesi’nde *ıraq/yıraq* “ırak, uzak” (EUTS, c. 87; 294), Karahanlı Türkçesi’nde *yırak* “uzak” (DLT, c. 973; KB, c. 541) biçimindedir. Eski Oğuz Türkçesi’nde *ıraq/ıraq/ırah/yıraq* “uzak” (YTS, c. 110) olarak tanımlanmıştır. Kelime bugün halk ağzında *ıraq/yırak* “ırak, uzak” (DS, c. 2481, 4275; TAS, s. 568, 1214) şeklinde yaşamaktadır. Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde kelime farklı fonetik şekilleri ile varlığını sürdürmektedir: Az.T. *ıraq* “uzak”; Baş.T. *alıs, yırak, ozak* “uzak”; Kaz. T. *jırak, uzak, alıs* “uzak”; Kır.T. *ırāk, alıs* “uzak”; Özb.T. *yırāk, ālis, uzāk* “uzak”; Tat.T. *yırak, ozak, alıs* “uzak”; Tkm.T. *yırak, alıs, daş, ırāk* “uzak”; Uyg.T. *yırak* “uzak” (KTLS, c. 356-357). Gülensoy, sözlüğünde kelimenin *yıra-* “uzaklaşmak, ırak olmak” fiiline gelen fiilden isim yapım eki *-k* ile oluştuğunu belirtmiştir (KBS, c. 1143).

Aul boyu pıtırak,
Benim yārim pek **yırak**,
Yırak olan gelecek,
Çirkin olan ölecek (GHY, c. 76).

Sonuç

Sonuç olarak ortaya konulan bu çalışma ile Gagauz Türkçesi’nin söz varlığı içerisinde yer alan toplam 21 arkaik (eskicil) kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin 4’ü fiil, 18’i isimdir. Yukarıda yer verdiğimiz *alma, aş, bildir, çanak, ur-* gibi kelimeler Eski Türkçe’deki biçim ve anlamıyla dilde korunmuştur. Diğer yandan *çarık* (<*çaruk*), *buda-* (<*buta-*), *don* (<*ton*), *döşek* (<*töşek*), *orak* (<*orgak*), *sıçan* (<*sıçgan*), *yırak* (<*ıraq*) gibi kelimeler ise sadece fonetik açıdan değişikliğe uğramıştır. Bunun yanında *dam* (<*tam*), *uşak* (<*uvşak*), *güt-* (<*küt-*), *yavuk* (<*yağuk*) gibi kelimeler ilk bilinen anlamından uzaklaşarak dilde yeni bir anlam kazanarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Manilerde dikkatimizi çeken *karavaş, kav, yaşmak* gibi kelimelerin Gagauzca’da unutulduğu ve kullanımdan çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca yukarıda verilen kelimelerden büyük bir bölümü Anadolu ve Trakya ağızları ile paralellik göstermektedir. Bilhassa bu arkaik kelimelerin biçim ve anlam bakımından *Trakya Ağızları Sözlüğü*’ndeki kelimelerle

örtüşmesi bizlere Gagauzca’nın tipik bir Balkan ağzı olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Netice itibariyle bu çalışma, Gagauzca’nın Türk dilinin tarihî geçmişi ile olan ortak bağını gözler önüne sermiştir. Söz varlığı üzerine ileride yapılacak çalışmalarla Gagauzca’nın Türk dilleri içerisinde yeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Kısaltmalar:

Az.T.: Azerbaycan Türkçesi

Baş.T.: Başkurt Türkçesi

DLT: Dîvânu Lugâti’t-Türk

DS: Derleme Sözlüğü

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

GHY: Gagauzların Halk Yaratmaları

GRRS: Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlük

GTS: Gagauz Türkçesinin Sözlüğü

Kaz.T.: Kazak Türkçesi

KB: Kutadgu Bilig

KBS: Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü

Kır.T.: Kırgız Türkçesi

KTLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

OA: Orhun Abideleri

Özb.T.: Özbek Türkçesi

TAS: Trakya Ağızları Sözlüğü

Tat.T.: Tatar Türkçesi

TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

TETTL: Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı

Tkm.T.: Türkmen Türkçesi

TS: Türkçe Sözlük

Uyg.T.: Uygur Türkçesi

YTS: Yeni Tarama Sözlüğü

Bibliyografya:

1. Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
2. Bayraktar, Fatma Sibel (2020). “Karı, Karı-; Koca, Koca- Sözcüklerinin Cinsiyet Ayırımına Köken Bilimsel Bir Yaklaşım”, *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*, Kesit Yayınları, İstanbul.
3. Buran, Ahmet (2015). *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
4. Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
5. Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, London.

- 6.Çebotar, Petri, Dron, Ion (2002). *Gagauzça-Rusça-Romınca Sözlük*, PontosYayınevi, Kişinev.
- 7._____, Sırf, Vitaliy (2018). *Gagauzologiya XIX-XXI Asirlerdä Gavril Gaydarci Gagauzların Halk Yaratmaları*, Tom I, M.V.Maruneviç Adına Bilim-Araştırma Merkezi Yayını, Gagauziya.
- 8.Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 9.Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, 2.Baskı, Ankara.
- 10.Ergin, Muharrem (2012). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 46.Baskı, İstanbul.
- 11.Gaydarci, G.A., Koltsa, E.K., Pokrovskaya, L.A., Tukan, B.P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Rus. Akt. İsmail Kaynak ve A. Mecit Doğru, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 12.Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C.1-2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 13.Hengirmen, Mehmet (1999). *Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.
- 14.Karanfil, Güllü (2013). “Gagauz Folklorunda Arhaizmalar”, *Gagauz Leksikologiyası II.Kitap*, Bengü Yayınları, Ankara, s.5-14.
- 15.*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- 16.Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 17.Mahmud, Kâşgarlı (2020). *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara.
- 18.Özden, Muharrem, Doğan, Levent, Bayraktar, Fatma Sibel (2018). *Trakya Ağzları Sözlüğü*, C.1-2, Trakya Üniversitesi Yayını, Edirne.
- 19.Şen, Serkan (2008). “Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.XCVI, S.681, s.255-263.
- 20.Tietze, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- 21.Toparlı, Recep, Vural, Hanifi, Karaatlı, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 22.*Türkçe Sözlük* (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, 11.Baskı, Ankara.
- 23.*Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2019). Türk Dil Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara.
- 24.Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

УДК 378.4(478-29):811.111:33

**АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ У СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ (НА ПРИМЕРЕ КОМРАТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА)**

Кюркчу Виталий

преподаватель кафедры «Бухгалтерский учет и финансы»,
Комратский Государственный Университет
e-mail: kyurkchu@gmail.com
orcid id: 0000-0002-7218-7121

Начогло Наталья

преподаватель кафедры «Иностранные языки»,
Комратский Государственный Университет
e-mail: natalia_nachoglo@mail.ru
orcid id: 0009-0008-0170-4807

Аннотация. В данной статье авторы проводят оценку качества организации учебного процесса и ведения занятий при изучении учебного курса «Деловой английский язык» посредством анкетирования студентов экономических специальностей стационарной формы обучения в Комратском Государственном Университете. На основе проведенного анкетирования, авторами высказаны рекомендации, направленные на усовершенствование курса по английскому языку.

Ключевые слова: английский язык, профессиональные компетенции экономиста, Комратский Государственный Университет.

Annotation. In this article, the authors evaluate the quality of the organization of the educational process and the conduct of classes during the study of the course "Business English" through a questionnaire survey of students of economic specialties of full-time of education at Comrat State University. On the basis of the conducted questionnaire, authors made recommendations for improving the English language course.

Keywords: the English language, professional competence of the economist, Comrat State University.

Введение. Стратегические ориентиры развития Комратского Государственного Университета (далее – КГУ) на протяжении всех лет функционирования, начиная с 1991 года, выдвигают на первый план качественную и всестороннюю подготовку специалистов по выпускаемым специальностям, в том числе и по экономическим специальностям. Международное сотрудничество, процесс интернационализации КГУ и внедрение программ академической мобильности, выдвигают новые требования к изучению иностранных языков. В условиях глобализации развитие экономических процессов вызывает потребность преодоления языковых барьеров, а соответственно, формируются новые требования по языковой подготовке специалистов в области экономики, которые в обязательном порядке должны обладать коммуникационными навыками и компетенциями. Знание иностранных языков является одним из важнейших элементов формирования конкурентных преимуществ для специалиста при его вливании на рынок труда. При

организации учебного процесса в КГУ реализуется преемственная взаимосвязь с гимназическим и лицейским циклами обучения, реализуемыми в учреждениях доуниверситетского цикла в автономно-территориальном образовании Гагаузия (Гагауз Ери) Республики Молдова, где учащиеся изучают в течение всего периода обучения 4 языка: русский язык (как язык обучения в системе образования), гагаузский или болгарский языки (родные языки), румынский язык (как государственный язык Республики Молдова) и иностранный язык (английский, немецкий или французский языки, с преобладанием изучения именно английского языка). В абсолютном большинстве учебных заведений изучение английского языка является преобладающим. Это естественным образом отражается и на процессе изучения иностранного языка в КГУ. Подтверждением этому являются следующие цифры: по трём специальностям цикла «Лицензиат» на стационарной форме обучения на экономическом факультете КГУ обучаются 112 студентов, из которых 102 человека (91,07%) изучали английский язык, а остальные изучали «Немецкий язык».

Изучение английского языка способствует всестороннему развитию как личности будущих экономистов, так и их профессиональных навыков. Профессиональная компетентность – это целостная система качеств, которая является важнейшим компонентом получения профессиональных знаний и обеспечивает полноценное функционирование в определенной сфере деятельности. Жизнь не стоит на месте, и поэтому компетентность специалиста можно рассматривать как его стремление к саморазвитию, непрерывному обучению и повышению квалификации. Студентам-экономистам необходимы такие качества, как деловое конструктивное общение, умения проявлять свои организационные навыки, сбор, обработка и анализ большого объема информации, объективная оценка своего труда и умение контролировать/корректировать работу на любом этапе [1, стр. 33].

Актуальность. В рамках проведенного исследования, авторами рассматривается изучение «Английского языка», как одного из факторов, оказывающих непосредственное влияние на содержание и качество подготовки специалистов экономических специальностей, т.е. на формирование комплекса компетенций согласно утвержденных учебных планов по 3 выпускающим специальностям на экономическом факультете КГУ. Таким образом, актуальность проведенного исследования обусловлена современными требованиями обеспечения нового компетентного подхода к вопросам подготовки специалистов экономического профиля, и связана с тем, что студенты должны не только овладеть английским языком, как учебной дисциплиной, но и как средством реализации профессионального потенциала.

Цель исследования. Авторами были определены следующие цели при проведении исследования:

- оценка уровня качества образовательного процесса по изучению английского языка студентами экономических специальностей КГУ;
- оценка потребностей студентов экономических специальностей КГУ при изучении английского языка;
- выявление междисциплинарных связей при изучении английского языка и учебных дисциплин экономического профиля согласно учебного плана по специальности.

Результаты исследования.

В КГУ подготовка специалистов на экономическом факультете на основе стационарной формы обучения ведется согласно утвержденным учебным планам по трем

специальностям: 0413.1 «Бизнес и управление», 0412.1 «Финансы и банки» и 0411.1 «Бухгалтерский учет». Общее количество кредитов при обучении за 3 года составляет 180 кредитов (ECTS). По всем специальностям изучение иностранного языка проводится на I курсе в первом семестре, и согласно учебного плана составляет 120 часов (в том числе 60 часов аудиторных занятий и 60 часов самостоятельной подготовки студентов). Аудиторные занятия организуются в виде практических занятий. По итогу изучения курса предусмотрен комбинированный экзамен. Иностранный язык составляет 4 ECTS или 2,22% от общего количества кредитов [2; 3; 4].

Организация учебных занятий по изучению иностранного языка для студентов экономических специальностей обеспечивают преподаватели кафедры «Иностранных языков».

Проведение исследования проводилось путем анкетирования на основе онлайн анкеты в Google Form. Период анкетирования был организован с 10.11 по 25.11.2023 года. Анкета включала в себя 26 вопросов: 3 вопроса о респонденте и 23 вопроса содержательного характера.

Как видно из таблицы ниже (Таблица 1), при уровне доверительной вероятности 95% с 3-х процентной предельной ошибкой, необходимый размер выборки при опросе студентов стационарной формы обучения экономического факультета должен составить не менее 93 человека. В случае 99% доверительной вероятности и с 3-х процентной доверительной ошибкой необходимый размер выборки должен составить не менее 97 человек. При этом минимальный размер выборки для получения качественных результатов (95% доверительная вероятность и 5% предельной ошибкой) должен составлять не менее 81 человека.

Таблица 1

Расчет размера выборки для исследования

Необходимый размер выборки, человек		Доверительная вероятность, %		
		90,0	95,0	99,0
Доверительный интервал	3%	90	93	97
	5%	74	81	88
	7%	59	67	78
Генеральная совокупность, чел		102		

Источник: составлено авторами

В нашем случае, когда размер выборочной совокупности составил 94 человека, размер генеральной совокупности 102 человека, при доверительной вероятности 99,0% предельная ошибка составит 3,73%. Таким образом, результат опроса в рамках исследования можно назвать репрезентативным. Охват студентов по итогу составил 92,16%.

Общая информация о респондентах, принявших участие в анкетировании:

Специальность:

Бизнес и управление 32 человека (34,0%)
Финансы и банки 40 человек (42,6%)
Бухгалтерский учет 22 человека (23,4%)

Курс обучения:

1 курс 31 человек (33,0%)

2 курс 39 человек (41,5%)
3 курс 24 человека (25,5%)

Пол респондента:

мужской 33 человека (35,1%)
женский 61 человек (64,9%)

На вопрос «В лицее/колледже до обучения в КГУ изучал английский язык» ответ «да» дали 90 человек (95,7%), а «нет» 4 человека (4,3%).

На вопрос «Учебный материал, предлагаемый на занятиях, актуален и профессионально полезен?» были получены результаты, представленные на Рис. 1. Данные показывают, что абсолютное большинство студентов дали ответ «да» 79 человек или 84,0%, а ответ «нет» 15 человек или 16,0%. Такие результаты свидетельствуют о достаточно высокой оценке учебного материала, используемого на занятиях по английскому языку с точки зрения актуальности и профессиональной полезности для студентов.

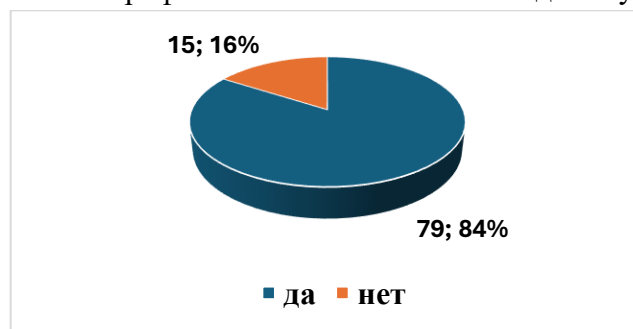

Рис. 1. Оценка актуальности и профессиональной полезности учебного материала на занятиях по английскому языку.

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Ответы на вопрос «Как Вы оцениваете материал, предлагаемый преподавателем на занятиях по английскому языку» были обработаны и представлены на Рис. 2.

Рис. 2. Оценка учебного материала на занятиях по английскому языку с точки зрения сложности и интереса со стороны студентов

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Абсолютное большинство студентов отметили, что материал «доступный и интересный» 85 человек или 90,42%, ответ «сложный и непонятный» дали 7 человек или 7,45%, а 2 человека или 2,13% дали ответ «легкий и неинтересный».

Важным фактором в процессе обучения является мотивация. Ответы на вопрос «Обеспечивает ли формат и материал на занятиях по английскому языку мотивацию к его изучению?» представлены на Рис. 3.

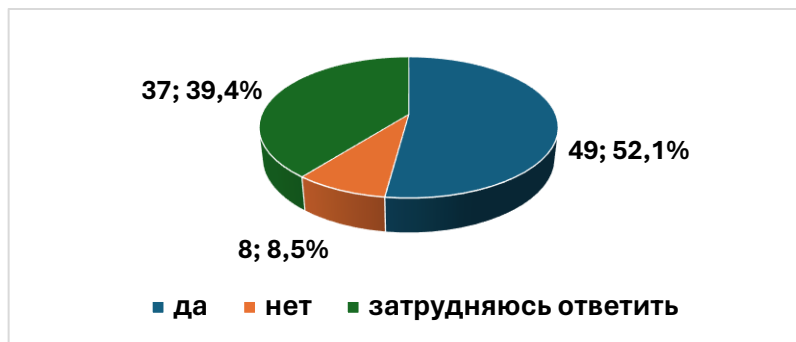

Рис. 3. Оценка уровня мотивации для изучения английского языка

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Чуть более половины студентов дали положительный ответ 49 человек или 52,1%, отсутствие мотивации отметили 8 человек или 8,5%, и ответ «затрудняюсь ответить» дали 37 человек или 39,4%.

Вопрос «Как Вы считаете, изучение английского языка должно проходить в каком объеме?» был адресован студентам с целью оценки нынешнего объема часов и потенциальных возможностей, которые их устоили бы. В результате были получены следующие ответы: 40 человек (42,6%) ответили «в течение всего обучения на первом, втором и третьем курсах», 37 человек (39,4%) дали ответ «на первом курсе», 11 человек (11,7%) ответили «на первом и втором курсах», 3 человека (3,2%) ответили «на втором курсе», 2 человека (2,1%) ответили «на третьем курсе». 1 человек (1,1%) ответил «вообще нужно исключить изучение английского языка из учебного плана», а один из предложенных вариантов ответа «на втором и третьем курсах» не был выбран ни одним студентом. Таким образом, для большинства студентов нынешний объем часов в учебном плане рассматривается, как недостаточный и обозначены ожидания не только на увеличение общего количества часов, но и продолжение наличия данного учебного курса в течение нескольких лет обучения. Это говорит о понимании и важности развития коммуникационных навыков на иностранном языке с целью дальнейшего трудоустройства по специальности.

Ответы на следующий вопрос «Достаточно ли интенсивно проходят занятия по английскому языку?» были обобщены и результаты представлены на Рис. 4. По представленным ниже данным видно, что 56 человек (59,57%) дали ответ «да», 9 человек (9,58%) дали ответ «нет», а 29 человек (30,85%) сделали выбор «затрудняюсь ответить». Таким образом, значительное количество студентов считают, что занятия по английскому языку проходят не достаточно интенсивно.

Рис. 4. Оценка уровня интенсивности занятий по изучению английского языка
 Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

При выборе ответов на следующий вопрос «Развитию каких навыков и умений следует отдавать предпочтение при изучении английского языка в процессе обучения?» студенты могли сделать выбор нескольких ответов из предложенного списка (чтение, письмо, слушание (аудирование), разговорная речь).

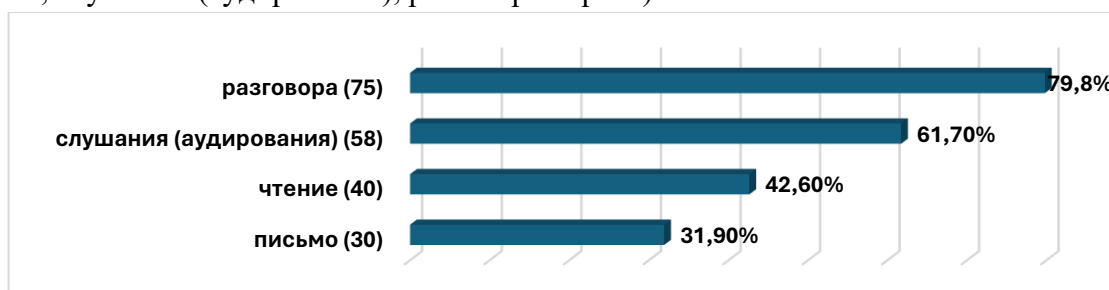

Рис. 5. Каким навыкам и умениям следует отдавать предпочтение при изучении английского языка в процессе обучения? % полученных ответов (в скобках число полученных ответов, при том, что респонденты давали по несколько ответов)
 Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Наибольшее количество ответов получили навыки «разговорная речь» и «слушание (аудирование)». Одновременно нужно отметить, что 18 студентов отметили все 4 предложенных навыка и умения, 5 респондентов (чтение, слушание (аудирование), разговорная речь), 2 респондента (чтение, письмо, слушание (аудирование)), 2 респондента (чтение, письмо, разговорная речь), 25 респондентов (слушание (аудирование), разговорная речь), 5 респондентов (чтение, письмо), 3 респондента (чтение, разговорная речь), 3 респондента (письмо, разговорная речь), 1 респондент (чтение, слушание (аудирование)), 19 респондентов (разговорная речь), 7 респондентов (слушание (аудирование)), 4 респондента (чтение). Полученные ответы демонстрируют большой разброс в предпочтениях получения навыков и умений и характеризуют индивидуализированный подход у студентов.

На вопрос «Изучение английского языка способствовало расширению словарного запаса в области экономики, менеджмента, финансов, бухгалтерского учета?» ответ «да» дали 79 человек (84,0%), а ответ «нет» 15 человек (16,0%).

На вопрос «Изучение экономических терминов на английском языке способствовало их дальнейшему изучению/закреплению при изучении экономических дисциплин по специальности?» ответ «да» дали 74 человека (78,72%), а ответ «нет» 20 человек (21,28%).

На вопрос «Следует ли уделять больше времени и внимания изучению General English?» ответ «да» 76 человек (80,85%), а ответ «нет» 18 человек (19,15%).

На вопрос «Следует ли уделять больше времени и внимания изучению грамматики?» ответ «да» 58 человек (61,7%), а ответ «нет» 36 человек (38,3%).

На вопрос «Что представляет наибольшую практическую ценность и важность в Вашей профессиональной деятельности при изучении Business English?» можно было выбрать несколько вариантов ответов. Обработанные ответы представлены на Рис. 6.

Рис. 6. Наибольшая практическая ценность и важность в Вашей профессиональной деятельности при изучении Business English, % полученных ответов (в скобках число полученных ответов, при том, что респонденты давали по несколько ответов)

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

На вопрос «Улучшились ли Ваши знания английского языка за время обучения в КГУ?» ответ «да» 39 человек (41,49%), ответ «нет» 17 человек (18,08%), ответ «весьма незначительно» 38 человек (40,43%).

Вопрос «Как Вы оцениваете объем курса английского языка в КГУ?» являлся своего рода проверочным или контрольным. На него были получены следующие ответы: «вполне достаточный» 62 человека (65,96%), «недостаточное количество часов, необходимо расширить» 32 ответа (34,04%), а предложенный вариант ответа «слишком большое количество часов, следует сократить» не был выбран вообще. Ответы на данный вопрос подтверждают полученные ответы на ранее приведенные вопросы.

Вопрос «При изучении английского языка на занятиях использовались ли тексты об экономике и финансах Республики Молдова?» получил следующие результаты: «да» 64 человека (68,1%), «нет» 30 человек (31,9%).

На следующий вопрос «При изучении английского языка использовались ли тексты об экономике и финансах АТО Гагаузия?» респонденты ответили следующим образом: «да» 36 человек (38,4%), «нет» 58 человек (61,7%).

Ответы на вопрос «Какие источники информации наиболее эффективны для навыка слушания английского языка?» показали, что 46 респондентов (48,94%) отметили «просмотр кинофильмов на английском языке», 33 респондента (35,11%) дали ответ «речь преподавателя на занятиях», 7 человек (7,44%) «компьютерные игры», 5 респондентов (5,32%) «социальные сети» и 3 респондента (3,19%) «аудиозаписи». Интересно, что ответ «телевидение» не был выбран ни разу в качестве ответа, что говорит о том, что либо студенты вообще не смотрят телевидение либо не смотрят передачи/программы, фильмы на английском языке по телевидению.

Следующий вопрос был направлен на выявление тематических предпочтений при изучении английского языка. На вопрос «Какая тематика для Вас наиболее полезна и интересна при изучении английского языка?» предпочтения распределились следующим образом: «общая экономика» 22 человека (23,4%), «менеджмент» 18 человек (19,14%), «банковское дело» 15 человек (15,95%), «бухгалтерский учет» 11 человек (11,7%), «финансы» 9 человек (9,6%), «культура» 8 человек (8,5%), «основы предпринимательства» 5 человек (5,32%), ответы «управление персоналом», «информационные технологии» и «страноведение» получили по 2 ответа каждый (2,13%). Предложенный вариант ответа «право» не был выбран ни одним респондентом.

Ответы на следующий вопрос «Изучение учебного курса – Английский язык способствовало в дальнейшем в процессе обучения» обобщены и представлены на Рис. 7

Рис. 7. Сферы применения результатов изучения английского языка в процессе обучения

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Представленные данные на Рис. 7 показывают, что 37 человек (39,36%) отметили, что изучение английского языка способствовало в дальнейшем освоению экономической терминологии, 29 человек (30,85%) указали, что полученные знания и навыки содействовали изучению экономических дисциплин, а 15 человек (15,96%) указали, что изучение английского языка способствовало трудоустройству.

Следующий вопрос был направлен на оценку форм индивидуальной работы при изучении английского языка. При выборе ответов на вопрос «В процессе изучения

английского языка использовались следующие формы индивидуальной работы студентов» можно было дать несколько ответов. Результаты представлены на Рис. 8.

Приведенные ниже данные показывают, что наибольшее число ответов получил вид индивидуальной работы «составление словаря экономических терминов» 54,3% от полученных ответов, «выполнение групповых заданий по подготовке текстов экономического характера» отметили 39,4% от полученных ответов, «написание эссе по конкретным темам» 37,2%, «подготовка презентаций по конкретным темам в области экономики, финансов, менеджмента» 34,0%, «написание рефератов по конкретным темам» 23,4%. Таким образом, полученные результаты демонстрируют достаточно большую вариативность различных форм индивидуальной работы студентов в процессе изучения английского языка.

Рис. 8. Оценка форм индивидуальной работы студентов при изучении английского языка, % полученных ответов (в скобках число полученных ответов, при том, что респонденты давали по несколько ответов)

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Вопрос «В процессе изучения английского языка использовались ли для чтения статьи в изданиях и сайтах» получил следующие ответы: «другие издания» 41 респондент, «The Economist» 10 респондентов, «Financial Times» 15 респондентов, «The Wall-Street Journal» 3 респондента и 25 респондентов дали ответ «не использовались». Полученные ответы говорят о том, что на занятиях очень слабо представлена периодические печатные издания, выпускаемые на английском языке или онлайн издания.

Следующий вопрос был ориентирован на оценку полученных навыков по составлению документов на английском языке. На вопрос «По итогу изучения английского языка, у Вас сформировались навыки составления документов на английском языке» были получены результаты на Рис. 9., при этом студенты могли дать несколько ответов.

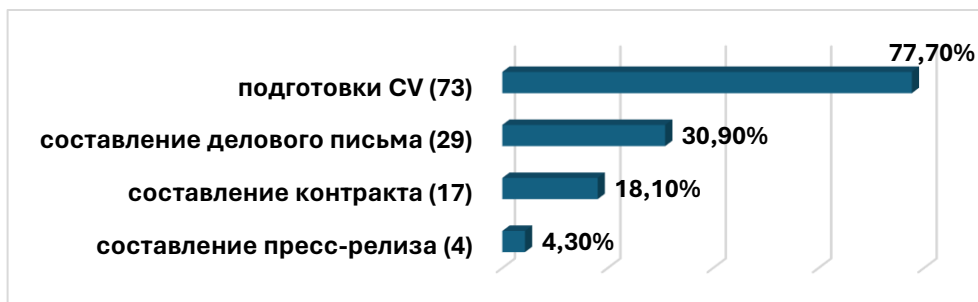

Рис. 9. Оценка полученных студентами навыков по составлению документов, % полученных ответов (в скобках число полученных ответов, при том, что респонденты давали по несколько ответов)

Источник: составлено авторами по результатам обработки анкет

Примечательно, что только 2 человека при выборе ответов отметили все 4 навыка, 3 человека отметили (подготовку CV, составление делового письма и составление контракта), 56 человек отметили ответ «подготовка CV», 11 человек «составление делового письма», 8 человек «подготовка CV» и «составление делового письма», 5 человек навык составления контракта.

По итогу анкетирования респонденты высказали рекомендации по усовершенствованию курса по английскому языку, и большинство из них высказали необходимость большего внимания развитию навыков разговорной речи на занятиях и навыков аудирования, чтобы легче было ориентироваться в разных деловых и бытовых ситуациях, использовать видео и аудио ролики на занятиях, интерактивные методики.

Заключение.

Авторы исследования по результатам обработки и обобщения всех данных, полученных в ходе анкетирования, сформулировали следующие рекомендации:

- Важно на постоянной основе проводить усовершенствование учебного куррикулума по дисциплине «Деловой иностранный язык» (английский, немецкий, французский);
- Целесообразно внесение изменений в части увеличения включения в учебный процесс методов на развитие разговорной речи и навыков аудирования, выполнения письменных работ на английском языке;
- В целях обеспечения междисциплинарных связей между преподавателями кафедр «Иностранные языки», «Экономики», «Бухгалтерский учет и финансы» разработать и опубликовать Пособия текстов об экономике, финансах, менеджменте, бухгалтерском учете с акцентом на экономику Республики Молдова и АТО Гагаузия (для учета регионального аспекта в обучении);
- Важно уделять больше внимания изучению экономических терминов;
- Включать в курс различные виды текстов, аудио- и видеоматериалы, интерактивные упражнения и игры, организовывать встречи с носителями английского языка.

Источники литературы.

1. Калягин И. В. Основные профессиональные компетенции будущего специалиста экономического профиля // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010, т.12, №3. С.32-34.

2. Учебный план по специальности «Бизнес и управление». Режим доступа: <https://kdu.md/images/Files/biznes-i-upravlenie-2021.pdf> (дата доступа 20.11.2023г.).
3. Учебный план по специальности «Финансы и банки». Режим доступа: <https://kdu.md/images/Files/uchebnyj-plan-finansy-i-banki-2021g.pdf> (дата доступа 20.11.2023г.).
4. Учебный план по специальности «Бухгалтерский учет». Режим доступа: <https://kdu.md/images/Files/uchebnyj-plan-buhgalterskij-uchyot-2021-gg.pdf> (дата доступа 20.11.2023г.).

УДК 811.512.165'42-115:811.512.161

TÜRKİYE TÜRKÇESİ DERLEME SÖZLÜĞÜ VE GAGAUZ TÜRKÇESİ AĞIZ İLİŞKİSİ: KADEM KAYNA ROMANI ÖRNEĞİ

Pelin Meryem

Dr., Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları ABD,
Edirne/Türkiye

e-mail: meryemce22@hotmail.com

orcid id: 0000-0001-9209-1509

Öz: Birlikte yaşam sürülen coğrafyalarda kültürlerin etkileşimleri kaçınılmazdır. Bunun en belirgin özelliği de verilen ve alınan kelimelerdir. Verinti kelimelerin alanın dilinde gerçek anlamında kullanılması her zaman olanaklı değildir. Alıcı dil kendi algısına, ihtiyaçlarına ve düşünce sistemine göre aldığı kelimeye anlam/anamlar yükler. Zaman içinde fonetik ve morfolojik dönüşüm ve üstlendiği yeni anlamlarla alıntılanan sözcük, artık yeni dilinin öz malzemesi haline gelir.

Gagauz Türkçesinde var olan her sözcük, aynı zamanda Türkiye Türkçesinde de kullanılan sözcüklerdir. Anlam genişlemesi, daralması, anlam iyileşmesi, kötüleşmesi gibi anlam olaylarına uğrayan sözcükler, verilen dilde bu serüvenlerden habersiz kendi kavram dünyalarını oluştururlar. Bu sözcüklerin kimilerinin alıcı dilde karşılığı yokken kimilerinin ise vardır. Eğer karşılığı yoksa gerçek anlamını korumaya devam eder. Ama karşılığı varsa alıntılanan sözcüğe terim anlamı verilmekte ve kullanımı için dar bir alan kalmaktadır.

Gagauzlar, Hristiyanlığın Ortodoks inancına mensuptur. Buna rağmen dillerinin söz varlığında Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanması Osmanlı Türkçesinin etkisiyle izah edilir.

1957 yılında resmi hüviyetini kazanan Gagauz yazı dili, birçok sebeple yazılı ürünlerini vermekte biraz geç kalmıştır. Mariya Mercanka tarafından kaleme alınan ve 2017 yılında yayımlanan Kadem Kaynaa adlı roman, şimdilik modern Gagauz edebiyatının roman türündeki en yeni eserlerinden biridir.

Çalışmamızın amacı, Ortodoks Hristiyan ve kökeni Oğuz boyuna dayanan Gagauz Türklerinin son dönem yayımlanan eserlerinde kullanılan bazı sözcüklerin, Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan ve benzerlik gösteren sözcüklerin ortaya konularak tasnif edilmesidir. Kadem Kaynaa romanında yer alan ve karşılığı Türkçe sözlükte değil ama Derleme sözlüğünde olan sözcükler bildirinin içeriğini oluşturmaktadır.

Derleme Sözlüğü 1932 yılına kadar yazı diline girmemiş, ancak 1932-1960 yılları arasında yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözcüklerin yer aldığı ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 12 ciltlik bir sözlüktür.

Kadem Kaynaa romanındaki sözcükler incelenmiş ve Derleme sözlüğünde madde başı olan ortak kelimeler tasnif edilerek kullanıldıkları şehirler de belirtilmiş ve buradan yola çıkılarak Türkiye’de bu sözcüklerin kullanıldığı bölgelerin haritası oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gagauz Türkçesi, Kadem Kaynaa, Derleme Sözlüğü, Söz varlığı, Sözcük haritası.

TURKEY TURKISH COMPILATION DICTIONARY AND GAGAUZ TURKISH DIALECT RELATIONSHIP: THE CASE OF KADEM KAYNA A NOVEL

Abstract: Interactions between cultures are inevitable in geographies where people live together. The most obvious feature of this is the words given and received. It is not always possible to use borrowed words in their literal sense in the language of the field. The receiving language attributes meaning(s) to the word it receives according to its own perception, needs and thought system. The quoted word, with its phonetic and morphological transformation and new meanings over time, now becomes the core material of the new language.

Every word that exists in Gagauz Turkish is also used in Turkey Turkish. Words that undergo meaning events such as meaning expansion, narrowing, meaning improvement and deterioration, create their own conceptual worlds in the given language, unaware of these adventures. While some of these words do not have equivalents in the recipient language, some do. If it has no equivalent, it continues to retain its true meaning. However, if there is an equivalent, the term meaning is given to the quoted word and there is a narrow space for its use.

Gagauz people belong to the Orthodox faith of Christianity. Despite this, the presence of Arabic and Persian words in the vocabulary of their languages is explained by the influence of Ottoman Turkish.

Gagauz written language, which gained its official identity in 1957, was a little late in producing its written products for many reasons. The novel Kadem Kaynaa, written by Mariya Mercanka and published in 2017, is one of the newest works in the novel genre of modern Gagauz literature.

The aim of our study is to reveal and classify some words used in the recently published works of Gagauz Turks, who are Orthodox Christians and whose origins are based on the Oghuz tribe, and words that are similar to those used in Turkey Turkish dialects. The words in the novel Kadem Kaynaa, whose equivalents are not in the Turkish dictionary but in the Compilation dictionary, constitute the content of the paper.

Compilation Dictionary is a 12-volume dictionary published by the Turkish Language Association, containing Turkish or Turkishized words that did not enter the written language until 1932, but were compiled from the vernacular of various regions of our country between 1932 and 1960.

The words in the novel Kadem Kaynaa were examined and the common words at the beginning of the entry in the compilation dictionary were classified and the cities where they were used were indicated, and based on this, a map of the regions where these words were used in Turkey was created.

Key Words: Gagauz Turkish, Kadem Kaynaa, Compilation Dictionary, Vocabulary, Lexical map.

Giriş

Türk lehçeleri coğrafi bakımdan sınıflandırıldığında Güney ya da Güney-Batı grubuna, kavim adlarına göre Oğuz grubuna, fonetik esaslara göre yapılan sınıflandırmada ise “dağlı” grubunun “yev” alt koluna dahil olan Gagauzca (Özkan, 2013: 87) günümüzde varlığını devam ettiren Türk lehçelerinden biridir.

Bir Türk topluluğu olan Gagauzlar, Hristiyanlığın Ortodoks inancına mensuptur. Buna rağmen dillerinin söz varlığında Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanması Osmanlı Türkçesinin etkisiyle izah edilir. Buna ek olarak farklı toplum ve kültürlerle etkileşimde bulunmuş olmalarından dolayı Gagauz Türkçesi söz varlığında Bulgarca, Yunanca, Moldovca, Rumence ve Rusçadan da alıntı birçok sözcük bulunur (Güngör ve Argunşah, 1998: 51-52). Arkaik unsurlar yönünden zengin bir Türk dili olan Gagauzca, Türkiye Türkçesinin Rumeli kolunda bulunan ağızlarıyla yakın benzerlikler göstermektedir (Hünerli, 2016: 21-22).

Gagauz adı ve Gagauzların kökeni hakkında bugüne kadar yirmiden fazla görüş ileri sürülmüştür. Bülent Hünerli, bazı tarihsel ve dil bilimsel verileri göz önüne alarak Gagauzların, Peçenekler, Uzlar, Tatarlar ve Kumanlar başta olmak üzere içinde daha birçok Türk kökenli boyun bulunduğu Oğuz temelli bir Türk topluluğu olduğunu belirtmiştir (2016: 21).

Gagauzların yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında otonom bir devlet kurdukları Moldova’nın güneyinde yer alan Bucak bölgesi gelmektedir. Buradan sonra en kalabalık olarak Ukrayna’nın Odessa ve Zaporije bölgelerinde yaşamaktadırlar. Gagauzların buldukları yerler bu iki ülkeyle sınırlı olmayıp günümüzde Bulgaristan, Yunanistan, Belarus, Rusya, Romanya, Litvanya, Yugoslavya, Estonya, Azerbaycan, Özbekistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Brezilya gibi pek çok ülkede dağınık gruplar hâlinde yaşarlar (Güngör ve Argunşah, 1998: 11). Ekonomi, eğitim, sağlık ve benzeri sorunlar sebebiyle yaşanan göçler nedeniyle dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış durumdadırlar. Yıllarca başka devletlerin idaresi altında azınlık olarak yaşayan Gagauz Türkleri, 1990 yılının Ağustos ayında bağımsızlıklarına kavuşmuşlar ve Moldova’da, Komrat başkent olmak üzere “Gagauz Yeri” adıyla özerk bir devlet kurmuşlardır.

Mircae Snegur’un, Moldova Cumhurbaşkanı seçilmesi Gagauz Yeri’nde özerk bir yönetim için önemli bir gelişme olmuştur. Birtakım çalışma ve görüşmeler sonucunda Gagauz halkı self-determinasyon hakkına sahip olmuştur (Güngör ve Argunşah, 1998: 45-46).

Gagauz Türklerinin yakın bir zamana kadar ana dilleriyle edebî eserler meydana getirememiş olmasında yukarıda da belirtildiği gibi farklı zaman aralıklarında Bizans, Bulgar, Rumen ve Rus halkların himayesi altında yaşamış olmaları ve bu ülkelerdeki resmî dil ne ise onu öğrenmek zorunda kalmaları etkili olmuştur. Bu sebeple Gagauz Türkçesi ile oluşturulmuş bilimsel eser sayısı da uzun bir süre sınırlı kalmıştır (Argunşah ve Argunşah, 2007:81). Maruz kalınan bu durum karşısında SSCB döneminde Gagauz aydınları dil ve kültürlerini korumak için harekete geçerek gerekli gördükleri bazı fikirleri öne sürmüşlerdir. Buna göre ilk olarak kendilerine mahsus bir alfabe tasarlanmasının, kitapların bu yeni alfabeye basılmasının ve okullarda eğitim-öğretimin ana diliyle yapılmasının lüzumundan bahsetmişlerdir (Argunşah ve Argunşah, 2007: 55). Tüm bunlar aynı zamanda bir konuşma dili olan Gagauzcanın yazı dili hâline gelmesi için de gereklidir.

1957 yılına değin bir alfabeleri olmayan Gagauzlar, Osmanlı döneminde dinî bilgileri ancak Yunan (Grek) harfleriyle yazılmış Karamanlıca kitaplardan öğrenebilmişlerdir. Gagauzlara 1957’de alfabe verilmesi öngörülünce Diyonis Tanasoğlu ve Pokrovskaya Kiril harflerinden oluşan bir Gagauz alfabeti meydana getirmiştir. Alfabe konusuyla ilgili bu ilk gelişmeden sonra Gagauz Özerk Cumhuriyeti’nin Meclisi 1993’te Latin harfli bir alfabeğe geçme kararı olsa da bu karar resmî olarak ancak 1996 yılında uygulanabilmiştir (Argunşah ve Argunşah, 2007:82- 83). Gagauzlara özel bir alfabe tesis edilmesi hususu henüz gündemde yokken Mihail Çakır, 1904 yılında Gagauz dilinde yayın yapma girişiminde bulunmuştur. Bu doğrultuda daha önceki yıllarda farklı dillerde kaleme aldığı dinî içerikli eserlerini Gagauz Türkçesine çevirmekle işe başlamıştır. 1904’te yaptığı bu kitap çevirilerini hükûmet tarafından gerekli izin 1907 yılında verilmesinden dolayı ancak ileriki yıllarda yayımlayabilme imkânı bulmuştur. Çakır, izin verildiği yıl da dâhil olmak üzere Gagauz Türkçesiyle daha başka birçok kitap yazmış ve üstelik 1909 yılında bir de gazete çıkarmıştır. Bu çalışmalarını başlangıçta Rus-Kiril alfabetini, 1918 yılından itibaren ise Rumenlerin Latin kökenli alfabetini kullanarak meydana getirmiştir (Özkan, 2014:45). Mihail Çakır’ın 1957 yılından önce tabii olarak farklı alfabelerle yayımladığı bu kitaplar, Gagauz Türkçesinin konuşma dilinden yazı diline geçiş evresi için bir basamak oluşturmuştur (Özkan, 2014:46). Astrid Menz, Mihail Çakır’ın bu kitap tercümelerini Gagauzların “ilk gerçek yazılı metinleri” olarak addetmektedir (2003: 25).

Mariya Mercanka² tarafından kaleme alınan ve 2017 yılında yayımlanan Kadem Kaynaa³ romanı, modern Gagauz edebiyatının roman türü en yeni eserlerinden biridir. Roman türü Gagauz edebiyatında diğer edebî türlere göre daha geç şekillenmeye başlamış ve yavaş bir gelişim süreci yaşamıştır. Bu yüzden Kadem Kaynaa romanı en başta modern Gagauz edebiyatı, akabinde Gagauz dili ve kültürü için ayrı bir değer taşımaktadır.

² Eğitimci, müzeci ve yazar olarak tanınan Mariya Mercanka, 13 Mayıs 1951 tarihinde Gagauzya’nın Beşalma köyünde doğmuştur. İlk ve ortaöğrenimini köyünde tamamladıktan sonra tahsiline Moldova’nın Cahul şehrindeki Cahul (Kagul) Pedagoji Koleji’nde devam etmiştir. Burayı bitirmesinin ardından 1977 yılında Belts şehrindeki Aleko Russo Enstitüsü’nden mezun olmuştur. Uzun yıllar doğduğu köy okulunda öğretmenlik yapmış, bununla birlikte müdür yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Çalıştığı okulda hem ana dili Gagauzca hem de Rusça derslerine girmiştir. 2005 yılından bu yana ise Beşalma köyünde yer alan Dimitri Kara Çoban Müzesi’nde çalışmaktadır. Mariya Mercanka, özerklik yolundaki mücadelelerinde aktif olarak yer almış bir Gagauz kadınıdır. Gagauzya’nın özerk statüye sahip bir yer olması için gerek Gagauz Halkı adlı teşkilatın gerekse meclislerin yürüttüğü çalışmalarda delege olarak görev almıştır. Eserleri: Baht Nazı (2008) (şiir ve hikâye koleksiyonu), Haydin Okumaa (2013) (şiir, hikâye ve bilmecelerden oluşan bir kitap), Meneşşalar Çıvgında (2013) (hikâye), Kadem Kaynaa (2017) (roman). (Erdin, 2020: 16-17)

³ Tarihte, Sovyetler Birliği’nin 1964-1982 yıl aralığı “*Durgunluk Dönemi*” olarak adlandırılır. Romanın içindeki olaylar da Sovyetler zamanının bu döneminde 1970’li yıllarda geçmektedir. Yazar; Sovyet Devleti altında yaşadıkları dönemde savaşlar, sarsıntılar ve devrimler arasında bu on sekiz yılı “*altın zaman*” olarak addetmekte ve Gagauz tarihinin en kısımetli, en aydınlık zamanları olduğunu belirtmektedir. Romanın adında yer alan “*Kadem*” sözcüğü de Gagauzcada “*mutluluk, kısmet*” anlamına gelmektedir. Bu çağda Bucak’ta yaşayan Gagauz köylülerin kolhoz sistemi içindeki yaşamı romanın genel temasını oluşturmaktadır. Romanın şahıs kadrosu oldukça kalabalıktır. Romanda, Andrey Konstantinoviç Mercan ile Kristina İvanovna adında biri erkek diğeri kadın olmak üzere iki başkahraman bulunmaktadır. Romanda temel olay on altı yaşındayken köyünden ayrılarak eğitim amacıyla kasabaya giden Kristina’nın bir zaman sonra öğretmen olarak tekrar köyüne geri dönmesiyle başlar. Eserde öne çıkan mevzu Almalık köyündeki anaokulu inşaatıdır ve olaylar genellikle bu mevzu etrafında gelişir. Romanda Gagauz halkının birçok yortusundan ve âdetlerinden bahsedilir. Yazarın, olayların akışı içerisine Gagauz kültürüne dair pek çok bilgiyi ustalıkla yerleştirdiği görülür. Kadem Kaynaa 324 sayfalık bir roman olup, 128 bölümden meydana gelmektedir. Yani roman içerisinde 128 başlık bulunmaktadır. Romanın başından sonuna kadar her bölümde anlatılan olaylar birbiriyle ilintili olarak devam etmektedir. Yazar, okuyucunun istediği yeri rahatlıkla bulabilmesi için romanı küçük küçük parçalara ayırmış ve bir içindekiler bölümü oluşturmuştur. Ayrıca romanın sonuna bir de sözlük “laflık” eklemiştir. (Erdin, 2020: 17-20)

Derleme Sözlüğü, 1932 yılına kadar yazı diline girmemiş, ancak 1932-1960 yılları arasında Türkiye'nin türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözcüklerin yer aldığı ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 12 ciltlik bir sözlüktür.

Çalışmamızın amacı:

Ortodoks Hristiyan ve kökeni Oğuz boyuna dayanan Gagauz Türklerinin son dönem yayımlanan eserlerinde kullanılan bazı sözcüklerin, Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan ve benzerlik gösteren sözcüklerle ortaya konularak tasnif edilmesidir. Kadem Kaynaa romanında yer alan ve karşılığı Türkçe sözlükte değil ama Derleme Sözlüğünde olan sözcükler bildirinin içeriğini oluşturmaktadır.

Kullanılan yöntem:

Yakın dönem Gagauz edebiyatında yayımlanan Kadem Kaynaa romanındaki sözcükler⁴, Türkiye Türkçesi Derleme Sözlüğünde taranmış, aynı sözcüğün güncel Türkçe sözlükte yer alıp almadığı araştırılarak bir tasnif çalışması yapılmıştır.

Tasnifi yapılmış olan sözcükler listelenmiş ve Derleme Sözlüğünde kullanıldıkları iller saptanmıştır. İllerin sözcük sayılarına göre sözcük haritası oluşturulmuştur.

Derleme Sözlüğü ve Kadem Kaynaa Romanındaki Ortak Sözcükler:

Kadem Kaynaa romanı ve Türkiye Türkçesi Derleme Sözlüğünü karşılaştırdığımız bu çalışmada, 64 ilde benzer anlamda kullanılan 84 sözcük saptanmıştır. Bu 84 sözcüğün listesi aşağıda verilmiş olup içlerinden 10 tanesi açıklanarak örneklendirilmiştir.

Örnekler verilirken öncelikle sözcüğün romanda geçen (yani Gagauz Türkçesi) anlamı belirtilmiş ve metinde geçtiği cümle dipnotta gösterilmiştir. Sözcüğün, Derleme Sözlüğündeki anlamı ve kullanıldığı iller belirtilmiştir. Sözcüğün, Derleme Sözlüğünde bulunduğu sayfa numarası veya internet erişimi dipnotta gösterilmiştir.

1. **alat+la-:** “*acele etmek.*”
2. **aldangaç:** “*oyuncak.*”
3. **ayla-n-:** “*1. (bir şeyin etrafında) dönmek, dolanmak. 2. Yanıt beklemeden söze devam etmek, yanıt beklememek.*”
4. **batlak:** “*ağaçtan yapılmış küçük fıçı.*”
5. **bura:** “*buğra, hindi.*”
6. **çalmar:** “*sundurma.*”
7. **çanti:** “*kalça.*”
8. **çek+et-:** “*başlamak, başlatmak, başlatılmak.*”
9. **çoban sargısı:** “*büyük, iri taneli yağın kar*”
10. **çölmek:** “*çömlek, çanak.*”
11. **çüven:** “*kazan, tencere.*”
12. **daa:** “*orman.*”
13. **dam:** “*ahır.*”
14. **daptur+gel-:** “*birden sıçrayarak doğrulmak, ayaklanmak.*”
15. **dart-:** “*1. itmek. 2. çekmek.*”
16. **dartı:** “*başörtüsü.*”
17. **debeş-tir-:** “*tahrik etmek, kıskırtmak.*”
18. **debeş-tir-:** “*1. tahrik etmek. 2. depreştirmek, nüks etmek, azdırmak.*”

⁴ Ortak sözcüklerin tasnifinde Ceyda Erdin'in “*Mariya Mercanka'nın “Kadem Kaynaa” Adlı Romanının Söz Varlığı Bakımından İncelenmesi*” adlı yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır.

19. **diiren/ dirgen:** “*dirgen, diren, tarım alanında kullanılan çatallı bir araç.*”
20. **dire-:** “*direnmek.*”
21. **dire-ş-:** “*gayret göstermek, direnmek, ayak diremek, inat etmek.*”
22. **don:** “*pantolon.*”
23. **döşemä:** “*çörek.*”
24. **dübek:** “*dibek, havan.*”
25. **düzen:** “*dokuma tezgâhı.*”
26. **elin:** “*hayvan memesinde sütün toplandığı kısım, yelin.*”
27. **emeni:** “*yemeni, ayakkabı.*”
28. **fışkan:** “*ince dal, fışkın.*”
29. **fıta:** “*önlük.*”
30. **filcan:** “*fincan.*”
31. **furtuna:** “*fırtına.*”
32. **geç-(i)n-:** “*ölmek.*”
33. **genger:** “*kenger, kengel, eşek dikenı.*”
34. **guşteri:** “*küçük kerkentele, sürüngen.*”
35. **gücük ay:** “*küçük, kısa ay, şubat ayı.*”
36. **güçük ay:** “*küçük, kısa ay, şubat ayı.*”
37. **güven:** “*küçük yemişleri olan dikenli bir ağaççık türü.*”
38. **hodul+lan-:** “*kabadayılanmak, büyükmek, gururlanmak, kasılmak.*”
39. **ih-:** “*büyümkek, gelişmek*”
40. **ilkyaz:** “*ilkbahar.*”
41. **imik:** “*beyin.*”
42. **kabar-t-:** “*1. Kışkırtmak, tahrik etmek. 2. Gururlandırmak, birinin gururlanmasını sağlamak.*”
43. **kalaba+ol-:** “*kalabalık olmak.*”
44. **kalak:** “*burun, hayvan burnu.*”
45. **kalle:** “*pirinç, lahana ve et karışımından elde edilen bir yemek.*”
46. **karandaş:** “*kurşun kalem.*”
47. **kehle:** “*bit.*”
48. **kırma:** “*içine peynir konularak yapılan bir börek.*”
49. **kıvrat- (kıvır-t):** “*1. (ip vb. şeyleri) burmak, tamamen bükmek. 2. Ellerini müziğe göre kıvrarak oynamak, kıvrılmak.*”
50. **kirez ayı:** “*haziran ayı.*”
51. **kirez:** “*kiraz ağacı.*”
52. **kolaç:** “*kalaç, farklı şekillerde küçük ekmek, simit, çörek.*”
53. **kolan:** “*bağ, kuşak.*”
54. **koliva:** “*haşlanmış buğday.*”
55. **kop+et-:** “*koşmak, koşuya çıkmak, hızlı gitmek.*”
56. **kotlon:** “*küçük soba tarzı ocak, fırın.*”
57. **kuli:** “*tay.*”
58. **kürtün:** “*1. kar. 2. kar yığını.*”
59. **lalangi:** “*çörek çeşidi, tatlı.*”
60. **makak:** “*koltuk değneği*”
61. **maşına:** “*makine.*”

62. orak ayı: “temmuz ayı.”
63. pala: “kilim, yaygı.”
64. pat: “karyola, sedir.”
65. pin-: “1. binmek. 2. çıkmak.”
66. sar-(ı)m-a-ş-: “sarılmak, yanaşmak.”
67. sen-: “durulmak.”
68. sergen: “raf.” (ser-gen)
69. sıbidabil-: “sıpitabilmek, fırlatabilmek.”
70. sım-(a)ş-: “alışmak.”
71. suvan: “soğan.”
72. suva-ş-: “bulaşmak.”
73. şıla-: “parlamak.”
74. takaza+et-: “azarlamak, paylamak.”
75. titsi-n-: “1. korkmak. 2. tiksilmek, iğrenmek.”
76. tokat: “sokak, avlu, bahçe ya da mandıra kapısı.”
77. tükân: “dükkân.”
78. yahni: “yahni, et, et yemeği.”
79. yalab+ı-: “parlamak.”
80. yalap yalap et-: “parıldamak.”
81. yarka: “büyük piliç.”
82. yımırta: “yumurta.”
83. yolla-n-: “1. Bir yerden çıkmaya kalkışmak. 2. Bir tarafa doğru yola koyulmak, yürümek. 3. Yeşillenmek.”
84. zerdeli: “kayısı ağacının bir çeşidi olan zerdali, Akdeniz ülkelerinde üretilen, kayısıya göre meyveleri daha küçük boyutta olan bir ağaç.”

Örnekler:

1. alat+la-: “acele etmek.”⁵
Derleme sözlüğünde alatlamak (1. Acele etmek) anlamında [Denizli, Afyon, Isparta, Aydın, İzmir, Uşak, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Kütahya, Bilecik, Eskişehir, Bolu, İstanbul, Samsun, Elâzığ, Yozgat, Ankara, Konya, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ]⁶ 23 ilde kullanılır.
2. aldangaç: “oyuncak.” (aldangaç ‘oyalayıcı oyuncak’)⁷
Derleme sözlüğünde aldangaç (1. Avutacak, kandırarak, gönül alacak şey, söz) anlamında [Maraş, Muğla, Tokat]⁸ 3 ilde kullanılır.
3. çalmar: “sundurma.”⁹

⁵ KK; 11, 13, 14, 21, 35, 51, 57, 64, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 86, 90, 109, 115, 133, 135, 156, 162, 169, 187, 191, 197, 211, 212, 218, 219, 232, 235, 250, 258, 270, 279, 280, 291, 296.

⁶ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.11.2023).

⁷ KK; 67.

⁸ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.11.2023).

⁹ KK; 221.

Derleme sözlüğünde çalmar (1. Üstü açık, çalırlarla ve taşlarla çevrilmiş ağıl) anlamında [Balıkesir, İstanbul, Çanakkale, Tokat, Ordu, Giresun, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ]¹⁰ 9 ilde kullanılır.

4. darta: “başörtüsü.”¹¹

Derleme sözlüğünde darta (3. Beyaz ya da renkli başörtüsü) anlamında [Denizli, Kütahya]¹² 2 ilde kullanılır.

5. geç-(i)n-: “ölmek.”¹³

Derleme sözlüğünde (1. Ölmek.) anlamında [Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Tokat, Eskişehir, Merzifon, Amasya, Ordu, Bayburt, Gümüşhane, Artvin, Bitlis, Elâzığ, Malatya, Gaziantep, Maraş, Antakya, Hatay, Sivas, Niğde, Konya, Adana, İçel, Antalya, Muğla, Diyarbakır]¹⁴ 32 ilde kullanılır.

6. güven: “küçük yemişleri olan dikenli bir ağaçlık türü.”¹⁵

Derleme sözlüğünde güvem (1. Bir çeşit yabanî erik.) anlamında [Balıkesir, Eskişehir, İstanbul, Rize, Kars, Sivas, Edirne, Kırklareli, Isparta, Kütahya, Tokat]¹⁶ 11 ilde kullanılır.

7. kuli: “tay.”¹⁷

Derleme sözlüğünde kuli (2. sipa; 3. At ve eşek yavrusu.) anlamında [Balıkesir, Kırşehir, Kırklareli, Bursa, Afyon, Bilecik, Kocaeli,]¹⁸ 7 ilde kullanılır.

8. makak: “koltuk değneği.”¹⁹

Derleme sözlüğünde makak (5. Koltuk değneği) anlamında [Balıkesir, Bursa, Çanakkale, İstanbul, Kırklareli, Tekirdağ]²⁰ 6 ilde kullanılır.

9. pat: “karyola, sedir.”²¹

Derleme sözlüğünde pat (4. karyola, yatak, sedir) anlamında [Çanakkale, Bilecik, Tokat, Eskişehir, Kocaeli, İstanbul, Yozgat, Adana, Tekirdağ, Sivas]²² 10 ilde kullanılır.

10. sın-(a)ş-: “alışmak.”²³

Derleme sözlüğünde sınaşmak, sınışmak (1. Alışmak) anlamında [Balıkesir, Bursa, İstanbul, Bilecik, Eskişehir, Edirne, Kırklareli, Tokat]²⁴ 8 ilde kullanılır.

¹⁰ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.11.2023).

¹¹ KK; 20, 147, 154, 179, 189.

¹² TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.11.2023).

¹³ KK; 190.

¹⁴ DS; 1962.

¹⁵ KK; 163, 207, 301.

¹⁶ DS; 2128, 2168, 2240.

¹⁷ KK; 46, 120.

¹⁸ DS; 2995-2996.

¹⁹ KK; 90.

²⁰ DS; 3107.

²¹ KK; 14, 49, 121, 126, 138, 148.

²² DS; 3406.

²³ KK; 276.

²⁴ DS; 3609.

Kadem Kaynaa romanında yer alan ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlamlarıyla uyumlu 84 sözcüğün coğrafi dağılımlarına baktığımızda şöyle bir sözcük haritası karşımıza çıkmaktadır:

Haritaya baktığımızda 84 sözcük 64 ilde;

Balıkesir, **31** sözcük; Kırklareli, **28** sözcük; Çanakkale, **24** sözcük; Eskişehir, **23** sözcük; Bursa ve Edirne **22** sözcük; Denizli, Isparta, Niğde **20** sözcük; İzmir **19** sözcük; Afyon, Ankara, Tekirdağ, Muğla, Ordu ve Sivas **18** sözcük; Bolu **17** sözcük; İstanbul, Konya ve Giresun **16** sözcük; Manisa, Kütahya, Artvin ve Samsun **15** sözcük; Tokat, Kastamonu **14** sözcük; Kocaeli, Uşak ve Bilecik **13** sözcük; Yozgat, Maraş, Rize, Çorum ve Burdur **12** sözcük; Adana ve Zonguldak **11** sözcük; Kırşehir, Kars, Mersin ve Amasya **10** sözcük; Sinop, Elazığ ve Kayseri **9** sözcük; Malatya **8** sözcük; Aydın, Trabzon, Erzurum ve Erzincan **7** sözcük; Gümüşhane, Hatay, Diyarbakır ve Çankırı **6** sözcük; Antalya **5** sözcük; Antep ve Nevşehir **4** sözcük; Sakarya **3** sözcük; Bitlis, Bartın, Van ve Iğdır **2** sözcük; Mardin, Muş Karabük ve Tunceli **1** sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır.

Derleme Sözlüğünde yer alan ve Güncel Türkçe Sözlüğe Derleme Sözlüğü ve aynı zamanda Derleme Sözlüğü kaynak gösterilerek Güncel Türkçe Sözlüğe alınmış olan 26 sözcük de 84sözcüğün içine dahil edilmiştir.

Sonuç

Gagauzlar, Ortodoks Hristiyan Türklerdir. Dillerinin söz varlığında Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanması Osmanlı Türkçesinin etkisiyle izah edilir. Resmi hüviyetini 1957 yılında kazanan Gagauz yazı dili, birçok sebeple yazılı ürünlerini vermekte biraz geç kalmıştır. Mariya Mercanka tarafından kaleme alınan ve 2017 yılında yayımlanan Kadem Kaynaa adlı roman, şimdilik modern Gagauz edebiyatının roman türündeki en yeni eserlerinden biridir. Bu nedenle Kadem Kaynaa romanı, çağdaş Gagauz edebiyatı açısından ayrı önem taşımaktadır.

Derleme Sözlüğü, Türkiye'nin türlü bölgelerinde halk ağızından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözcüklerin yer aldığı 12 ciltlik bir sözlüktür.

Yakın dönem Gagauz edebiyatında yayımlanan Kadem Kaynaa romanındaki sözcükler, Türkiye Türkçesi Derleme Sözlüğünde taranmış, aynı sözcüğün güncel Türkçe sözlükte yer alıp almadığı araştırılarak bir tasnif çalışması yapılmıştır. Tasnifi yapılmış olan sözcükler listelenmiş ve Derleme Sözlüğünde kullanıldıkları iller saptanmıştır. İllerin sözcük sayılarına göre sözcük haritası oluşturulmuştur.

Kadem Kaynaa romanı ve Türkiye Türkçesi Derleme Sözlüğünü karşılaştırdığımız bu çalışmada, 64 ilde benzer anlamda kullanılan 84 sözcük saptanmıştır. Tespit edilen bu sözcüklerden 10 tanesi, açıklanarak örneklendirilmiştir. Derleme Sözlüğünde yer alan ve Güncel Türkçe Sözlüğe Derleme Sözlüğü ve aynı zamanda Derleme Sözlüğü kaynak gösterilerek Güncel Türkçe Sözlüğe alınmış olan 26 sözcük de 84 sözcüğün içine dahil edilmiştir.

Gagauzların, Türkiye’de halk ağzında bugün az kullanılan veya kullanımdan düşmüş olan Türkçe arkaik kelimeleri, çağdaş Gagauz edebiyatında bugün hala kullanıyor olmaları oldukça dikkat çekicidir. Bu kullanımlar, Gagauzların Türk diline verdikleri değeri göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Argunşah, Mustafa. (1994). Gagauz Türklerinin Kullandığı Alfabeler, *Türk Dili*, 218-222.
- Argunşah, Mustafa-Argunşah Hülya. (2007). *Gagauz Yazıları*, Türk Ocakları Kayseri Şubesi, Kayseri.
- Bayraktar, Fatma Sibel. (2018). Türkçeden Balkan Dillerine Verilen Sözcükler ve Ağız İlişkisi, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 15, Temmuz, s. 22-32.
- Doğan Levent, Erdin Ceyda. (2021). Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller. *International Journal of Languages’ Education and Teaching* Volume 9, Issue 2, June 2021, p. 191-221.
- Erdin, Ceyda. (2022). *Mariya Mercanka’nın “Kadem Kaynaa” Adlı Romanının Söz Varlığı Bakımından İncelenmesi*, Yüksek lisans tezi, Edirne.
- Güngör Harun- Argunşah, Mustafa. (1998). *Gagauzlar (Gagauz Türklerinin etnik yapısı, nüfusu, dili, dini, folkloru hakkında bir araştırma)*, İstanbul.
- Gürgendereli, Rifat, "Yunanistan Orestiyada (Kumçiftliği) Thourio (Urlu) Köyü Gagauzlarında Deve Oyunu", *Türk Dünyasında Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Gelişmeler* (Ed. Levent Doğan, Sedef Zeyrekli Yaş, Gökhan Ilgaz), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, s. 111-116.
- Hünerli, Bülent,. (2016).Ukrayna Gagauzları Odessa Saha Çalışması Raporu, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 5 (8), 21-32.
- Hünerli, Bülent. (2019). *Mihail Çakir’in Gagauzca (Türkçe)-Rumence Sözlüğü (İnceleme-Metin)*, Paradigma Akademi, Çanakkale.
- Menz, Astrid. (2003). Slav Dillerinin Gagauzcaya Etkisi. *Bilig*, K1ş, (24), 23-44.
- Özkan, Nevzat. (2013). Ağız Alanından Yazı Diline Geçiş: Gagauz Türkçesi Örneği, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (9), Summer, 85-94.
- Sandalyeci, Selda. (2021). Gagauz Türkçesi Söz Diziminin Ölçünlü Türkiye Türkçesi Söz Dizimi ile Mukayesesi Üzerine Bir Deneme, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 15, Dönem: 2021/Güz, Sayı: 29

UDC 821.512.162-322.5

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA FELYETONLAR: GELİŞİMİ VE İŞLEVLERİ

Ahmedova Günel

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü,

Bakü / Azerbaycan

e-mail: gunel_9704@mail.ru

orcid id: 0000-0002-7552-7507

Özet

Bu yazıda matbuatta felyetonların önemi, Azerbaycan’da felyetonların gelişimi, bu türün işlevleri ve esas özellikleri araştırılmıştır.

Matbuatta yer alan eserler çeşitli edebî türlerde olabilir. Bunlardan biri de felyetonlardır. Felyetonlar komik öğelerle birlikte aynı zamanda tenkit, hiciv içeren mizâhî bir dille yazılmış eserlerdir. Sosyal ve siyasi mevzularla ilgili yazılan, sosyal yaşamda meydana gelen türlü problemleri ifşa eden felyetonlar insanları gaflet rüyasından kurtarmak, yaşanan olaylara karşı okurların gözünü açmak için yazarların yöneldiği önemli edebî türlerden biridir.

Azerbaycan matbuatında felyetonların bir edebi tür olarak meydana geldiği dönem, yani 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları gergin, çelişkili sosyal ve siyasi meselelerin olduğu bir zaman kesimidir. Bu dönemde felyeton Azerbaycan yazarlarının yöneldiği başlıca edebi türlerden biri olmuştur.

Azerbaycan felyetonlarının gelişiminde Celil Memmedkuluzade, Üzeyir Hacıbeyli, Abdürrahim bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Mirze Alekber Sabir, Ali Nazmi, Alikulu Gamküsar, Mir Celal, Samet Mensur, Yusif Vezir Çemenzeminli, Mehmetali Sıdkı gibi pek çok yazar ve şairimizlerimizin emeyi var. 20. yüzyılın başlarında basılan “Molla Nasreddin” dergisi felyetonların gelişiminde çok büyük bir yere sahiptir. Bunun yanısıra “Şeypur”, “İrşad”, “Keşkül”, “Zenbur”, “Kelniyyet” gibi dergiler de bu konuda büyük önem arz etmektedir. Bu dergilerde pek çok yazarlarımızın felyetonları, şiirleri ve makaleleri yayınlanmıştır.

Anahtar kelimeler: felyeton, hiciv, mizah, Azerbaycan edebiyatı, edebî türler

FEUILLETONS IN AZERBAIJANI LITERATURE: ITS DEVELOPMENT AND FUNCTIONS

Abstract

In this article, the importance of feuilletons in the press, the development of feuilletons in Azerbaijan, the functions and main features of this genre are investigated.

Works published in the press can be in various literary genres. One of them is feuilleton. Feuilletons are works written in a humorous language with comical elements as well as criticism and satire. The feuilletons written on social and political issues, exposing all kinds of problems in social life, are one of the important literary genres directed by writers to awake people from the dream of ignorance and open the eyes of the readers to the happenings.

The period when feuilletons appeared as a literary genre in the press of Azerbaijan, i.e. the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, is a period of tense, conflicting

social and political issues. During this period, feuilleton became one of the main literary genres that Azerbaijani writers focused on.

Many writers and poets, such as JalilMammadguluzade, Uzeyir Hajibeyli, NarimanNarimanov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Mirza Alakbar Sabir, Ali Nazmi, Aligulu Gamkusar, Mir Celal, Samad Mansur, Yusif Vezir Chemenzeminli, Mammadali Sidki, contributed to the development of Azerbaijani feuilletons. "Molla Nasreddin" magazine published at the beginning of the 20th century has a great place in the development of feuilletons. In addition, magazines such as "Sheypur", "Irshad", "Keshkül", "Zenbur", "Kelniyyet" are also very important in this regard. Feuilletons, poems and articles of many of our authors were published in these magazines.

Keywords: feuilleton, satire, humor, Azerbaijani literature, literary genres

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da meydana gelen sosyal ve siyasi olaylar gazete ve matbuata da tesir etmiştir. Bu dönemin edebiyatı sosyal konuları ele aldığından dolayı yazarlar eserlerini gazetelerde ve dergilerde çokça yayınlamışlar. Gazete ve dergilerde basılan yazılar genel kitleye daha çok hitap eder. Bu sebeple yazarlarımız da gazete ve dergilere yönelmiş, yazılarını bu mecralardan okurlarına aktarmışlar.

Bahsettiğimiz dönemde hem Azerbaycan’da, hem de Türkiyede de edebi alanda olaylar benzer şekilde seyretmiş, matbuata büyük önem verilmiş, edebiyatda yeni türler meydana gelmiş ve mizaha daha çok yer verilmiştir: “19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türk edebiyatındaki türlerin Batılı türdeşlerini yakalama isteğı, sözlü gelenekte de güçlü olan mizah gibi bazı türlerin çoğalmasını/gelişmesini kaçınılmaz kılmıştır. Özellikle de dönemin siyasal ve toplumsal yapısı tabiatıyla bu türün gelişimini beslemiştir” [2, s. 2-3].

Matbuatta yer alan eserler çeşitli edebî türlerde olabilir. Bunlardan biri de felyetonlardır. Felyetonlar komik öğelerle birlikte aynı zamanda tenkit, hiciv içeren mizahî bir dille yazılmış eserlerdir. Sosyal ve siyasi mevzularla ilgili yazılan, sosyal yaşamda meydana gelen türlü problemleri ifşa eden felyetonlar insanları gaflet rüyasından kurtarmak, yaşanan olaylara karşı okurların gözünü açmak için yazarların yöneldiğı önemli edebî türlerden biridir.

“Geniş bir sahada hayat bulan felyeton eğitimden adalete, gelenek ve göreneklerden inançlara, yoksulluktan üretime, dilden yabancılaşmaya kadar pek çok konuda görüş beyan edilen edebî türdür. Kısaca, toplumsal gelişimi olumsuz etkileyen her ne varsa felyetonun konusuna dâhil olmuştur” [6, s. 10].

“Felyeton” fransızca “yaprak, sayfa” anlamına gelen “feuille” sözcüğündendir. Felyetonlar hem matbuat, hem de edebiyat açısından oldukça değerli yazılardır. “Feuilleton ilk kez 1790’da *Encyclopédie méthodique de Panckouke*’da görülür ve genellikle matbaa kâğıdının üçte biri ebadında sekiz yapraklı küçük defter anlamında bir matbaa terimi olarak kullanılır. Kâğıt sektöründe ise sert ve kalitesiz karton kâğıt anlamındadır ancak, 1796’dan itibaren basında küçük seri broşür anlamında da kullanılmaya başlanır. 1800 yılına geldiğinde Louis François Bertin(1766-1841) idaresindeki *Journal des Débats* adlı gazete *Feuilleton du Journal des Débats* başlıklı edebî bir ek yayınlamaya başlar” [6, s. 8]. İlk zamanlarda felyeton, Fransız gazetelerinde sayfaların alt kısmında yer alan komik, eğlendirici yazılardı. Daha sonra gazete sayfalarında basılan hicvî, mizahî veironik özellikler taşıyan yazılar felyeton türünün örnekleri olarak görülmeye başladı.

Felyetonların hem nesirle (düzyazı), hem de nazımla yazılan örnekleri mevcuttur. Bu yazılarda tahkiyeden başka dialog ve monologlar da kullanılır.

Felyeton toplumun sosyal ve politik konularını öne çıkarmak için yaygın olarak kullanılan türlerden biridir. Mizah, hiciv, eleştirel yaklaşım, genelleme, ironi, gerçeklere dayanma, toplumdaki kusurların ortaya çıkarılması bu türün başlıca özellikleridir.

Gerçek olayların ön planda olduğu felyetonlar yazardan büyük bir ustalık talep eder. Çünkü bu yazılar kısa, ama anlamlı olmak zorundadır. Aynı zamanda tenkit, hiciv bu yazılarda yer verilen önemli unsurlardandır. Yazarlar olaylardan, problemlerden bahsederken aynı zamanda burada ironiden de yararlanırlar. İroni, ifşa, gerçek olayların göz önüne serilmesi, okurların aydınlanmasına çalışılması ve onları bir nebze de olsa olaylara karşı ayıltmak gibi pek çok özelliğe sahiptir.

Felyetonlar mizâhî yanı ile dikkat çeker. Medyada mizâhî yazılar okurların ilgisini daha çok cezbeder. Çünkü bir olayın komik bir şekilde anlatılması aslında okurlar için olayı daha okunaklı hale getirir. Gergin sosyal-siyâsî durumlarla ilgili bir makale okumaktansa bu olaylardan bahseden komik-mizâhî yazıları okumak daha kolay ve ilgiçekicidir. Genel kitle için bu tür yazılar daha okunaklıdır. Sosyal-siyâsî olayların mizahî yönden ele alınması konuya ilgi çekmek için yazarların kullandığı bir yoldur. Burada medyanın büyük önemi vardır. Okurlar gazete, dergi gibi mecralardan günlük olaylara değinen komik-satirik yazıları okurlar. Yazarlar da bu yüzden genellikle bu tarz yazılarının gazete ve dergilerde basılmasına önem verirler.

Felyetonlar için ironi ve hiciv büyük önem arz etmektedir. Bu yazılarda ifşaya da yer verilmektedir. Felyetonistler tüm bunları kullanarak benzersiz bir eser meydana getirirler. Bu eserlerde dönemin problemleri, sosyal ve siyasi sorunları ele alınır ve gerçek olaylar yazarın gözünden okurların beğenisine sunulur. Sıklıkla komik öğeler barındıran felyetonlar hayatta mevcut olan ciddi problemleri göstererek onların çözülmesi yolunda insanları teşvik eder. Olayların kötü yanlarının gösterilmesi bu açıdan oldukça önemlidir. Çünkü bu eserler okurların aslında her gün karşılaştıkları ama pek de önem vermedikleri sorunları dile getirir.

Konu felyeton olunca mizahtan bahsetmemek olmaz. Mizah gülüştür. Olaylara gülebilmek aslında bazen onların acı vericiliğini azaltır, bazen onları daha kolay çözmemize yardımcı olur, bazense onların verdiği acıyı hafifletir. Ne var ki gülmek pek çok kez hoş olmayan bir şey gibi çıkar karşımıza. Ama aslında gülmek ve güldürmek de vardır hayatta. Gülmek gergin durumlara karşı duruş göstermektir. Gülmek yaşanan olaylara dikkat çekmek içindir. Gülmek yaşamda karşılaştığımız kötü olayların üstesinden gelmeye yardım eder. Gülmek yazarın olaylara bakış açısını ifade eder. Gülmek durmadan düşündürmektir. Olmaması gereken olaylara karşı yazarın tutumudur. Gergin sosyal-siyasi meselelere dikkat çekmek için yazar sarkastik gülüşten yararlanır. Bu açıdan gülmek haykırmaktır aslında. Meydana gelen kötü olaylar karşısında susmamaktır.

“Toplumsal gülme iktidarı hedef alır ve baskı ve sindirme politikalarına kahkahayla karşı koyar” [5].

“Toplumsal ilişki, mizahı, mekanik bir işlem olmaktan kurtarır, ona beşeri bir kimlik kazandırmasını bilir. ... Nitekim, halkın, bazı görüş ve isteklerini dışa vurmak için mizahi anlatım yoluna her zaman ihtiyacı vardır. Bu anlamda toplum yapısının büyük değışimler gösterdiği dönemlerde, mizahın canlı bir işleklik kazandığı görülür. ... Aslında toplumun hangi alanında yoğun bir mizah salgını göze çarpıyorsa, o kesimde toplumun bir değışme içinde bulunduğu söylenebilecektir [4 , s. 29].

Mizah toplumun aynasıdır: “Mizah, ait olduğu toplumun kültürel dinamikleriyle bir gelenek çerçevesinde gelişerek ilerleme kaydetmiş ve her bir dönemde içinden çıktığı toplumun adeta aynası olmuştur. Dolayısıyla onda toplumun sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik yapısını gösteren değerler mevcuttur. Bunların ortaya çıkarılmasıyla temsil edilen toplumun kimliğini görmek mümkündür”[1, s. 27].

Felyetonlar da hem dünyada, hem de Azerbaycan’da tam da böyle bir dönemde meydana gelmiştir. Değişimlerin baş kaldırdığı, siyasi ve sosyal konuların öneminin arttığı dönemlerde mizah daha çok geliştiği gibi edebî türlerde de bu gelişim göze çarpmaktadır. Hayatın getirdiği zorluklar, kargaşalar aslında bazen mizaha daha çok yönelmemize yol açar. Pek çok kez biz yazarların da buna önem verdiğini görmekteyiz. İronik ve mizâhî edebî türler de bu tip dönemlerde hem yazarlar, hem de okurlar tarafından çok büyük ilgi görmeye başlar. Çünkü gergin dönemlerde insanlar bir az gülmek ister. Hem de gülerek kötü olayları, keskin siyasi meseleleri hicv ederek olayları iyiye doğru değişmek isterler.

Profesör Tahire Memmed, bazı araştırmacıların felyeton türünün ömrünü tamamladığını belirtmesine rağmen, çağdaş metinlerin çoğunun felyetonun ömrünün sonuna geldiğini söylemek için gerekçe vermediğini belirtiyor [3, s. 14].

Azerbaycan matbuatında felyetonların bir edebî tür olarak meydana geldiği dönem de, yani 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları da gergin, çelişkili sosyal ve siyasi meselelerin olduğu bir zaman kesimidir. Bu dönemde felyeton Azerbaycan yazarlarının yöneldiği başlıca edebî türlerden biri olmuştur.

Azerbaycan felyetonlarının gelişiminde Celil Memmedkuluzade, Üzeyir Hacıbeyli, Abdürrahim bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Mirze Elekber Sabir, Eli Nezmi, Alikulu Gamküsar, Mir Celal, Samet Mensur, Yusif Vezir Çemenzeminli, Mehmetali Sıdkı gibi pek çok yazar ve şairimizlerimizin emeyi var. 20. yüzyılın başlarında basılan “Molla Nasreddin” dergisi felyetonların gelişiminde çok büyük bir yere sahiptir. Bunun yanısıra “Şeypur”, “İrşad”, “Keşköl”, “Zenbur”, “Kelniyyet” gibi dergiler de bu konuda büyük önem arz etmektedir. Bu dergilerde pek çok yazarlarımızın felyetonları, şiirleri ve makaleleri yayınlanmıştır.

Felyetonlar mizâhî yanı ile dikkat çeker. Medyada mizâhî yazılar okurların ilgisini daha çok cezbeder. Çünkü bir olayın komik bir şekilde anlatılması aslında okurlar için olayı daha okunaklı hale getirir. Gergin sosyal-siyasi durumla ilgili bir makale okumaktansa bu olaylardan bahseden komik-mizâhî yazıları okumak daha kolay ve ilgiçekicidir. Genel kitle için bu tür yazılar daha önemlidir. Sosyal-siyasi olayların mizahi yönden ele alınması konuya ilgi çekmek için yazarların kullandığı bir yoldur. Burada medyanın büyük önemi vardır. Okurlar gazete, dergi gibi mecralardan günlük olaylara değinen komik-satirik yazıları okurlar. Yazarlar da bu yüzden genellikle bu tarz yazılarının gazete ve dergilerde basılmasına önem verirler.

Azerbaycan matbuatında felyetonların bir edebî tür olarak meydana geldiği dönem, yani 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları gergin, çelişkili sosyal ve siyasi meselelerin olduğu bir zaman kesimidir. Bu dönemde felyeton Azerbaycan yazarlarının yöneldiği başlıca edebî türlerden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Alay, O. Mizah kavramı ve mizahın tarihsel süreci. *Türk dili dergisi*, 2019, sayı 808, s. 22-30
2. İnan, R. Osmanlıca mizah süreli yayınlarında mizahın kodları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, sayı 22, s. 1-33

3. Memmed, T. Üzeyir Hacıbeylinin küçük hecmli dramlarında forma ve mezmun, janr problemi. The VIII International Scientific Symposium Dedicated to the 135th Anniversary of Uzeyir Hajibeyli “The Role of Personality in History”, Kars, 2020, s. 11-14
4. Öngören, F. *Türk mizahı ve hicvi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998
5. Şentürk, M.U. Mizah ne işe yarar – <https://www.evrensel.net/haber/52921/mizah-ne-ise-yarar>
6. Uygur, E. *Molla Nasreddin* dergisinde felyetonlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 3, sayı 3, 2006, s. 7-21

УДК 929Дмитриев:811.512.1

ВКЛАД Н.К.ДМИТРИЕВА В РАЗВИТИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ ТЮРКОЛОГИИ

Душкова Наталья

Магистр, университетский ассистент

КГУ, Комрат, РМ

e-mail: natadushkova@mail.ru

orcid id: 0000-0002-0534-0659

Abstract: The article reveals the contribution of the outstanding grammarian Dmitriev N.K., the creator of the current Turkic languages grammatical systems description model, to the development of Turkology. Dmitriev N.K. was not only a brilliant connoisseur of many Turkic languages, but also of their literature, folklore, ethnography and history. Dmitriev N.K. worked all his life on Turkic peoples' comparative grammar, which he built in terms of comparative-historical study of the Middle Ages leading Turkic languages and the modern languages. Dmitriev N.K. was a convinced supporter for the theory of genetic unity of Turkic languages. Dmitriev N.K. received a comprehensive education in both classical and modern languages, which contributed to his becoming one of the leading linguists of the country. N.K. Dmitriev's efforts created the Kumyk, Bashkir, Turkmen, Azerbaijani and Chuvash branches of Turkic linguistics as independent centres in the periphery.

Key words and phrases: Turkologist, linguistics, oriental studies, grammar, research, lexicology, phonetics, linguist

28.08.2023 исполнилось 125 лет со дня рождения замечательного русского тюрколога Николая Константиновича Дмитриева – выдающегося грамматиста, создателя ныне действующей модели описания грамматических систем тюркских языков, создателя одной из лучших тюркологических научных школ. Н.К. Дмитриев не только блестящий знаток многих тюркских языков, но и их литературы, фольклора, этнографии и истории. По одним архивным материалам Н.К. предстает как "автор многочисленных исследований, посвященных вопросам грамматики современных турецких [т.е. тюркских] языков — башкирского, татарского, кумыкского, турецкого, азербайджанского, гагаузского и др. Труды Н. К. в области некоторых языков составляют основной научный фонд в исследовании этих языков" [21].

Отец Николая Константиновича по делам службы бывал в Средней Азии, Турции, Египте. Рассказы отца о восточных странах и живущих там людях, способствовали пробуждению

у Николая Константиновича большого интереса к Востоку, который впоследствии привел его к научным занятиям восточными проблемами, и востоковедение стало его профессией. Николай Константинович, повинуясь внутреннему чувству влечения к Востоку, поступил в 1918 г. в Лазаревский институт восточных языков (с 1921 г. Московский институт востоковедения). Охват дисциплин, которыми занимался Николай Константинович, просто поразителен. Он поступил сразу на три разряда: турецкий, арабский и персидский, посещая занятия крупнейших ученых того времени. Но этого, казалось, было мало: будущий ученый изучал еще пехлевийский и сирийский языки, а из тюркских азербайджанский, башкирский и казахский. В студенческие же годы начались первые опыты Н. К. Дмитриева в области славистики и затем тюркологии (первоначального турецкого языка) под руководством его учителя, крупнейшего советского востоковеда и тюрколога академика В. А. Гордлевского. Уже в первых своих печатных работах Н. К. Дмитриев выступает в качестве вполне зрелого и широко эрудированного тюрколога.

В 1922 г. Николай Константинович успешно окончил Московский институт востоковедения с твердым желанием посвятить свои силы только тюркологии. Еще до того, в 1921 г., он стал младшим научным сотрудником Восточной секции Научно-исследовательского института языка и истории литературы. В этом же году Н.К. Дмитриев познакомился с крупным славистом А.М. Селищевым, который предложил ему заняться славяно-тюркскими языковыми отношениями, в частности, славянскими материалами, интересными для истории тюркских языков.

В 1925 г. Н.К. Дмитриев подготовил и защитил кандидатскую диссертацию "Элементы турецкого языка в сербском фольклоре". Тогда же он получил приглашение от академика А.Н. Самойловича и начал работать в Ленинградском институте живых восточных языков. Там он состоял сначала в должности доцента, с 1929 г. в должности профессора и с 1930 г. до закрытия института в 1938 г. - в должности заведующего кафедрой турецкого языка. В 1926 г. Н.К. Дмитриев начал чтение лекций по тюркским языкам на факультете языкознания и материальной культуры Ленинградского государственного университета. Когда в 1944 г. в Ленинградском университете был организован Восточный факультет, а на нем кафедра тюркской филологии, Н.К. Дмитриев возглавил ее и руководил ею до января 1948 г. Здесь он создал и читал ряд курсов по тюркскому языкознанию: введение в тюркологию; сравнительную грамматику тюркских языков; историю турецкого языка; курсы по турецкой и туркменской диалектологии; ряд общих курсов по турецкому, туркменскому, крымско-татарскому языкам и специальных курсов по турецкому, азербайджанскому и балкарскому языкам, а также курс по фольклору тюркских народов и ряд других тюркологических курсов, которые до него никем не читались. Кроме того, для аспирантов он читал повышенные курсы по турецкому, кумыкскому, балкарскому, азербайджанскому языкам, по сопоставительной грамматике русского и турецкого языков, по тюркской палеогеографии. В Институте живых восточных языков, кроме основных курсов по турецкому языку и фольклору, Дмитриев читал также специальный аспирантский курс "История изучения турецкого языка". Одновременно он работал научным сотрудником 1-го разряда Азиатского музея АН СССР (позднее Институт востоковедения), где занимался разбором периодических изданий на тюркских языках.

Помимо обучения в вузах студентов-тюркологов, Н.К. Дмитриев много сил отдавал повышению квалификации учителей из среды тюркоязычных народов. В 1932 г. он читал в

Москве цикл лекций на курсах повышения квалификации тюрко-татарских учителей; с 1934 по 1937 гг. руководил балкарским, башкирским, казахским, крымско-татарским, кумыкским и туркменским отделениями ленинградских и московских курсов редакторов-переводчиков и преподавал там соответствующие тюркские языки.

Николай Константинович всю свою жизнь работал над сравнительной грамматикой тюркских народов, которая строилась им в плане сравнительно-исторического изучения ведущих тюркских языков средневековья и языков нового времени. В основу этого построения была положена история возникновения и развития основных категорий, присущих тюркским языкам: до этого времени так широко этот вопрос не ставился учеными ни в нашей стране, ни за рубежом. Являясь противником кабинетной системы в работе, Николай Константинович много времени проводил в поездках по национальным республикам, где изучал живую речь, диалекты и фольклор отдельных тюркских народов.

Н. К. Дмитриев был убежденным сторонником теории генетического единства тюркских языков. Став на эту точку зрения еще на заре своей исследовательской деятельности, он неизменно отстаивал ее словом и делом, ни разу не изменив ей. Тщательно и скрупулезно отмечая с присущим ему чутьем и острой наблюдательностью своеобразные черты исследуемого конкретного языка, он вместе с тем не уклонялся от поставленной им перед собой обще тюркологической задачи: вскрывать в каждом тюркском языке типичные черты и свойства, характеризующие генетическое и структурное единство тюркских языков. Отсюда обращение к сравнительному и сравнительно-историческому методам, как основным приемам изучения строя тюркских языков; отсюда же синтетический подход к проблемам тюркологии, которым и следует объяснить большое внутреннее единство его тематически разнообразных исследований, посвященных языкам тюркской группы [21].

Большое внимание уделил Н. К. Дмитриев актуальным проблемам синтаксиса тюркских языков, из числа которых в первую очередь должна быть названа проблема придаточного предложения. Занимаясь изучением этой проблемы, Н. К. Дмитриев высказал целый ряд совершенно новых и оригинальных положений. Новым и принципиально важным из области синтаксических наблюдений Н. К. Дмитриева были установленные им соотносительность порядка слов в тюркском предложении, членение предложения с этой точки зрения на комплексы, грамматическая и стилистическая функции порядка слов [9].

Значителен вклад, внесенный Н. К. Дмитриевым в вопросы фонетики тюркских языков. Весьма важным явилось положение Н. К. Дмитриева о фонетической изменчивости корня в тюркских языках, выдвинутое им в качестве поправки к известному тезису старой тюркологии, согласно которому корень в языках тюркской группы является величиной неизменной [6].

Крупное место в трудах Н. К. Дмитриева занимают вопросы лексикологии. Новое в исследованиях Н. К. Дмитриева, относящихся к проблеме тюркских заимствований в славянских языках и в первую очередь в русском, заключается в выяснении времени, условий и путей проникновения этих заимствований в русский и славянские языки.

Из тюркских языков южной, огузской, группы внимание Николая Константиновича с давних пор привлекали гагаузский, азербайджанский и туркменский языки. Используя как источник записи языка бессарабских гагаузов, сделанные В. А. Мошковым и помещенные в 10-м томе «Образцов народной литературы тюркских племен» В. В. Радловым [20].

Н. К. Дмитриев дал детальное описание гагаузского языка — его фонетического и грамматического строя и словарного состава, придя к решительному заключению, что гагаузский язык является «особым языком тюркской группы» [7:271].

В статье «К вопросу о словарном составе гагаузского языка.» Н.К. Дмитриев выделил «греческий пласт гагаузской лексики», в котором составленный список слов греческого происхождения включает в себя заимствованные слова, в основном, относящиеся к религии и церкви, поскольку гагаузы являются православными христианами. Тут же мы находим выделенные профессором - тюркологом «романский пласт гагаузской лексики», который составляют слова молдавско-румынского происхождения [7:272]. В «славянском слое гагаузского языка» даны старые заимствования из болгарского и русского языков. Профессор Дмитриев выявил в гагаузском языке (особенно в его синтаксисе) сильное влияние славянских языков, главным образом, болгарского и русского, так как гагаузы в течение по крайней мере семи столетий на Балканах тесно контактировали с болгарями, а после переселения в пределы России - еще и с русским населением Бессарабии, где они и учились в русских школах. Таким образом, Дмитриев положил начало изучению лексики гагаузского языка с точки зрения её происхождения. В этой же статье автор писал о том, что гагаузы лелеют мечту об оформлении общенародного гагаузского языка, о гагаузской письменности и о школах на родном языке [7].

В статье «Фонетика гагаузского языка» (впервые опубликована в 1932-33гг. в Праге на немецком языке), на основе тщательного изучения материалов, собранных В.А. Мошковым, и благодаря тому, что гагаузские тексты Мошковым были записаны в фонетической транскрипции, с учетом всех тонкостей гагаузского произношения, Дмитриев смог дать детальное описание фонетики гагаузского языка в сравнении с фонетическими явлениями турецкого, азербайджанского и туркменского языков. Он, прежде всего, выделил звук «ä», а также долгие гласные в словах арабского и персидского происхождения. Его статья «Долгие гласные в гагаузском языке» посвящена анализу вторичных долгих гласных, которые образовались путем стяжения. Им было убедительно доказано, что гагаузские долгие гласные имеют фонематическое значение (т.е. являются самостоятельными фонемами). Судя по орхонским и енисейским письменным памятникам VII в., эти фонемы существовали в языках древнетюркских племён [10].

В статье «Гагаузские этюды» тюрколог сделал очень важный вывод: «Гагаузский язык, в основном принадлежащий к языкам тюркской системы, испытал, однако, столь значительное влияние славянских и румынского языков, что, к моменту наблюдений В.А. Мошкова, не только фонетика и словарь, но и особенно синтаксис довольно далеко отошли от обычного строя тюркских языков с их обусловленным порядком слов, специфической структурой сложного предложения и т.д.». Он определил, что народно-гагаузский язык относится к юго-западной графике тюркских языков и стоит ближе всего к турецким диалектам северо-восточной Болгарии, откуда предки гагаузов переселились в Южную Бессарабию в конце 18-го – начале 19-го века [11:251-252].

Н.К. Дмитриев получил всестороннее образование как по классическим, так и современным языкам, что способствовало ему стать одним из ведущих лингвистов страны. Надо отметить большой исследовательский талант, настойчивость и поразительную разносторонность, характерную этому великому ученому. Приход именно такого ученого в башкирское языкознание обусловил дальнейший прорыв в изучении башкирского языка, до Н.К.

Дмитриева он был практически обделен вниманием известных тюркологов XVIII–XIX вв. В результате, именно, по башкирскому языку была создана одна из первых академических грамматик, ставшая образцом для разработки научных грамматик большинства языков Советского Союза. По ее образцу и подобию позднее были созданы новые грамматики тюркских языков. Безусловно, сегодняшнее башкирское языкознание считается одним из продвинутых благодаря тому, что Н.К. Дмитриев, во-первых, дал программу для его развития, во-вторых, подготовил кадры, в-третьих, лично написал главную книгу башкирского языка – грамматику [14].

Занятия башкирским языком начались у Н. К. Дмитриева еще на студенческой скамье и без перерыва продолжались до самой смерти ученого. Башкирскому языку посвятил Н. К. Дмитриев большую часть своих исследований и лучшее из них—«Граматику башкирского языка», вместе с другими его фундаментальными трудами ставшую настольной книгой советского тюрколога. Первым опытом в своих занятиях Н. К. Дмитриев не оставил без внимания, кажется, ни одного участка башкирского языкознания.

В 1928 г. появилась статья Н.К. Дмитриева «К вопросу об изучении башкирского языка», [13] которая стала программой для дальнейшего развития лингвистической науки Башкортостана. Ученый впервые поставил вопрос о трех китах, опираясь на которые должна развиваться башкирская лингвистика. По его мнению, поскольку башкирский является одним из тюркских языков, необходимо определить его место в системе тюркских языков: «Приступая к начальному изучению башкирского языка, не следует забывать о том, что этот язык входит в большую семью тюркских языков. Поэтому одновременно с изучением самого башкирского языка необходимо будет определить его отношение к другим, близким ему языкам, а также проследить историю изменения его форм» [13:18]. Во-вторых, Н.К. Дмитриев подчеркивает необходимость изучения башкирского языка, как любого другого, не только в статике, но и в динамике: «Башкирский язык, как и все другие языки, представляет собой своего рода «организм», который живет и изменяется, старые формы в нем отмирают, новые нарождаются. Через два-три года запечатленная нами картина языка, наша описательная грамматика по мере более глубокого исследования материала уже полностью не будет совпадать с новым отображением языка» [13:20]. Третьим китом в изучении башкирского языка, по мнению Н.К. Дмитриева, являются его диалекты и говоры: «...поскольку живой язык состоит из различных диалектов или наречий, работу следует начинать с изучения этих последних» [13:20].

Кроме «Граматики башкирского языка», ставшей крупным и весьма значительным явлением в развитии советской тюркологии, Н.К. Дмитриев принял активное участие в составлении первого объемного «Русско-башкирского словаря» (свыше 40 тысяч слов). Огромный вклад в обогащение башкирского словарного материала, использованного в дальнейшем при создании «Граматики башкирского языка» и «Русско-башкирского словаря», внесли материалы научных экспедиций 1928 и 1929 годов в Башкирии, которыми руководил Н.К. Дмитриев.

К числу таких же монументальных лексикографических трудов советской тюркологии принадлежит также «Русско-чувашский словарь», вышедший под редакцией Н. К. Дмитриева и вобравший в себя богатства словарного состава современного чувашского литературного языка.

Имя Н.К. Дмитриева большими буквами вписано в историю кумыкского языкознания. Изданная им в 1940 году "Грамматика кумыкского языка" до сих пор остается единственной научной грамматикой кумыкского языка.

Монография не утратила своей значимости и сегодня, служа настольной книгой для кумыкских языковедов. Все исследователи кумыкского языка проходили через эту работу. В разделе "Общие сведения о диалектах кумыкского языка" данного издания исследователь дает классификацию диалектов кумыкского языка и их краткий обзор. Это было первое научное исследование диалектов кумыкского языка, хотя главной целью исследователя, как он сам подчеркивает, было не глубокое изучение диалектов, а написание грамматики кумыкского языка [15].

Весьма значителен также вклад, сделанный Н. К. Дмитриевым в научное описание языков, имеющих весьма продолжительную историю своего изучения. К числу их относится турецкий, которому Н. К. Дмитриев посвятил много исследований фонетического, грамматического и лексикологического характера. В последние годы начали выходить в свет исследования Н. К. Дмитриева, посвященные русско-тюркским языковым сопоставлениям и имевшие своей ближайшей целью задачи чисто методического характера. Фактически русско-тюркские сопоставления начались много раньше, едва ли не с первых исследований ученого, в которых он при помощи этого приема вводил своего читателя в мир иных языковых представлений. В 1939 г. вышел в свет очерк Н.К.Дмитриев «Строй турецкого языка». В нем кратко представлены фонетико-грамматический строй и важнейшие сведения по лексике турецкого языка [16:57]: «В результате соприкосновения турецкого языка с другими турецкий словарь представляет собой пестрый конгломерат арабизмов, фарсизмов, грецизмов, романизмов вообще и галлицизмов в частности» [17:12]. Вместе с тем значение брошюры выходит далеко за рамки турецкого языка, так как идеи, развитые в ней, в дальнейшем легли в основу других грамматических описаний Н. К. Дмитриева. Очерк Н.К. Дмитриева – первое русскоязычное исследование, в котором рассмотрен турецкий словарный фонд, названы основные пласты турецкой лексики и уделено некоторое внимание заимствованиям из западноевропейских языков, главным образом из французского. Труд «Строй турецкого языка» «по широте охвата материала и относящихся сюда вопросов», а также «по глубине их освещения» остается одной из лучших работ по лексике турецкого языка [18:57].

Н. К. Дмитриев был не только тюркологом-лингвистом, но также крупным знатоком тюркского фольклора. В условиях, когда многие литературные тюркские языки еще только складывались, было совершенно естественно обращение Н. К. Дмитриева к фольклору как источнику народно-разговорной речи, собирание и издание фольклорных образцов на мало изученных тюркских языках.

Большую и разностороннюю научно-исследовательскую работу Н. К. Дмитриев сочетал с кипучей деятельностью организатора научной работы, педагога и воспитателя молодых научных кадров. Н. К. Дмитриев был врагом кабинетной работы и всегда был тесно связан с культурной жизнью бурно развивающихся тюркоязычных республик и областей, живо откликаясь на нужды и запросы школы и науки на местах. Можно сказать, не боясь преувеличения, что в огромной степени усилиями Н. К. Дмитриева были созданы кумыкская, башкирская, туркменская, азербайджанская и чувашская ветви тюркского языкознания, как самостоятельные очаги научного языкознания на периферии [21].

Многие годы Н. К. Дмитриев был неизменным консультантом по самым разнообразным вопросам научного и прикладного языкознания в тюркоязычных республиках и областях. К его авторитетным советам постоянно обращались лингвистические учреждения на периферии, обращались как начинающие, так и зрелые тюркологи-лингвисты. Громадное большинство проектов новых алфавитов и орфографий для тюркских языков или же поправок к действующим сводам, вопросы терминологии и т. д. получали свою окончательную научную апробацию при неизменном участии Н. К. Дмитриева. Трудно назвать какой-либо существенный вопрос из области языковедческой практики на местах, в разрешении которого не было бы весьма заметной доли труда Н. К. Дмитриева.

Обширная и разносторонняя эрудиция, исключительная внимательность и чуткость к людям, верность и принципиальность в отношениях с товарищами по работе и науке, высокая честность и преданность своему долгу снискали Н. К. Дмитриеву искреннюю любовь и уважение в обширной семье советских тюркологов и востоковедов, ныне потерявших своего выдающегося учителя и соратника.

Н. К. Дмитриев был ярким воплощением нового типа ученого, органически связанного с практикой, в своей деятельности исходящего из запросов развития социалистической культуры многочисленных республик и областей. Таким он и останется в памяти советских востоковедов, которые навсегда сохранят светлый образ большого ученого и гражданина, мудрого учителя и чуткого друга, превыше всего ставившего в своей жизни священный долг перед Родиной и наукой.

Библиография

1. Банкова И.Д. Иноязычные лингвистические термины в гагаузском языке // Международная научно-практическая конференция «Международный опыт освоения иноязычных терминов». «Шетгилдіктерминдердігерудің халықаралықтәжірибесі» халықаралықғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (15.10.2021. on-line). Сборник статей. – Нұр-Сұлтан, 2021.
2. Банкова И.Д. К вопросу изучения терминов в гагаузском языке // Ежегодник Инст. межэтнич. исследований АН РМ. Выпуск IV. - Кишинев, 2003.
3. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Составители Г.А. Гайдаржи, Е.К. Колца, Л.А. Покровская, Б.П. Тукан. Под ред. проф. Н.А. Баскакова. – М., 1973. – 664 с.
4. Гаджиева Н. З. Тюркские языки // Языки мира: Тюркские языки / Редколлегия тома: Э.Р. Тенишев (отв. ред.), Е.А. Поцелуевский, И.В. Кормушин, А.А. Кибрик; Институт языкознания РАН. — М.: Индрик, 1997. — 544 с.
5. Гарипов Т.М. Труды Н.К. Дмитриева по башкироведению // Вопросы башкирской филологии. М.: Изд-во АН СССР, 1959. с. 12–16.
6. Дмитриев Н.К. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I Фонетика. - М. 1955
7. Дмитриев Н.К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка // Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962. – с. 271-284.
8. Дмитриев Н. К. Долгие гласные в гагаузском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, т. I. М., 1955.
9. Дмитриев Н. К. Детали простого предложения // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис. М., 1961.

10. Дмитриев Н. К. Фонетика гагаузского языка // Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962. с. 202-250.
11. Дмитриев Н. К. Гагаузские этюды // Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962. с. 251-270.
12. Дмитриев Н.К. Варваризмы в башкирском языке // Строй тюркских языков. М.: Изд-во Вост. лит-ры, 1962. с. 438–441.
13. Дмитриев Н.К. К вопросу об изучении башкирского языка / пер. Т.М. Гарипова // Вопросы башкирской филологии. М.: Изд-во АН СССР, 1959. с. 17–23.
14. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. 2-е изд. М.: Наука, 2007. 232 с.
15. Дмитриев Н.К., Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 203 с.
16. Дмитриев Н.К., Строй турецкого языка. - Ленинград: Ленингр. гос. ун-т, 1939. - 60 с.
17. Дмитриев Н.К., Турецкий язык. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 93 с.
18. Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. – Л.: Наука, 1976. – 119 с.
19. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964.
20. Радлов, В. В., Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи: [На языках подлинников] / Собраны В.В. Радловым. - Санкт-Петербург : тип. Акад. наук, 1866-1907. -12 т.
21. Севортян Э. В., Из истории развития советской тюркологии (памяти Н. К. Дмитриева), «Изв. АН СССР. Отделение литературы и языка», 1955, т. 14, в. 2.
22. Севортян Э.В. Предисловие и примечания // Дмитриев Н. К. Турецкий язык. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – с. 7, 80 – 88.

УДК 811.512.161’373

ESKİ TÜRK ANITLARININ DİLİNDE YENİ KELİMELERİN OLUŞUMUNDAKİ UNSURLAR

Ələkbərli Duyğu

Naхçıvan Dövlət Universiteti,

“Azərbaycan dili” ixtisası üzrə magistr I kurs tələbəsi

e-mail: elekberliduygu4@gmail.com

orcid id: 0009-0005-7748-3287

Özet

Dilin ana anlamsal kategorilerinden biri de kelime yaratma sürecidir. Dilin kendine has özelliklerini yansıtan ve Azerbaycan – Türk dilinin sözlük sisteminin zenginleşmesi ve gelişmesinde olağanüstü öneme sahip olan bu süreç aynı zamanda dilimizin ihtişamını, esnekliğini ve ifade gücünü kanıtlayan faktörlerden biridir. Kelime yaratmanın karakteristik bir özelliği, kelimedeki yeni bir anlam yaratılmasıdır ki, bu, aynı zamanda kelimelerin yeni koşullara göre seçilmesine ve kullanılmasına da olanak tanır. Bu nedenle kelime oluşturma süreci dil araştırmalarının en önemli alanlarından biri olarak kabul edilmektedir.

XIV-XVI. yüzyıllarda Orta Çağ Azerbaycan - Türk edebiyatında çeşitli türlerde çok değerli edebi ve sanatsal örnekler yazılmıştır. Azerbaycan – Türk edebi dilinin söz varlığının zenginleşmesi ve yazı dilinin gelişmesinde önemli bir tarihi aşama olan XIV-XVI. yüzyıllarda yazılan eserler, zengin sözcük – anlam ve gramer özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bu yazarlar arasında G. Burhaneddin, İ. Nesimi, N. Bakuvi, M. Fuzuli, A. Hidayet, Ş.İ. Hatayi gibi birçok

Azerbaycan – Türk şairlerinin “Divan”ı, Hazizi'nin “Arap Hadisi”, “Şeyh Safi Tezkireleri”, “Destani Ahmed Harami” gibi eserlerin yanısıra, 16. yüzyıla ait “Kamil-ut-tabir” gibi tercüme eserlerinin dilinin sözlük ve gramer açıdan incelemesi, milli ana dilin gelişimini ve Azerbaycan – Türk dilinde kelime oluşum sürecini takip etme fırsatı sağlamaktadır.

Bu eserlerin dilinin sözcük zenginliğı, sanat açısından sanatsal ve üslup olanaklarının genişliğı, bir bütün olarak bu yazarların yaşadığı Orta Çağ döneminin edebi – sanat dilinin anlamsal kapsamının ve tematik zenginliğinin tam bir resmini oluşturmaktadır.

Ortaçağ Türk şairlerinin eserlerinin dilini belirleyen unsurlardan biri de bu şairlerin canlı halk dilinden aldıkları kelimelere uygun ekler ekleyerek yeni anlamlı kelimeler oluşturmalarıdır, ya da konuşma dilinde yeni anlamlar kazanan sözcükleri şiirlerinde kullanarak edebi dile yeni bir söz kazandırmışlardır. Çağdaş Azerbaycan – Türk edebi dilinde olduğu gibi, klasik eserlerin dilinde de ağırlıklı olarak üç tip ekin kullanıldığını görüyoruz: yeni söz yapan ekler, sözün şeklini değışen gramer ekleri, anlam veya şekil değıştiren ekler.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türk, Orta Çağ, edebiyat, klasik, gramer, sanatsal.

Abstract

One of the main semantic categories of language is the process of creating words. This process, which reflects the unique characteristics of the language and has extraordinary importance in the enrichment and development of the lexical system of the Azerbaijani-Turkish language, is also one of the factors that proves the magnificence, flexibility and expressive power of our language. A characteristic feature of word formation is the creation of a new meaning in the word, which also allows words to be selected and used according to new conditions. For this reason, the word formation process is considered one of the most important fields of language research.

Very valuable literary and artistic examples of various genres were written in medieval Azerbaijani-Turkish literature in the XIV-XVI centuries. The works written in the XIV-XVI centuries, which were an important historical stage in the enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani-Turkish literary language and the development of the written language, attract attention with their rich vocabulary, meaning and grammatical features. Among these writers, many Azerbaijani-Turkish poets' "Divan" such as G. Burhaneddin, İ. Nesimi, N. Bakuvi, M. Fuzuli, A. Hidayet, S.İ.Hatayi, Hazizi's "Arab Hadith", "Sheikh Safi Tezkireleri", "Destani Ahmed Harami" as well as the study of the language of translation works such as "Kamil-ut-tabir" belonging to XVI century in terms of vocabulary and grammar, provides the opportunity to follow the development of the national native language and the word formation process in the Azerbaijani-Turkish language.

The lexical richness of the language of these works, the breadth of artistic and stylistic possibilities in terms of art, as a whole, form a complete picture of the semantic scope and thematic richness of the literary-artistic language of the Middle Ages in which these writers lived.

One of the factors that determine the language of the works of medieval Turkish poets is that these poets created new meaningful words by adding appropriate suffixes to the words they took from the lively folk language, or they introduced a new word to the literary language by using words that gained new meanings in the spoken language in their poems. As in the contemporary Azerbaijani-Turkish literary language, we see that three types of suffixes are mainly used in the language of classical works: suffixes that create new words, grammatical suffixes that change the form of the word, suffixes that change meaning or form.

Key words: *Azerbaijan, Turkish, Middle Ages, literature, classical, grammar, artistic.*

Giriş

Azərbaycan dili iltisacı dil qrupuna daxil olduğundan dilimizdə sözyaratma prosesi, əsasən, şakilçilər vasitəsilə həyata keçirilir. Həm müasir dövr, həm də dil tariximizə nəzər saldıqda dilin əsasını təşkil edən sözlərin şakilçilər vasitəsilə yarandığı fikri öz təsdiqini tapır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində hər tarixi dövr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amma bu dövrlər ərzində XIV-XVI əsrləri xüsusi qeyd etməliyə. Çünki anadilli ədəbiyyat təşəkkül tarixi olan bu əsrlər illərdir dilin inkişafına öz töhfəsini verir.

XIV-XVI əsr bədii əsərləri dövrün qrammatikasını leksik-semantik cəhətdən tədqiqinə imkan yaradır. Təbii ki, bu situasiyanın yaranmasında aparıcı mövqeyi dövrün şairlər və onların əsərləritutur. Bu sıralamaya İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayinin bədii irsi, həmçinin “Şeyx Səfinin təzkirələri”, “Dastani-Əhməd Hərami”, “Kəmil-üt-təbir”

(XVI əsr tərcüməsi)və s. əsərləri aid etmək olar.

Müasir ədəbi türk dilində olduğu kimi qədim abidələrin dilində də söz yaradıcılığı prosesi bir neçə formada müşahidə olunur:

1. Leksik yolla
2. Morfoloji yolla
3. Sintaktik yolla

XIV-XVI əsr mütəfəkkirlərinin dilindəki şakilçilərin bir qisminə nəzər yetirək. Dahi Azərbaycan şairi Nəsiminin “Divan”ına nəzər yetirdikdə onun da dilin leksik-semantik sistemindən istifadə edərək dilin zənginləşməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn;

*Hər kim səni deməzsə rəhman sifətli həqsən,
İtirmiş ol qaragün həqq ilə həqşünası.*

(İ.Nəsimi, 2004: s. 83)

Nəsimi əsərlərinin dilində yeni söz yaradıcılığı prosesində aktiv müşahidə olunan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şakilçilərin orta əsr şairlərinin dilində eyni şəkildə aktiv olduğunu görürük:

- ır⁴(isimdən sifət düzəldən leksik şakilçi)

*Şol gül üzrə dağılan ənbər sifətli sünbülə,
Ənbərin reyhan, əcəb, ya mişki-tər dərsəm, nola?*

(İ.Nəsimi, 2004: s.14)

İtirmək – ır⁴(həm feil düzəldən leksik şakilçi, həm də zaman şakilçisi funksiyasında işlənir. Burada feildən feil düzəldən leksik şakilçi)

*Nari-qəmində bağırumı büryan bişirmişəm,
Bildim yəqin ki, nərgisi-məstin dilər kəbab.*

(İ.Nəsimi, 2004: s. 25)

Həqşünas – şünas(adlardan isim düzəldən leksik şakilçi). Qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixində *həqq* formasında işlənən söz səsdəyişməsi hadisəsi nəticəsində ədəbi dildə *həqq* formasında işlənir.

Söz ustası, qəzəl ustası olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında işlənmiş sözdüzəldici şakilçilərə nəzər yetirək.

*Vay, yüz min vay kim, dildardən ayrılmışam,
Fitnə çeşmi sahirü xunxardən ayrılmışam,
Bülbüli-şuridəyəm, gülzardən ayrılmışam,*

*Kimsə bilməz kim, nə nisbət yardən ayrılmışam,
Bir qədi şümşadü gülrüxsardən ayrılmışam.*

(M.Füzuli, 2005: s.57)

Füzuli “Divan” ından verilmiş bənddə -dar (dildar), -xar(xunxar), -zar (gülzar) və s. qeyri məhsuldar şəkilçilərə rast gəlirik. Daha çox klassik əsərlərin dilində gördüyümüz bu şəkilçilər ədəbi dil üçün də aktualdır. Söz ustasının yaradıcılığında bu növ şəkilçilərdən kütləvi şəkildə istifadəyə rast gəlirik. Həmçinin sözdəyişdirici şəkilçilərdən -mı⁴ (nəqli keçmiş zaman), -am² (şəxs sonluğu), -dan²(çıxışlıq hal) və s. nümunə göstərmək olar.

Bəndə nəzər saldıqda Məhəmməd Füzuli emosionallıq və obrazlılıq yaratmaq məqsədilə şəkilçilərin sözlərə ahəng qanununa zidd şəkildə qoşulması halı ilə rastlaşırıq(xunxardən, gülzardən, gülrüxsardən). Bu situasiya şeirin mükəmməlliyini daha da artırır.

*Hər gəh ki, bahar qıldı arayışi-bağ,
Növmidlik urdu laləvəş bağrımə dağ,
Zira tikən üzrə tutdu bülbül məskən,
Gül bad güzərgəhində yandırdı çirağ.*

(M.Füzuli, 2005: s.64)

Füzuli yaradıcılığına aid olan rübai nümunəsinə nəzər yetirək. Rübaidə müasir dövrümüzdə işlənən şəkilçilərlə yanaşı yalnız dövr üçün aktual olan məqamlara da rast gəlirik. Sözdüzəldici şəkilçilər:

-vəş (laləvəş)- ədəbi dildə rast gəlmədiyimiz bu şəkilçi bizə kimi, tək bənzətmə qoşmalarını xatırladır. Amma klassik əsərlərin dilində köməkçi nitq hissəsi kimi deyil şəkilçi kimi işlənmişdir.

-lıq⁴ (növmidlik)- isimdən isim düzəldən leksik şəkilçi

-gah² (güzərgəh) – digər bənddə ahəng qanununa uyğun artırılmayan şəkilçinin əksinə bu bənddə ahəng qanununa uyğunlaşdırılaraq yazılmış şəkilçi ilə rastlaşırıq. -gah şəkilçisi ədəbi dildə birvariantlı şəkilçi olsa da, Füzuli yaradıcılığında bu şəkilçinin ikivariantlı olduğu faktı ilə rastlaşırıq.

-dır⁴ (yandırdı) – həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında işlənə bilər. Burada feildən feil düzəldən leksik şəkilçidir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

- dı⁴ (qıldı, tutdu, yandırdı)- şühudi keçmiş zaman şəkilçisi

- ım⁴ (bağrım) – I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi

-a²(bağrımə) – yönlük hal

-ın⁴ (güzərgəhin) –II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi

-da² (güzərgəhində) – yerlik hal şəkilçisi

Ədəbiyyatımızda XV əsrdə yaşayan və ədəbiyyata yeni bir janrın - tuyuq janrının əsasını qoyan Qazı Bürhanəddin haqqında danışmasaq olmaz. Bürhanəddin yaradıcılığı ilklərlə əhatələnmişdir və təbii ki, bu ilklərin içərisində söz yaratma prosesi də öz yerini tutmağı bacarmışdır.

*Ərmidür sərbazü zərbaz olmayan,
Alaca ördəglərə olmayan?
Yemək, içmək, gülmək, oynamax haram,
Ər günində yara dəmsaz olmayan.*

(Q. Bürhanəddin, 2005: s. 87)

-baz (sərbaz, zərbaz)- adlardan isim düzəldən leksik şəkilçi

-saz (dəmsaz)

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

-an² (olmayan) – feili sifət şəkilçisi

-maq² (yemək, içmək, gülmək, oynamax) – məsdər şəkilçisi

-r⁴- (günində) – mənsubiyyət şəkilçisi

-də² (günində) – yerlik hal şəkilçisi

“Şeyx Səfi təzkirəsi” əsərində də söz yaratma prosesinə leksik şəkilçilərin aktiv işləndiyi müşahidə olunur.

Çünki saldı aşiqi-şeyda bu sözlərgə qulaq,

Könlünün atı anın düz yolidə basdı ayaq. [4, s.73]

XIII əsr Azərbaycan türkcəsində yazılmış, dövrünün ən mükəmməl əsərlərdən sayılan “Dastani-Əhməd Hərami”- nin dili vasitəsi ilə orta əsr Azərbaycan türkcəsində söz yaradıcılığı prosesini izləmək mümkündür.

Düni günə qatıb bular çü getdi,

Beş-on gündə bular Bağdada yetdi.

Bir oda tutdular şəhrin ucunda,

İkən azadəvü qovğa yox anda.

(“Dastani-Əhməd Hərami”, 2004: s.67)

Dövrün digər klassik əsər nümunələrində olduğu kimi burada da ədəbi dillə eynilik təşkil edən sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vardır. (məsələn, düni günə, gündə, Bağdada, şəhrin ucunda (hal şəkilçisi), getdi, yetdi, tutdular (keçmiş zaman şəkilçisi), qatıb (feili bağlama şəkilçisi) və s.).

Klassik əsərlərin dili çox zəngin və çoxşaxəli olduğu üçün şəkilçilərdən istifadə də əhatəlidir. Bu səbəbdən hər şair yaradıcılığında bir nümunə gətirməklə ümumi şəkilçilər haqqında məlumat verməyə çalışdıq. Diqqət olunduqda ədəbi dildə istifadə etdiyimiz şəkilçilərin əksəriyyəti klassik əsərlərin dilində ya müəyyən sədəyişməsi ilə, ya da heç bir dəyişmə olmadan işlədilmişdir. Təbii ki XIV -XVI əsrlərdən günümüzə uzun bir zaman aralığı keçməsi şəkilçilərdə müəyyən dəyişmələrə səbəb olacaqdı. Biz bu əsərləri tədqiq etdiyimiz zaman dilin leksik-semantik sistemində baş verən dəyişiklikləri ədəbi dil ilə müqayisəli şəkildə öyrənmə imkanı əldə edirik. Bu həm dil tarixi, həm də müasir dil üçün çox əhəmiyyətlidir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Dastani-Əhməd Hərami. (2004). Bakı: “Şərq-Qərb”.
2. Qazi Bürhanəddin . (2005). “Divan”. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı.
3. Məhəmməd Füzuli. (2005). Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. İmadəddimn Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider” nəşriyyatı.
5. Səlim Cəfərov. (2007). “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı: “Şərq-Qərb”
6. Əzizxan Tanrıverdi (2017). “ Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”. Bakı: “Elm və təhsil nəşriyyatı”

UDC 811.512.165’272

ANA DİLİMİZİN KORUNMASINDA GAGAUZ DERNEKLERİMİZİN KATKISI HEM ETKİSİ

Kelioglo Vasiliy

«Ukraina gagauzlar birlii» Bütün Ukraina cümna kuruluşunun Başkanı

email: bessarab01@gmail.com

orcid id: 0009-0007-9029-3394

UNESCO araştırmalarına göre, gagauz dili kaybelen dillerin sırasına girdi. Şindiki vakıtta , yeni teknolojiya, globalizatsiya dünnyasında hem gagauz ailelerin Sovyet etkisi olduktan soram, bütün adetlerimiz hemaile kurallarımız deyişti .Bilgi edenmesi,Ana dilimizi korunması hem ilerlemesi,ana babaların düşünmelerine göre ilk sırada diilmiş.Onnarın yaşamalarında kendileri bu hedeflere pek önem vermeerler.

Gagauzların yaşayan kimisinin devletlerinde bu rolü kendi üstüne devlet aleer hem Ana dilimizi ürenmek için yardımlar yapeer,ama her keret bu yardım yeterli diil. Mesela, Ukrainada devletin parasınnan,okullar için gagauz dilinde bizim piitçilerin kiyatları hazırlaneer hem basıleer. Bundan kaare tomlarlık masalar,konferanslar, toplantılar,sempoziumnar,olimpiatlar,festivaller,Gagauz kültür günleri Ana dlimizde geçeer. Odessa bölgesinde Kurçu küünde devletin yardımınnanhem Yuriy Dimçoğlunun katkısınnan «Gagauz kültüramerkezi» açıldı .Bu Merkezin şindiki öndercinin Olga Kulaksızın güzel çalışmasınnan milletimizin artefaktlarını, adetlerimizi hem kültürümüzü korumak için çok işler yapıleer. Gagauz küülerimizindeyse Ukrainada, Türkiyede hem Moldovada Ana dilimizde basılan dergiler, gazetalar hem kiyatlar bu Merkezin yardımınnan her keret daatıleer. Odessa bölgenin 6 gagauz küülerin Bolboka, Kurçu, Dimitrovka, Kubey,Satılık Hacıhem Eski Troyanokullarında gagauz dili resmi öreniliyor. 2016 yılında «Ukrayna gagauzlar birlii» derneyn yardımınnan hem Arnaut Tudoranın katkısınnan T.G. Şevçenkonun adını taşıyan Kiev milli üniversitetindetürk bölümünde «Gagauz dili hem edebiyatı» bir zanaatı açıldı.Ama ne yazık ki buraya gagauz küülerimizden pek az üürenci geleer. Bir taraftan yabancı dilini kötü bildikleri için , öbür taraftan da patriot ruhu cıba oldukları hem perspektivayı görmedikleri için gelmeerler.

Odessada 2005 yılında bir önemni olay oldu. Küülerimizde latin grafikasına geçip geçmemesini soruş yaptıktan soram aktif olan gagauzlar,gagauz küülerin, okulların ,kultura merkezlerin öndercileri,Ukrainanın türlü türlü bölgelerinden gagauz derneklerin başları bir araya geldiler. En bitkide olumlu bir sonuç kabledildi, ani bütün Ukraina gagauzları her türlü kullanmalarında latin grafikasına geçmek hem bulundurmak karar aldılar. Ondan soram Odessa bölgesinin«Birlik» gagauz derneyi, «Ukraina gagauz birlii» derneyi hem Yuriy Dimçoğlu milletvekil yardımcının katkısınnanan 2008 yılında Ukraina Başbakanyardımcının kararıyla Ukraina gagauzları kendi dilinin kullanmasında,televideniye hem kiyat basılmasında latin alfabetesine hem grafikasına geçtiler . Bu olay Gagauz Erindeki okulların Ana dilimizin örenmesi Ukrainadaki gagauz küülerin okullarınderslerinden bir türlü oldular. Moldovada , Türkiyede hem başka türk devletlerinde çıkan kiyatlarıbizim uşaklar artık kolay kolay okuyup annayabileerler hem başka türk dillerinin ürenmesini ilerleyebileerler.Ukrainada yaşayan erli Türk milletlerin dillerini (karay,krımçak,krımtatar,gagauz,urum dillerini) örenmesinde bütün problemları çözmek için 3 yılda bir tomlarlık masalar yapılırdı.Bir kaç yıl geeri Odessada «Ukraina gagauzlar birlii»

derneen bayı başkanı Artöm Bulgar «Gagauz pazar okulunu» açtı. Orada uşaklarımız bizim adetlerimizi ,kulturamızı hem Ana dilimizi üreneerdiler . Ama cengin hem para etişmediin beterine okul kapandı. Üredicimiz Natalya Musaaşır her cumertesi Odessadan daa 200 km uzaklıkta bulunan Eski Troyan küündenderslere geleerdi. Odessa bölgenin gagauz radiosu «Gagauz dalgası» da paranın yokluun beterine kapandı. Şindi onun öndercisi Vitaliy Boşkov işsiz dureer, Bunun da beterine bizim saytıımız www.gagauz.org.ua hem bilgi bületenimiz «Haberci» de kapandılar. Sade Odessa cümna televizionunda «Ana tarafım» gagauz programası Nadejda Malenkovanın önderciliinde kaldı, ama o da küçük bütet olduu için pek sık sık küülerimize çıkameer , bütün kameraları , kullanan tehnikayı yeniledemeer.Bu işlere bakmadaan dernemizin üyelerinin Tudora Arnautun hem Olga Kulaksızın önderciliinnen bizim gagauz dilin üüredicileri, hiç bir kuruş almadaan, okullarımıza deyni gagauz dilin kiyatlarının hazırlamasına her keret katıldılar. Kurçu küün uşak başşesinde Ana dilimizi ilerletmek için bir gruba açıldı. Bu eksperimentta, para temelinde olmayınca , yavaş yavaş eridi. Ama buna bakmadaan derneemiz bitki 10 yılın içinde bizim gagauz piitçilerin, istoriklerin, yazıcıların 20 kiyatlarından zaade tiparladı.Bu işte yardımcı oldular metsenatlarımız, TİKA, YTB, Türksoy, Evropa Birliin cümna kuruluşları hem başka topluluklar. Ayrıdan isteerim söylemaa , ani Türkiye kiyatların tiparlamasından kaare , kendi parasınnan bizim ürencilerimizi , magistırlarımızı , doktorlarımızı , profesörlerimizi universitetlerinde üüredeer hem daa üüsek uura çıkareer, düzeer hem yeniledeer kultura merkezlerini, muzeyleri, bibliotekaları hem türlü türlü infrastrukuraları hem sotsial proektlerine katileer.

Ama bunnar hepsi Ana dilimizi , kökümüzü , temelimizi , gagauz milletimizin özünü korumak için pek azdır. İlkten Gagauz Erin politikası patriotik, halkını seven hem koruyan bir politika olsun laazım . Bundan soram Dünnanın her tarafından her bir gagauz kendi Vatanınnan ipi pek sıkı baalı tutar hem Gagauz Erin ilerlemesinin kendi sorumluluunu her keret duyar. Kendimizin adetlerini , kulturamızı hem Ana dilimizi üürenmek için de bir moda oluşturmaa laazım yada onnarın laazımnını,faydalını göstermaa ,propagandasını da yapmaa laazım. Biz de se Gagauz Erinde saade rus propagandasını becereerler yapmaa. Ama ondan bize fayda hiç yok, saade zarar, asimilyatsiya hem türk kardaşlarımızdan hem bir birimizden uzaklaşma oleer. Gerçek Halk Topluşa bir iki teklifim olacak. Üle bir karar alsınnar ki gagauz türkçesinde hem yabancı dillerdeVatanımızın adı Gagauz Eri geçsin. Sade ruşçada Gagauziya adı kalsın. Bundan kaare resmi bayraamız gibi maavi canavar kafalı milli bayraamız kullanılsın laazım. Bütün avtonomiyanın devlet erlerine işe girmek için 2 dili (devlet hem gagauz dilini) bilmek laazım şart olsun. Bundan kaare bütün Dünnadan gagauz cümna kuruluşlarını (benim bildiim Odessa bölgesi gagauz dernaa ‘Birlik’ , Odessa kasabası gagauz dernaa ‘Gagauzlar’,Reni dolayı gagauz dernaa ‘Kardaşlık’, Harkov bölgesi gagauz dernaa ‘Gagauz birlii’ , Kiev kasabası gagauz dernaa ‘Halk birlii’, Bütün Ukraina cümna kuruluşu ‘Ukraina gagauzlar birlii’, Moskovadaki gagauz dernaa ‘Gagauzlar birlii’, Moskovodaki gagauz dernaa ‘Gagauz iş adamnarın birlii’, Ankaradaki gagauz dernaa ‘Gagauz dernaa’, İstanbuldaki gagauz dernaa ‘Gagauz dostluk-kültür ve dayanışma derneği’, Bulgariya (Varna) gagauz dernaa ‘Bulgariya gagauzlar birlii’, Kişinövdaki gagauz dernaa ‘Gagauz diasporası’, Kişinövdaki gagauz dernaa ‘Gagauzluk’,Komrattaki gagauz dernaa ‘Miras’) soburlaştırmak hem birleştirmek için Gagauz Erin öndercileri bir milli ideyayı oluştursınnar laazım. Ne de olursaydı, başımıza bir bela gelirseydi , politika tarafından da kimleri de tutursaydıımız, GAGAUZLUMUZU hiç diil laazım unutalım her keret te bir birimize laazım olalım arka hem zoor vakıtlarda bir birimizin yanında bulunalım laazım!

Ukraina hem Moldova gagauzları evelki vakıtlarda bir paadışalıkta yaşardılar. Soram Stalin, birleşmeylim deyni , iki paya bizi böldü. Ne kadar da bizi bölsele, biz bir birimizi bölmeeriz, neçin ki biz bir MİLLETİZ! Şindiki duruma göre Ukrainaylan Moldova Evropa Birliin yolunu kaptılar. Böyle giderseydi bütün Balkan gagauzları (Gretsiya,Bulgariya,Rumuniya,Eski Yugoslaviya devletlerin gagauzları) ,Moldova hem Ukraina gagauzları Evropa Birliin çatı altında olacaklar. Bundan soram biz daa sıkı , daa derinden hem daa kaavi gagauzların arasında hem gagauz dernekerin arasında ilişkilerimizi kuvetlendireceez. Elbetki daa üüsek uurlara çıkmak için her birimiz kendilerimizin temsilcilerimizi devletlerimizin öndercilerin arasına yollaylımlaazım!

Bizim görüşümüze göre Ana dilimizi korunması için bir kaç bakışımızı size açıklamaa istedik.

Gagauz dilini genel kurtarma proektleri:

1.Uşak başşesinden 4-cü klassa kadar rumun hem gagauz dilinde çevirmedeen, oynayarak hepsi urokları üürenme proekti.

2.Gagauz küülerin, sokakların adlarını doorutma yada eniden gagauz piitçilerin,gagauz adlarına, anılmış insannarın adına diiştirme proekti. Bu proekti insanna daa kolay kabletsinner deyni var nice 3 dilde (gagauzça , rumunca hem rusça) tabelaları yapmaa. Bizde Ukrainada bu proekti yüze getirmaa TİKA kayıl olduydu.

3.Uşaklarımıza eski gagauz adlarını koymak hem insannarın laablarını doorutma proekti.

4.Milletimizin Gagauz adından Gökoguz adına geçme proekti.

5.Adetlerimizi,kulturamızı,istoriyamızı hem Ana dilimizi üürenmek için hem azdan büyük kasabalarda, bölgelerde, dolaylarda hem onlayn Pazar okullarını açmak proekti.

6.Ana dilimizde sözlük, lafetmek hem dili kendin üürenme kiyatlarının proekti (hem tiparlanmış hem de elektron variantı).

7.Universitetlerde «Gagauz dili hem literaturası» zanatında üürencileri çekmek için Ana dilimizden kaare ingiliz hem Türkiye türkçesini üürenmek proekti. Başka büyük kasabalarda bu zanaatı açmak proekti.(Mesela İzmail universitetin rektoru kayıl oldu)

8.Bütün hukuk sistemini gagauz dilin laazımına döndürmek proekti. Hem çeviriçiler, hem noterler, hem polisler hem askerler hem başkaları zorunda kalsınnar.

9.Devletlerimizde Türk milletlerin ortak derneklerini kurma proekti.

10.Kendi uşaklarımızın dooru istoriyamızı hem kökümüzü bilmeleri için hem başkaları bizi kendi tarafına çekmesinner deyne gagauzların soyacını yazma proekti. Bu işe bütün Dünyadan arhivistleri,dilcileri,arheologları,istorikleri hem başkalarını katmaa laazım. (var nice onlaynda)

11.Ana dilimizi rusçadan,bulgarcadan,rumuncadan hem başka dillerden paklamak proekti.Bu proekte dilciler folklöristlerle barabar bütün muzikayı,maaneleri,masalları,piitleri hem başka halkımızın zenginini gözden geçirsinner laazım hem bütün hepsi küülerimizi gezsinner hem eski lafları bulsunnar laazım. Ondan soram yeni sözlükler, kiyatlar hem bilim uurunda isler çıksınnar hem yapılısınnar laazım.

12. Üüsek uurda Ana dilimizde modern çizgi filmleri, istoriya filmleri hem sıradan filmler proektleri.

13. Gagauz Metropoliyasını açmak proekti.Orada PopazlarımızAna dilimizde dua etsinner laazım.

14. El zanaatçılarımızın mallarını satmak için tükannar açmak proekti.

15. Milli imeklerimizde restoranlarını açmak proekti.

16.Gagauz Erin kultura bakannın saytını açmak proekti.

Dil bir temeldir! Dil olmazsa , dil salt ev gibi Gagauz Eri gider , ama bütün gagauzlar yeriyp bu Dünyadan millet olarak silinip gideerler.

Koruyalım Ana dilimizi! Koruyalım Ruhumuzu! Yaşayalım hem yaşatalım
GAGAUZLUUMUZU!

SEKŖIYA II. İSTORIYA, KULTURA, ETNOGRAFIYA. REGIONAL ÇALIŞMALAR
SECŖIUNEA II. ISTORIE, CULTURĂ, ETNOGRAFIE. STUDII REGIONALE

УДК 291.21:39(=512.165)

QAQAUZLARIN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ŞAMANİZMİN İZLƏRİ

Yoloğlu Güllü

кандидат филологических наук, доктор исторических наук,
Национальная Академия наук Азербайджана, Институт Истории и Этнологии
e-mail: yologlugullu@gmail.com
orcid id: 0000-0002-8312-6148

TRACES OF SHAMANISM IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE GAGAUZ

Abstract: The study of elements of pre-Christian cults and traditional beliefs in the spiritual culture of the Gagauz people helps to identify connections with shamanism. Many mythical images (Khobur, Lufusnitsa, Tylysym, Rusali, Tepegez, etc.) are closely related to shamanic images.

Today, shamanism lives under the dome of the dominant religion. In shamanism, the cosmos is a three-tiered Universe, consisting of the upper, middle and lower worlds. During a trance, the shaman on his tambourine wanders through this three-tiered Universe, learns, gains strength, diagnoses and treats the sick, studies other worlds, meets people, animals, and the spirits that inhabit them. Many myths, in particular cosmogonic myths, are the results of “shamanic journeys”.

The spirits of ancestors associated with the “cult of the dead” were especially revered. But not all souls of the dead are good. One of which is a ghou, a vampire, a dead man, emerging from the grave and harming the living. The Azerbaijanis call them “Khortdan”, the Gagauz “obir”, etc.

Key words: Gagauz, shamanism, obir, Aldachy, dragayka, fairy tale, bear, spiritual culture

Məlumdur ki, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türk xalqlarının mərasim və adət-ənənələrinin müqayisəli öyrənilməsi etnologiya elminin geniş araşdırmalar tələb edən problemlərindən biridir. Milli özünəqayıdış, özünüdərk prosesi gücləndikcə, xalqlar arasındakı əlaqələr yeni keyfiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar eyni etnik qrupa daxil olan xalqlar arasında daha çox rast gəlinən təbii bənzərliyin, eyniliyin, müəyyən subyektiv və obyektiv səbəblərdən yaranan fərqliliklərin araşdırılması zamanı tarixi-etnoqrafik tədqiqatlara üstünlük verirlər. Tarixi-etnoqrafik tədqiqatların obyektini kimi xalq mədəniyyətinin ayrı-ayrı komponentləri, özəlliklə də maddi və mənəvi tərəflər əsas götürülür. Etnoqrafiyanın ayrılmaz sahələrindən biri olan mənəvi mədəniyyət tədqiq olunan xalqın dini təsəvvürlərini, dünya görüşlərini, inam və etiqadlarını araşdırmağa əsas verir. Bu inanların bir çoxu hazırda mövcud olan dinlərə qədərki inanclarla bağlıdır. Təbii ki, nə xristianlıq, nə də İslam qədim, yerli inanları tamamilə məhv edə bilməmişdir və bu gün

“şamanizm” termini altında birləşdirdiyimiz bu inanaclar İslam, eləcə də xristianlıq pərdəsi altında yaşayırlar.

Günümüzdə şamanizmin aramızda yaşayan izlərindən biri Günəşin Yerdəki rəmzi olan od, ocaqdır. Qədim türklər atəşpərəstlərdən fərqli olaraq odun praktik əhəmiyyətini önə çəkmiş, onun paklaşdırıcı, saflaşdırıcı, sağaldıcı, gələcəkdən xəbər verə bilmə gücünə sahib olduğuna inanmışlar. Bu inamın izləri zaman-zaman onların həyatının bir çox sahələrində özünü göstərmişdir. Məsələn, qaqauz türklərində elçiliklə bağlı adətlərdən birinə görə, elçi qız evinə daxil olarkən maşanı götürüb ocağın közünü qarışdırır və yaxud eləcə ocağa, sobaya toxunur. Tədqiqatçılar S.Kuroqlo və A.Afanasyev bunu elçiliyin ocağın, sobanın istisi kimi canlı, isti, uğurlu olması [2, s.41] və ya elçinin damdabacanı bu işdə yardımçı olmağa çağırması ilə bağlayırdılar [2, s.36-37].

Fikrimizcə, bu adət odun, ocağın təmizləyici, saflaşdırıcı qüvvəsinə inamla bağlıdır. Məlumdur ki, qədim türklərdə, o cümlədən də göy oğuzlarda oda, onun təmizləyici, saflaşdırıcı, paklaşdırıcı, qoruyucu qüvvəsinə inam o qədər güclü olmuşdur ki, hətta düşmən tərəfin sərkərdəsi danışıq üçün gələndə, qarşı tərəfin çadırının qabağında qalanmış tonqalın üstündən keçməli olurdu. Yalnız bundan sonra onun çadıra girməsinə izin verilirdi. İnama görə, od düşmənin ürəyindəki bütün kini, düşmənçilik hissələrini, qara qüvvələri məhv edirdi. Şamanların da müxtəlif xəstəlikləri odla müalicə etmələri, xəstəni odun üstündən keçirmələri, ocağın başına fırlanmaları, öz bədənlərindəki şər qüvvələrdən təmizləmək üçün közün üstündə ayaqyalın gəzmələri və, nəhayət, Novruz bayramı, Xederlezlə bağlı adətlər sırasında tonqal üzərindən atılma köhnə ildən cana yığılan ağıracıdan təmizlənmə, yeni ilə, yəni tonqalın o tayına sağlam, təmiz qədəm qoymaq, paklanmaq kimi rəmzi mənə daşıyır [3, s.338-339].

Odun saflaşdırıcı, təmizləyici qüvvəsinə inamla bağlı misal olaraq qaqauz və kökləri qədim türklərlə bağlı olan bolqarların məzarlıqdan dönərkən darvazanın, həyət qapısının önündə qalanmış ocağın üstündən keçərək öz həyətlərinə, evlərinə girmələrini də qeyd etmək olar. Eyni adətə xorvatlarda da rastgəlirik: məzarlıqdan qayıdan xorvatlar əllərini odun üstündə tutaraq canlarına hopmuş şər qüvvələrdən, yaman ruhlardan təmizlənilirlər [2, s.98].

Bizcə, elçinin də ocağa, sobaya (sobaya toxunmaq ocağın, odun üstündən keçmənin sonrakı transformasiyasıdır) toxunması da məhz odun, ocağın saflaşdırıcı, paklaşdırıcı, təmizləyici qüvvəsinə inamla bağlıdır. Ocağa toxunmaqla elçi bu evə saf, xoş, təmiz niyyətlə gəldiyini, əgər ürəyində qara fikir varsa, onu da ocağın təmizlədiyini, yox etdiyini göstərmək istəyir [4, s.38].

Qaqauz nağıllarında elçiyə inamsızlığın izlərini görmək və bunun səbəbi kimi mənəvi imədəniyyət nümunələrində qara fikirlə elçilik, qəsd-qərəzlik və s. kimi motivləri misal göstərmək olar. Belə nağıllardan biri olan «Tudorka» «Dastani Əhməd Hərami» ilə səsleşir. «Tudorka» nağılının əsas qəhrəmanı, əksər qaqauz mənəvi mədəniyyət nümunələrində olduğu kimi, qızıdır. Tudorka qaranlıqda onu qaçırtmağa gələn doqquz quldurdan səkkizinin başını, doqquzuncunun isə qulağını kəsir. Qulağı kəsik quldurbaşı papağını yan qoyaraq qulağının üstünü örtür, Tudorkanın atasının yanına elçiliyə gəlir, çoxlu pulla, qızilla kişinin ürəyinə yol taparaq razılıq alıb fırında yandırmaq məqsədilə qızı öz evinə aparır... Lakin quldurbaşının bacısının yardımı ilə Tudorka qaçıb canını qurtara bilir [5, s. 203-208].

Göründüyü kimi, qaqauz elçilərinin qız evinə təmiz fikirlə gəlmələrini nümayiş etdirmək üçün sobaya toxunmaları, maşa ilə közü qarışdırmaları heç də əsassız deyildir.

Şamanizmin izləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə də öz əksini tapır. Məlumdur ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminli 1911-ci ildə «Məlik Məmməd» nağılını uşaqlar üçün ayrıca kitab kimi çap

etdirmişdir. «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» (1926) adlı məqaləsində tədqiqatçı göstərir ki, «Məlik Məmməd»in fəlsəfəsində təbiətdəki ikilik, Hürmüzd və Əhrimənin qarşıdurması təsvir edilir. Buradakı alma ağacı isə «Avesta»dakı Naaraya bənzəyir [6, s.46]. Beləliklə, Y.V.Çəmənəminli «Hürmüzdün nuru təcəlli edir» deyərək «Məlik Məmməd» nağılını birbaşa zərdüştiliklə bağlayır [6, s.47]. Y.V.Çəmənəminlinin ədəbi mülahizələrindən bəhs edən K.Məmmədov yazır: «O (Y.V.Çəmənəminli) göstərir ki, «Caçı» da «Məlik Məmməd» nağılı kimi Zərdüş t fəlsəfəsindən yaranmışdır» [6, s.11].

Belə çıxır ki, görkəmli tədqiqatçı “Məlik Məmməd” nağılının Zərdüş t fəlsəfəsindən yarandığını iddia edir. Apardığımız araşdırmalar Y.V.Çəmənəminlinin bu fikrində yalnız olduğunu göstərir. Bu araşdırmalarımızda bizə qaqauz nağılı «Ayı kulaklı çocuq» və «Üç pəhləvan», xakasların «Aba xulax» («Ayı qulaq») nağılı, türkmənlərin «Div oğlu» və Kıbrıs türklərinin «Padişahın elma ağacı» nağılları yardımçı oldular. «Ayı qulaqlı çocuq» nağılını qaqauz yazıçısı N.Baboğlunun doğulduğu Tatar-Kıpçak köyündən topladığı «Üç pəhləvan» nağılının variantı kimi götürsək (bizcə, bu məhz belədir), onda oxşar süjeti nəzərə alaraq haqqında bəhs edilən nağılların hamısını bir nağılın ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorundakı (Azərbaycan, xakas, qaqauz, türkmən, Kıbrıs türkləri) variantları adlandırma bilərik. Bu nağılların hansının kök, gövdə, hansılarının onun törəməsi, budağı olduğunu söyləmək çətinidir. Bununla belə onların müqayisəli araşdırılması, aralarındakı fərqli və oxşar tərəflərin ortaya çıxarılması, yaşadıkları bölgələrdə tarixin süzgəcindən keçərkən hansı dəyişikliklərə məruz qalmalarının üzə çıxarılması bu nağılların zərdüştiliklə bağlı olmadığı, Zərdüş t fəlsəfəsindən yaranmadığını, türk mifologiyasından doğan, türkün təfəkkürünün, qədim dinindən yaranan təsəvvürlərin nəticəsi olduğunu söyləməyə əsas verir. Azərbaycan variantında kiçik qardaşın adı Məlik Məmməddir. Məmməd də Məhəmməd adının qısaldılmış, türkləşdirilmiş şəkli olduğundan çoxlarında onu İslam dini ilə bağlamaq cəhdi yarana bilər. Bu cəhdləri biz Kıbrıs türklərinin nağılında da görürük: «...Yalnız digərlerinden farklı olarak Qurani-Kerimi de almış. Ve birkaç sure okumuş». Eyni cəhdi biz türkmən nağılı «Ayı oğlu»nda da görürük. Yolda bir yaşlı qadınla rastlaşan Ayı oğlu ondan hara getdiyini soruşanda, qarı: « - Kəbəyə ziyarətə gedirdim, ancaq eşşəyimin ayağı mayıf oldu. Yoldaşlarımdan geri qaldım, - deyir...»

Qaqauzların «Ayı qulaqlı çocuq» nağılı 1959-cu ildə D. Tanasoğlu tərəfindən toplanaraq «Budjaktan seslər» kitabına [7, 139-146] daxil edilmişdir. Tatar-Kıpçak kəndində yaşayan versiya isə həmin kəndin müəllimi, sonralar tanınmış yazıçı N. Babaoğlu [5, 140-154] tərəfindən oxuculara təqdim olunmuşdur. Hər iki versiyada ayı tərəfindən oğurlanan qız mağaraya salınır. Ayı qızla evləndikdən sonra qızın oğlu olur. Oğlanın hər yeri insana, yalnız qulaqları ayı qulağına oxşayır. Oğlan böyüdükdən sonra anası ilə bərabər mağaradan çıxır və onları təqib edən ayını – atasını öldürür. Maraqlıdır ki, şərti olaraq nağılın birinci hissəsi adlandırdığımız bu hissə eynilə xakas nağılı «Aba Xulax»da da təkrar olunur. Belə bir nağılı N. F.Katanov da yazıya almışdır. Eyni süjet xəttini, qeyd etdiyimiz kimi, türkmənlərin «Ayıoğlu» nağılında da izləyirik.

Ümumiyyətlə, daha qədim nağıllarda ayı və digər heyvanların, məsələn, Çin qaynaqlarında rast gəldiyimiz qurdların qızlarla evlənmə səhnələri geniş yayılmışdır. Əski türk mifologiyası ilə sıx bağlı olan bu nağıllar təbii ki, İslamın daha dərin kök saldığı xalqların ağız ədəbiyyatından dindarlar tərəfindən süni olaraq çıxarılır və başqa epizodlarla əvəz olunur. Ayı ilə qızın izdivacından doğulan oğlan sonra özünə «dostlar» qazanır. Bu dostlar da birbaşa şamanizmlə bağlıdır. Məsələn, qaqauz nağılında Miti (Dmitri adının qaqauzlaşmış şəkli) Taş Falayan və Qurqen Kıvradanla rastlaşır, vuruşur, qalib gəlir və hər üçü dost olurlar... Burada Taş Falayan şamanizmdəki dağ yiyəsini, Qurqen Kıvradan isə meşə yiyəsini təmsil edir. Lakin Miti onları

yenir. Bu da onu göstərir ki, bu nağıllar elə bir dövrün məhsuludur ki, insan artıq təbiət yiyələrindən (dağ yiyəsi, meşə yiyəsi, su yiyəsi və s.) qorxmur, onlarla savaşıır və hətta bu savaşda uğur da qazanır. Lakin bu uğur tam insan oğluna aid deyil. Mitinin də, türkmən nağılındakı Ayı oğlu Xırsın da, Aba Xulaxın da ataları Ayıdır, güclü heyvanlardan biridir. Bu da onu göstərir ki, insanlar hələ, yəni bu nağıl yarandığı dövrdə təbiət varlıqlarının, yiyələrinin gücü qarşısında səcdədən uzaqlaşmayıblar. Belə bir vaxtda nə xristianlığın, nə də İslamın təsirindən danışmaq olmaz.

Şaman təsəvvürünə görə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yeraltı aləm yaman ruhlər, şər qüvvələrlə doludur. Onların başçısı, yəni qaranlıq dünyanın hökmdarı isə Erlik (İrlik) xandır. İnama görə, Erlik xana xidmət edən şər qüvvələr müxtəlif cildlərə girərək, qiyafə dəyişdirərək yerüstü aləmə, işıqlı dünyaya gəlir, fəlakət və bədbəxtliklər törədir, yamanlıq edir, sonra isə geri qayıdırlar, lap elə «Kiatbi-Dədə Qorqud» dastanlarının «Dəli Domrul» boyunda olduğu kimi. Örnək kimi seçdiyimiz nağıl variantlarında həmin qüvvələr div, cəhənnəm babusu, bədhəybət ixtiyar şəklində gələrək pislik edirlər. Onları geri qaytaran isə quyudur. İnama görə, qaranlıq dünyaya tək şamanlar deyil, adi insanlar da gedə bilərlər. Lakin bu insanlarda, azacıq da olsa, şamanlıq olmalıdır. Göründüyü kimi, nəzərdən keçirdiyimiz nağıl variantlarında insanlar (Məlik Məmməd, ufak qardaş) və heyvanla insanın izdivacından törəyənlər (Ayı kulaklı çocuq Miti, Aba Xulax) də qaranlıq dünyaya səfər edirlər. Şamanların dediyinə görə, əksər hallarda şər qüvvələr, hətta İrlik xanın özü də xeyirxahlıq etməyi bacarır, yaxşılığı başa düşür, ona verilən qurbanları qəbul edir. Buna misal olaraq biz «Üç pəhləvan» nağıl variantında Qurqen Kırıradanın yeraltı aləmin, qaranlıq dünyanın padşahının qızını ilandan xilas etməsi nəticəsində padşah qartalın istədiklərini – qırx çəllək suyu və qırx çəllək əti hazırlamaqda igidə yardım etməsində görürük. «Padşahın alma ağacı» nağılında da kiçik oğlan su verməsi üçün ildə bir gənc yeyən divin əlindən padşahın qızını xilas edir. Buna görə də padşah ona quşun istədiyi qırx tulum şərəb, qırx dənə də davar verir.

Qartal qədim türklərin totemləri sırasında özünəməxsus yer tutur. Təsadüfi deyil ki, qağauz qəhrəmanlarını qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxaran da məhz qartaldır. Kıbrıs türklərində o yalnız «quş» şəklində, Azərbaycan türklərində isə əfsanəvi Simurğ quşu şəklində verilir.

Beləliklə, son müqayisəmizi edək: adətən, şamanlar qurban və yalvarışlarla xəstənin sağlamlığını, ruhunu (kut) oğurlayan aldaçını, Əzraili, can alanı yola gətirmək istəyirlər. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Dəli Domrul» boyunda olduğu kimi. Ancaq bəzən şər qüvvələr, yaman ruhlər qurban və yalvarışlara baxmırlar. Bu zaman şaman öz atını (şamanın dəfi (düngürü) ona minik vasitəsinə əvəz edir) minərək yeraltı aləmə səfərə çıxır, orada həmin ruhla vuruşur, çox vaxt qalib gəlir və yenidən geri qayıdır, Məlik Məmməd, Miti, Ufak (Kiçik) oğlan və b. kimi. Nəzərə almaq lazımdır ki, şamanın səfər vaxtı mindiyi yalnız at deyil, maral, qartal, qurd və başqa heyvanlar, quşlar da ola bilər. Qaranlıq dünyadan insanları işıqlı dünyaya çıxaran qartalın (quşun) da minik vasitəsi olduğu göz önündədir.

A.Manofun yazdığına görə, qağauz kəndi olan Kestriçdə (Tsarevo) 1885-ci ilə qədər belə bir adət varmış: kənddə qərib ölərdisə, onu yuyar, təzə paltarlar geydirər, gecə kilsənin bir otağında tək buraxmışlar. Ölü tabuta qoyularkən oradakılardan biri kəmərdəki köhnə, işə yaramayan bıçaqla onun sol tərəfindən, boynunun ardından vurur, bıçağı da tabuta qoyurmuş. Tədqiqatçılar bunun qəribin heç kəsi olmadığı və gecə onun tək qaldığına görə edildiyini, sanki mərhumun təkrar öldürüldüyünü yazsalar da, bircə, bu adət yuxarıda göstərilən qədim türklərin inamına görə, ölünün dirilərək başqalarına xətər yetirə bilməməsi istəyindən irəli gəlir. Bəlkə də yanında qalacaq qohum-əqrəbası olmadığından gecə şər qüvvələrlə baş-başa qalan qərib ölünün özünü müdafiə

etməsi məqsədilə yanına bıçaq qoyulurdu. Yuxarıda cənubi Sibir türklərində mərhumun yanına sındırılmış, bu dünyada istifadəyə yararsız hala salınmış əşyaların qoyulmasından danışmışdıq. Qaqauzların qərrib ölən haqqındakı inanclarına görə, əgər ölən bıçaqla vurulmazsa, ruhu “obir”, “obur” olur, yəni xortlayır. İnama görə, xortlaq ruh kənddəki uşaqların və bütün dördəyaqlı heyvanların qanlarını içib öldürür. Qərrib ölənə tikanlı çubuqlar üstündə də gəzdirmişlər. Bunu da onun «obir» olmaması üçün edirmişlər [4, s.52].

Bütün bu inancları nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha görürük ki, artıq uzun əsrlər İslam dininin, xristianlığın, lamaizmin türklər yaşayan ərazilərdə yayılmasına baxmayaraq bu gün xalq “təmiz İslamdan”, “təmiz xristianlıqdan” çox, “mistik İslam”, “mistik öristianlığa” üstünlük verir, şamanizmlə İslamı, xristianlığı qarışdıraraq özləri üçün qane olduqları bir “din” yaradırlar. Bir çox hallarda din xadimləri xalqın iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətində qalır, müxtəlif mərasimlərdə (yağışın çağırılması, Günəşin çağırılması, «Kitab»la fala baxma və s.) xalqla birlikdə olur, heç olmasa, bu yolla da olsa, öz nüfuzlarını qorumağa çalışırlar. Nəticədə mollaın, axundun, popazın iştirakçısı olduğu, söz söylədiyi hər bir mərasim, ayin aid olduğu dininə bağlanılır. Beləcə, şamanizm türk xalqları arasında müxtəlif dinlərin pərdəsi altında yaşayır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Потапов Л.П. К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства // Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с. 3-36.
- 2.Курогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX - начале XX в. Кишинев: Штиинца, 1980, 138 с.
- 3.Yoloğlu Güllü. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). –Bakı, “Sabah”, 2018, 384 səh.
- 4.Yoloğlu Güllü. Türklerin aile merasimleri /Türkiye türkçesine aktaran A.Topalova. – Ankara, 1999, 180 s. (Türkiye).
- 5.Qaqauz folkloru /Xazırlayan N. Babaoğlu. Kişinev: Kartya Moldovenyaske, 1969, 260 s. (qaqauz dilində).
- 6.Çəmənəminli C. V. Məqalə, oçerkvəxatirələr // Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1977, 327.
- 7.Budcaktan seslar /Xazırlayan D.N.Tanasoğlu. Kişinyov: Kartya Moldovenyaske, 1959, 227 s. (qaqauz dilində).
8. Nemanzade Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.

УДК 929(=512.165):94(498)

GAGAUZLAR ROMİNİYANIN İSTORİYASINDA: BİLİMDÄ HEM KULTURADA

Bulgar Stepan

Dr., Gagauziya M. V. Maruneviç adına Bilim Araştırma
Merkezi istoriya-etnografiya Bölümü Başı,
Komrat, Respublika Moldova.
e-mail: bulg2004@mail.ru
orcid id: 0000-0002-7866-0063

Anotaşiya: Bu statyada veriler material, angısı baalı Rominiyada gagauzların istoriyasınan, angıları göstermişlär üüsek başarı devletin istoriyasında, bilimdä, kultura yaşamasında. Statyanın avtoru topladı materal, angısı yardım eder üürenmää akademiklerin, bilim doktorların, injener-konstruktorların, kultura zaametçilerin biografiyalarını. Toplamaa deyni material avtor çok kerä gitti Rominiyaya, neredä buluştuysu anılmış gagauzlarlan, çalıştı arhivlerdä hem bibliotekalarda. Üürendiynän bu temayı açıldı Rominiyada gagauzların temsilcilerin Rominiyanın istoriyasında hem açıklandı gagauzların istoriyada regional özellik yaşaması.

ANATAR LAFLAR: STEPAN BULGAR HEM ROMİNİYA GAGAUZLARI, STEPAN BULGAR GAGAUZLAR ROMİNİYADA HEM TÜRKİYEDÄ, STEPAN BULGAR GAGAUZLARIN KADERİ.

GAGAUZIANS IN THE HISTORY OF ROMANIA: FIGURES OF SCIENCE AND CULTURE

Summary: This article “Gagauzians in the history of Romania: figures of science and culture” introduces material related to the history of the Gagauzians in Romania, who had reached great heights in the history, science, and cultural life of Romania. The author of the article has collected information that helps to study biographies of academicians, doctors of science, engineers, designers, and cultural figures. For the purpose the author repeatedly carried scientific trips to Romania in order to meet prominent Gagauz people of Romania and performed research in archives and libraries. The study of the abovementioned topic revealed the outstanding role of the Gagauz representatives in the history of Romania and the regional features of their historical development.

Key words: Stepan Bulgar Gagauz of Romania, Stepan Bulgar Gagauz of Romania and Turkey, Stepan Bulgar Gagauz destinies.

Rominiyanın istoriyasında biliner gagauzların adları, angıları etiştilär üüsek uurda çalışmalarında bilinda hem kulturada. Bu insannarın arasında var bölä insannar nicä Aleksey Barladän [1, 40-41], Mariya Zlatova [1, 42-43], İoan Papazoglu [1, 67-71], Mihail Guboglu [9, 2-7], Aleksabdr Bırladänu [1, 78-79], Bulgar İrina (Selma Öztürk) [1, 82-83], Vladimir Topçu [1, 95-96], Gleb Dragan [11, 2-32], Anatol Makriş [1, 115-117], Dmitriy Topçu [3, 414-422] h. t.

Rominiya parlamentin deputatı 1918-1040-cı yıllarında Dmitriy Topçu bir gagauz üürenmiş adam, geçmiş 1917-1940-cü yıllarında politika yolunu Besarabiyada. Dmitriy Georgieviç Topçu [6; д. 49, л. 43] dumuş [4, 314] 1887-ci yılında Tomay [7; д. 247, лл. 3106-

32] küündä, Çadır-Lunga volostindä, Bender uezdında. XX-ci asirin çeketmesindä Dmitriy Topçu bitirer Sankt-Peterburg universitetin fakultetini. 1917-ci yılında olmuş “Sfatul Țeriy” Besarabiya organın deputatı, sora da romın parlamentin deputatı [5, 314]. Biliner, ani 1917-1919-cu yıllarında Dmitriy Topçu çalışmış “Tigina uezd snabjeniya upravleniyasında” [6; д. 49, л. 6]. 1918-1940-cı yıllarında olêr zoor bir dönem. Bu istoriya döneminde Besarabiya türlü halkların politika elitaları çalışardılar kendi halkların çıkarılarını korumaa. Gagauzların arasında oldu bir kişi Dmitriy Topçu, hangısı katılmıştı politika proşeslerinä Romınıyada 1918-1040-cı yıllarında. Dmitriy Topçu seçiler romın parlamentin deputatı, olêr tarım ministerin birinci yardımcısı. D.G. Topçu politikada çalıştı taa 1917-ci yılda “Sfatul Țeriy” organında nereyi o seçildiydi deputat Besarabiya kooperator syezdında [19, 15]. Sora da “Sfatul Țeriy”, kurulduydu bulgar hem gagauz frakşiyası. Toplantıda 21-ci noyabridä 1917-ci yılında. Besarabiya bulgar hem gagauz temsilcisi M.S. Stoyanov danıştı Sobraniyaya da söledi: “Büünkü gündä Besarabiya gemisi zoor durumda etilti Sfatul Țeriy portuna. Bän kısmetli olarak selamnêrım Sfatul Țeriy Tarafın Üšek Sovetini bulgar hem gagauzların adından...” [21, 110]. Toplantıya № 64, 27 mart 1918-ci yılında katıldılar Moldvan Respublikası, hem romın temsilcileri [21, 553]. Romınıya premyer-ministeri G. Margiloman [21, 553], ondan sora söz aldı besarabiyalı profesör Stere [21, 556]. Bunnara verdi cuvap deputat Misirkov “Bulgarların hem gagauzların adından deputat Misirkov söyler: "bulgar hem gagauz frakşiyası verdi bana hak açıklayım, ani ne da olursa saymêr kendisini bir maasus etkili bulgar hem gagauz Besarabiyada yaşayannarın almaa üstünä soruyu Besarabiyayı eklemää hangi bir komuşu devletä”” [21, 558-559]. Toplantıya № 64, 27 mart 1918-ci yılında oldu “birleştä Besarabiyalan Romınıya” [21, 558]. Ayırı yazılmış 13 deputatın familiyalar, hangıları yokmuşlar Sfatul Țeriy toplantısında 27 mart 1918-ci yılında var Dmitriy Topçu adı [8, 203-204]. Bölä istoriyalı bir fakt olêr, ani deputat gagauz Dmitriy Topçu vermedi kendi oyunu birleştirmää deyni Besarabiyayı Romınıyaylan. Sebepi, ani Dmitriy Topçu gelmedi toplantıya 27 mart 1918-ci yılında D.G. Topçu annadêr kendi dilekçesindä 12 aprel 1928-ci yılında, neredä ister kabletsin 50 gektar toprak 20 mart 1928-ci yılı kanonuna görä [6; д. 49, л. 280б]. Ama Kişinöv apeläşiyaya sudu red etti D.G. Topçunun davasını № 4346, 18 iyuni 1928-ci yılın kararına görä [6; д. 49, лл. 42-43].

Taa bir anılmış gagauz Guboglu Mihail Petroviç (1911-1989) Moldova Respublikanın Akademiyanın saygılı akademii, Türkiyenin türk tarih kurumun çlen-korespondenti, tanınmış istorik Romınıyada hem bütün Evropadan. Guboglu Mihail Petroviç duumuş 1911-ci yılda, 4 noyabri ayında Çadır-Lungada. Şkoladan sora Mihail Guboglu, sora girer üürenmää lişeya Benderä, bitirer lişeyi. Askerliktän sora Mihail Guboglu gider Çernovița kasabasına da girer üürenmää istoriya fakultetinä. Bırada student M.Guboglu çekeder yapmaa ilk araştırmalarını gagauzların istoriyasında. 1940-cı yılda Mihail Guboglu çalışêr asistent Franş Babinger kafedrasında Yaş universitetindä. Bu universitettä Mihail Guboglu derinnerder bilgilerini türkologiyada hem osmanistikada. Yavaş-yavaş M. Guboglu tanındı Romınıyada nicä bir bilim araştırmacı. Bundan sora Mihail Guboglu çok yıl çalıştı Nikolay Yorga adına istoriya institutunda. Bitki yıllar M. Guboglu işledi Romınıyan baş arhivisti. İşleyräk Romınıyanın devlet arhivindä M. Guboglu toplamış 200 bin istoriya bilgileri Türkiyedän, Bulgariyadan, başka devletlerdän. Mihail Guboglu çıkardı kiyatları “Osman-türk paleografiyası”, albom “Türk bilgileri katalogu”, yazdı diplom tezini temada: “Gagauzlar istoriya aynasında”. Bunnardan başka çıkardı türk-osman dokumentlerini vlah voevodaları Vlad Tepeş için hem Mihay Vitäzul için. O yazdı 150 makalledän çok, angıları tiparlandılar jurnallarda “İstoriya jurnalı”, “Dil hem literatura”, “Periodika istoriya basımı”, “Duu araştırmaları hem dokumentlär”, “Apulum”, “Duu arhivi”. Mihail Guboglu

makalleleri basıldılar Franşiyada, Belgiyada, Polşiyada, Bulgariyada, Sovet Birliindä. Bük bir period M. Guboglunun bilim yaşamasında baalı Türkiyelän. O çok kerä geldi Türkiyaya, onu teklif edärdilär bilim konferenşiyalarına. XI-ci türkülügiya kongresindä Mihail Guboglu belli etti, ani türk-roman kontaktları çekertilär çok taa ileri altın ordu zamanından. Duu-romın insannarı girämişlär kontaktlara peçeneglerlär, uzlarlan, kumannarlan, karakalpaklarlan. Buna örnek-toponimika adları, angıları bu gün da korunêrlar Romniyada: Peçenega, Komana, Tuzla, Uzul, Oytuzul, Yenikeu h.t. bu tezisi kaavileştirerlar kendi aaraştırmalarında bük istoriklär hem filologlar: N. Yorga, K. Djuresku, A. Graur, G. Baritiu, G. Polzu, P. İspesku, T. Lebel, L. Şainänu, V. Bogrä, V. Buesku, K. Petresku. 8 aprel 1981 yılın Türkiye bükkelçisi Romniyada Vahit Özgir kutladı Mihail Gubogluyu etmiş yılınnan da verdi ona çlen-korespondent diplomunu türk tarih kurumundan. M. Guboglunun adı unudulmêr Gagauziyada. Gagauzların Birinci Dünnä kongresindä açıldı Anılmış vatandaşlar Aleyası neredä var stela M.P. Guboglunun resiminnän [9, 2-7].

Bükü gündä islää tanınan Türkiyedä İrina İvanovna Bulgar (1913-2008) bükü gündä biliner nicä ilk gagauzka, angısı kabletti status – matematika uurunda bilim doktoru. İrina Bulgar duumuş Valkaneştä 1913-cü yılın. Onun bobası İvan, mamusu Stepanida (1888-1986). Bobasını 1914-cu yılın almışlar rus armiyasında cengä, neredä 1916-cu yılın o yrulêr kurşuna da öler. Bobasız kaldıktan sora İrina hem taa dört kardaşı hem kızkardaşı zoor yaşarmışlar. 1926-cı yılın İrinayı kabledelär üürenmää Bolgrad lişeyinä, neredä açılmıştı internat. İrinaya kabletsinnär deyni internata çok yardım etmişti doamna Raisa. Hemda İrina şansora kabledärdi stipendiya devlettän da verärdı kolaylık kendi aylesinä. Bolgrad lişeyindä pek açıldıydı, ani bu kızda var talant matematikaya, hepsi üüredicilär belli edärdilär bu gagauzkayı hem sölärdilär, ani mutlak läüzım getsin üürenmää universitetä Bukureşa. Ölä islää neetli insannar brakêrlar iz insannarın canında dooru işlerinnän. Onun için İrina Bulgar bütün yaşaması hatırlan anardı kendi üürediciykasını. 1930-cu yılın Bolgrad lişeyi bitirdiktän sora girer üürenmää. Bukureş universitetinä matematika fakultetinä. 1937-ci yılın İrina tanışêr Suleyman Nazif Gedikogluylan (1910-cu yılın duuması). 1940-cı yılın İrina Bulgar geçer yaşamaa Türkiyaya da 1941-ci yılın evlener Suleymannan (1910-1988). 1942-ci yılın olêr onnarın çocuu Mehmet Atasever. 1944-cu yılın Selma Öztürk (bu adı İrina aldı kendinä acan olduydu Türk vatandaşı). Kazandı bilim doktora sratusunu 40 yıl işledi İstambul teknik universitetindä profesor. İrina Bulgar (Selma Öztürk) gagauzların tanınmış insanı. İlk gagauzka – bilim doktoru [10, 2-12].

Gagauz halkı verdi dünneyä bir sıra bilimci. Bunnarın arasında bük bilim adannarı – ikiz kardaşlar Boris Harlampyeviç Draganov hem Gleb Harlampyeviç Dragan. Onnarın adları getirdilär şan diil sade kendi vatanına, ama tanındılar bütün dünedä. İkiz kardaşlar Boris hem Gleb Draganovlar duudular Tatar-Kıpçak küüyündä 1920-ci yılın iyülün 19-da üüredicilerin aylesindä. Bobaları – Draganov Harlampiy Trifonoviç (1893–1985), duuması Aleksandrovkada (Satalık-Hacı), bitirmiş Komrat real şkolasını; anaları – Kör Aleksandra Spiridonovna (1900–1993), duuması Komrat kasabasında, bitirmiş Komrat karı gimnaziyası. Draganov kardaşların vardı kızkardaşları Valentina (1922–2010). Uşaklarına islää üürenmäk vermää deyni 1925-ci yılda aylä geçer yaşamaa Komrat kasabasına. Burada Harlampiy Draganovu seçerlär Naşional-şaranist partiya bölümü başkan. 1931-ci yılda kardaşlar girerlär üürenmää Dimitri Kantemir adına lişeyä. Bir yıldan sora çocuklar geđerlär Bender kasabasına, neredä ilerledelelär üürenmeyi Ştefan Çel Mare adına lişeydä. Bu lişeydä varmış speşializaşiya matematika hem fizika dişiplinaları uurunda. Draganov aylesi geçer yaşamaa Benderä. Kardaşlar Boris hem Gleb en üüsek uurda başarêrlar

lişeyi da girerlär üürenmää tehnika universitetinä Timişoara kasabasında. Studentlik yıllarında Boris hem Gleb göstererlär büyük interes fizikaya hem mehanikaya. 1941-ci yılında Boris hem Gleb girmişlär üürenmää Odesa politehnik institutuna [2]. Draganov kardaşlar çok çalışêrlar olmaa islää student. Ama yaşamak ölägitmiş, ani ikiz kardaşları istoriya ayırmış. Bu iş olmuş XX-ci asirin en korkunç hem tragediyalı yılında – 1941-ci yılda iyün ayında. Boris hem Gleb Draganovlar, Odesa politehnik institutunun birinci kursu studentleri, kabletmişlär haber, ani 1941-ci yılın iyünün 16-da onnarın anası hem bobası kaldırılmışlar Sibirä. Çekeder ikinci dünnää cengi, da herbir kardaşın yaşaması gider kendi yolundan. Açan romın askeri aldı Benderi 1941-ci yılın iyülün 21-dä, Gleb gider üürenmää Timişoaraya. Boris Draganovun eceli getirer onu Sovet Birliinä. 1946-cı yılda Gleb Dragan en üüsek uurda bitirdi politehnik institutunu Timişoara kasabasında da diplomnan barabar kabletti maasuz bir gramota. İnstituttan sora Gleb Draganı teklif ederlär tanınmış romın firmasına “Astra” işlemää injener-elektrik. 1952-ci yılda Gleb Dragan geçti işlemää bölüm başkanı firmada “Gaz hem elektrika firması” Bukureştä, işledi injener “İndustriya elektroenerjiyası merkezindä”, sora işledi bilimci “Energetika sistemaları proekt hazırlama hem aaraştırma institutunda” (ISPE). 1952-ci yılda işledi injener-speşialist T.T.I. elektrik enerjiyası ministerliinin tehnika slujbasında. 1953–1967-ci yıllarda Gleb Dragan oldu Energetika Akademiyasının Üüsek volt tehnikası laboratoriya direktoru. Bu Akademiyada Gleb Dragan kurdu Romıniyadaeni bir sistema bilim-praktika uurunda – üüsek volt tehnikası (T.T.I.) [13, 10]. 1969–1973 yıllarda Gleb Dragan çeketti işlemää bir programada, angısını finanslardı ÜNESKO. Bu programaya görä baştan yapıldı hem donadı en eni elektrik tehnologiyaylan laboratoriya hem Bukureş politehnik universitetinin eni binası, angısı oldu en modern Gündusu Evropada. Çok populär oldular Gleb Draganın kiyatları, angıları çok faydalı elektrik-injenerlerä: “Daaticı elektrika sistemalarının montajı” (1-ci hem 2-ci tom, 1949); “Üüsek voltaj tehnikası” (1954); “İçindeki elektroenergetika sisteması” (1975); “Elektroenergetika tehnikasının atmosfera olaylarından koruma sisteması” (1985); “Üüsek voltaj tehnikası” (1996-2002) (1-ci, 2-ci hem 3-cü tom, 1700 sayfa – ortak avtor hem koordinator); “Energetika alanında katkı” (2010). Gleb Dragan oldu speşial sözlüklerinin koordinatoru. Bu sözlükleri tiparladı Romıniya Bilim Akademiyası. Gleb Dragan yazdı başka kiyatları da fizika hem elektrotehnika temasında [15], [16], [17], avtobiografiya kiyatlarını [14]. Gleb Dragan Romıniyada yaptı çok büyük işlär energetikada. O yaptı plan da realizat etti praktikada bir sıra proekt energetika uurunda, onnarın arasında: elektrika sisteması daatımının tipizaşiyası (1947–1950); yaptı proekt ilk liniya 110 kV Romıniyada Kluj–Kımpiya–Turzi; Romıniya elektrifikaşiyasının plan koordinatşiyası (1951–1953) h. b. Gleb Dragan okuyardı lektiya evropa universitetlerindä, onnarın arasında: Électricité de FRANCE (1972–1988); Lidse universiteti (1975–1982); Rim universiteti “La Sapienza”, Teknik universiteti Lisabonda, Bolonya universiteti (1998 yıldan beeri), Ontario universiteti (Kanada), Gent universiteti (Belgiya), École Fédérale Lausanne (Lozanna, Şveyçariya). Gleb Dragan girer “Proceedings of the Russian Academy” jurnalın redaktşiya komitetinä, seriya A hem “Revue des Sciences Techniques” jurnalın, seriya “Elektrotehnika”. Gleb Draganın bilim-aaraştırma çalışmaları tanındı bütün dünnedä. 2004-cü yılda – Romıniya akademiyasının akademii. Gleb Dragan oldu: Tehnika bilimi bölümününbaşı; istoriya bilimi bölümününbaşı (CRIFST) h. b. Gleb Draganın familiası girdi kataloga «Who’s who in science in Europe» (Англия, 1972 y.), «Who’s who in the World» (США, 1983 y.), «Nemuritorii. Akademicieni români. 1995» (Bucureş, 1995 y.). Gleb Dragan nişannandı türlü ödüllärlän, angıların arasında: bilim uurunda üüsek başarıları için Albert Eynşteyn adına Bilim Akademiyası (Birleşik Amerik Ştatları) ödüllendi onubronza medaliylän (1989 y.). 2010 yılda, açan

kutlardılar akademik Draganı 90-cı yıldönümünün Bukureş Politehnik universitetindä, yubilär söledi: “Etişip bir yıllara, sorun kendinizä, ne yaptınız bu dünnedä, angısında yaşêrsınız. Bän sayêrım, ani kendim yaptım nekadar beceräbildim...” [18]. 2014 yılın oktâbrinin 27-dä Gleb Dragan geçindi.

Çok fayda getirdi Romıniyaya inşener – doktor Anatol Makriş angısı duudu 30 may 1924 yılı Beşalma küündä. O bitirdi 1949-cu yılında Buharest politehnik institutunu. 80-ci yıllarda o oldu baş inşener “Demir portalar” gidroelektrostanşiya Tuna deresindä. Bu zaametta Anatol Makriş kazandı “Romıniya soşialist zametindä kahraman altın yıldızına” hem da “Yugoslaviya soşialist zaametçisi kahraman altın yıldızına” [1, 115-117]. Anatol Makriş yazdı kiyatlar: “Găgauyii” (1999), “O Cale sigură de progres” (2000), “Găgauyii. Note despre limba găgăuyă şi insemnări” (2001), “Skrieri calatorii istorii, evocări” (2002), “Găgauyii şi romăni” (2002), “Colaboratiunea romăno-cumană in secolele XII-XIV” (2002), “Segmente şi fragmente de istorie” (2002), “Găgauyii din Basarabia in trecut Bucureşti” (2003) h. t.

Resimci İoan Papazogluy (1904-1988), angısı biliner Evropada nicä Romıniyalı incä zanaatçısı halizdän gagauz halkının oolu. Onun küçüklüü, genç yaşları geçti Komrat kasabasında. Çocuun bobası Atanas Papazoglu hem anası Elizaveta çiftçi aylesindändilar, ama bobası kullanardı alış-verişçilii. Evleri onnarın bulunardı kasabanın merkezindä. Ačan İoan Papazoglu girdi üürenmää lişeyä, orada resim klasında tanıştı üüredici Toma Salişkoylan. Bu üüredici tezdä gördü İoan Papazogluda talantı da bir gün teklif etti. İoan serbest resimcilik akademiyasını. Toma Salişkonun akademiyasında uşaklar üürenärdilär Sankt-Peterburg resim akademiya metodologiyasına görä resim etmää. Toma Salişkonun vardı pek islää bir resimcilik ustalını, angısını o üürenmişti eski Rusiyada. Usta annadardı yaradıcılıın istoriyasını, üüredärdi resimcilik teoriyasını, da uşaklar yavaş-yavaş karandaştan geçärdilär yaalı boya resiminä. Git-gidä İoan Papazoglu çeketti göstermää ustalını, da Toma Salişko metedärdi üürenicisini. 1921-ci yılda İoan bitirer Dimitri Kantemir lişeyini hem Serbest akademiyaı. Bir gün bobası getirdi çocu demir yol garasına, da İoan trennän yollandı Bukureşä, eni yaşamaya dooru. İoan Papazoglu verdi hepsi ekzameneri, da onu kabletilär üürenmää sanat akademiya. 1926-cı yılda Bukureştä yapıldı İoan Papazoglunun ilk personal resim sergisi. Bu sergidä genç resimci tanıttı kendisini nicä bir talantlı yaradıcı. Bu sergidän sora İoan açtı taa bir sıra resim sergisi. Onu şindän sora islää tanıyardılar Bukureş resim ustaları [12, 36-41]. 1933-cu yılda İoan Papazogluyu kabletilär resimci klubuna «Ofişial salonu», bir yıldan sora – «Romıniya resimci birliinä». Bütün yaşaması çalıştı resimcilik yaratmasında İoan Papazoglu. Küçüklük umutlarına görä o gidärdi resim yapmaa Romıniyanın en gözäl erlerinä. Çok kerä İoan Papazoglu gidärdi yazın Tuna boyuna da orada resim edärdi. Çok resim yaptı İ. Papazoglu Romıniyanın kırlarında, küülerindä. Ama en çok sevärdi o yazın gitmää Dobrucaya, sevärdi o Balçık kasabasını, angısı bulunêr Kara deniz boyunda. Burada o çok yaz geçirdi çalışarak. İoan Papazoglu sevärdi rus resimcilerinin yaratmalarını, angıların arasında V. Vasneşov, P. Svedomskiy, V. Kotarbinskiy h. b. 1945-ci yılda İoan Papazoglu kabletti Romıniya kultura ministerliin premiyasını. 1979-cu yılda milli festivalda ona verildi Romıniyanın birinci premiyası. İoan Papazoglu braktı bizä hepsimizä 1700 resim. Resimci öldü 1986-cı yılda seksän iki yaşında. Mezarı İoan Papazoglunun bulunêr Komrat kasabasında [20].

Bu araştırmaya temsil eder toplu bir çalışma gagauz halkın anılmış temsilcilerin Romıniyada XX-XXI-ci asirin çeketmesindä, angıları yaşardılar Romıniyada hem kendi katkısınnan pay aldılar Romıniyanın ilerlemesindä.

Bibliografiya:

1. Булгар Степан. Гагаузские судьбы. Деятели культуры и науки: 200 лет истории. - Кишинев: Центр. Типогр., 2003. – 192 с.
2. Булгар С.С. Gagauz halkının dünnedä anılmış bilim adamnarı Boris Draganov hem Gleb Dragan. = Гагаузы Борис Драганов и Глеб Драган – выдающиеся ученые XX века. (на гагаузском и русском яз.). - Комрат: НИЦ Гагаузии им. М.В. Маруневич, 2018. - 100 с.
3. Булгар С.С. Гагаузы – депутаты «Сфатул Цэрий» 1917-1918 ГГ.: Михаил Руссев (1882-1926), Дмитрий Топчу (1887-1958), Сава Кара и их судьба // Межд. научно-практ. конф. "Наука. Образование. Культура": 32-ая годовщина Комратского государственного университета 10 февр. 2022 г. Сб. статей. - Комрат: КГУ, 2023. - Т. 3. - С. 414-422.
4. В дате рождения Д. Топчу находим разночтения. По одним данным, он родился в 1887 г. (Colesnic Iurie. Generația Unirii. Chișinău, 2004. С. 307-308), по другим – в 1881 г. (Думиника И. Бессарабские болгары и гагаузы во взглядах румынского писателя и политика Георге А. Куза// България, метрополия и диаспора, сб. по случай 65-годинината на д.и.н. Николай Червенков. – Кишинев: «S.Ş.В», 2013. - 480 с.).
5. Думиника Иван. Бессарабские болгары и гагаузы во взглядах румынского писателя и политика Георге А. Куза// България, метрополия и диаспора, сб. по случай 65-годинината на д.и.н. Николай Червенков. – Кишинев: «S.Ş.В», 2013. - 480 с.
6. Национальный Архив Республики Молдова (НАРМ). Ф. 25/с, оп. 2, д. 49, лл. 6, 28об., 42-43.
7. НАРМ. Ф. 134., оп. 2., ед. хр. 247 (ч.1), лл. 31об-32). Родословная Д.Г. Топчу. Согласно «Ревизская сказка 1 сентября 1850 г. Бессарабской области Кагульского уезда Верхнебуджакского округа колонии Томай о состоящих мужского и женского пола душах Задунайских переселенцев» под № 63 числится Георгий Тодоров Топчиу (60 лет), его сыновья Тодор (31 год), Иордан (20 лет), жена Тодора – Параскева Манолова (26 лет), сын их Георгий (1849 г.р.), дочь их Тодора. Георгий Тодоров Топчиу (1849 г.р.) является отцом Д.Г. Топчу (1887 г.р.).
8. Andronachi Gh. V. Albumul Basarabiei. În jurul Marelui eveniment al Unirii. - București, 2000. - P. 203-204.
9. BULGAR S. MIHAIL GUBOGLU – GAGAUZ HALKI İSTORİYASININ AARAŞTIRMACISI (1911-1989) // SABAA YILDIZI. JURNAL. - KOMRAT. - 2011. - № 52. - S. 2-7.
10. Bulgar S. Selma Öztürk (İrina Bulgar) (1913-2008) // Sabaa Yıldızı. Jurnal. - Komrat. - 2016. - № 64. - S. 2-12.
11. Bulgar S. Gagauzlar Boris Draganov hem Gleb Dragan – XX-ci asirin anılmış bilim adamnarı // Sabaa Yıldızı. Jurnal. - Komrat. - 2018. - № 71. - S. 2-32.
12. Bulgar S. İoan Papazoglu – tanınmış resimci (1904–1986) // Sabaa Yıldızı. Jurnal. - Komrat. - 2020. - № 79. - S. 36-41.
13. Carmen Ionescu Golovanov. Academician Prof. Dr. Ing. Gleb Drăgan (1920 – 2014) /Revista de Istorie a Electrotehnicii Românești. - INCDIE ICPE-CA București. - Vol. 3, Decembrie 2016, Nr. 2. - P. 10.
14. Drăgan Gleb. Deportății. Tragedii basarabiene. - Editura Albatros, 1991.
15. Drăgan Gleb. Terminologie pentru științele exacte și alte reflecții sumare. - Editura ICPE, 1999.
16. Drăgan Gleb. Reflecții sumare. - Editura Academiei Române, 2010.
17. Drăgan Gleb. Exerciții de memorie. O paranteză tristă a istoriei. - Editura Academiei Române, 2010.
18. Drăgan Gleb. Contribuții în domeniul energiei. - Editura AGIR, 2010.
19. Măcriș Anatol. Găgăuzii cred în ziua de mâine (istoriya yapraklar). - București, 2004. - 96 p.
20. Patrole Claudia. Ioan Papazoglu. Revenirea acasă. – Chișinău, 2001. - 83 p.
21. Sfatul Țării: Documente. - Chișinău: „Știința”, 2016. - Vol. 1. - 824 p.

УДК 394.3(=512.165)

YUNANİSTAN KUMÇİFTLİĞİ (ORESTİADA) GAGAUZLARINDA DEVE OYUNU

Gürgendereli Rifat

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

e-mail: rgurgen@trakya.edu.tr

orcid id: 0000-0003-0632-1334

Özet

Ortodoks Gagauzların çoğunluğu Moldova Cumhuriyeti içinde özerk bir halk olarak yaşamaktadır. Dünyanın pek çok yerine dağılmış olan Gagauzlar, Yunanistan’da ise Evros bölgesinde bulunurlar. Edirne’ye yakın sınır bölgelerindeki köylerde, kasabalarda ve şehirlerde yaşayan bu Gagauzların dedeleri, ağırlıklı olarak bugün Edirne’ye bağlı Havsa ve Uzunköprü ilçelerinden ve bunlara bağlı köylerden 1920’lerden sonra göç etmişlerdir. Gagauzlara ait kılık kıyafetler, Gagauz evlerindeki eşyalar ve odalar, yaşam biçimlerini gösteren canlandırmalar, atalarına ait araç ve gereçler gibi etnografik malzemenin bulunduğu müzeler kimliklerini yansıması açısından önemlidir.

Orta Asya’dan Balkanlara farklı varyantları ile oynanan “Deve Oyunu” Yunanistan Kumçiftliği/Orestida Gagauzları’nın ataları tarafından, Meriç nehrinin Türk tarafından getirilen folklorik bir oyundur. Gagauz Türklerine ait bu oyun, Arnavutlar da dahil diğer etnik gruplarda görülmez.

Yunanistan Kumçiftliği/Orestida Gagauzları’nda tespit ettiğimiz “Deve Oyunu”, tarafımızdan yapılan çalışmalarla kayıt altına alınmıştır. Yine Deveci’nin müzik eşliğinde söylediği türkü sözleri de orijinal şekliyle bildirimizde yer almaktadır. “Deve Oyunu”, dilleri ve kültürel özellikleri kaybolmaya başlayan Yunanistan Kumçiftliği/Orestida Gagauz Türkleri’ne ait halk kültürünü yansıtan önemli bir folklorik malzemedir.

Anahtar Kelimeler: Gagauz, Deve Oyunu, Yunanistan Kumçiftliği/Orestida Gagauzları, Deveci Türküsü

Abstract

The majority of Orthodox Gagauz people live as an autonomous people within the Republic of Moldova. The Gagauz people are distributed in many parts of the world and they are found in the Evros region of Greece. The grandparents of these Gagauz people, who lived in villages, towns and cities in the border areas close to Edirne, mainly migrated from Havsa and Uzunköprü districts of Edirne and from the villages connected to them after the 1920s. Museums containing ethnographic material such as Gagauz costume clothes, items and rooms in Gagauz houses, animations showing their way of life, tools and equipment belonging to their ancestors are important in terms of reflecting their identity.

“Camel Game”, played with different variants from Central Asia to the Balkans, is a folkloric game brought from the Turkish side of the Meriç river, by the ancestors of the Gagauz people of the Greece Kumçiftliği/Orestida. This game, which belongs to the Gagauz Turks, is not seen in other ethnic groups, including Albanians.

The “Camel Game” that we detected in the village of Kumçiftliği/Orestiada was recorded by our studies. The folk song lyrics sung by ”Cameleer” with musical accompaniment, are also included in our work in its original form. “Camel Game” is an important folkloric material reflecting the folk culture of the Kumçiftliği/Orestiada Gagauz Turks, whose languages and cultural features began to disappear.

Keywords: Gagauz, Camel game, Kumçiftliği/Orestiada Gagauz people of Greece, Cameleer folk song

GİRİŞ

Moldova sınırları içindeki özerk bölgede yoğun olarak yaşayan Gagauzlar, aynı zamanda farklı coğrafyalarda ve yine göçler nedeniyle dünyanın birçok yerinde yaşayan Hristiyan Ortodoks bir Türk boyudur. Moldova’da yaşayan Gagauzlar, 1989’da özerklik ilan ederek dillerini, kültürlerini ve kimliklerini koruyabilmişlerdir. Ancak farklı coğrafyalarda yaşayan Gagauzlar için dil, kültür ve kimlik sorunları halihazırda devam etmektedir.

Bu bildirinin içeriğini oluşturan “Deve Oyunu”, Orta Asya’dan Anadolu ve Balkanlara kadar varlığı bilinen bir ritüeldir. Tarihî süreç ve oyunun oynandığı farklı coğrafyaların özellikleri gereği, bu ritüelin Yunanistan Kumçiftliği/Orestiada ve çevresindeki köylerde hâlen devam eden varlığı, kültürel anlamdaki birliğin de açık delilidir.

Günümüze kadar Gagauzları anlatan çalışmalar ve onlarla ilgili yayınlar, genellikle en fazla Gagauz nüfusuna sahip olan Moldova Cumhuriyeti’ndeki özerk bölgede yaşayan Gagauzların dil ve edebiyatlarını ele almaktadır. Yunanistan’da yaşayan Gagauz varlığı ile ilgili çalışmalar ve kaynakların sayısı ise oldukça azdır. Hatta Gagauzlarla ilgili yapılan çalışmalarda, -yanlış bir ifade ve yorumla- Ortodoks Karamanlar ile birlikte anıldıkları da görülmektedir.

Bölgede yaşayan Gagauzlarla ilgili bilgi ve çalışmaların yeterli olmaması, yakın zamana kadar buldukları yörelerde alan çalışması yapılamaması, Gagauz köy ve kasabalarının Yunanistan’ın Türkiye sınırına yakın bir bölgede olması, iki ülke arasındaki diplomatik hassasiyet nedeniyle karşılaşılan güçlükler, Yunanistan’daki nüfusla ilgili kayıtlarda Gagauzların adının geçmemesi gibi nedenlerle bölgede yaşayan Gagauzlar hakkındaki bilgiler ve çalışmalar sınırlı kalmıştır.

Yaşar Nabi Nayır, 1935 yılında Gagauzların yaşadıkları Romanya’daki yerleri gezer. 22 Aralık 1935 tarihinde Romanya’da gördüklerini “Ulus” gazetesinde anlatır. Anadolu ve Rumeli Türklerine çok benzediklerini Türkçeyi çok güzel konuştuklarını, Müslüman olmamalarına rağmen Türk kimliğini yaşadıklarını ifade eder. Romanya büyükelçisi olan Hamdullah Suphi’nin ilgi alanı (1931-1944), Dobruca ve Besarabya’daki 250.000’den fazla Gagauz’dur (Mert, 2005: 54; Arğunşah, 2007:121). Hamdullah Suphi Tanrıöver; Gagauzların Müslüman Türklerden ayırt edilemeyeceğini, ahlaklarının ve âdetlerinin Müslüman Türklerle benzerlik gösterdiğini söyler. Tanrıöver, Mankalya camiinde görevli imamın sözlerini şöyle raporlamıştır. “Gagauzlar, zamanında dinlerini vermiş ancak dillerini vermemiş olan köylü amcalardır (Anzerlioğlu, 2006: 36).

Kayıt altına aldığımız Yunanistan Kumçiftliği/Orestiada ve çevresindeki köylerde yaşayan Gagauzlar hakkındaki şahsi düşüncem, Hamdullah Suphi’nin tespitlerini desteklemektedir. 2012 yılından bu yana iletişim halinde olduğum, evlerinde ve köylerinde misafir kaldığım, törenlerine

ve kutlamalarına katıldığım Gagauzların yaşayışı, âdet ve gelenekleri, hatta ilginçtir ki bazı dini ritüelleri Müslüman Türklere benzemektedir.

Yunanistan genelinde yaşayan Gagauzların buldukları bölge, şehir, kasaba ve köyler, mevcut aile sayıları Turgay Cin (2012: 33) tarafından 2012 yılında tespit edilmiştir. Kumçiftliği/Orestida Gagauzları ile ilgili tarafımızdan yapılan ilk çalışma (Gürgendereli, 2013) dışında, 2020 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı’nda bir yüksek lisans tezi ve yine yakın zamanda adı geçen enstitü ve anabilim dalında bu bölgedeki Gagauzları konu alan bir doktora tezi hazırlanmıştır. Derlemesini ve çalışmasını yaptığımız “Deve Oyunu”, yüksek lisans tezinde (Diribaş, 2020) yer almamakta, doktora tezinde (Kaşıkçı, 2021) ise kayıt altına alınan Gagauz oyunları içinde sadece isim olarak zikredilmektedir.

1. Kumçiftliği/Orestida Gagauzları

Tarihi kaynaklarda Edirne ve çevresindeki yerleşim yerlerinde çok sayıda Gagauz’un yaşadığı ifade edilmektedir. Trakya’da yaşayan Gagauzlara, Rus Etnoloğu olan Moşkof, “Sorguç” adı da verildiğini ve bu bölgede yaşayan Gagauzların merkezinin “Hapsa/Havsas” olduğunu söyler (Güngör ve Argunşah, 1998: 25). Romanya’da görev yaptığı sırada Hamdullah Suphi Tanrıöver, bir rapor gönderir. Bu raporda “Dobruca ile Beserabya, Şarkî Trakya ve Bulgaristan’da “Gagauz” adında Türkçe konuşan bir halk vardır. Şarkî Trakya’da yaşayan bu Gagauzlar, Edirne valisi Hacı Adil Bey’in valiliği sırasında Bulgaristan’a göç etmeye zorlanmışlardır.” denilmektedir (Anzerlioğlu, 2006: 36). Edirne valisi olan Adil Bey iki ayrı dönemde valilik yapmıştır. İlk görev süresi Ekim 1911’den Ocak 1912’ye, ikinci görev süresi ise Temmuz 1913’ten Ekim 1915’e kadardır. Buradan anlaşıldığı üzere, Edirne ve çevresindeki Gagauzların bir kısmı da Bulgaristan’a gönderilmiştir.

Edirne’ye bağlı Havsa/Hapsa, Uzunköprü ve köylerinde nüfusun önemli bir oranını teşkil eden Gagauzlar, din farkı nedeniyle sadece Lozan sonrasında göç etmemişler, mübadele anlaşmasından önce de Türkiye tarafındaki kasaba ve köylerden, Meriç nehrinin karşısına kaçarak, bugünkü Yunanistan sınırlarına yerleşmişlerdir. Günümüzde Kumçiftliği/Orestida şehri ve köylerinde çok sayıda Gagauz bulunmaktadır. Orestidalı Gagauzlar, atalarının Havsa, Arslanlı, Şerbettar, Azatlı, Karahalil, Oğulpaşa ve Kırçasalih’ten göç ettiklerini söylemektedirler (Gürgendereli, 2013:280). Bunun yanında mübadele öncesinde Edirne ve çevresinde yaşayan Ortodoks Arnavutların da Gagauzlarla birlikte, Yunanistan’daki bu bölgeye göç ettiği ve burada Gagauzlarla birlikte yaşadıkları tarafımızdan tespit edilmiştir.

Gagauz nüfus Yunanistan’da genellikle, Dimetoka (Διδυμότρυχο), Aleksandropolis (Αλεξανδρούπολη) ve Orestida’da (Ορεστιάδα) yoğun olarak yaşamaktadır. Ayrıca Selanik, Tesalya ve Siroz’da da Gagauzların varlığı bilinmektedir.

2. Deve Oyunu

Orta Asya’dan Anadolu’ya oradan da Balkanlara uzanan “Deve Oyunu” hemen bütün Türk dünyasında görülen bir oyundur. Köy seyirlik oyunları içinde değerlendirilen deve oyununun temeli, hayvan benzetmelerine dayanır. Baharın gelişi, düğünler, bayram kutlamaları, eğlenceler ya da yeni yılın ilk günü deve oyununun oynanmasına vesile olur.

“Deve Oyunu” sadece bir oyun değil aynı zamanda bir ritüeldir. “Sözlü kültürün hâkim olduğu topluluklarda kültürel bellek, metinlerden ziyade danslar, oyunlar, gelenekler, geleneksel giysiler ile zaman içinde süreklilik kazanır. Kültürel belleğe ait tüm üretimler ve ritüeller insan belleğinde saklanır ve sözel yolla döngüselligi sağlanır. Ritüel bir sunuş, tiyatral bir gösteri olan deve oyunları tüm ritüellerde olduğu gibi ‘tekrarlama’ ve ‘canlandırma’ işlevlerini içerir. Hayvan

benzetmecelerinden deve oyunları sayesinde topluluk geçmişle bağını kurar, grup kimliğine referans yapar. Daha önce bu işlemde geçmiş olanlar ya da bu bilince sahip durumdakiler ise hatırlama figürleri aracılığıyla bunları belleklerinde canlandırarak kimliklerini pekiştirir. Deve oyunu yoluyla kimliğin pekiştirilmesi gündelik, sıradan bir olay değildir, ritüelistik bir olgudur ve bu durum ritüelistik iletişimin nesnesini, aracını oluşturur.” (Temur, 2011: 59-62)

Türkiye’deki folklorik yapı; kültürel alt yapı, göç, yaşanan coğrafyadaki farklı milletler ve etnik özellikler, tarihî süreç içindeki etkileşimler doğrultusunda oluşmuştur. Bu folklor içinde yer alan deve/cemal oyunu, Kültür Bakanlığı tarafından “Geleneksel Seyirlik Sanatlar ve Oyunları” üst başlığı, “Köy Seyirlik Oyunları” alt başlığı altında “Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri” içine alınmıştır²⁵.

Erman Artun (1993:7), Cemal oyununun bir adının da deve oyunu olduğunu söyler. Ataları Horasan’dan Rumeli’ye göçen daha sonra Tekirdağ Kılavuzlu’ya yerleşen köy sakinleri, deve oyununun kökenini Horasan’a kadar götürmektedir. Nezir Temur (2011: 19) da deve oyununun Orta Asya’daki kökeninin sürgün ya da göç efsanesine dayandığını ve Salar Türkleri tarafından oynandığını, daha sonra yaygınlaştığını söyler. “Deve Oyunu Salar Türklerinin Şün Hua bölgesine nasıl geldiklerinin tiyatro oyunu şeklinde canlandırılmasıdır. Ma Jianzhong’un aktardığına göre 1920’ye değin yalnızca Şün Hua’nın Mengda (Mınta) köyünde geleneksel olarak düğünlerde oynanırken daha sonra yalnızca bu köye ait bir geleneksel oyun olmaktan çıkıp yaygınlaşmıştır.”

Deve ya da farklı hayvanlarla oynanan, başka kahramanları ve oyun kurgusu olan ve Erman Artun tarafından “Cemal Oyunu” olarak adlandırılan oyunlar, Balkanlarda da oynanmaktadır. Balkanlardaki Türk ve Müslüman ahalinin yanı sıra Ortodoks Hristiyanlar tarafından da benzer oyunlar oynanır²⁶.

Tespit ettiğimiz deve oyunu, yeni yıl kutlamalarından biridir. Müzikli ve eğlenceli bir oyundur. Sadece deve gezdirilir, yeni yılın iyi olması dilenir, hediyeler ve para alınır. Erman Artun’un tespitini yaptığı kadrolu ve kurgulu oyunlardan bu yönü ile ayrılır. Artun (1993:102), cemal oyununun deve bağlantısını, Kılavuzlu köyünde gördüğünü, diğer köylerle ise doğrudan bağlantısı olmadığını ifade eder. Bu nedenle Gagauzların oyunu için “Deve Oyunu” terimini kullanmak doğru olacaktır. Trakya coğrafyası içinde değerlendirildiğinde Edirne Havsa ve çevresinden göç eden Gagauzlar ile, oyunlarının kökenini Horasan’a dayandıran Tekirdağ Kılavuzlu²⁷ köylülerinin deve oyunu, önemli benzerlikler göstermektedir. Artun’un bilgilerini

²⁵ <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-279417/somut-olm-kult-miras-turkiye-ulusal-envanteri> (E.T. 10.11.2023).

²⁶ Balkanlardaki Cemal/Deve oyunu hakkında geniş bilgi için: Artun, Erman (1993). *Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları*, s.54-77, Kültür Bakanlığı Yayınları.

²⁷ Kılavuzlu köyü, Amuca Türkmenlerine mensup kişiler tarafından kurulmuştur. Köy, törelerini Bektaşî yolu erkânına göre devam ettirmektedir. <https://www.suleymanpasa.bel.tr/mahalle/Kilavuzlu> (E.T. 10.11.2023)

destekler mahiyette Refik Engin (1997:103-108) Alevi/Bektaşî geleneğe bağlı Amucalar kabilesi mensuplarının kurduğu Trakya köylerinde, yakın zamana kadar deve oyununu oynadıklarını söyler. Amucaların deve oyunu, genellikle 6-7 Kasım gecesi bazen de gündüzü oynanmaktadır, bu nedenle “Kasım Devesi” adı da verilir. Bu ritüeller; deve gezdirilmesi, bahşîş toplama, eğlence ve söylenen türküler ve karakterler bağlamında, Gagauzların deve oyunuyla ortak özellikler taşımaktadır²⁸. Bu ortaklıklar, oyunun çıkış yeri olan coğrafyayı yani Orta Asya’yı ve Şamanizm bağlantısını göstermesi bakımından önemlidir.

3. Kumçiftliği/Orestiada Gagauzlarında Deve Oyunu

Deve oyununu dedelerinin Türkiye’den getirdiğini ifade eden Gagauzlar, özellikle Azatlı köyünün adını zikrederler²⁹. Oyun, yeni yılın ilk günü (1 Ocak) oynanır. Yeni yıl karşılanır; sağlıklı, mutlu verimli bir yıl olması dilenir. Yeni yıl âdetlerindedir ve her yıl oynanır.

Hazırlanan deve maketi yere konur. Bu arada deveyi gezdirecek kişiler, müzisyenler ve organizasyonu yapan kişiler, hazırlıklarını yaparlar. Müzikle birlikte iki kişi deveyi kaldırır ve altına girer. Deveci, deveyi çeşitli sesler çıkararak harekete geçirir ve tempolu bir şekilde zıplattır. Ellerinde para kutusu olan kişiler de devenin yanındadır. Deve yürümeye başlayınca ahali de devenin arkasında geziye eşlik eder. Çalgıcılar önde arkasında deve ve deveci, onların arkasında ahali yürümeye başlarlar. Devenin ve çalgıcıların lideri, devecidir. Yularından tutulan deve, verilen bahşîşe, karşılaşılan kişinin önemine göre deveci tarafından oynatılır. Devecinin talimatı ile hafifçe oynar ve kafasını aşağı yukarı sallar. Yine devecinin talimatı ile öndeki kişi aşağıya doğru çökünce deve selam vermiş olur. Evler tek tek gezilir. “Ela ela!” (gel gel!) diye seslenilerek bahşîşler toplanır, bu arada ev sahipleri ahaliye tatlı ya da şeker ikram eder. Bazı evlerde şarap ve yiyecek ikramı da vardır. Devenin içindeki iki kişi yorulduğunda yerlerine başkaları geçer. Arada kollar omuzlara atılarak halay benzeri yerel bir oyun oynanır. Deveci, bu oyunlarda da baştadır. Benim katıldığım deve oyununda, bir evden iki üç el tüfek atılmıştır ki bu da silah ritüelini göstermesi bakımından önemlidir. Evinden çıkamayan yaşlılar varsa deve ve deveci bahçenin içine girer, onlara saygı gösterir. Yoldan geçen arabaların zaman zaman yolları kesilir ve bahşîş alınır. Sonrasında oyuna iştirak edenler bir kahvede toplanırlar. Toplanan bahşîşler sayılır. Hediye olarak verilen içkiler içilir, yemekler yenir. Kendi aralarında akşama kadar kutlama ve oyunlar devam eder. Nihayetinde ahali dağılır ve bir sonraki deve oyununa kadar malzemeler depoya kaldırılır.

4.DEVE OYUNUNDAKİ KARAKTERLER

4.1. Deveci

Deveci, Arap tarzında ayak bileklerine kadar uzanan beyaz bir entari giyer. Kafasında kırmızı beyaz Arap tarzı bir serpuş bulunmaktadır. Deveci, bu oyundaki en tecrübeli kişidir. Deveyi gezdiren, ortamı hareketlendiren, müziği yönlendiren ve kalabalığı yöneten kişi, devecidir. Oyun kurgusu, devecinin üzerinden gelişir. Müzikle birlikte kendisi de oynar, devenin hareketlerini düzenler ve onun da müziğe eşlik etmesi için talimat verir. Devenin başını aşağı yukarı, ahenkle oynatır. Deveyi hareketlendirmek için “hoo ha hoo, hob hobaa” nidaları atar.

²⁸ Karadeniz Perşembe’de oynanan deve oyunu ile Gagauzların deve oyunu arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir. Burada da üç kişi vardır. Devenin içine iki kişi girer, üçüncü kişi deveyi gezdirir. İnsanlar deveye bindirmeye çalışılırken şakalar yapılır. Oyunu oynayanlar, çevresindekiler gülüp eğlenirler. Devenin taklit edilmesi, deve postuna girerek eğlenmek, şakalaşmak oyunun amaçları arasındadır (Uygur, 2019: 55)

²⁹ Gagauzların göç ettiği önemli köylerden biri olan Azatlı, Edirne Havsa’ya bağlı bir köydür. Gagauz köyü olan Azatlı’da bugün, 1924 yılında Drama’dan göç edenlerin aileleri bulunmaktadır.

<https://www.trakyanet.com/trakya/edirne/havsa/191-koyler/1601-koyleri.html?start=3> (E.T. 10.11.2023)

Devecinin kıvrak ayak oyunları ile oynayarak, kendi sesiyle söylediği türkü, tarafımızdan şöyle tespit edilmiştir. Türkünün sözleri şöyledir;

Kalksana Çorbacı³⁰ kalksana

Deve da geldi kapuna

Deve da geldi kapuna

Kalksana Çorbacı kalksana

Boyday da yēr çavdar da yēr

Misir da yēr arpa da yērsa

Kıç atar³¹

Devenin dişi fil dişi

B*kunu yesin üç kişi

Devenin dişi aynadan

B*kunu yesin oynadan

Evlerdeki insanlara seslenir ve onları devenin yanına davet eder. Ev sahibi çok yaşlı ve bahçesinden çıkamayacak durumda ise yanına gider ve selamlaşır. Dinlenmek için verilen aralarda deve etrafında oynanan halk oyunlarının da başı, devecidir. Kısacası deve oyununun ana karakteridir.

4.2. Deve

Devenin hazırlıkları yeni yıldan önce yapılır. Önceki yıllarda da kullanılan devenin iskeleti, kafes tarzında tahtadan ustalıkla yapılmıştır. İki kişi tarafından taşınır. Hörgüç kısmını oluşturan bu iskeletin alt iki tarafında, deveyi taşıyanların omuzlarına oturan tahtadan taşıma kısmı vardır, rahatsızlık vermemesi için süngerle kaplanmıştır. Hörgücün ön ortasında yine tahtadan bir boyun ve devamında kafa kısmı bulunmaktadır. Hörgücün üzerinde, deveyi taşıyanların sadece ayakkabılarının görüldüğü, devetüyü renginde büyük bir örtü bulunmaktadır ki deveye, büyüklüğünü veren ana kısım burasıdır. Hörgücün iki yanında kenarları beyaz, içi kırmızı bez bulunmaktadır. Bu bezlerde büyük harflerle “EΘIMO KAMHΛΑΣ” (DEVE GELENEĞİ) yazısı bulunmaktadır. Ayrıca hörgücün farklı yerlerine A4 kâğıda çıkarılan çeşitli karikatürler de yapıştırılır³². Hörgüç bölümünün ön tarafında süs amacıyla kullanılan yanlardan ve ortadan hörgücü saran siyah beyaz enli bir ip bulunmaktadır. Deve ritüelinin vazgeçilmez olan çanlar, boyun kısmının altında ve hörgücün başa yakın iki yanında olmak üzere üç tanedir. Boyun kısmı tilki postu ile kaplanmıştır. Devenin kafası da kulaklar da dâhil olmak üzere tilki postundandır. Kırmızı bir bez ile gözler ve dilin kaplandığı görülmektedir. Ağız açıktır ve dili dışarıdadır. Kafadan devenin sırtına doğru inen ipler, boynundaki küpeye benzer boncuklar, kulaklarının arasında bulunan beyaz boncuklu yeşil imameli tespih görsel açıdan deveye renk katar. Devecinin deveyi gezdirdiği sırada elinde tuttuğu devenin boynuna bağlı olan ip, diğerlerinden farklı ve daha kalın bir iptir. Devenin arkasında, tilki postundan yapılmış bir küçük kuyruk bulunur.

4.3. Müzik

Ritüelin önemli unsurlarındandır. Deve oyununda gezi sırasında tek bir müzik çalınmaktadır. Müziğin temposu, ses derecesi devecinin talimatı ile belirlenir. Dört kişiden oluşan ekipte bir davul, bir tulum, bir kemençe ve bir darbuka bulunmaktadır.

4.4. Deveye Eşlik Eden Kişiler

³⁰ Çorbacı: Taşrada halkın, Hristiyan ileri gelenlerine verdiği unvan.

³¹ Deveci bu sözü söyledikten sonra, hafifçe zıplayarak komik bir şekilde kalçasını ve ayağını oynatıp kıç atar.

³² Bu karikatürler hem mizah hem eleştiri amacıyla asılır. Deve hörgücü üzerindeki karikatürler, Yunanistan’daki zamları ve Almanya Başbakanı Merkel’i eleştiren karikatürlerdi.

Bir kişi, devenin önünde gider ve sıklıkla uzun uzun ağzındaki beççi düdüğünü çalar, elinde verilen paraları koymak için ağzı kapalı bir kutu bulunur. Ayrıca iki üç kişinin daha ellerinde kapalı kutular vardır. Bunlar da para toplamaya yardım eder. Çocuk, genç, yaşlı kadın ve erkekler gezerken deveye eşlik eder. Erkekler çoğunluktadır. Coşkuya katılırlar, şarkılar söylerler. Belli aralıklarda duran ve yere konan devenin etrafında kolları omuzlara atarak halay benzeri yerel oyunları oynarlar. Gezi esnasında evlerin önüne çıkarılan ve ev sahipleri tarafından ikram edilen içki, kurabiye, tatlı vb. atıştırma malzemeleri alırlar. Ritüelin sonunda geziye katılan bir grup evlerine dönerken bir kısım ahali ise bir mekânda toplanır. Bu arada hediye olarak verilen içkiler içilir, yemekler yenir, şarkılar söylenir. Bu mekânda aynı zamanda toplanan para da sayılır. Paranın bir kısmı harcamalara ayrılır. Çalgıcılara da toplanan bu paradan verilir.

SONUÇ

Edirne'nin Havsa, Uzunköprü ilçeleri ve bu ilçelerin köylerinden Yunanistan'a göç etmiş olan Gagauzlar; oyun, âdet ve geleneklerini yaşatmak için çaba göstermektedirler. Yaklaşık bir asır önce Türkiye'den göç eden atalarından öğrendikleri ve çalışmamızın konusu olan “Deve Oyunu”nun yanı sıra; halk oyunları, kılık kıyafetler, günlük hayat vb. etnografik malzemenin yer aldığı küçük müzeler, bölgedeki Gagauz kimliğinin ispatı açısından büyük önem taşımaktadır.

“Köy Seyirlik Oyunları” içinde değerlendirilen “Deve Oyunu”, Orta Asya'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada oynanmaktadır. Kökeni hayvan canlandırmalarına/benzetmelerine dayanan bir oyundur. Gagauzlar da bu oyunu yaşatan nadir Türk topluluklarından biridir.

Gagauzların deve oyunu, diğer deve oyunlarında görülmeyen bir özellik olarak yeni yılın ilk günü oynanır. Yeni yılın karşılandığı, bolluk ve bereket dilendiği, insanların eğlendiği, bahşiş ve hediyelerin toplandığı bir oyundur. Deve oyunu bitince ahali, kapalı bir yerde geç saatlere kadar eğlenmeye devam eder.

Deveci, deve ve geziye eşlik eden kişiler, ana karakterleri oluşturur. Bu yönüyle de kadrolu ve kurgulu diğer deve/cemal oyunlardan farklıdır. Atalarının Horasan'dan geldiğini söyleyen Tekirdağ Kılavuzlu köyü özelinde ve Trakya genelindeki Amuca kabilesinin kurduğu köylerde oynanan deve oyunları ile benzerlik gösterir. Bu benzerlikler; oyunun çıkış yeri olan Orta Asya coğrafyasını ve Şamanizm bağlantısını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Oyundaki ritüeller ve özellikle devecinin deveyi oynatırken söylediği türkünün sözleri orijinal bir nitelik taşımaktadır. Herkesin Yunanca konuştuğu ortamda, söylenen tekerleme tarzındaki bu sözlerin Türkçe olması dikkat çekicidir. Kökeni Orta Asya'ya ve Şamanizm'e dayanan kültür mirasının Yunanistan'da yaşaması ve yaşatılması, Gagauzlar özelinde bütün Türk dünyası için önemlidir.

KAYNAKÇA

Anzerlioğlu, Y. (2006). Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri. *Bilig*, 39, 31-51.

Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51, 171-188.

Arnaut, T. (1994). *Gagauz 'um Bucak'tır Yerim*. Ankara: Ocak Yayınları.

Argunşah, M., ARGUNŞAH, H. (2007). *Gagauz Yazıları*. Kayseri: Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yayınları.

Artun, E. (1993). *Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Atlı, S. (2017). Köy Seyirlik Oyunlarında Deve Oyunu Üzerine Bir Değerlendirme ve Balıkesir-Pamukçu Deve Oyunu. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 3, 2, 16-40.
- Bayat, F. (2004). Uz ~ Ğuz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi. *Karadeniz Araştırmaları*. 3, 71-77.
- Ciachir, M. (1998). *Basarabyalı Gagauzların Tarihi (Besarabiela Gagauzların İstorieasa)*(haz. Harun Güngör). Niğde:Tolunay Yayıncılık.
- Cin, T. (2010). Milletlerarası İlişkilerde Yunanlılaştırma Faaliyetlerine (Asimilasyona) İlişkin İki Örnek: Kalaşlar ve Gagavuzlar. *Karadeniz Araştırmaları*. 25, 11-50.
- Çakır, Ay Boba M. (2007). *Adetlär, Dil Hem Din*. (haz.Stepan Bulgar), Chişinau:Pontos.
- Diribaş, O. (2020). *Yunanistan Evros (Meriç) Bölgesi Orestiada (Kumçiftliği) Kazası Gagauzları Halk Edebiyatı ve Folkloru*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duymaz, A., ŞAHİN, İ. (2010). Balıkesir ve Çevresinde Hayvan Benzetmecesine Bağlı Köy Seyirlik Oyunları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.13, 23, 171-185.
- Elçin, Ş. (1991), *Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:117.
- Engin, R. (1997), Amucalarda Deve Oynatma Geleneği, *Folklor/Edebiyat*, 3, 11, 103-108.
- Güngör, H., ARGUNŞAH, M. (1998). *Gagauzlar*. İstanbul:Ötüken.
- Gürgendereli, R. (2013). Yunanistan Kum Çiftliği (Orestiada) Urlu (Thourio) Köyünde Gagavuzlar. *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. 277-286.
- Hamdullah Suphi ve Gagauzlar* (2016). (Editör:Şahingöz, M., Alp, A.). Ankara:Türk Yurdu Yayınları.
- Karpat, K. (1996). Gagauzlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.13, 288-291.
- Kaşıkçı, E. (2021). *Yunanistan Kumçiftliği (Orestiada) Gagauzları (Tarih Dil ve Kültür)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Manov, A. (2001). *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, (Çev. M. Türker Acaroğlu), Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mert, Ö. (2005). *Türk Ortodoksları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Nayır, Y. N. (1936). *Balkanlar ve Türklük*. Ankara:Ulus Basımevi.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara:TDK Yayınları.
- Rasonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Somut Olmayan Kültür Mirası Türkiye Ulusal Envanteri*. <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-279417/somut-olm-kult-miras-turkiye-ulusal-envanteri>. (E.T. 10.11.2023)
- Süleymanpaşa*. <https://www.suleymanpasa.bel.tr/mahalle/Kilavuzlu> (E.T. 10.11.2023)
- Temur, N. (2011). Kültürel Bellek Bağlamında Deve Oyunu. *Millî Folklor*. 90, 156-163.
- Trakya Köyleri*. <https://www.trakyanet.com/trakya/edirne/havsa/191-koyler/1601-koyleri.html?start=3> (E.T. 10.11.2023)
- Uygur, H. K. (2019). Hayvan Benzetmecelerine Dayalı Deve Oyunlarına Dair Bir Değerlendirme. *SUTAD*, 47, 145-161.

УДК 39(=512.165)

TÜRKİYE CUMHURİYETİ’NİN İLK DÖNEMLERİNDEKİ RESMİ YAZIŞMALARDA GAGAUZ KÜLTÜRÜ VE GAGAUZCA ÜZERİNE YAPILAN BAZI TESPİTLER

Hünerli Bülent

Doç. Dr. / Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Kırklareli Üniversitesi/Türkiye

e-mail: hbulent80@gmail.com

orcid id: 0000-0002-5668-3942

Abstract: The first mention of Gagauz in written sources dates back to the nineteenth century. However, this Turkish community settled in the Balkan geography must have left various traces in Byzantine and Ottoman sources. Of course, more detailed studies in the future will eliminate this uncertainty. In addition, with the establishment of the Republic of Turkey, researches and studies on Turkic peoples have increased as in every field. Especially Hamdullah Suphi Tanrıöver's important determinations and suggestions about the Gagauzes during his ambassadorship to Bucharest were included in the archive documents. He did not only do these for informative purposes, but also indicated the necessary work to be done in the region in his reports. In the reports, there are very scientific data on the sociological structure, cultural life, ethnonym nomenclature, etc. of the Gagauz. In our study, especially the determinations and explanations on Gagauz culture and language are emphasised.

Keywords: *Gagauz, ethnonym, Hamdullah Suphi, Gagauz language.*

Giriş Gagauzlar, çağdaş Türk grupları içinde günümüz Türkiye Cumhuriyeti ile siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan en yakın ilişkilere sahip Türk topluluklarından biridir. Gagauzlar, Ortodoks Hristiyan inancına sahiptirler. Günümüzde başta Moldova ve Ukrayna olmak üzere Bulgaristan, Yunanistan’da toplu olarak yaşamaktadırlar. Bununla birlikte farklı nedenlerle diğer ülkelerde yaşayan büyük bir Gagauz diasporası da mevcuttur. Bahsi geçen bu Gagauz diasporası çoğunlukla Besarabya Gagauzlarıdır ki bunlar dernekler ve internet grupları (Moskova Gagauzlar Birliğı, Almanya Gagauzları, Gagauzlar Derneğı-Türkiye) kurmuşlardır. Çünkü Bulgaristan ve Yunanistan’daki Gagauzlar, başka ülkelerde diaspora oluşturacak ve örgütlenecek sayıya ulaşmamışlardır. Tarihsel olarak bakıldığında ise Gagauzların önce Bizans ve sonrasında uzun bir dönem Osmanlı imparatorluğu hakimiyetinde yaşadıkları bilinmektedir. 19. ve 20. yüzyıllarda ise çeşitli siyasi çalkantılar ve savaşlar Gagauzların kaderini kökten etkilemiştir. Özellikle Besarabya topraklarına yapılan kitlesel göçler, Gagauzları farklı ülkelerin -Romanya Krallığı, Bulgar Krallığı, Çarlık ve Sovyet Rusya’sı- doğrudan dilsel ve kültürel etkisi altına sokmuştur. Dolayısıyla Gagauzların baştan beri farklı halklar ile temasları ve buna bağılı olarak ortaya çıkan tarihsel koşulların getirdiğı zorunluluklar ve çok dillilik (kod değıştirme ve kod karıştırma) onları kimi zaman asilime etmişse de bazen tersine bu zorunluluklar, kimlik bilincini ve dil kullanımını diri tutmalarını sağlamıştır.

Gagauzlar, Osmanlı devletindeki konumları dinî referanslar dikkate alınarak Rum milletinden (millet ifadesi din karşılığında kullanılmıştır) atfedilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kaynaklarında Gagauzlar ve Gagauzca üzerine -bilindiğı kadarıyla- çok detaylı bilgilere ulaşmak pek mümkün değildir. Fakat 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı sahasında Gagauzlarla ilgili ilk bilgilerin verildiğı görülmektedir. Teodor Kasap, 1976 yılında yayımlanan Hayal gazetesinde ilk defa Gagauzlardan bahsetmiştir [1, s.3]. Sonrasında ise Üstünyân Cansızof,

1912 yılında *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*’nda yayınlanan *Balkan Şibh-i Ceziresinde Türkler* adlı yazısında Gagauzlara değinmiştir [2, s. 1095] [3]. Yine Trakya Paşaili gazetesinin 27 Ocak 1919 dokuzuncu sayısında, birkaç cümle ile Gagauzlara yer verilmiştir. Kendisi asker ve siyasetçi olan Cami Baykurt’un 1922 yılında yazdığı *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğu'na Dâhil Olan Turanî Akvam* adlı eserinde dört yerde Gagauzlardan bahis açılmıştır [4, s.30, 91].

Elbette cumhuriyet öncesi dönemde Gagauzlarla ilgili verileri sadece bu bilgilerle sınırlamak mümkün değildir. İleri dönemlerde yapılacak çalışmalarda Osmanlı dönemindeki Gagauzlarla ilgili daha fazla verinin ortaya çıkacağı muhakkaktır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Osmanlı’nın bu topraklara hâkim olduğu dönemde Gagauzlarla ilgili bilgilerin sadece Arap harfli kaynaklarda aranmaması, Yunan ve Bulgar kaynaklarına da bakılması gerektiğidir. Hatta Slav ve Grek harfli olduğu düşünölen Türkçe yazma veya matbu eserler de buna dâhildir.

Cumhuriyete geçişle birlikte genç Türkiye Cumhuriyeti’nin Gagauzlara olan ilgisi de artmıştır. Buna bağlı olarak açık kaynaklarda Gagauzlar ve Gagauzca üzerine yazılar yazılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki Yusuf Akçura’nın da editörlüğü yaptığı Türk Yılı-1928 adlı eserdir. Bu eserde Galip Bahtiyar’ın bölüm yazarlığını yaptığı *Garbi Trakya Türkleri* adlı yazının 463-464 sayfalarında Gagauzlara yer vermiştir [5]. Sonrasında da buna benzer yazılar çeşitli yayın organlarında çıkmaya başlamıştır. Bunlar dışında Türkiye Cumhuriyeti devletin resmî yazışmalarında Gagauzlar ve Gagauzca üzerine önemli değerlendirmelerin olduğu görölmektedir. Fakat bunlar ancak 1930’lu yıllardan itibaren başlamıştır. Sunulan raporlarda bu tarihleri görmek mümkündür. Hükümete yetkili kişiler tarafından rapor olarak sunulan bu belgelerde aslında o gün için Romanya topraklarında kalan Kuzey Bulgaristan’da ve Besarabya’da yaşayan Gagauzlar ele alınmıştır. Bu raporlar 1932-1936 yılları arasını ve Hamdullah Suphi’nin Bükreş elçiliği yaptığı döneme rastlamaktadır. Raporlardan sadece biri Tevfik Kâmil’e aittir. Raporların bir kısmı kendisi (HST) tarafından yazılmakla beraber kendisine bağlı Varna ve Köstence konsoloslarının da yazdığı raporlar bulunmaktadır. Ayrıca tüm raporlarda Ukrayna, Moldova, Bulgaristan Gagauzları diye bir ayırım bulunmamaktadır. Çünkü bahsi geçen Gagauzların yaşadığı bu yerler, o dönem için Romanya Krallığı’nın (1881-1947) bir parçası olarak görölmüyordu. Dolayısıyla raporlarda sadece Komrat değil, aynı zamanda bugün için Ukrayna topraklarında kalan Kubey Gagauzları (3500 kişi) ve Bulgaristan topraklarında kalan Varna bölgesi (Dobruca 20.000, Varna 7.000 kişi) Gagauzları için de bilgi verilmekteydi. Bu raporlarda dikkat çeken bir başka husus da Gagauzların, sürekli olarak Ortodoks veya Hristiyan Türkler olarak anılmasıdır. Kullandıkları dile ise genellikle Türkçe denmektedir.

Gagauzlarla ilgili çok değerli bilgilerin ve tespitlerin bulunduğu bu raporlarda -bu çalışmanın gereği olarak- Gagauz kültürü ve Gagauzca üzerinde durulmuştur. Söz konusu raporlar Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri’nde olup tarih sırasına göre şöyledir:

1. Gagauz Türkleri hakkında yapılan etnografik araştırmaya ait iki rapor. (11.04.1932)
2. Romanya’daki Hristiyan Türklerin azınlık olarak kabul edilmesi ve oturdukları yerlerde Türkçe eğitim yapılması için Romanya hükümeti ile yapılan görüşmeler. (19.12.1934)
3. Bükreş Elçimizin, Romanya’daki Türklerin ihtiyaçları ile kültür alanındaki yenilikler hk. Romen Eğitim Bakanıyla yaptığı görüşme ve Besarabya’da Gagauz Türklerinin oturdukları yerlere yaptığı inceleme gezisi. (22.01.1935)
4. Romanya Mecidiye Medresesi’nin öğretmen okulu haline getirildiği ve Hristiyan Türklerin oturduğu yerlerdeki ilkokul ve liselerde Türkçe eğitim yapılmaya başlandığı. (22.10.1935)

5. Romanya göçmenleri hakkında Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'den alınan rapor (21.11.1935)

6. Gagauzların Türkiye'de iskânları hakkında Tefvik Kamil'in görüşleri ve bu konuda Elefteron Vima gazetesinde çıkan yazı (31.01.1936).

Gagauzca ile İlgili Değerlendirmeler

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :7. (Köstence Konsolosluğu)

Ragıp Bey, Gagauzların kendi içlerinde konuştuıkları dilin Deliorman ağız olduğunu vurgular ve Gagauz erkeklerinin çalıştıkları için -Gagauzca dışında- bölgedeki diğer dillere hâkim olduklarını söyler.

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :13-14. (Varna Konsolosluğu)

Varna bölgesinde dille ilgili bilgi verilen bu kısımda, bugün de hâlen tekrarlanan Türklerin “Dininizi mi verirsiniz yoksa dilinizi mi verirsiniz? Teklife karşın “Dilimizi verimiz, dinimizi vermeyiz” şeklinde Gagauzların cevabı bu rapora girmiştir. Bundan dolayıdır ki raporda, Gagauzların kendilerini Türklerle bir kökten görmediğini belirtir.

Aynı raporda, Gagauzlar şarkılarını Türkçe söylerler, dualarını Türkçe yaparlar ifadesi geçmektedir.

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :16, 18, 21. (Bükreş Elçiliği)

Raporun 16. sayfasında, Gagauzların kafa teşekkülleri, yüzleri, lehçeleri, ahlakları Rumeli Türkleri ile aynıdır...Gayet yakışıklı güzel insanlardır, ifadeleri geçmektedir.

Raporda 18.sayfada, Gagauzların kullandıkları dile, hem Gagauzca hem de Türkçe dedikleri ifade edilir.

Tanrıöver, raporun 21. sayfasında, Gagauzların eski dillerinin Kıpçak lehçesine yakın bir Türkçe olarak gösterildiğini kaydeder. Bir dönemde Gagauzların Karamanlılar gibi Türkçeyi Rum harfleri ile yazdığını anlatır. Gagauzlar arasında Rumcayı bilenlerin ise sayısının oldukça az olduğunu söyler.

Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 11 Tarih : 19.12.1934: 1-2.

Başbakanlığa sunulan iki sayfalık raporun ikinci sayfasında Tanrıöver, Gagauzların halk olarak tanınması ve Türkçe eğitim yapılması gerektiğinden bahsediyor. Ayrıca raporda kitap ve hocaların maaşları da dâhil olmak üzere ne kadarının karşılanabileceği sorulmaktadır.

Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 14 Tarih : 22.01.1935 : 2-3, 6, 8, 9, 10, 11.

Raporun 2. ve 3. sayfalarında Tanrıöver, Gagauzların kendi ana dillerinin okullarda okutulmamasından şikayetçi olduğunu belirttikten sonra diğer halkların ana dilleri ve millî kültürleri temelinde eğitim aldığını vurgulamıştır. Hatta Gagauzların Müslüman Türklere tanınmış haklardan bile faydalanamadıklarını dile getirmiştir. Durumun Romanya hükümetine aktarmıştır. Romanya hükümeti tarafından Gagauz köylerinde ve kasabalarında gerekli hazırlıkların yapıldıktan sonra (kitap ve öğretmen) eğitime başlanabileceği söylenmiştir. Özellikle Komrat'ta on bin Hristiyan Türk'ün yaşadığını belirten Tanrıöver, Rumen bakanın iki, üç yıl içinde ders verebilecek hocaların yetiştirebileceğini söylediğini de kaydetmiştir.

Aynı raporun 6. sayfasında Tanrıöver, Mihail Çakır'a yer vermiş. Onun ana dilde eserler verdiğini, Gagauzlarda Türklük bilinci kaybolmaması için 50 yıldır uğraştığını belirtmiştir. Tanrıöver, özellikle Çakır'ın İncil'i Türkçeye çevirmesinin büyük bir olay olduğunu ifade etmiştir. Çakır, ana dilde eğitimin önemi vurgulamıştır. Böylelikle Gagauzların Ruslaşması, Bulgarlaşması ve Rumenleşmesinin önüne geçmiştir, der

8. sayfada pazar için alışverişe gelmiş olan ahalinin kendi arasında Türkçe (Gagauzca) konuşması Tanrıöver’e Edirne, Bursa ve Sivas pazarlarındaki Türkçe konuşmayı hatırlatmıştır.

9. sayfada Tanrıöver, Çadır Lunga’da gerçekleşen bir karşılamadan sonra belediye reisinin Türkçe konuştuğunu, bu Türkçenin iptidai ve temiz bir Türkçe olduğunu anlatmıştır.

10. sayfada o dönem için kiliselerde Türkçe (Gagauzca) vaazın devam ettiği belirtmiştir. Gagauzlar kendi paraları ile idare edilen okullarda çocukların ana dilde eğitim alamamaları şikâyet ettiğini dile getirmiştir. Aynı sayfada Tanrıöver, bir Gagauz kadının ağzından bu mevcut durumu aktarmıştır: *...Bizi Türk’üz diye hor tutuyorlar, çocuklarımıza iş vermiyorlar, Mekteplerimizde çocuklarımız bizim onlara öğrettiğimiz dilde okutulmuyorlar..*

11. sayfada Tanrıöver, Gagauzların bin seneden beri kimse tarafından benimsenmemiş ve her türlü sıkıntıyı çekmiş olmalarına rağmen yöneticisiz, okulsuz ve kitapsız ana dillerini hassasiyetle koruduklarını ve bununla yetinmeyip diğer halklara da öğrettiklerini söylemiştir.

Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 22 Tarih : 22.10.1935:1.

Başbakanlığa sunulan tek sayfalık raporda Gagauzların oturdukları bazı ilkokul ve liselerde mevcut seneden itibaren Türkçe okutulacağı bilgisi verilmiştir. Ayrıca Romanya elçiliğinden alınan yazıda Komrat, Çadır Lunga ve Kavarna Gimnazyumları ile Fraşeri-Suneci, Rahmanaşıklar- Aşağı Mahalle) ilk okullarında artık Türkçe okutulacaktır.

Yer : 30-10-0-0 / 116 - 810 - 11 Tarih : 21.11.1935: 2.

Tanrıöver bu raporunda, Komrat, Çadır Lunga, Kongaz, Kubey, Kavarna ve Gâvursöğütçük (Bılgarevo) köylerine tayin edilen öğretmenlerin Türkçe öğretmeye başladıklarını belirtmiştir. Burada bahsedilen Türkçe, Türkiye Türkçesidir. Yine iki binden fazla kitabın hem Müslüman hem de Hristiyan Türkler için gönderildiğini anlatmıştır. Bu arada raporda on altı Gagauz çocuğundan başka altı çocuk daha Tanrıöver’in kendi parası Boğaziçi lisesine gönderildiği ifade edilmektedir.

Yer : 30-10-0-0 / 116 - 810 - 12 Tarih : 31.01.1936: 5.

Tevfik Kâmil’in görüşlerini içeren bu raporda (genellikle Gagauzların Türkiye yerleştirilmesi ile ilgili menfi bir tutum sergilemiştir), Gagauzlar tarafından Mihail Çakır’a *Gagauzların ulusu Çakır-Keşiş* dendiği dile getirilmiştir ve onun *Besarabyalı Gagauzların İstoriyası bir Kodatko Bilik* ‘Kutadgu Bilig’ kıymeti verilmek istendiğinden bahsedilmiştir.

Gagauz Kültürü

Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 14 Tarih : 22.01.1935: 7, 8, 9, 13, 17.

Temizlik ve Düzen

Raporun 7. sayfasında Tanrıöver, bir Gagauz evini ziyaret ettiğini, evin bu denli temiz ve mükemmel olabileceğini düşünmediğini belirtmiştir.

Raporun 9. sayfasında Çadır Lunga’daki Kusursuz soyadı ile bilinen bir iş adamının evinin mükemmel döşenmiş ve temiz olduğunu dile getirmiştir.

Atçılık

Raporun 8 ve 9. sayfalarında Tanrıöver, Gagauzların atlarından bahsederken onların siyah, yüksek ve dinç atlar olduğunu vurgulamıştır ve Gagauzların atçılıktan çok iyi anladıklarını söylemiştir. Eski bir Türk grubunun (Gagauzlar) binlerce senelik binicilik vasfını kaybetmemiş olduğundan bahsetmiştir.

Misafir Karşılama

9. sayfada bir papazın ekmek ve tuz ile Tanrıöver’i karşılaması anlatılmıştır.

Kişilik Yapıları, Ahlakları ve Din

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :13, 17

13. ve 17 sayfalarda Varna konsolosu; Gagauzların ikramı seven, misafirperver, şakacı ve hoş sohbet olduklarından bahsetmiştir. Konsolos, Krişma denilen bir köy meyhanesinde ihtiyarların sohbetlerini ve yeme-içmelerini görünce Anadolu’da bir köyde olduğunu düşünmüştür. Yine Gagauzların çok şarap içtiğinden ve kadınlarının erkek gibi çalışkan olduğundan söz edilmiştir.

Aynı raporun 17. sayfasında; bölgedeki Müslüman Türkler, Gagauzların ahlak ve âdet olarak kendilerine tamamen benzediklerini söylemiştir. Hatta raporda şöyle bir örnekte verilir: *Hatta Mankalya caminin imamı İsmail Efendi adlı bir zat, Gagauzlar hakkındaki sualime, bunlar bizim köylü amcalardır. Vaktiyle dinlerini vermişler, dillerini vermemişler”.*

Raporun aynı sayfasındaki bir başka ifadede Gagauzların temiz, çalışkan, sağlam ve güzel bir halk olduğu anlatılmıştır. Ve Gagauzların Türklük kökenlerinin analarından babalarından işittikleri belirtilmiştir.

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :14

Bu raporda, Gagauzların dinî yönden zayıf oldukları söylenmiştir. Çünkü yaşlıların ana dili dışında başka bir dili anlamadığı ve kiliseye gelen gençlerin de sayısının az olduğu dile getirilmiştir.

Oyunlar ve Türküler

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :3

Konsolos Ragıp Bey, Dr. Puplesku’nun kaleme aldığı yazıya atfen Gagauzların Tavşan oyunundan bahsetmiştir. Bu oyunu şöyle aktarmıştır:

Bu oyunda tavşan rolünü yapan şahıs oynarken gaydacıya dönerek pırkıldat balam, pırkıldat (öttür oğlum öttür) demesi cümbüşe iştirak edenlerin hep bir ağızdan cırt balam, cırt (inlettir oğlum inlettir) sözlerini tekrarlaması, misafirlerden biri uyuyunca şarap ister misin sualine (şarap istemem kımız ver bana, kımız) cevabı ile karşılaşması ‘sana meze koz vereyim mi’ teklifine karşı ‘koz istemem çetlevik ver (ceviz istemem fındık ver) cevabını vermesi bize gösteriyor ki gerek eski sözleri, gerek bu en eski adetleri itibar ile bu insanlar Eski Türklerdendir

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932: 26.

Anası Gagavuz olan Pazarcıklı Dr. Hristo Păpescu-ki halâ berhayattır- anasından öğrendiği bir takım eski Türk oyunlarını tesbit etmiştir. Bunlar; yüzük,kabak, aşık, kaydırak ve car oyunlarıdır. Bir de kadınlara mahsus KOYAN ismini taşıyan diğer bir oyun vardır.

KOYAN oyununda tavşan taklidini yapan kadının gaydacıya:
-Pırkıldat balam pırkıldat demesi ve hazır olanların:
- Cırt balam cırt balam deye cevap vermeleri ve misafirlerden birinin oyuncuya:
-Şarap ister misin sualine karşı :
- Şarap istemem, kımız ver bana cevabını vermesi,
-Şana, meze koz vereyim sualine karşı da:
-koz istemem, çitlevik ver bana demesi bunların eski Türk adetlerini ve eski Türk kelimelerini ne kadar muhafaza ettiklerini gösterir.

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932: 9.

Raporda bir şarkıdan da bahsedilmiştir. Bu şarkıda köylere vergi toplamaya gelen kişilerin yaptığı kanunsuz işlere değinilmiş. Köylere vergi temsilcisi yerine gelen Arnavut kavasların (koruma) köyde buldukları sırada meyhane açtıklarını, eksik iş yaptıklarını ve şaraba su

kattıkları anlatılmıştır. Giderken de bir köylüye çorbacı unvanlarını ve meyhanelerini pahalıya devrettikleri dile getirilmiştir. Bir Gagauzun bir çorbacı ve meyhaneci olma durumu yoktu ki türkü bundan bahsetmiştir.

Biz ne vakit idik sevgili anam
Ayaz beyazda anam
Sen kabahatlisin
Meyhaneci imişsin
Eksik şarap satmışsın
Hem de su katmışsın

Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932 :10.

Gagauzların -A. Düvernuanın’a atfen- hora oyunun mucidi olduğunu dile getirmiştir.

Ayrıca raporda Gagauzlarla etnonim adı ile ilgili önemli bir veri paylaşılmıştır. Eski Varnalılara göre, Türkler Gagauzlara *gauz* yahut *yavuz* derlermiş. Buna rağmen Gagauzlar bunu kabul etmezmiş.

Sonuç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerine ait resmî yazışmalarda geçen ifadelerden şimdiden baktığımızda Gagauz kültürü ve dili üzerine bazı değerlendirmeleri çıkarmak mümkündür:

1. Bugün için özellikle Dobruca Gagauzları için dil ölümü ve kaybı -raporlarda da belirtildiği gibi- bugün için daha büyük bir problem olarak önümüzde durmaktadır.
2. O zaman için Türkçe öğretimine başlanan pek çok yerde bugün değil Türkçe, Gagauzca bile öğretilmemektedir. Örnek: Kavarna, Gâvursöğütçük.
3. Siyasi şartların geçen yüzyıl içinde değişmesiyle beraber Romanya Krallığı bünyesindeki Gagauzlar artık dört parçalı bir yapıya Bulgaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna Gagauzları olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu durumun beraberinde getirdiği büyük problemler de ortaya çıkmıştır: Örnek Rusya-Ukrayna Savaşı’nda aslında aynı grup olan Moldova ve Ukrayna Gagauzlarının tutumu. Tüm bu Gagauzlar için ortak olan Gagauzcayı bırakıp yaşadıkları ülkelerin dillerini ana dil olarak kabul etmeleri, Gagauzlar arası temasların azalması.
4. O dönem Gagauzları için ana dilde ibadet yapma daha güncelken bugün için Gagauzların pek çoğu ibadetlerini Rusça, Bulgarca veya Rumence gibi dillerde yapmaktadırlar. Din dilini artık ana dil dışında başka bir dil oluşturmaktadır.
5. Moldova Gagauzların belli siyasi haklar (Gagauz Avtonomiyası) ve kültürel haklar elde etmesi olumlu bir anlam taşıırken Dobruca Gagauzlarının herhangi bir hak talep etmesi ve verilmesi gibi bir durum bulunmamaktadır.
6. Asırlar boyunca Balkan coğrafyasında yurt tutmuş bu halkın tarihinin Türkçe kaynaklarda sadece 150 yıllık geçmişe giden bir kaydının olması düşünülemez. Bu bakımdan Osmanlı arşivleri daha detaylı araştırılmalıdır.
7. 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına paralel olarak Gagauzlarla ilgili kayıtlar, araştırmalar ve raporlar artmıştır. Bununla beraber -tahminimce- daha dikkatli bir araştırmada Cumhuriyet’in 1923-1950 arasındaki yazılı kaynaklarda Gagauzlara ait farklı bilgilerin ortaya çıkacağı muhakkaktır.
8. Son olarak Türkçe dışında Gagauzların yaşadıkları coğrafyalarda konuşulan dillerin geçmiş dönemlere ait kayıtlarına daha iyi bakılmalıdır. Özellikle Bulgar, Rumen, Yunan ve Rus kaynakları bunların başında gelmektedir.

KAYNAKÇA

1. Kasap, Teodor [1876]. “Gagavuz”, *Hayâl Gazetesi*, numara: 239, İstanbul, s.3
2. Cansızof, Üstünyân. [1912]. “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, cüz. 18, İstanbul, s.1095.
3. Cansızof, Üstünyân. [2013]. “Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler”, (Akt. Umut Üren), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, s. 263-299.,
4. Baykurt, Cami [1922]. *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğu'na Dâhil Olan Turanî Akvam*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
5. Bahtiyar, Galip [1928]. “Garbi Trakya Türkleri”, (Tp. Yusuf Akçuraoğlu), *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa, s. 459-473.

Raporlar:

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 246 - 666 - 30 Tarih : 11.04.1932

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 11 Tarih : 19.12.1934.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 14 Tarih : 22.01.1935.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 247 - 668 - 22 Tarih : 22.10.1935.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 116 - 810 - 11 Tarih : 21.11.1935

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yer : 30-10-0-0 / 116 - 810 - 12 Tarih : 31.01.1936.

УДК 394.3(=512.165+512.161)

TÜRKİYE İLE GAGAVUZ KÜLTÜREL ÇOCUK OYUNLARININ BENZERLİKLERİ

Bay Yalçın

Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi

e-mail: yalcinbay@anadolu.edu.tr

orcid id: 0000-0002-8449-9931

Bay Döndü Neslihan

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

e-mail: bayneslihan@gmail.com

orcid id: 0000-0002-2656-0458

Özet: Araştırmanın amacı, balkanlarda bilinen ve oynanan ortak kültürel çocuk oyunlarının belirlenmesiveortakkültürelçocukoyunlarınayönelikmirasınortayaçıkarakılmasıdır.Araştırmadagözl em ve görüşme yöntemleri kullanılarak betimsel bir çalışma yapılmıştır. Araştırmanın örnekle mi, kolay ulaşılabilir örneklem yöntemine göre Moldovya-Gagavuz'da bulunan okullarbelirlenmiştir. Türkiye ve Gagavuz'daçocuklarınkültürel oyunlarınıoyunayarakgöstermeleriistenmişveveriler kamera kaydı ile toplanmıştır. Oyunların her biri, video çekimleri izlenerek kodlama tablosunda döküm haline getirilmiştir. Türkiye'de iki şehir, 2 köyde, Gagavuz'da 1 şehir ve 4 köy ziyareti

yapılarak geręekleştiren alan araştırmasında; kültürel ve modern oyunlardan 40 oyun çekimi yapılmıştır. Bu 40 oyunun 38 oyunun Türkiye’de oynanan kültürel ve modern oyunlarla birebir benzer olduğu tespit edilmiştir. Gagavuz’da 21 kültürel oyun belirlenmiştir. Belirlenen bu oyunların tamamı Türkiye’de oynanan kültürel çocuk oyunlarıla birebir benzediği tespit edilmiştir. Kültürel genlerimizi keşfetme yolculuğunda Türkiye ve Gagavuz’da çocukların oynadıkları kültürel oyunların tamamının benzer olması, Türklerin çok geniş bir alanda yaşamasına rağmen kültürel aktarımın devam ettiğinin önemli bir göstergesidir.

Anahtar Sözcükler:Çocuk, Oyun, Kültürel Aktarım, Kültürel Oyun,

Similarities between Turkey and Gagauzia Cultural Children's Games

Abstract: The aim of the research is to determine the common cultural children's games known and played in the Balkans and to reveal the heritage of common cultural children's games. A descriptive study was conducted using observation and interview methods. The sample of the research was determined according to the easily accessible sampling method, schools in Moldova-Gagauzia. The children in Turkey and Gagauzia were asked to demonstrate cultural games by playing them and the data were collected with camera recordings. Each of the games was transcribed in the coding table by watching the video footage. In the field research conducted by visiting 1 city, 4 villages in Gagauzia, Two cities, 2 villages in Turkey,; 40 games from cultural and modern games were filmed. It was determined that 38 of these 40 games were identical to the cultural and modern games played in Turkey. In Gagauzia, 21 cultural games were identified. All of these games were determined to be similar to the cultural children's games played in Turkey. In the journey of discovering our cultural genes, the fact that all of the cultural games played by children in Turkey and Gagauzia are similar is an important indicator that cultural transmission continues despite the fact that Turks live in a very large area.

Keywords:Children, Play, Cultural Transmission, Cultural Play

“Oynamayan tay, at olmaz.”

GİRİŞ

Türk kültüründe oyun ve oyuncakların varlığı oldukça eskiye dayanmaktadır. Çocuklarını yiğit, cesur, atılgan ve korkusuz yetiştirmeyi amaçlayan Türkler, çocukların oyun ve oyuncaklarının da bu yönde şekillenmesini sağlamıştır. Kazanma, mücadele etme, savaş stratejisi geliştirme gibi özelliklerinin yanı sıra yardımlaşma, paylaşma, merhamet, saygı, sabır gibi toplumsal değerlerinde çocuk oyunlarına yansıdığı görülmektedir. Binlerce yıllık geçmişinde üç kıtaya yayılan Türkler, gittikleri yerlere diğerkültürel değerleriyle birlikte oyunlarını da taşımıştır. Kültürün bulunduğu ortamda akışkan ve yapışkan olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda kültürel oyunlarında zamanla geliştiği ve bulunduğu coğrafyalarda yayılım gösterdiği bilinmektedir. Binlerce yıllık birikimle günümüze kadar gelen ve Türk kültürünün sac ayaklarından biri olan bu oyunlar, çocukların bilişsel, fiziksel, sosyal, duygusal ve ahlak gelişimlerini desteklemenin yanı sıra kendi kültürlerini tanıma ve kültürlerine uyumlu kimlik kazanmalarını sağlayarak kültürel gelişimlerini sağlamaktadır. Bu durum toplum ve çocuklar arasında çift yönlü bir etkileşimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Toplumların yapısı oyunların içeriğini belirlerken çocukların oynadıkları oyunlarsa gelecekte toplumların yapısının belirleyici unsuru olmuştur. Günümüzde pek çok oyunun artık çocuklar tarafından bilinmediği ve oynanmadığı düşünülduğünde, gelecekte nasıl bir toplumun ortaya çıkacağı endişe vericidir. Bu

nedenle Türk kültüründe yer alan oyunlarımızın tekrar hatırlanması ve çocuklar tarafında oynanması büyük önem taşımaktadır. Oyun ve oyuncakların Türk tarihindeki yeri, önemi ve örnekleri ortaya konulmaya çalışılarak kültürel aktarıma katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı Türkiye ve Gagavuz’da çocuklar tarafından bilinen ve oynanan kültürel çocuk oyunlarının ortaya konulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda belirlenen oyunların ne kadarının göre benzerlik gösterdiği ve kültürel oyunların cinsiyet, mekan, materyal ve desteklediği gelişim alanına göre nasıl özelliklere sahip olduğunun belirlenmesi alt amaçları oluşturmaktadır.

Yöntem

Türkiye ve Gagavuz’da oynanan çocuk oyunlarını betimlemeyi amaçlayan bu araştırma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırmalarda veriler; görüşmeler, gözlemler ya da doküman analizi teknikleri kullanılarak toplanır (Merriam, 2013). Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yapılandırılmış gözlem yöntemi uygulanmıştır. Yapılandırılmış gözlem, gözlenecek durumun daha iyi planlanması ve sistematik olarak yapılması durumlarında kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırma kapsamında “*Kültürel Oyun Gözlem Formu* ” oluşturulmuş ve form uygulanarak araştırmacılar tarafından kodlama yapılmıştır.

Çalışma Grubu

Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Projesinin III. bölge saha araştırması kapsamında Türkiye ve Moldovya-Gagavuz’da veri toplanmak için ziyaret edilecek yerler belirlenmiştir. Türkiye’de 2 şehir, 2 köyden veriler toplanmıştır. Gagavuz, Moldovya devletinin yönetimi altında özerk bir cumhuriyettir. Gagavuz’da 1 şehir, 4 köyden veriler toplanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Saha araştırmasına çıkılmadan önce kültürel oyunlarla ilgili akademik çalışmaları olan ve “1.Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı’na katılan araştırmacılarla iletişime geçilmiştir. Saha araştırmaları için gidilecek şehir ve köyler ziyaret tarihleri araştırma katılımcılara önceden bildirilmiştir.

Araştırma sürecinde gidilen bölge/ülkelerde veriler toplanmaya başlanmadan önce Komrat Devlet Üniversitesinde “*Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları* konulu” konferans verilmiş ve üniversite yetkilileri ve akademisyenlerle proje kapsamında yapılacak olan araştırma süreciyle ilgili görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda bölgede iletişim ağı oluşturulmuş, gerekli olan bazı bölgelerde tercüman desteği sağlanmış ve saha araştırmasının güzergâhları belirlenmiştir.

Araştırmada verilerin toplanması sürecinde çocukların oynadıkları oyunların gözlenmiş ve oyunlar video kaydına alınmıştır. Araştırmacılar tarafından oynanan oyunların nasıl, hangi materyallerle, kaç çocuk arasında, hangi zaman dilimlerin de oynandığı ve oyunun cinsiyete göre tercih durumunun belirtildiği veri kayıt çizelgesi, video kayıtları izlendikten sonra araştırmacılar arasında fikir birliği sağlanarak doldurulmuş ve oyunlar betimlenmiştir.

Türk Kültüründe Çocuk Oyunları

İnsanlığın varoluşundan bu yana bir eylem olarak gerçekleştirilen oyun, değişim ve gelişimlerle varlığını ve önemini korumaya devam etmektedir (Huizinga, 2006; Tuğrul, 2010). Binlerce yıllık birikimle günümüze kadar gelen ve kültürün sac ayaklarından biri olan oyunlar, çocukların bilişsel, fiziksel, sosyal, duygusal ve ahlak gelişimlerini desteklemenin yanı sıra kendi kültürlerini tanıma ve kültürlerine uyumlu kimlik kazanmalarını sağlayarak kültürel gelişimlerine de katkı sağlamaktadır (Bay & Bay, 2022). Oyun sayesinde, geçmişteki uygarlıkların dil, din ve

ritüellerini çözümlenmiş; oyun yoluyla toplumların göçleri ve kültür yayılımı takip edilmiş ve uygarlıkların kültür farklılıklarına göre özellikleri belirlemişlerdir (And, 2012). Türk kültüründeki oyunlarda, binlerce yıllık bir süzgeçten geçerek günümüze kadar gelen ve kültürün taşıyıcısı olan kültürel bir mirastır (İnan Kaya, 2018; Özden Gürbüz, 2016; Özhan, 1997). Millet olarak “ortak bir geçmiş” ve “ülkü birliği” özellikleri gelecek nesiller üzerinde oyun yoluyla sağlanmaktadır (Gökşen, 2014).

Türk kültürünün önemli yazılı eserlerinden Divanı Lügati't Türk, Dede Korkut Kitabı, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Manas Destanı, Kutadgu Bilig gibi eserlerde oyun ve oyun kavramından bahsedildiği görülmektedir. Huizinga (2006) “*Homo Ludens(Oynayan İnsan)*” isimli kitabında oyunun kültürlerden çok daha önce var olduğunu ve aslında oyunla birlikte kültürlerin ortaya çıktığı görüşünü ortaya koymuştur. Türk kültürüne bakıldığında gerek şamanizme dayanan dini ritüellerde oynanan oyunların, gerekse savaşın bir provasası olarak görülen oyunların var olduğu görülmektedir (Serbest, 2019). Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Türk kültür ve medeniyet tarihine ışık tutan Divanı Lügati't-Türk adlı eserde oyun, hoşça vakit geçirme ya da spor yapma gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Türk kültüründe güçlü ve kuvvetli olmanın bir yolu olarak görülen oyunlar, Divanı Lügati't Türk'te ok atma yarışları, at üzerinde oynanan oyunlar ve güreş gibi farklı şekillerde ele alınmıştır (Türktaş, 1999).

Divanı Lügati't Türk'te oyuna yönelik yer alan kavramlar aşağıda verilmiştir.

Oyunlar

1- Müngüz Müngüz (Boynuz Boynuz)

“Müngüz müngüz (boynuz boynuz)” bir çeşit çocuk oyunudur. Çocuklar ırmağın kenarına diz çökerek otururlar, bacaklarının arasını da ıslak ve akıcı kumla doldururlar. Daha sonra elleriyle kuma vururlar. Onlardan birisi (ebe) müngüz müngüz der ve çocuklar ne müngüz (hangi boynuz) diye sorarlar. Birisi (ebe), boynuzlu hayvanları birer birer söylemeye başlar. Çocuklar da bunu tekrar ederler. Ebe bu arada deve ve eşek gibi boynuzsuz bir hayvanın da adını söyler. Çocuklardan birisi bu hayvanı veya başka boynuzsuz bir hayvanın adını söylerse çaya atılır”

2- Köçürme

“Ondört adı dahi verilen bir oyun. Yerde kale gibi dört çizgi çizilir, sonra ona on kapı yapılır. Fındık ve fındığa benzer şeylerle bu kapılar üzerinde oyun oynanır.”

3- Çelik Çomak

“Tuldi: Er topıknı adhn bile tuldi: Adam topu çatal deynekle vurdu. Bu, bir Türk oyunudur. Şöyle oynanır: Oynayanlardan birisi oyunun kendi tarafından başlamasını istediği zaman yukarıda anlatıldığı şekilde çatal değnekle topa vurur. Bu işte kuvvetli vuran oyuna başlamış olur.; Çelik çomak oyununun vurmasında dahi böyle denir.”

4- Ceviz Oyunu

“Atıç: Çocukların ceviz oynadığı çukur” “Eteçlik: Ceviz oynamak için çukur açılmış olan yer”

5- Karagun

“Akşamleyin çocukların oynadıkları bir oyundur.”

6- Çengli Mengli (Salıncak)

“Bir çocuk oyununun adıdır.”

7- Aşık Oyunu

“Ol meniñ birle aşuk sürtüşdi” o, aşığı sürtmede ve düzgiñ hale getirmede benimle yarıştı”

8- Köçürme Oyun (Mangala)

“On dört adı dahi verilen bir oyun. Yerde kale gibi dört çizgi çizilir, sonra ona on kapı yapılır. Fındık ve fındığa benzer şeylerle bu kapılar üzerinde oyun oynanır”

9- Bandal

“çevgen” oyununun içinde oynandığı belirtilen oyun, “ağaçtan omuz başı şeklinde çıkarılan parça, bunu çocuklar alıp yakarlar, geceleyin közünübirbirlerine atarlar. Buna ‘ot bandal’ denir” (Atalay, 1985; akt. Serbest, 2019; Türkteş, 1999).

Diğer bir yazılı eser olan Dede Korkut Hikayelerinde geçen “Buğaç Han” hikâyesinde ise “Meğer sultanım, Dirse Han’ın oğlanı üç de kabile çocuğu meydanda aşık oynuyorlardı.” ifadesinde çocukların “aşık” adını verdikleri oyunu oynadıkları anlatılmaktadır (Çetinkaya, 2013). Aşık oyunu günümüze kadar gelmiş Türk Dünyasında yaygın olarak oynanan bir oyundur (Sallabaş, 2020).

Toplumlar, kendi kimliklerine uygun olan bireyler yetiştirmeyi amaç edinmektedir. Çocukların küçük yaşlarda kültürel oyunlar oynaması, kültürel aktarımın gerçekleşmesini ve bu sayede kültürüne uygun kimlik kazanarak topluma ait bir birey olmasını sağlamaktadır (Bay, 2018). Kültürel oyunlar Türk toplumunun yardımlaşma, paylaşma, sabretme, cesaret gösterme gibi birçok özelliğinin yanı sıra yaşantısında var olan unsurları çocuklara aktarılmaktadır (Bay, Turan& Bay, 2015).

Kültürün taşıyıcılığını yaparak toplumların devamlılığını sağlayan oyun, Türk Dil Kurumunun Sözlüğünde “Bedence ve kafaca yetenekleri geliştirmek amacıyla yapılan, çevikliğe dayanan her türlü yarışma”, “Oyun, yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence”, “Müzik eşliğinde yapılan hareketlerin tümü” gibi birçok tanımlama yapılmıştır (TDK, 2021). Huizinga’ya göre oyun; çocukların özgürce katıldıkları, kuralları olan, gerçekleştiği zaman ve mekanda sevinç ve heyecan duygularının yaşandığı gerçek yaşamın dışında bir eylemdir. (Huizinga 2006). Bazı kuramcıların tanımlarına bakıldığında oyun, Pestalozzi’ye göre, çocuğu harekete geçiren bir güç, Montessori’ye göre çocuğun işi, Froebel’e göre çocuğun gereksinimi, Montaigne’e göre çocuğun ciddi işi ve uğraşı, Spencer’a göre fazla enerjinin boşaltılması olarak tanımlanmıştır. Piaget ise oyunu çevreden alınan uyarıların özümlediği ve uyum sistemine yerleştirildiği süreçte düşünme evresinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve bilişsel gelişimle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Freud oyunu çocuğun korkuların ve sosyal çatışmalarının üstesinden gelmede kullandığı ve kişiliğinin ve davranışlarının bir aynası olarak tanımlanmıştır. Lazarus oyunun bir amaç olmaksızın ortaya çıktığını ve çocukları mutlu eden bir uğraş olduğunu ifade etmiştir (Çalışandemir, 2016). Oyun tanımında farklılaşmalar olsada oyunu oluşturan unsurlar benzerlik göstermektedir. Oyunun bileşenleri de denilebilecek olan bu unsurlar: “Oyun, çocuk içindir; oyun, kullanıldığı disiplin itibarıyla bir araçtır; oyun, bir sosyalleşme aracıdır; oyun, bir eylem olarak yaratıcılığın dışı vurumudur” şeklindedir (Aytaş & Uysal, 2017). Köklü bir geçmişe sahip olan Türk kültüründe de eğlence anlayışını yansıtan, çocukların bir birey olma yolunda severek ve isteyerek yer aldığı ve hoş vakit geçirmelerini sağlayan oyunlar (Serbest, 2019), oyunun unsurlarını görmede güzel örnekler oluşturmaktadır.

Yapılan pek çok araştırmada kültürel oyunların çocukların gelişimleri üzerindeki olumlu etkileri belirlenmiştir (bkz. Aksoy, 2014; Alabay & Yağan Güder, 2018; Bay, 2021; Bay, 2022; Bazaz vd., 2018; Esen, 2008; Gökşen, 2014; Kovačević & Opić, 2014; Sulistyningtyas & Fauziah, 2018; Taheri & Chahian 2015). Çocuklar oyun oynayarak hayal gücünü ve yaratıcılığını geliştirir, hayatı tanır, doğal yeteneklerinin farkına varır, sosyal beceriler kazanır ve sayede tüm gelişim alanları yönünden desteklenmiş olur (Özyürek, Şahin & Gündüz, 2018). Kültürel oyunlar,

çocuklarda “kültürel gelişimi” de sağlamaktadır (Bay, 2018; Bay, 2021; Bay & Bay, 2020; Bazaz & diğerleri, 2018; Gökşen, 2014; Kovačević & Opić, 2014; Özdemir, 2015; Sulistyaningtyas & Fauziah, 2018; Taheri & Chahian, 2015). Vygotsky ‘e göre çocuğun kültürel gelişimi önce bireyler arasında sosyal, sonra çocuğun kendi içinde psikolojik olarak ortaya çıkmaktadır (Savina, 2014). Çocuk, oyun sayesinde normal davranışın ne olduğunu anlar ve başkaları ile iletişim, işbirliği, ilişki kurma davranışları geliştirerek başkalarının haklarının farkına varır ve yaşadığı toplumdaki yerini belirler (Taheri & Chahian 2015).

Bilim ve teknolojideki gelişmelerin yanında, kırsaldan şehirlere göç, şehirleşme ve çevresel koşulların farklılaşması da kültürel oyunlarda değişime neden olmuştur. Günümüzde oyunların oynandığı alanlarda değişimler olmuştur. Daha çok iç mekânlarda oynanmanın artmasının yanında çocuklara sunulan sınırsız modern oyun ve oyuncaklarda kültürel oyun ve oyuncakların önemini yitirmesine ve unutulmasına neden olmaktadır (Arslan, 2017; Onur, Çelen & Artar, 2004; Bay & Bay, 2020; Bay & Bay, 2019a; Bay & Bay, 2019b; Bay, 2022; Esen, 2008; Kovačević & Opić, 2014; Öz Pektaş, 2017; Öz Pektaş, 2017; Özden Gürbüz, 2016; Taheri & Chahian 2015; Toksoy, 2010; Tören, 2011; Tuğrulvd., 2014). Türk kültürünün önemli bir parçası olan çocuk oyunlarının eğitim ortamlarına aktarılması (Bay, 2018; Bay & Bay, 2020, Bay, 2021; Bay, 2022) ve toplumsal farkındalıkla birlikte oyunların oynanmasını sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ancak bu sayede kültürel mirasa sahip çıkılmış ve kültür aktarımı gelecek nesillere yapılmış olacaktır.

Bulgular

Bu bölümde Türkiye ile Gagavuz’da oynanan kültürel oyunların çizelgesi, gözlemlenen oyunlardan bazılarının fotoğraf ve tanımlarına yer verilmiştir.

Ortak Kültürel Oyunların Çizelgesi

Oyunlar	Türkiye	Gagavuz	Oyunlar	Türkiye	Gagavuz
Ağzını Yum	X		Don Oyunu	X	
Aşık Atma	X		Düğme (Fırıldak)	X	
Aşık Çıkarma	X		El Kızartma	X	
Aşık Vurdurma	X		El Üstünde	X	
Ayak Çekme	X		Yakalama		X
Beş Taş	X	X	Evcilik	X	X
Bezirgan Baş	X		Evsiz Tavşan	X	X
Bıçak Oyunu	X		Gıdıklama	X	
Bız	X	X	Gökte ne Var	X	
Bilek Güreşi	X		Yerde Ne Var?		
Birdirbir	X	X	Güreş	X	
Boya	X	X	Halat Çekme	X	
Çelik Çomak	X	X	Halka Sürme	X	
Çukurda Misket	X		İp Atlama	X	X
Çuval Yarışı	X		İp Oyunu	X	X
Deve Cüce	X		İstop	X	
Dokuz Kiremit	X	X			
Dokuz Taş	X	X			

Oyunlar	Türkiye	Gagavuz	Oyunlar	Türkiye	Gagavuz
Kazlar Kazlar	X		Sandalye Kapmaca	X	
Kedi Sıçan	X		Sapan	X	
Kim Gerek	X	X	Sek sek	X	X
Kovalamaca	X		Tahmin Etme	X	
Körebe	X		Taş Sürme	X	
Köşe Kapmaca	X		Topaç	X	
Kulaktan Kulağa	X		Uçtu Uçtu	X	
Kurt ve Koyun	X		Uçurtma	X	
Kuyruk Yakalama	X	X	Uzun Eşek	X	X
Lastik	X	X	Üç Taş	X	
Lastik Atlama	X	X	Yağ Satarım (Mendil Saklama)	X	X
Mangala	X		Yakan Top	X	X
Mendil Kapmaca	X		Yumurta Taşıma	X	
Ok Yay	X		Yüzük Saklama	X	X
Renk Bulma	X		Zincirleme	X	
Saklambaç	X	X			
Salıncak	X				
			Toplam	63	21

Türkiye ile Gagavuz’da oynanan kültürel oyunlar incelendiğinde, Türkiye’de 63, Gagavuz’da 21 kültürel çocuk oyunu gözlemlenmiştir. Türkiye’de oynanan kültürel oyunların % 6,34’ü sadece kızlar, % 7,93’ü sadece erkekler, %85,71’nin ise kız erkek birlikte oynandığı gözlemlenmiştir. Gagavuz’da oynanan kültürel oyunların % 19’u sadece kızlar, % 9,5 sadece erkekler, %71,5’sinin ise kız erkek birlikte oynandığı gözlemlenmiştir.

Türkiye’de oynanan kültürel oyunların %62’sin materyal kullanarak oynanırken, Gagavuz’da oynanan kültürel oyunların %66,6’sında materyal kullanıldığı gözlemlenmiştir. Türkiye’de oynanan kültürel oyunların %76,2’si dış mekanda oynanırken, Gagavuz’da oynanan kültürel oyunların %90,5’sinin dış mekanda oynandığı gözlemlenmiştir.

Türkiye ve Gagavuz Kültürel Çocuk Oyunlarından Bazı Örnekler

Türk dünyasında var olan kültürel oyun ve oyunların derlenmesine ilişkin bir birçok araştırma yapılmış ve kültürel oyunların oynanış şekilleri anlatılmıştır. (bkz. Arslan, 2017; Başal, 2007; Bay & Bay, 2020; Bay & Bay, 2019a; Bay & Bay, 2019b; Bay, Turan & Bay, 2015; Bay, Kocaoğlu & Bay, 2015; Esen, 2008; Girmen, 2012; Gökşen, 2014; Oğuz & Ersoy, 2005; Onur & Güney, 2004; Özden Gürbüz, 2016; Toksoy, 2010). Kültürel oyunlar 2003 yılında UNESCO tarafından “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”nde halk kültürü ürünü olarak korunmaya alınmıştır (Oğuz & Ersoy, 2005). Aşağıda Türkiye ve Gagavuz’da ki kültürel çocuk oyunlarından bazı örnekler verilmiştir.

BEŞ TAŞ

Oynanma yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma zamanı: Gündüz, akşam

Oyunda kullanılan araç/gereçler: 5 adet taş

Oynayan kişi sayısı: En az 2 kişi

Oyuncuların cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun oynanışı: Beş taş oyunu ceviz, taş ve aşık gibi materyallerle oynanabilecek bir oyundur. Oyunda kullanılacak materyaller oyuncunun eliyle kolayca kavrayabileceği büyüklükte olmalıdır. Oyuna başlama aşamasında sağ ele beş taşın hepsi alınır. Beş taşın tamamı havaya atılarak yan yana birleştirilmiş iki elin tersi üzerinde beş taşın beşi de yakalanmaya çalışılır... (Bay & Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Aşık”dır.

Avdarma Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

BIZ

Oynanma Yeri: Açık alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Yok

Oynayan Kişi Sayısı: 3 veya daha fazla kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı: Oyuncular arasından ebe seçilir. Ebe arkasını diğer oyunculara döner. Arkada da diğer oyuncular yan yana dizilirler Ebe sağ kolunu sol tarafına uzatarak, gözüyle sol tarafını görmeyecek şekilde kapatır. Arkada duran oyunculardan biri ebenin eliyle kapattığı kulağına yani eline vurur. Ebe hemen arkasını döner. Vuran kişiyi bulmaya çalışır. O sırada da diğer oyuncular baş parmaklarını ileriye doğru uzatıp göstererek “bızzz” diye ses çıkartırlar. Ebe vuran kişiyi bulmaya çalışır. Bulduğunda vuran kişi ebe olur, bulamadığında ise ebe tekrar arkasını döner ve oyun bu şekilde devam eder... (Bay & Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Bız (Arı)”dır.

Beşalma / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

BİRDİR BİR (EŞEK ATLAMA)

Oynanma Yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma Zamanı: Gündüz, akşam

Oyunda Kullanılan Araçlar: Yok

Oynayan Kişi Sayısı: En az 2 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler Oyunun Oynanışı: Oyuncular arasında sayışma yapılarak bir kişi seçilir ve yere çömelir. Çömelecek oyuncu ellerini dizlerinin üzerine koyarak doksan derece açı yapacak şekilde eğilir. Başını içe doğru bükerek korur. Sayışmayla ya da anlaşarak ilk atlayacak oyuncu belirlenir. İlk atlayan oyuncuya vezir denir. Atlama sırasındaki kuralları vezir belirler. Vezirin atladığı şekilde atlanır ve söylediği sözler eksiksiz söylenmelidir... (Bay & Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Eşekçik”dir.

Masalçık Anaokulu / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

EVCİLİK

Oynanma Yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Oyuncak bebek, fincan, tabak, evdeki eşyalar

Oynayan Kişi Sayısı: 2-3 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kız

Oyunun Oynaniş:Gagavuz’da oyunun adı “Dadacık (Bebekcik ve Evcecik)”dır.Evcecik oyunundaki fark ise; koçanlara ip gerilerek oluşturulmuş kilim dokuma gibi oyuncaklarla kız çocukları kilim dokuma yapıyor. Çocukların el becerilerini geliştirmek için oynanan bir oyundur.

Tomay Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

EVSİZ TAVŞAN

Oynanma Yeri: Açık Alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Yok

Oynayan Kişi Sayısı: 17-22

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynaniş:Gagavuz’da oyunun adı “Evsiz Tavşancık”dır. Burada da oyun yine aynı şekilde oynanır. Aynı şekilde çocuklar daire oluşturur, ve tebeşirle çocukların çevreleri 50 cm çapında çizilir. Dairesi olmayan çocuk ortaya geçer ve müzikle birlikte dans etmeye başlarlar. Müzik durunca her çocuk dairesini değiştirir. Dışarıda kalan çocuk oyun dışı bırakılır. Diğer çocuklar oyuna devam ederler.

Kongazcık Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

ÇELİK ÇOMAK

Oynama Yeri: Açık alan

Oynama Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Oyuncu sayısı kadar sopa, 1 tane kısa sopa

Oynayan Kişi Sayısı: En az 2 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Erkek

Oyunun Oynanişı: Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Çelik”tir. Yere bir kare çiziliyor. Bir uzun ve birde kısa sopa alınıyor. Kısa olan sopanın uçları sivriltilir ve buna çelik denmektedir. Çeliğin her bir yüzeyinde 1’den 4’e kadar sayı yazılıyor. Oyuna başlamak için bir taş alınıyor ve avuç içinde saklanıyor. Taşı bulan oyuncu oyuna başlıyor. Karenin 1 metre kadar uzaklığına vuruş için bir çizgi çiziliyor. Oyunculardan biri çeliği uzun sopa ile yerden kaldırıp vurarak uzağa atmaya çalışır. Diğer oyuncu çeliği attığı yerden karenin içerisine tekrar atmaya çalışır. Karenin içerisine çeliği atarsa çeliği sopa ile havada saydırmak için tekrar atış yapar.. Çeliği havada sopa ile kaç kere saydırır ve ardından çelik yere düştüğünde üst taraftaki yüzünde hangi sayı var ise bu iki sayı çarpılır. Oyuncu bu iki sayının çarpımını kadar puan alır. Atış çizgisine diğer oyuncu geçer ve oda atış yapar. Oyun bu şekilde devam eder. Oyun sonunda kim daha çok puan toplarsa o oyuncu kazanır...(Bay & Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Çelik”tir. Yere bir kare çiziliyor. Bir uzun ve birde kısa sopa alınıyor. Kısa olan sopanın uçları sivriltilir ve buna çelik denmektedir.

Avdarma Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

DOKUZ KİREMİT

Oynanma Yeri: Açık alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: 9 adet kiremit parçası ya da yassı taş, top

Oynayan Kişi Sayısı: En az 6 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanişı: Dokuz adet düz kiremit parçası seçilir. Seçilen bu kiremit parçaları tercihen büyükten küçüğe olacak şekilde üst üste dizilir. Oyuncular kendi aralarında iki eşit gruba ayrılırlar. Oyuna başlayacak olan grup bir seçimle belirlenir. Oyuna başlayacak olan grup dizilen kiremitlerin yaklaşık 12-13 adım uzağında kiremitlerin karşına geçerken diğer grupta kiremitlerin arkasında yerlerini alırlar. Kiremitlerin karşında duran grup üyeleri sırayla topu kiremitleri devirmek üzere atar. Eğer kimse kiremitleri deviremezse topla atış hakkı diğer gruba geçer...(Bay & Bay, 2020).

Gagavuz : Bu bölgede oyunun adı "Kaç-Kov"dur.

Tomay Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

İP OYUNU

Oynanma yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma zamanı: Gündüz

Oyunda kullanılan araçlar: İp

Oynayan kişi sayısı: 2 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı:

1 metre uzunluğunda renkli bir ip alınır ve bu ipin iki ucu birbirine bağlanarak çember oluşturulur.

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “İplik”tir.

Tomay Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

KİM GEREK

Oynanma Yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Yok

Oynayan Kişi Sayısı: 16-20 Kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı: Gagavuzya’da oyunun adı "Davulla Zurnayla"dır. Tekerlemesi şu şekildedir: "Davulnan zurnaylan bizim alaydan, naşi istersiniz naşi istersiniz bizim alaydan,- Bir kız isteriz bir kız isteriz sizin alaydan, Ya şu kızın ya şu kızın adımı bildirin, -Onun adı ..." . Tekerleme söylenirken hangi grup söylüyorsa diğer gruba doğru el ele tutuşarak yürür. Diğer grup ise karşı grup gelirken geriye doğru gider. Yürüyen grup adı söylenen oyuncunun kollarından tutarak kendi grubuna alır.

Tomay Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

KUYRUK YAKALAMA

Oynanma Yeri: Açık alan

Oynanma Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Yok

Oynayan Kişi Sayısı: En az 5-8 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı: Gagavuz’da oyunun adı “Garga (yılan, kazlar)”dır. Oyunculardan biri karga olarak seçilir, bir oyuncuda tavuk olarak seçilir. Tavuk olan çocuk, diğer oyuncuları arkasına yavrusu olarak dizer. Karga, tavuğun yavrularını en arkadan almaya çalışır. Bu sırada karga " Kom kom başına gelerim, yavrularını kaparım." der ve kuyruktan aldığı yavruyu kenara ayırır. Tavuk ise yavrularını vermemek için kollarını açarak karganın önüne geçerek engellemeye çalışır...(Bay & Bay, 2020).

Beşalma Köyü, Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

UZUN EŞEK

Oynama Yeri: Açık alan

Oynama Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araç-Gereç: Yok.

Oynayan Kişi Sayısı: En az yedi kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Erkek

Oyunun Oynanışı:Uzun eşek, oyuncuların kendi aralarında iki gruba ayrılarak oynadıkları bir oyundur. Oyuncular arasından bir kişi yastık olur, diğeri de eşit sayıda iki gruba ayrılır. Yastık olan oyuncu sırtını duvara ya da bir ağaca yaslayıp el parmaklarını birbirinin arasından geçirerek kenetler ve kollarını aşağı doğru tutarak yastık görevi görür. Oluşturulan iki gruptan birer lider seçilir ve bu liderler yazı-tura veya sayışma yoluyla hangi grubun eşek olacağını belirler...(Bay & Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Eşekcik”tir.

Avdarma Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

YAĞ SATARIM BAL SATARIM

Oynama Yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynama Zamanı: Gündüz

Oyunda Kullanılan Araçlar: Mendil, kağıt

Oynayan Kişi Sayısı: Kişi sınırlaması yok

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı: Oyuncular yere oturarak büyük bir çember oluşturur. Aralarından biri ebe seçilir. Eğer gönüllü varsa o kişi ebe olur, gönüllü yoksa kurayla belirlenir. Ebe seçildikten sonra ebe olan kişi, bir ucunu bağladığı mendili eline alıp çember etrafında şarkının ritmine göre dolaşmaya başlar. Bu sırada hep bir ağızdan oyunun şarkısı söylenir. Şarkı şu şekildedir:

Yağ satarım bal satarım

Ustam ölmüş ben satarım

Ustamın kürkü sarıdır

Satsam on beş liradır

Zam bak zum bak

Dön arkana iyi bak

...Eğer ebe yakalanmadan arkasına mendili bıraktığı oyuncunun yerine oturmayı başarırsa ebeliği bu oyuncuya devretmiş olur. Eğer ebe yakalanırsa ebeliği devam eder, diğeri oyuncu da yerine geri döner...(Bay ve Bay, 2020).

Gagavuz: Bu bölgede oyunun adı “Basmacı”tır. Oyuncu çember etrafında “Ben basmacığı getiririm, kimseye göstermem...” diyerek dolaşır.Ebe mendili koyduğu oyuncunun yerine oturamaz veya yakalanırsa çemberin ortasına geçer ve oyundan çıkar.

Avdarma Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

YAKAN TOP

Oynanma Yeri: Açık alan, kapalı alan

Oynanma Zamanı: Gündüz, akşam

Oyunda Kullanılan Araç-Gereçler: 1 adet plastik top veya voleybol topu

Oynayan Kişi Sayısı: En az 4 kişi

Oyuncuların Cinsiyeti: Kızlar, erkekler

Oyunun Oynanışı: Yakan top oyununun bir diğer adı “Ortada sıçan”dır. Yakar top veya yakan top oyunu, sayıları eşit iki grup ile oynanır.(En az 4 kişi olacak şekilde; iki kişi bir gruba, iki kişi diğer gruba.) Sonra ikiye bölünen bir uzunluğu kapsayan iki çizgi çizilir; bu çizgiler eşit aralıkta olmak üzere ortadan bir çizgi ile ayrılır. İlk önce yazı tura atılarak topun hangi gruptan başlayacağı seçilir. Sonra herkes istediği sahaya geçer...(Bay ve Bay, 2020).

Kongazcık Köyü / Komrat / Gagavuz (Bay & Bay; 2015)

Tartışma,SonuçveÖneriler

Türkiye ve Gagavuz’da çocuk oyunlarının ortaya konulması amacıyla yapılan araştırmada 1 şehir ve 4 köy ziyareti yapılmış ve 40 oyun, kayıt altına alınmıştır. Kaydı alınan

oyunlaranalizedildiğindetoplamda2farklıoyunçeşidigözlenmiştir.Buoyunlardan21’i kültürel oyunun farklı bölgelerdeaynıoyunanış şekliyletekrarladığı görülmüştür. Gagavuz’da oynanan 21 kültürel oyunun tamamı Türkiye’de oynanan kültürel oyunlarla benzerlik gösterdiği belirlenmiş. Oyunların isimleri farklı olsa da, oynanış biçiminin aynı olduğu gözlenmiştir.

Kültürler göç, ticaret ve hızlı bilgi paylaşımı gibi değişkenle farklılaşabilmektedir. Bu farklılaşma vedağişimotoplumdakibireylerinpaylaşımını ve yaşantılarını da etkilemektedir (Davydov & Radzikhovskii, 1989). Toplumun milli ve manevi değerlerini içinde barındıran kültürel oyunlar coğrafi bölgelere göre farklılık göstermektedir (Sümbüllü & Altınışık, 2016). Yapılan araştırmada farklı ülke/bölgeler olmasına rağmen kültürel oyunların % 100 oranında benzerlik gösterdiği görülmüştür. Gagavuz kültürel oyunların bu kadar benzerlik göstermesi, bu bölgenin uzun süreli Osmanlı Devleti yönetimi altında birlikte yaşanmasının, Gagavuzların Türk soylu bir topluluk olmalarının, kültürel oyunlardaki benzerliğin en önemli göstergesi olarak kabul edilebilir. Yazıcı Ersoy (2010) Başkurt çocuk oyunlarını araştırmış ve ülkemizdeki kültürel oyunlarla yüksek oranda benzerlik gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Habibov ve Sözen (2005) Azerbaycan ve Anadolu’daki kültürel oyunların karşılaştırmasını

yaptıkları araştırmalarında oyunların ve oyunlardaki kullanılan şarkı ve tekerlemelerin ortak özellik gösterdiğini tespit etmiştir. Bay, Turan ve Bay (2015) Türk dünyasında çocuk oyunlarını ortaya koydukları saha araştırmasında çok geniş bir coğrafya olmasına rağmen Türk ve akraba topluluklarının yaşadığı 10 ülke/bölgede yüksek oranda aynı kültürel oyunların oynandığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde araştırmada yer alan bölge/ülkeler farklı olmalarına rağmen tarihteki ortak birliktelikleri, coğrafi olarak yakın olmaları ve Türk ve akraba topluluklarının yer aldığı bu bölgelerde oyunlardaki bu benzerliğin sebebi olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye’de oynanan 63 oyun kendi içersin de sınıflandırıldığında oyunların çoğunlukla hem kızlar hem de erkekler tarafından (%85,71) oynandığı, yine çoğunluğunun materyal kullanarak (%62) oynandığı; ağırlıklı olarak dış mekanda (%76,2) oynandığı gözlemlenmiştir. Gagavuz’da oynanan 21 oyun kendi içersin de sınıflandırıldığında oyunların çoğunlukla hem kızlar hem de erkekler tarafından (%71,4) oynandığı, yine çoğunluğunun materyal kullanarak (%66,6) oynandığı; ağırlıklı olarak dışarıda (%90,5) oynandığı gözlemlenmiştir. Clements(2004)kuşaklararasıoyunfarklılıklarınıincelediği

araştırmasında günümüzde çocuklarında haazdışmekânda oynadıkları ortayakonmuştur. Yapılan araştırmada çocukların çoğunlukla dış mekân kültürel oyunlarını oynuyor olması ve oyunlarda el yapımı doğal oyuncakları hala kullanılıyor olmaları, Gagavuz’da kültürel mirasın oyunlarda henüz canlı olduğunu göstermektedir. Lindberg(2012) kuşaklar arasında çocuk oyunlarının değişimini incelediği araştırmasında oyunlarda mekân olarak dede/ninelerin köy meydanı gibi boş alanlar kullanırken çocukların okul bahçesini kullandığını ve çocukların geçmişte kullanılan el yapımı kültürel oyuncaklara az sayıda sahip olduğunu belirlemiştir.

Oyun, çocuğun bilişsel, sosyal-duygusal, fiziksel yönler dengeli gelişimini sağlayan önemli unsurlardan biridir (Sevinç, 2004, Cirhinlioğlu, 2001). Çocuk, yaşamı için gereken bilgi, beceri, tutum ve davranışları oyunlar sayesinde deneyimleyebilmektedir. Çocukta duyuları, dikkatli olmayı, doğru ve hızlı kararlar verebilmeyi, mutlu olmayı sağlayan oyun, çocuğun çok yönlü gelişimine destek vermektedir (Erdal ve Erdal, 2003). Esen (2008) Ahıska Türklerinin oyunları üzerine yaptığı araştırmasında kültürel oyunların çocuklarda fiziki gelişimin yanı sıra sosyal

gelişimi de desteklediğini belirlemiştir. Yapılan araştırmalar kültürel oyunların çocukların farklı gelişim alanlarını desteklemesi yönüyle araştırmanın sonucunu desteklemektedir.

Kültürün zengin bir mirası olan kültürel oyunları çocukların gelişiminde araç olarak kullanmak gerekmektedir (Başal, 2007). Bay(2018) okul öncesi eğitimde kültürel oyunların eğitim yoluyla aktarımı üzerine yaptığı araştırmasında çocukların kültürel oyunların etkinlikleri çerisinde öğrendiğini ve oyunların yönelik algılarının okuldaki eğitim sürecinde geliştiğini ortaya koymuştur. Bay’ın araştırması kültürel oyunların aktarımında eğitimin önemini ortaya koymaktadır. Yapılan bu araştırma sonucunda Türk ve akraba topluluklarının yaşadığı bölgelerde birçok kültürel oyununun günümüzde çocuklar tarafından oynandığı gözlemlenmiştir. Bölgede büyük çoğunluğu ortak olan kültürel oyunların henüz unutulmamış olması Türk kültürü adına olumlu bir gelişmedir. Bunun yanında kaydı alınamayan pek çok kültürel oyunun unutulduğu ya da utulma riski altında olduğu görülmektedir. Çocukların tüm gelişim alanlarını destekleyen kültürel oyunların, kültürel mirasa sahip çıkılması açısından korunması ve gelecek nesillere eğitim yoluyla aktarımının sağlanması son derece önemlidir. Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle risk altına olan kültürel oyunların, eğitim ortamlarında öğretmenler aracılığıyla öğretilmesi ve oyunla öğretim modelinin geliştirilmesi önerilmektedir. Eğitim öğretim sürecinde kültürel oyunların bir yöntem, kültürel oyuncakların ise birer öğretim materyali olarak kullanılması önerilmektedir.

Kültürel oyunlar çocuğun hem kendi kültüründen hem de gelecekteki karakterlerinden ipuçları vermektedir. Dolayısıyla kültürel oyunların bilinmesi çocukları daha iyi tanımayı ve tarihsel süreçler hakkında bilgiedinmeyi sağlamaktadır (Erçelik, vd., 2011). Araştırmanın sınırlılığı, araştırmanın sadece belirli bölgelerde yapılmış olmasıdır. Araştırmacıların farklı ülke ve bölgelerde kültürel çocuk oyunları üzerine farklı araştırmaların yapılması, kültürel oyunlar konusunda toplumsal farkındalık oluşturacaktır. Bunun sonucunda kültürel çocuk oyunlarının belirlenmesi geçmişten geleceğe kültürel bir bağ kurulmasına yardımcı olacaktır. Çocuk oyunları eğlenir, oyunla öğrenir, oyunla kimlik ve kişilik kazanır.

KAYNAKÇA

- And, M. (2003). *Oyun ve büğü: Türk kültüründe oyun kavramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aytaş, G., & Uysal, B. (2017). Oyun kavramı ve sınıflandırılmasına yönelik bir değerlendirme. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 675-690.
- Aksoy, H. (2014). Çocuk oyunlarının işlevleri: Sarıkeçili yörük çocuk oyunları. *Milli Folklor*, 26(101), 265-276.
- Alabay, E., & Güder, Y. (2018). Changing face of plays: A comparative research of childhood plays of older adults and plays of today. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), 237-259.
- Arslan, A. (2017). Geçmişten günümüze uzanan süreçte oyun ve oyuncaklardaki farklılaşmanın incelenmesi (Sivas ili örnekleme). *International e-Journal of Educational Studies (IEJES)*, 1(2), 69-87.
- Başal, H. A. (2007). Geçmiş yıllarda Türkiye’de çocuklar tarafından oynanan çocuk oyunları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(2), 243-266.
- Bay, Y. (2021). *İlkokulda Oyunla Öğretim*. A. Şahin (Ed.) İlkokulda Alternatif Eğitim Uygulamaları. Ankara: Eğitim Kitap.
- Bay, Y., Bay & D. N. (2022). *Türk Kültüründe Çocuk ve Eğitim*. Ankara: Eğitim Kitap.

- Bay, D. N. (2018). Okul öncesi eğitimde bir kültür aktarımı: Millî oyunlar. *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 82-104.
- Bay, D. N. (2021). Kültürel oyunların okul öncesi eğitim programının kazanım göstergeleri açısından incelenmesi. M. Koçak, Z. Tangülü, K. Kalkan (Ed), *2023'e doğru; Türk eğitiminin dünü bu günü ve yarını* (ss.371-398). Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları.
- Bay, D. N. (2022). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Kültürel Oyunlara Yönelik Görüşleri. *Turkish Journal of Educational Studies*, 9(2), 181-206.
- Bay, D. N., & Bay, Y. (2019a). Balkanlardaki çocuk oyunları. *Sınırsız Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 4(2), 200-223.
- Bay, D. N., & Bay, Y. (2019b). Türk ve komşu topluluklarda kültürel çocuk oyunları. *Electronic Turkish Studies*, 14(7), 3631-3656.
- Bay, D. N., & Bay, Y. (2020). Kültürel çocuk oyunları: Türk topluluklarında bir saha araştırması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(70), 657-670.
- Bay, D. N., & Bay, Y. (2020a). *Çocuk oyunlarından örnekler: Türk dünyası ve komşu ülkelerden*. Ankara: Eğiten kitap.
- Bay, D. N., Kocaoğlu, & Bay, Y. (2015). *Türk dünyasında aşık oyunları*. I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı, 14-17 Mayıs 2015 (s 175-185). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye.
- Bay, D. N., Turan, & Bay, Y. (2015). *Türk dünyasında çocuk oyunları: Bir saha çalışması*. I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı, 14-17 Mayıs 2015 (s 175-185). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye.
- Bay, D. N., & Turan, S. (2019). *Okul öncesinde kültürel eğitim modeli*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bazaz, B. S., Yaghoobi Hasankala, Q., Shojaee, A. A., & Unesi, Z. (2018). The effects of traditional games on preschool children's social development and emotional intelligence: A two-group, pretest-posttest, randomized, controlled trial. *Modern Care Journal*, 15(1), 1-5.
- Cirhinlioğlu, F.G. (2001). *Çocukruhsağlığıve gelişimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Clements, R. (2004). An investigation of the status of outdoor play. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 5(1), 68-80.
- Çalışandemir, F. (2016). Oyun ve özellikleri. H. G. Ogelman, (Ed.), *Yaşamın ilk yıllarında oyun: Oyuna çok yönlü bakış* (ss. 2-14). Ankara: Pegem Akademi.
- Çetinkaya, G. (2013) Dede Korkut hikayelerinde sembol olarak meydan. *Millî Folklor*, 25(98), 73-86.
- Davydov, V.V. & Radzikhovski, L.A. (1989). Vygotsky's theory and the activity-oriented approach in psychology. In J. Wertsch (Ed.) *Culture communication and cognition: Vygotskian perspectives*, New York: Cambridge University Press.
- Esen, M. A. (2008). Geleneksel çocuk oyunlarının eğitimsel değeri ve unutulmaya yüz tutmuş Ahıska oyunları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 357-367.
- Erçelik, M., Doğanoglu, N., Koç, L., Köklüsoy, N. H., Çetin, İ., Sayın, H. & Çağlar, A. (2011). Türkiye'de oynanan geleneksel çocuk oyunları. http://gure.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/28/01/752379/dosyalar/2015_05/09050714gelenekselocuk_oyunlari.pdf (Erişim Tarihi, 12,12, 2023).
- Erdal, K., & Erdal, G. (2003). Çocuk oyunlarında yaratıcılık. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 37-46.
- Girmen, P. (2012). Eskişehir folklorunda çocuk oyunları ve bu oyunların yaşam becerisi kazandırmadaki rolü. *Milli Folklor*, 24(95), 263-273.

- Gökşen, C. (2014). Oyunların çocukların gelişimine katkıları ve Gaziantep çocuk oyunları. *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 52, 229-259.
- Habibov, Y., & Sözen, İ. (2005). Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin Çocuk Oyunlarının Karşılaştırılması. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, 39(1), 75-96.
- Huizinga, J. & Ludens, H. (1995). *Oyunun toplumsal işlevi üzerine birdeneme*. (Çev. M. Ali Kılıçbay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnan Kaya, G. (2018). Oyun, gelişim ve tarihsel olarak oyunun eğitimdeki yeri. *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi*, 2(1), 66-78.
- Kovačević, T., & Opić, S. (2014). Contribution of traditional games to the quality of students' relations and frequency of students' socialization in primary education. *Croatian Journal of Education*, 16(1), 95-112.
- Lindberg, E. N. (2012). Çocuk Oyunlarında İki Kuşakta Görülen Değişim. *International Online Journal of Educational Sciences*, 4(2), 395-410.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırmada sen ve uygulama için bir rehber* (Çev. Turan, S.). Ankara: Nobel Yayıncılık
- Oğuz, Ö., & Ersoy, P. (2005). *Türkiye'de 2004 yılında yaşayan geleneksel çocuk oyunları*. Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 4.
- Onur, B., Çelen, N., & Artar, M. (2004). Türkiye'de geleneksel oyuncaklar: köy-kent karşılaştırması. B. Onur ve N. Güney (Ed.). *Türkiye'de Çocuk Oyunları: Araştırmalar* içinde. (s. 131-137). Ankara: Kök Yayıncılık.
- Onur, B., & Güney, N. (2004). *Türkiye'de çocuk oyunları: Derlemeler*. Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Özden Gürbüz, D. (2016). Geleneksel çocuk oyunları ve eğitimsel işlevleri: Emirdağ örneği. *Electronic Turkish Studies*, 11(14), 529-564.
- Özdemir, L. (2015). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerinin Sosyo-Demografik Özellikler Açısından Değerlendirilmesi. *SDÜ İİBF Dergisi* 1(20), 41-65.
- Özhan, M. (1997). *Türkiye'de çocuk oyunlarının kültürü*. (1. Baskı). Ankara: Feryal Matbaası.
- Öz Pektaş, H. (2017). Geleneksel çocuk oyunlarının modern eğitimde kullanılması. *Journal of International Social Research*, 10(49), 478-490.
- Özyürek, A., Şahin, F. T., & Gündüz, Z. B. (2018). Nesilden nesile kültürel aktarımda oyun ve oyuncakların rolü. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(1), 1-12.
- Sallabaş, M. (2020). Halk Biliminin İşlevleri Bağlamında Geleneksel Çocuk Oyunları: RTÜK Çocuk Oyunları. *Milli Folklor*, 16(126), 99-109.
- Serbest, K. (2019). Divânü Lugâti't-Türk ve Uygur Türklerinde çocuk oyunları. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 101-114.
- Sevinç, M. (2004). *Erken çocukluk gelişimi ve eğitiminde oyun*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Sulistyaningtyas, R. E., & Fauziah, P. Y. (2019, June). *The implementation of traditional games for early childhood education*. In 3rd International Conference on Current Issues in Education (ICCIE 2018) (pp. 431-435). Atlantis Press.
- Sümbüllü, Y. Z. & Altınışık, M. E. (2016). Geleneksel çocuk oyunlarının değerlere eğitim açısından önemi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 73-85.
- Taheri, L., & Chahian, G. (2015). Restoration of traditional children's play in Iranian nomadic societies (Case study of Kohgiluyeh and Boyer Ahmad). *Children*, 2(2), 211-227.

- Toksoy, A. C. (2010). Yarışma niteliği taşıyan geleneksel çocuk oyunları. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2(1), 205-220.
- Tören, A. (2011). *Erzincan'dan derlenen çocuk oyunlarının çocuk eğitimindeki yeri* (Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Üniversitesi.
- Tuğrul, B., Ertürk, H. G., Özen Altınkaynak, Ş., & Güneş, G. (2014). Oyunun üç kuşaktaki değişimi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27, 1-16.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2021) www. sozluk.gov.tr
- Tuğrul, B. (2010). *Oyun temelli öğrenme. Okulöncesinde özel öğretim yöntemleri*. (Ed. R. Zembat). Ankara: Anı Yayıncılık. ss.187-220.
- Türktaş, M. (1999). Divani Lügatit-Türk'te yer alan ve XI. yüzyılda Türkler arasında oynanan oyunlar. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(5), 61-65.
- Yazıcı Ersoy, Y. (2010). Başkurt Çocuk Oyunları. *Milli Folklor*, 22(86), 75-86.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

УДК 398.3(=512.165)(495)

YUNANİSTAN KUMÇİFTLİĞİ (ORESTİADA) GAGAUZLARI: HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARINDAN ÖRNEKLER

Evrin Kaşıkçı

Dr., Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne/Türkiye

e-mail: evrimkasikci@gmail.com

orcid id: 0000-0001-6714-5632

Gagauz People in Greece, Kumçiftliği (Orestida): Examples from Folk Medicine Practices

Gagauz people, dispersed across different countries today, have the highest population concentration in the Gagauzia Autonomous Region in Moldova. While not officially supported by data, the second-largest population is believed to be in Bulgaria, with a significant population also residing in Greek territories. Turkish-speaking Gagauz people adhere to the Orthodox Christian faith, and written sources about them can only be found from the late 19th century onwards. The researchers have been intrigued by their linguistic and cultural ties to the Turks, coupled with their Orthodox faith, leading to numerous studies on this small community in recent years. Particularly, research conducted since the early 20th century reveals that Gagauz people have a deep-rooted history and cultural heritage. While most studies focus on Beserabya Gagauz, this work presents examples of folk medicine practices among Gagauz people who left Edirne and its surroundings in present-day Turkey, relocating to the Kumçiftliği (Orestida) region in Greece due to developments in the first quarter of the 20th century. The data presented in the paper is derived from interviews conducted with Gagauz participants in the Kumçiftliği region between December 2, 2016, and February 16, 2020, within the context of folk culture. The direct quotations in the paper use source identifiers such as K1, K2, K3 etc.

Keywords: *Gagauz, folk medicine, Gagauz folk medicine, Gagauzes of Greece, Gagauzes of Kumçiftliği, Gagauzes of Edirne, Gagauzes of Orestida, Gagauz folk culture, Gagauz identity.*

Giriş:

Toplum hafızasının önemli taşıyıcıları olan halk anlatıları, asırlar boyunca halkların kültürel değerlerinin muhafaza edilmesinin yanında yeni kuşaklara aktarımı görevini de üstlenmiştir. Toplumun asırlara dayanan deneyimleriyle biçimlenen kültürel birikimlerinin yansımaları olan ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa iletilen halk anlatıları, o toplumun inançları, değerleri, tarihi ve mitolojisinden izler taşır. Topluluğun kültürüne özgü olan bu aktarımlar eğlence, öğretme ve topluluğun kültürel kimliğini şekillendirme amacına hizmet ederken toplumsal bir bağ oluşturma işlevini de yerine getirmiş olur.

“Yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze gelmiş değerler bütünü” olarak tanımlanan halk kültürü, ortak kültürel özellikleri bulunan toplumların kültür varlığının önemli bir bölümünü oluştururken [1] kültürel kimliği belirleyen ve besleyen en güçlü kaynak olarak da öne çıkar. [2, s. 129] Ana kucağında bir bebekken dinlenen ninniler, asırlardır biriktirilerek çoğalan kültürel değerlerin izlerini taşır ve toplumun yeni fertlerini henüz beşikteyken toplumsal uyum için hazırlamaya başlar. Sonraki aşamalarda kültürel aktarımın başat unsuru, anadil öğrenimi ile devam eden ve dinlenen halk hikâyeleri, efsaneler, masallar; söylenen maniler, türküler, tekerlemeler; öğrenilen atasözleri, deyimler, bilmece, fıkralar gibi halk edebiyatı unsurları, evlilik süreçleri, düğün, bayram, eğlence, yas törenleri; dini törenler; oynanan çocuk oyunları, halk oyunları, yeme-içme, giyim-kuşam geleneklerinin içselleştirilmesi ile devam eden halk kültürü etkileşimi süreçleri, yaşamsal döngünün son durağı olan ölüm ve ölüm ile ilgili gelenekler ile son bulur. Kısaca içinde yaşadığı toplumun halk kültürü unsurları, bireyi beşikten mezara kadar kuşatır.

Her ne kadar zaman içinde aktarıcıların değişmesiyle değişikliklere uğrasalar, küreselleşme süreçleri sebebiyle eski etkilerine sahip olmasalar da halk anlatıları toplumların köklü geleneklerinin, kültürel miraslarının aktarılmasında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Uzun yıllar boyunca yazılı bir edebiyatları olmamakla beraber çok zengin bir halk anlatısı geleneğine sahip olan bir toplum da Gagauz toplumdur. Toplumun en önemli kültür taşıyıcılarından olan halk anlatıları içinde yüzyılların birikimi olan birçok Gagauz halk kültürü unsurunu tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda halk anlatıları ile Gagauzların inanç sistemi ve gelenek göreneklere içerisinde günümüze ulaşan halk kültürü unsurlarından biri de bu toplumun *halk hekimliği* kapsamındaki birikimleridir.

Halk hekimliği, geleneksel veya yerel bilgiler, deneyimler ve yöntemlerle sağlık sorunlarına çözüm bulmaya odaklanan sağaltma uygulamalarıdır ve toplumun geçmişten günümüze aktardığı; genellikle bitkilere, doğal kaynaklara, geleneksel ritüellere ve yerel inançlara dayanan bilgiler temelinde şekillenir. Pertev Naili Boratav’ın “*halkın, olanakları bulunmadığı için, ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne halk hekimliği diyoruz*” biçimindeki tanımında da [3, s.122] vurgulandığı üzere genellikle bilimsel bir temele dayanmayan ve modern tıp standartlarına uygun olmayan yöntemleri barındıran halk hekimliği uygulamaları, dünya genelinde farklı kültürlerde ve toplumlarda çeşitli biçimlerde, toplumun ihtiyaç ve imkânları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda geçmişte toplumlar sağlık sorunlarına çözüm bulmak için kendi içinde bir bilgi havuzu oluşturmuş ve bu bilgileri kuşaktan kuşağa aktararak bazen bitkisel tedaviler, bazen masaj, enerji aktarma gibi, bazen tedavi amaçlı dua okuma gibi uygulamalar, bazen de farklı geleneksel yöntemlerle hastalıklarına çare aramışlardır. Günümüzde de modern tıp ne kadar gelişmiş olursa olsun halkın yanı sıra kimi tıp doktorları tarafından dahi

bir tür tamamlayıcı veya alternatif tıp olarak değerlendirilen halk hekimliği uygulamalarına olan ilginin devam ettiği görülmektedir.

“Sağlığın insanlara Tanrı tarafından verilen en büyük armağan” olduğu inancının halk hekimliğinin temelini oluşturduğunu ifade eden Acıpayamlı, halk hekimliği uygulamalarında kültür izlerimizi de gördüğümüzü vurgulamaktadır.[4, s.1] Türk halk kültürü içinde de önemli bir yere sahip olan halk hekimliği mitolojik dönemlerden günümüze ulaşmış; mitolojik dönemde ilk ve eski şekle dönerek tedavi etmeyle başlayan süreç zamanla evrilerek akla, gözleme ve tecrübeye dayalı yaklaşımlarla zenginleşmiştir. Öyle ki bahse konu tedavi yöntemlerine Dede Korkut, Köroğlu Ural Batır ve Manas Destanı gibi Türk destanlarında da rastlamak mümkündür. [5, s. 65] Türk halk kültüründe rastlanan balık ile sütlü ürünlerin beraber yenilmesinin zehirlenmeye yol açtığına inanılması, zehirlenene sarımsaklı yoğurt yedirilmesi, geleneksel yöntemler kullanılarak diş çekilmesi, çocuğun sünnet edilmesi, kırık çıkık tedavisi halk hekimliği kapsamında değerlendirilen yöntemlerdir. Rahatsızlanıp durgunlaşan birine nazar değdiği inandırılması, tedavi için çeşitli duaların okunması, kurşun dökülmesi de yine halk hekimliği kapsamında değerlendirilir. [6, s. 232] “Nazar” Gagauzlarda da hastalık sebeplerinden biri olarak görülür ve örneğin anasından erken doğan kimsenin çocukken nazara uğrayacağına inanılır. [7, s. 114] Gagauzlarda nazardan korunmak için nazar boncuğu takmak, muska yaptırmak biçiminde görülen uygulamalar Türk halk kültüründe yaygın olarak rastlanan inanç temelli geleneksel yöntemlerdir. [8, s. 56] Günümüzde güncel ve bilimsel temele dayanan sağlık hizmetine ulaşmakta zorlanan kırsal kesimde daha yaygın olmakla birlikte şehir merkezlerinde yaşayan, sosyo-ekonomik düzeyi daha yüksek olan ve dolayısıyla nitelikli sağlık hizmetine daha kolay ulaşabilen bireylerin uygulamalarında da geleneksel tedavi yöntemlerini ve inanca dayalı uygulamaları görmek mümkündür. Örneğin bir köy evinde doğum yapan yoksul annenin de modern bir şehir hastanesinde doğum yapan zengin annenin de doğum sonrası lohusalık dönemi başlangıcında başına taktığı kırmızı kurdelenin kökeninde Orta Asya inanç ve uygulamaları vardır. [9, s. 246]

Kumçiftliği Gagauzları Halk Hekimliği Uygulamalarından Örnekler

Bu bölümde bölgede yapılan saha araştırması sürecinde Kumçiftliği Gagauzları ile yapılan görüşmelerden elde edilen halk hekimliği uygulamalarından örnekler, Besarabya Gagauzları ve coğrafi yakınlık göz önüne alınarak Edirne ve civarındaki halk hekimliği uygulamaları ile karşılaştırılarak aktarılmıştır. Görüşme sürecinde kaydedilen konuşmalar kaynak kişilerin telaffuz ettikleri biçimde yazıya aktarılmış ve kaynak kişilerin K1, K2, K3...biçiminde kodlanarak gösterildiği çalışmadan doğrudan alıntılanmıştır. [10, s. 251-254]

Ayak Burkulması Tedavisi

Bir kimsenin ayağı burkulduğunda buradaki ağrıyı gidermek için aşağıda yer verilen ifadelerde de belirtildiği üzere Gagauzlar tarafından “babu” olarak adlanan yaşlı bilge kadınlar ot ile ovma biçiminde bir tedavi yöntemi uygulamaktadırlar.

“otlen uuyediler ani yan basiyosun pertiliyo ayaen, ondan soora var baabular böle, uvardiler onları” (K1)

Besarabya Gagauzlarında da bölgenin sabunla ovulması, ağrıyan yere ayçiçeği içeren hamur sarılması uygulamalarıyla şişliğin inmesinin sağlandığı belirtilirken [8, s. 63] Edirne köylerinde burkulan ayağa tavşan yağı bağlanması biçiminde bir tedavi yönteminden bahsedilmektedir. [11, s. 179]

Boğaz Ağrısı, Bademcik İltihabı Tedavisi:

Kumçiftliğı Gagauzlarında boğaz ağrısı tedavisi için sarımsak yaprağı ve kepek unu ısıtılıp bir bezin içine konmakta ve bu bez boğazlara sarılmaktadır. Bunun dışındaki bir tedavi yöntemi ise bilge kadın tarafından bademciklerdeki şişliğin patlatılarak iltihabın akıtılması yöntemidir. Bu tedavi yöntemi ile ilgili kaynak kişilerin ifadeleri şu şekildedir:

“[babular] *buvazlaana bakıyodiler, bademcik diyolar gagauşçasına*” (K2)

“*bak şini evelden açan buvazlaa aarırđılaar a şeettiriidilee sarmısak yapraa, sooracık gene kepek unu ısıdıp koyaardılaa bi bezin içine, sarırđılaa buvazlara unu, sıcak sıcak sarıuyudun buazlara ii oluyudu*” (K4)

“*baademcüklerini basaardı, baademcüklermiş şişti mi emen şeyi bıcaan sapını dişlerin ara yerine koyaardı, bülee parmaanı aazına patlattırıyudu bunnarı annem, ben öliüyodum bayılıyodum*” (K5)

Gagauz bilim insanı Arnaut, Besarabya Gagauzlarında da bademciklerdeki iltihabın parmak veya demir bir kaşığın ağza sokularak patlatılması ile akıtıldığını ve sonrasında karbonat ilave edilen bir bardak suyla bölgenin gargara ile temizlendiğini aktarmaktadır. [8, s. 61] Edirne köylerinde yapılan saha araştırmasından derlenen halk hekimliğı uygulaması verilerinde ise Vaysal ve Kurttepe köylerinde benzer bir uygulama ile bademciklerin büyükçe bir tülbente her iki bademciğıe denk gelecek biçimde oluşturulan topçuklar ile dışardan patlatılarak iltihabın akıtıldığı aktarılmaktadır. [11, s. 179] “Boğaz basma” adıyla Edirne’nin Meriç ilçesi Umurca köyünde yaşayan anneannem (doğum yılı 1929) tarafından köyde yaşayan çocuklara, parmağın ya da demir bir kaşığın ağza sokularak şişen bademciğın patlatılması biçiminde uygulanan tedavi yöntemi ise hem Besarabya hem de Kumçiftliğı Gagauzlarında rastlanan tedavi yöntemi ile aynı yöntemdir.

Yara Tedavisi

Vücudun herhangi bir yerindeki yaranın iyileştirilmesi için Gagauzların “mandacık”³³ adını verdikleri bitkinin yaprağı yaraya sarılmaktadır. Geçmişte kendisine bahse konu tedavi uygulanan kaynak kişi bu uygulama ile yaranın iltihabının kurduğunu tecrübe ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“*sora yara çıktı erangi bi yerinde, belinde, ayaanda, ot vardı, mandacık yapraa derdiler, onu yapıştırdiler, çekerdi ne var içinde, mandacık yapraa yunancasına moloha derler, yara olunca sarardiler, çekerdi neyi vardı, irin mi olucak neyi vardı çekerdi onu*” (K1)

Yaranın üstüne bitki koyma biçimindeki benzer bir tedavi yöntemini Manov da üzerine pişmiş soğan ya da pişmiş şekerli elma konursa yaranın geçeceği biçiminde aktarmıştır. [7, s. 115]

Çıban, Şarbon Tedavisi

Bölge Gagauzları çıbanı tedavi etmek için de geçmişte yaygın olarak bitkilerden (mandacık) faydalanmışlardır. İfadelerinde “karakabarcık” olarak adlandırdıkları hastalığın ise halk arasında “çoban çıbanı” olarak da adlanan şarbon hastalığının bir türü olduğu düşünülebilir. Bahse konu bitki cilt üzerinde derinin açık yüzeylerinde meydana gelen, başlangıçta kırmızı küçük bir nokta iken sonrasında kabarıp büyüyerek irin toplayan ve kararan bölgenin üzerine konur. Bu sayede bölge yumuşatılarak içerisindeki iltihabın akması sağlanmaktadır. Öyle ki göç sonrası yoksulluk dönemlerinde hayvancılıkla uğraştıklarından gerekli hijyen koşullarını sağlayamayan ve aşağıda aktarılan ifadelerinde yoksulluklarına vurgu yapan Gagauzların modern sağlık hizmetine erişme imkânına sahip olmadıklarını açıkça vurguladıkları görülmektedir.

³³ Bahse konu bitkinin latince adı “*datura stramonium*” olan ve Türkiye’de de halk arasında boru çiçeğı, abızambak, abuzambak, bostan karanfili, büyü otu, cin otu, kokar ot, kokar otu, sihirbaz otu, şeytan tuzluğu, şeytan elması, şeytan otu, tatala, tatula, tatüle, datula, yeleşik, afyonotu, eşekdikeni, eşekotu, *mandacık*, mandalak ve deli patpat gibi adlarla bilinen bitki olduğu aktarılmaktadır. <https://kocaelibitkileri.com/datura-stramonium/>, (27.12.2023).

“sora şey var karakabarcık, çıkarısın böle topuğunda yara gibi bişee karakabarcık derlee, şişer şişer sora irin çıkarıyo, karakabarcık deris, çıban gibi bişe ama topuğunda çıkayo bu, çıban çıkar ensendee, kolundaa, o karakabarcı da şeylen yapıyoler, mandacık yapraanla, koyuyolaa otle, yumuşattırayo onu, ondan soracak doktor yoktu o zaman, basıyo baban anen, bii basıyo onu çıkarıyo ne varsa pislii, yokti o zaman, pabuç filan giyemezdik, giderdik yanlayak [yalınayak]” (K1)

Edirne köylerinde de çıbanın, üzerine çeşitli bitkiler (damarlı kalın bitki yaprakları, korda pişirilen kuru soğan, sarımsak, kuru incir) bağlanarak tedavi edildiği aktarılmıştır. [11, s. 180]

Diş Ağrısı Tedavisi

Sahada derlenen bir diş ağrısı tedavi yöntemi, ağrıyan dişin kazınması olarak aktarılmıştır. Kaynak kişi tedavi yöntemini:

“anam benim nerde acık uruyodi, kazıyodi onları, ondan işidiyodum ben da nerde aarıyor, aacık kazıyodum, hooop endaksi” (K3)

biçimindeki ifadelerle aktarırken Manov diş ağrısının diş kurdundan kaynaklandığını ve leylak özü ezmesinin günde üç kez ağrıyan diş üzerine konmasının kurdu öldürerek ağrıyı sonlandıracağını aktarmaktadır. [7, s. 115] Bahse konu tedaviler benzerlik göstermezken Besarabya Gagauzları ve Edirne köylerinde “sigaranın dumanının bir süre ağızda tutulması” biçiminde uygulandığı görülen bir tedavi yöntemi ise tamamen aynıdır. [11, s. 181] [8, s. 62]

Diş Çekimi

Bölge Gagauzlarında ağrıyan diş bilge kadınlar tarafından dişe bir ip bağlanarak çekilmektedir. Bilge kadın yerine yeni ve sağlam bir diş gelmesi için çekilen eski dişin bir evin çatısına atılmasını salık vermektedir.

“dişleri çekiyoler iplen, geliyor diyor bağlıciiz onu iplen, o zaman doktor bişee yokti, pamuk ipinlen bii çekerler, aydi bitti, dişleri kiremetlere atıyos alah bize verceemiş diyo güzel diş diyo, kaavi diş, baabu öle derdi, bu adetler sade bizde, yunanlarda yook, sade bizde bunlaa gagauzlarda, selenikliler, atinalılar böle şeyler bilmes, eski adetler bunlar, böle bulmuş bizim ee büük dedelerimis” (K 4)

“dişlerni çıkarıyudu annem bizim epsimizin. çekiyudu iplene, bak bak kızım nerde edirne? bakıncasına edirneyi çıkarıyodu annem” (K5)

Çıkan eski dişin evin çatısına atılması biçimindeki uygulama çocukluğumun geçtiği Edirne ili Meriç ilçesinde de tamamen aynı biçimde görülen bir uygulamaydı.

Doğum Yaptırma, Kulak Delme, Hacamat (Kan Alma)

Nitelikli sağlık hizmetine ulaşılabilen dönemlerde Kumçiftliği bölgesi Gagauzlarında doğum yaptırılması, kulak delinmesi gibi uygulamaların da bilge kadınlarca yapıldığı görülmektedir. Kaynak kişinin;

“annem ep kim bebek yapçak ani annemi çaarıyodula, ne doktor vaar ne bişee aşaaaki küüde, alıyodu bebekleri onnaa e mami yapıyuudu kendini babu, ebe” (K5)

“annem bindi arabaya, o da gelcekle kasabaya bebe doktor alsın, anca yarı yola gidincasına kadın, annem demiş: kadın sen duuruyun şimdi, almış annem onun şeyini gübeeni mübeeni kesmiş yapmış yerleştirmiş dönmüşlee gene geri, annem te bu kaacık bi kadındı ama çok beşarettiidi, başarılı” (K5)

“annem çöcüklerin kulaklarına küpe takardı” (K5)

“koyunnaraa kırkürdi yapıyudu onnari epsini, koyun yemiş biraas fazla kan tutmuş, emen onu züanaalene [bir çeşit bıçak] biras kan alurdu, açılıyodu koyunnaa, insannarı da üüle yapıyudu, bis annemden bişe almadık” (K5)

biçimindeki ifadelerinden annesinin bölgenin bilge kadını veya bilge kadınlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Annesinin ufak-tefek bir kadın olduğu halde çok becerikli olduğunu vurgulayan kaynak kişinin annesinden koyun kırkma, hacamat (kan alma), doğum yaptırma, kulak delme gibi bilgi ve becerileri öğrenmediği için hayıflandığı görülürken kasabadaki hastaneye doğum yapmak için giderken yolda sancısı tutan hamile kadının doğumunun bilge kadın tarafından yaptırıldığı aktarılmaktadır. Bu durum yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere sağlık hizmetlerinin gelişmeye başladığı ve doğum için bilge kadınlara ihtiyaç kalmadığının düşünüldüğü dönemde bile doğum konusunda bilge kadınlara ve halk hekimliği uygulamalarına olan ihtiyacın bitmediğini göstermektedir.

Kumçiftliği bölgesinde bilge kadın tarafından koyunlardan ve insanlardan kan alınması biçiminde uygulanan tedavi yöntemi Arnaut tarafından da ağrıyı hafifletmek için damarın iğneyle delinerek kan akıtılması biçiminde aktarılmıştır. [8, s. 63] Bahse konu uygulama Edirne ili Meriç ilçesi Umurca köyünde yaşayan anneannem tarafından da belli aralıklarla yaptırılmaktaydı ve kendi ifadesiyle “kan aldirmek” olarak adlandırılmaktaydı.

Korku Tedavisi:

Bölge Gagauzları korkan bir çocuğun tedavisi için de bölgede bilge olduğu bilinen bir kadına başvururlar. Bu durumu iyileştirmesi için bilge kadın çocuğun takla atmasını istemekte ve onun için dua okumaktadır. Kaynak kişinin;

“korku için kavak attıriyodiler, giderdik vardı bi kadın zümbül baabu, giderdik orayı, işte nooldu oolum, korku var, at üç kavak bakalım, atıyon, okuyo seni, gagauzlar gidiyolaa o da gagauz, okuyo seni türkçasına ama anlamıyos ne diyo, soora korku geçti diyo, inoğlundandı bu inoi, burdan giderdik, yayan giderdik anemle, araba yok bişee yok, yayan giderdik orayı anemle böle, okutturudu bizi korkmuşuz deye” (K1)

biçimindeki ifadelerinden bu konuda tedavi uygulayacak bir bilge kadının kendi köylerinde olmadığı ve annesiyle bölgedeki farklı bir Gagauz köyünde yaşayan bilge kadına gitmek zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Manov, korkunun tedavisini yelek cebine üç kez tükürüp içinde biraz erimiş barut veya kabak çekirdekleri bulunan bir su olduğunu ifade ettiği “panzehiri içmek” [7, s. 114] olarak aktarırken Edirne bölgesinde, eritilmiş kurşunun korkan kişinin başının üzerinde döndürülüp suya atılması ve bu sudan, korkan kişiye içirilmesi [11, s. 185] biçiminde benzer bir tedavi yöntemi paylaşılmaktadır.

Sonuç

Zaman içinde aktarıcıların değişmesiyle değişikliklere uğrayan halk anlatıları, kültürel mirasın aktarılmasında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir; ancak toplumların halk kültürü unsurlarının, kitle iletişim araçlarının günümüzdeki çok yaygın kullanımının da etkisiyle ivmelenen küreselleşme süreçlerinden olumsuz etkilenerek önemli derecede aşınmaya uğradığı da yadsınamaz bir gerçektir. Farklı kültürlerle bir arada yaşayan Kumçiftliği Gagauzları için ise bir başka tehlike daha göze çarpmaktadır. O da yapılan görüşmelerde yaşlı Gagauzlar dışındaki neslin çoğunlukla anadilini bilmediği, dolayısıyla kültür aktarımının en önemli enstrümanı olan dilin kaybolmasının halk anlatıları ile kültürel aktarım konusunu da olumsuz etkileyecek olmasıdır.

Yapılan araştırma ile bölgede sağlık sisteminin gelişmediği yoksulluk dönemlerinde bu bağlamdaki ihtiyacın Kumçiftliği Gagauzları tarafından “babu” olarak anılan yaşlı, bilge kadınlar

tarafından karşılandığı görölmektedir. Türk halk kültüründe “*Ebe Nine*”, “*Karabilecen*” gibi adlarla anılan bilge kadınlar gibi halk hekimliği bağlamında bilgi ve becerilere sahip kişiler olduğu görülen bilge Gagauz kadınların bahse konu kazanımları, kuşaktan kuşağa, ustadan çırağa el verme biçimindeki yöntemlerle edindiği, onların da bu bilgi ve becerileri atalarından aldığı ve bu bilgelik birikiminin göç öncesi Edirne sahasında edinilmiş birikim olduğu değerlendirilebilir. Bölge Gagauzlarının uygulanmakta olan halk hekimliği tedavi yöntemlerini dedelerinden kalma eski adetler olarak nitelendirmesi, bahse konu geleneklerin Atina, Selanik gibi büyük şehirlerde yaşayanlar başta olmak üzere bölgede yaşayan Yunan toplumu ve diğer toplumlar tarafından da bilinmediğinin vurgulanması bu bilgi ve becerilerin Kumçiftliği sahasına Edirne bölgesinden göçen Gagauzlar tarafından taşınmış olduğunu göstermektedir.

Edirne bölgesinden Kumçiftliği bölgesine göç eden Gagauzların halk hekimliği uygulamaları ile Besarabya Gagauzları ve Edirne bölgesi köylerinin aynı hastalıklara yönelik halk hekimliği uygulamaları bağlamında yapılan karşılaştırmalarda bazı tedavi yöntemlerinin tamamen aynı olduğu bazıların da benzerlik gösterdiği görülürken kimi hastalıkların tedavi yöntemleri ise hiç benzerlik göstermemektedir. Çalışma Kumçiftliği Gagauzlarında halk hekimliği uygulamalarının varlığının tespiti noktasında önemli olmakla beraber konuyla ilgili olarak daha kapsamlı bir saha araştırmasının yapılması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

1. Artun, Erman. “Anadolu’da Halk Kültürü Ürünlerinin Oluşumuna Kültürel Değişim ve Gelişim Açısından Bakış”, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/45.php>, (23.12.2023).
2. Kalafat, Yaşar [2011]. *Türk Kültür Coğrafyasında Halk Kültüründen Milli Stratejiye 1*, Ankara: Berikan Yayınları.
3. Boratav, Pertev Naili [1984]. *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
4. Acıpayamlı, Orhan [1989]. “Türk Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi”, *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, s. 1-9.
5. Atnur, Gülhan [2010]. “Sibirya’daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Bilig*, 55, s. 51-70.
6. Artun, Erman [2014]. *Ansiklopedik Halk Bilimi-Halk Edebiyatı Sözlüğü*, Adana: Karahan Kitabevi.
7. Manov, Atanas [2022]. *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, (çev.) M. Türker Acaroğlu, Ankara: TTK Yayınları.
8. Arnaut, Tudora [2000]. “Gagauzlarda Halk Hekimliği”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 53-63.
9. Artun, Erman [2019]. *Türk Halk Bilimi*, Adana: Karahan Kitabevi.
10. Kaşıkçı, Evrim, [2021]. “Yunanistan Kumçiftliği (*Orestida*) Gagauzları: Tarih, Dil ve Kültür”, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
11. Sol, Selma [2007]. “Edirne’de Halk Hekimliği”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, s. 175-191.

Kaynak Kişiler

1. Kaynak Kişi 1, Kod: K1, 1933 Doğumlu, Erkek.
2. Kaynak Kişi 2, Kod: K2, 1945 Doğumlu, Kadın.
3. Kaynak Kişi 3, Kod: K3, 1956 Doğumlu, Erkek.
4. Kaynak Kişi 4, Kod: K4, 1944 Doğumlu, Kadın.

5. Kaynak Kişi 5, Kod: K5, 1941 Doğumlu, Kadın.

УДК 94(35)(=811.512.1)

РОЛЬ ОГУЗОВ В СОЗДАНИИ КУШАНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Орипова Шоира

кандидат мед. наук, почетный Академик Академии Туран,
зам. директора Центра пропаганды искусства и
культуры Узбекистана «Умрбокий мерос»

Abstract. The article gives a brief description of the emergence of the Kushan civilization in the 3rd century AD on the vast territory of Asia and the role of the Turkic peoples in its organization. According to oriental scientists who wrote the book “From the History of the Ancient Turks,” which provides data from ancient Chinese sources, the origin of the Turks and the word “Turk” or “Tiek” has a 4 thousand-year history. The word “Tiek” was transformed and in ancient times was designated as “yuchji”.

The scientific works of the Uzbek scientist Professor Ablat Khojaev, written based on the study of ancient Chinese sources, inform that the modern Chinese ethnonym “Yuezhi” (月氏) appeared in Chinese sources in the 3rd century BC, as the name of the state and its population. Its modern pronunciation makes it difficult to establish its origin. In ancient times it was pronounced "ruzie". The state of the Ruzians or Oghuz gave rise to the Kushan civilization. The territory of the kingdom of Ruzie (Guz-yer) was the habitat of ancient Turkic tribes.

Therefore, the ethnic origin of the Ruziens is inseparable from the ancient Turks, named in Chinese sources as tiek (di), tiauk (di), rivem (djung), si-rivem (si-djun). The origin of the Kushan Civilization was based on the philosophy of Mahayana Buddhism, which contributed to the widespread dissemination of knowledge and led to the Renaissance, when many cultures, religions and nationalities coexisted peacefully and mutually enriched themselves.

Today there is a spiral turn of the Kushan civilization and, as a consequence, the awakening of the Turkic peoples, which can give the world another Renaissance and the restoration of universal human values that contribute to the preservation and strengthening of peace and mutual coexistence of peoples in this very difficult time for our civilization. Key words: History of the ancient Turks, Yuedji, Ruziye, Oghuz, Kushan civilization, Huns, Gagauz, Renaissance.

Keywords: Kushan Civilization, Turks, Yuedji, Ruziye, Oghuz,

В истории человечества существовало много цивилизаций, которые оставили или же не оставили свой след. Многие мировые империи создавались путем завоеваний и кровавых войн. То есть, путем насилия. Сегодня в 21 веке новых технологий, когда мир погружается в хаос военных конфликтов, появляется острая необходимость в тех общечеловеческих ценностях, на которых когда-то были созданы такие мировые цивилизации как Кушанская цивилизация, существовавшая во времена античного мира в начале III века нашей эры наряду с такими гигантами государства как Хань, Парфянское царство и Римская империя. Оно властвовало над цивилизованным миром, занимая важнейшее положение между западом и востоком.

Сегодня в эволюционном развитии планеты и человечества, а также дочеловеческих царств (минералы, растения, животные, элементалы), Тюркскому миру отводится уникальная роль.

Кушанское Царство в древности являлось местом синтеза существующих в то время философий, научных знаний, ремесел – это был фокус коммуникации лучших достижений планеты. В период развития Кушанской цивилизации на принципах толерантности, созидания и ненасилия, которые провозглашал Широкий Путь Буддизма Махаяна, были созданы уникальные условия для мирного сосуществования различных религий, культур и народов того времени. Это был первый ренессанс для народов этого региона. Какова роль тюркских народов в создании Кушанского государства? На сегодня существует много теорий и гипотез. Я бы хотела поделиться с данными нашего известного ученого востоковеда, знающего древне китайский и древне уйгурские языки профессора Аблат Ходжаева. В своей книге “Из истории древних тюрков” (Сведения древнекитайских источников), изданной в 2011 году в Казахстане Алматы, говорит о роли тюркских народов в создании Кушанской цивилизации.

Профессор Аблат Ходжаев является выдающимся синологом нашей Республики, он не только известный филолог, востоковед, но и единственный для нас специалист, владеющий в полном объеме историей Китая и его отношений с Центральной Азией на протяжении всего развития цивилизации Центральной Азии. Его труды, посвященные истории тюркских народов известны не только в Узбекистане, но и далеко за пределами нашей Республики.

Новизна информации, вводимой им в научный оборот, бесспорна и всегда очень интересна. Так, например, в монографии «Из истории древних тюрков» имеются сведения о наших предках – древних тюрках, в частности, о том, что они появились на исторической арене не в VI веке нашей эры, как это принято считать, а гораздо раньше. В исследовании автором приводятся древнекитайские транскрипции этнонима «тюрк» 4-хтысячелетней давности, а также переводы и комментарии к ним.

Автором был установлен целый ряд исторических фактов, кардинально меняющих уже укоренившееся мнение об истории городов и народов, проживавших в древности на территории Узбекистана, среди которых было то, что тюрки вошли на историческую сцену лишь в VI веке н.э. и прежде не проживали в южной части Сырдарьи; что Кушанский каганат не был тюркским; что Великий шелковый путь был открыт во II веке китайским послом Чжан Цянем; что саки, проживавшие в древней Центральной Азии, и оказавшие сопротивление Александру Македонскому, не являлись тюрками и многое другое. В частности, автор выявил, что Давань не являлся названием Ферганского государства, а являлся переводом термина Паркана, означавшего «большая или великая равнина» и что древней столицей этого государства тоже была Паркана, а не Эрши, который на самом деле означал Ош. А.Ходжаевым установлено, что ранняя китайская транскрипция термина «тюрк (турк)» появилась в китайских надписях 4 тыс. лет назад и в течение первых пяти веков н.э. количество тюркских племен составляло свыше 40, а места их расселения простирались на территории от Черного моря на западе и до Корейского полуострова на востоке. Им было также доказано, что основатели Кушанского государства и государства эфталитов по своему этническому происхождению являлись тюрками. Автором установлено, что название Самарканд встречается в путевых заметках, относящихся к 989-

998 г. до н.э., и что уже в раннем средневековье Самарканд был крупным торговым центром.

В своей книге «История древних тюрков» профессор Аблат Ходжаев пишет: «Современный китайский этноним юечжи (月氏) появился в китайских источниках в III в. до нашей эры как название государства и его населения. Его современное произношение не позволяет установить его происхождение. В древности он произносился как «рузие». До III в. до нашей эры для его написания китайцами были употреблены разные иероглифы с разными значениями, но схожими чтениями: («ngiwozie», «ngiwotzie», «ngiwo-chie», «ngiwet-chie», «ngiwe-tcie», «ngo-chie» или «ngeu-chie», «ngiwo-tcie», «ngo-tcie» или «ngeu-tcie», «rieuk-chie», «rieuk-tie», «rieuk-tcie»), которые сводятся к «ngeuzie» (нгузие) или «ngiwet-chie» (нгуэтсие, нгуцие). Это позволяет утверждать, что все они являются различными китайскими транскрипциями тюркского слова Гуз-йер или Огуз-йер, имеющего значение «земля гузов или огузов».

Гуз-йер (Огуз-йер, сокращенно – Гузия или Огузия) был названием государства и сочетанием трансформированного от слова огуз – бык, символизирующего величие и могущество его жителей, и йер – земля. Это объясняется тем, что быки наряду с лошадьми были основой скотоводческого хозяйства и стали тотемом рузийцев (гузов). Поэтому можно считать, что топоним Рузие (Юечжи) был последней китайской транскрипцией местного названия царства Гуз-йер, Огуз-йер, от которого происходил этноним рузие (юечжи). Этническое название создателей царства Огуз-йер (Огузия) происходило от названия животного, который был их тотемом. Аналогичное явление можно наблюдать в процессе установления этимологии названий других тюркских племен или племенных групп. Например, название соседних с рузийцами племен кян (цян) трансформировано от слова «ян» (овцы). Этот вид животных лежал в основе их экономики и был их тотемом. Царство Рузие локализуется в районах восточно-туркестанского участка Тангристага (Тяньшаня). Во время расцвета этого царства территория его владения расширялась далеко за пределами этих районов. На востоке она включала в себя Ордос (Хэтао) и Хэсиский коридор (Хэсизоулан). Все тюркские племена, жившие в этих районах, в том числе хунны, находились под его контролем. Время существования этого царства относится к периоду от начала первого тысячелетия до 176 г. до нашей эры. Отсутствие в китайских источниках более подробных сведений об этом царстве объясняется его отдаленностью от древнего Китая. Распад царства Рузие, уход большей части его населения на запад, к берегам Амударьи, было связано с возвышением хуннов.

Территория царства Рузие (Гуз-йер) было местом обитания древних тюркских племен. Поэтому этническое происхождение рузийцев неотделимо от древних тюрков, названных в китайских источниках тиек (ди), тиаук (ди), ривем (жун), си-ривем (си-жун). По традициям и обычаям рузийцы не отличались от тюрков, в том числе, хуннов. По внешним признакам рузийцы, как и хунны, относились к европеоидной группе и имели кожу красновато-белого цвета. Ссылаясь на общность местожительства и традиций рузийцев с хуннами, китайские историки пришли к правильному выводу, что у них было одинаковое этническое и языковое происхождение. Китайские этнонимы ривем (жун), си-ривем (си-жун) и ху имеют непосредственное отношение к рузийцам. Спустя много времени после их переселения из Восточного Туркестана на южное побережье Амударьи под влиянием иранской цивилизации язык рузийцев изменился.

На прежней родине рузийцы одновременно занимались скотоводством, земледелием и ремесленным производством, особенно ткачеством. Они производили толстые и плотные материи из шерсти.

Рузийцы ушли к берегам Амударьи через Илийскую долину, Южный Казахстан и Ферганскую долину Узбекистана. Процесс их прохождения через эти страны привел к уходу части местных саков на юг – на территорию Афганистана. Часть ушедших на юг саков называлась тохарами. Позже этот этноним был приписан и к рузийцам. Переселение из Восточного Туркестана к берегам Амударьи длилось почти полвека. В этом процессе рузийцы смогли сохранить единство и представляли большую силу. Их возглавила вдова убитого хуннами правителя. После занятия ими южного побережья Амударьи на языке окружающих народов они были названы тохарами. Поэтому в китайских источниках более древнего периода этноним тохар не встречается.

Время прибытия рузийцев к северным берегам Амударьи относится к 130 г. до нашей эры, занятие ими Бактрии – к 130-128 гг. до нашей эры. Китайский посланник Чжан Цянь прибыл к дай-рузийцам в 128 г. В это время рузийцами правил сын тангрикута, убитого хуннами. Его имя и имя его матери в китайских источниках не встречается. Создание рузийцами в Бактрии государства произошло примерно в 129-128 гг. до нашей эры. В китайских источниках оно получило название Дай-рузие-го, сокращенно Дай-рузие. Оно существовало в течение около ста лет до начала второй четверти нашей эры. В этот период в нем еще сохранялась характерная для тюрков система управления – деление территории государства на владения предводителей племен – ябгу. 15. Трансформация государства Дай-рузие в Кушанское царство произошла на базе объединения в 28-29 гг. нашей эры 5 рузийских племенных владений под предводительством Цючжуцуюе-ябгу (Куджула Кадфис), от которого произведен топоним Кушанское царство. Это событие произошло спустя более 100 лет после образования Дай-рузие-го (Да-юечжи-го). В китайских источниках новое государство также было названо Дай-рузие-го, в результате чего этноним дай-рузие стал трехзначным. Позже название Кушанского царства было транскрибировано как Кувэйшань (Гуйшань-го). В китайских источниках существуют множество косвенных информации, которые убедительно показывают, что рузийцы имеют тюркское происхождение. Изменение их языка, письменности и традиций под влиянием иранской культуры на побережье Амударьи, куда они переселились из Восточного Туркестана, не дает оснований приписывать их к группе иранских этносов. Рузийцы являются создателями Кушанского царства или государства Дай-рузие нашей эры. Следовательно, данное царство является тюркским, хотя на его территории жило множество других народов. В период расцвета Кушанского царства множество рузийцев расселились в города, расположенные вблизи реки Зарафшан. Сюда переселилась также часть оставшихся в Восточном Туркестане рузийцев. После распада государств Кушан и Кангкия (Канцзюй) в конце IV-начале V вв. рузийцы создали 9 мелких царств на территории современного Узбекистана. В китайских источниках они обобщенно называются «Чжаоу цзюсин го» (9 царств по фамилии Чжабгу)»

Достижения Кушанской цивилизации долгие века сохраняли тенденцию мирного сосуществования и высокой культуры на территориях народов Кушан. Что являлось основой для создания идеологии этой цивилизации? Это было появление учения Махаяны Махаяна – это Широкий путь спасения в Буддизме. Путь Бодхисатв, (Вознесенных

учителей), которые передают знания самопознания и пробуждения простым людям тоже. Именно Махаяна стала причиной Ренессанса и возникновения на огромной территории суши Азии Кушанской цивилизации. Ибо познав себя и единство с мирозданием, человек может без насилия, в толерантности сосуществовать с другими нациями, культурами и религиями.

Из истории религий и их памятников в Узбекистане известно, что Буддизм доступный для всех, то есть Махаяна, впервые появился в Узбекистане. И это не исключено, поскольку для таких выводов есть очень веские основания и уникальные артефакты 1900-летней давности... - пишет в своей статье, опубликованной на сайте популярной интернет-газеты "Новости Узбекистана" с.н.с. МКСК Др.Сергей Савчук-Курбанов. В своей статье «Толерантность в Великой Кушанской Империи» он пишет : «Согласно буддийской традиции, знаменитый царь Канишка I (правивший в первой трети II в. н.э.), бывший покровителем буддизма, созвал IV буддийский собор, на котором восторжествовала школа Махаяны (Широкого пути спасения – т.е. для всех - в Буддизме), и государство переживало период своего наивысшего торгово-экономического расцвета...» «...поддержанная на уровне государства широкая межрелигиозная и межэтническая /веро/терпимость нашла отражение и в изобразительных сюжетах ряда храмов и монастырей, расчищенных в ходе археологических раскопок...» античных буддийских памятников на территории Узбекистана.

Махаяна ("Большая колесница» или “Широкий путь спасения”) - стала наиболее распространенной школой этого вероучения, особенно после IV буддийского собора, созванного царём Кушанской империи Канишкой I в Кашмире. Период его правления в научной литературе принято называть Великокушанским, благодаря достижениям во всех сферах жизни, успешной деятельности и процветанию народа и государства!

Учение Махаяны подготовило общество к созданию новой прогрессивной цивилизации. Она существовала, как Кушанская цивилизация вплоть до 8 века. С утратой знаний Махаяны толерантность, мирное развитие и веротерпимость постепенно исчезает. Примечательно, что академия Сорока девушек, существовавшая в Термезе в 9 веке, где сорока наукам обучались девушки из сорока стран Мира, является одним из последних проявлений Кушанской цивилизации, где женское начало было уважаемо и для женщин этой территории были созданы условия для самопознания и развития. Они активно участвовали в жизни общества. Это тоже был результат действий Бодхисатв учения Махаяны. Их следы прослеживаются и в песках Турфана на территории Уйгурии, где находится пещера Тысячи Будд (вернее Бодхисатв). В древней библиотеке Академии Сорока девушек и мужской Академии 36 астрологов, которая была найдена в 2007 году на территории Сурхандарьи в пещере Боботака в Бандихане, есть книга, указывающая на Тысячи Пиров (Учителей - Бодхисатв), которые должны пробудиться перед приходом Золотого века. Возможно, речь идет о пещере Тысячи Будд в Турфане. В Книге «Ключи Еноха», изданной в 1973 году Джорджем Хуртаком в Америке, говорится о 64 ключах новых знаний, которые откроются к приходу Золотого Века. Они находятся территориально в 12 регионах Земли. Первая территория названа Узбекистан, Кунград, Припалае. Вторая – Такла Макан, Уйгурия, ныне в составе Китая. Именно там, в Турфанских песках находятся тысячи Бодхисатв, которые должны пробудиться перед приходом Золотого века, и подготовить Землю к воплощению на ней Высоких Душ. Это пишется в «Ключах Еноха».

Сейчас эта книга, где описываются такие науки , как астрофизика, астрохимия, астробиология, и т.д. является настольной книгой ученых из Космического Центра НАСА. Елена Блаватская в «Тайной доктрине» писала , что пески Турана прячут следы древних цивилизаций, которые на много превосходили по своему развитию нынешнюю. Они охраняются Грозными Хранителями пустыни. Она пишет, что знания будут найдены перед приходом Золотого века.

Сегодня идет спиральный виток эволюционного обновления для Тюркских народов. Они богаты мощными фокусами психической энергии, которые сейчас начинают активироваться: это места древних храмов, древних поселений, захоронений «святых» и основателей, и продолжателей суфийских и других эзотерических орденов.

Тюркские народы раскрывают свой внутренний духовный потенциал, получают новую информацию, в которой говорится о возрождении и объединении народов для создания новой цивилизации, основанной на самых лучших достижениях Кушанской цивилизации. По теории пассионарности Льва Гумилева наступил подъем пассионарности Тюркских народов. Пассионарный пик , который должен произойти после пассионарного взрыва должен быть результатом мирного квантового скачка в сознании людей . То есть через эволюционное развитие в сознании и внутреннюю трансформацию народы должны прийти к созданию такой же славной цивилизации, как Кушанская цивилизация.

Использованная литература:

1. Сведения китайских источников о тюркском происхождении Кушанского царства // Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы. Выпуск 2. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. С. 3–27.
2. Новый взгляд о проблеме этимологии и локализации Рузие (Юэчжи) // Оу Я сюэ кань (欧亚学刊 – Изучение Евразия). Выпуск № 10. Пекин, «Чжунхуа шуцзюй» 2012. С. 14–50.
3. Новый взгляд на сведения китайских источников об этническом происхождении юечжи – создателей Кушанского царства // Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 5. LAP LAMBERT Academic Publishing RU (Германия) 2020. С. 95–134.
4. Огузские корни уйгуров // А.Ходжаев. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. Ташкент, 2017. Б. 217–224 . (Монография 265 бет)
5. «История древних тюрков» Аблат Ходжаев. Алмата 2011.
6. «Ключи Еноха» Дж. Хуртак. 2009 год. Издательство «Ганга»
7. «Тайная доктрина» 3 том Е.П.Блаватская .Харьков 2002 год
8. «Мангу кўрғоним» Рўзихолбону Жумаева 2020 “Ёшлар нашриети” Тошкент.
9. “Илм ун Нужум” Ахмад Устурлобий ас Сағоний. Личный архив Гульсум Хужамшукуровой.

UDC 001.92:39(=512.165)

GAGAUZ HALKI TARİHİN VE KÜLTÜRÜN TANITILMASI İÇİN KAMUOYU FARKINDALIĞININ ARTIRILMASINA YÖNELİK ÇOĞULCU BİR YAKLAŞIMIN GELİŞTİRİLMESİ

Neagu Dmitri

Doktor, Arkeoloji Ana Bilim Dalı
e-mail: by.dmitri.neagu@gmail.com
orcid id: 0000-0001-9707-7132

Özet:

Makale, Gagauz Özerk Bölgesi'nde mevcut durum ve yürütölen etkinlikleri dikkate alarak Gagauz halkının kültür ve tarihinin yaygınlaştırılmasında etkinliklerin artırılması amacıyla modern teknolojilerin ve yeni formatların kullanılmasını önermektedir. Vurgu, geçmiş olayların doğrulanmış kaynaklara dayanarak objektif bir şekilde sunulması ve kültürün halk için daha erişilebilir bir şekilde yaygınlaştırılmasına yapılmaktadır.

Bu yaklaşım Gagauz halkının kültürü ve geçmişine ilişkin bilgi düzeyinin artırılması amaçla önerilmektedir. Bilişim teknolojilerin kullanılması sadece Özerk Bölgesi'ndeki nüfus arasında değil, aynı zamanda dünya toplumunun bu konuya kayıtsız olmayan kesimi arasında da bilgi düzeyinin yükseltilmesini mümkün kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz Kültürü, Kültürün Tanıtılması, İnsan odaklı yaklaşım, Popülerleştirme

Abstract.

The article, taking into account the state of affairs and the events currently being carried out in the ATU Gagauzia, proposes the use of modern technologies and new formats in order to increase the effectiveness of popularizing the culture and history of the Gagauz people. The emphasis is on an objective presentation of past events, based on verified sources, and the popularization of culture in a more accessible way for the public.

This approach is recommended to increase the level of knowledge about the culture and history of the Gagauz people. The use of information technology makes it possible to increase the level of knowledge not only among the population of the autonomy, but also among that part of the world community that is not indifferent to this issue.

Keywords: Gagauz culture, promotion of culture, people-oriented, popularization

Gagauz meselesinin ortaya çıktığı 1980'li yılların sonundan bu yana uzun bir süredir Gagauz halkı kültürünün korunması ve geliştirilmesi için çaba sarf edilmektedir. Bu harekete hem Gagauzya'dan hem de sınır dışından binlerce insan katılmaktadır. 1990 yılında Gagauz Cumhuriyeti'nin ilanı ve 1994 yılında Gagauz Özerk Bölgesi'nin kurulması, bu alandaki fırsatların artırılmasına yönelik mücadelenin öne çıkan noktalarıdır.

En zor zamanlar geride kalmış görünebilir ancak her şey görüldüğü kadar basit değildir. Özerk bölgenin kurulmasıyla Gagauz toplumu, ihtiyaç duyduğu her şeyi elde ettiğine ve Gagauz kültürünün korunması ve geliştirilmesi çabalarının duracağına dair yanlış bir izlenime kapılmıştır.

Ancak, kültür canlı bir organizma gibi sürekli beslemeyi ve adapte olmayı gerektirir. Aksi takdirde, mevcut kültürel mirasın korunması ve kültürün bir bütün olarak gelişmesi olmadan, er ya da geç yok olacaktır. Ne yazık ki, bugün Gagauz kültürü ile ilişkili bu tür kasvetli sonuçların sebepleri de mevcuttur.

Ana karar vericiler de dahil olmak üzere toplumunun çoğu, kültürel mirasın korunmasının bir lüks değil, sürdürülebilir kalkınma için gerekli bir koşul, özerk bölgenin ve ülkenin refahına katkıda bulunan bir yaratıcılık ve zenginlik kaynağı olduğunu maalesef ki anlamamaktadır. Belgeleme geliştirilmesi ve onaylanması sürecinde mevcut kamuoyu tartışması ve bilgilendirme mekanizmaları çoğunlukla resmi niteliktedir ve özel sektörün karar verme sürecine dahil olmasını sağlamamaktadır. Bunun nedeni, hem uzman olmayan kişilere eksik bir şekilde sunulan konuların anlaşılmasındaki zorluk hem de grup çıkarlarının yaygınlığı ve özerk bölgenin ve devlet sistemindeki yolsuzluğun bir sonucu olarak istişare süreçlerinin şeffaflığının eksikliğinden kaynaklanmaktadır [1, s. 122].

İnsanların ulusal değerleri koruma meselelerine karşı bugünkü tavrı, toplumsal bilincin yenilenmesinin, tüm sosyo-kültürel durumda meydana gelen köklü değişikliklerin bir işaretidir. Tarihe ve kültüre karşı bir değer tutumu oluşturma süreci, mevcut yıkıcı eğilimlerin tam ölçüde tutarlı olmaması nedeniyle tamamlanmış sayılamaz. Yani, bu alanda gösterilen çabalar, belirli bir düzen veya uyum eksikliği nedeniyle tam anlamıyla başarılı kabul edilemez

Bilgilendirmek için bir stratejinin yokluğunda modern toplumun karşılaştığı talihsiz gerçek, toplumun kültürüne olan ilgisizliği, özellikle de bu değerlerin korunmasında isteksizliktir. Ancak bu konuda toplumun rolü esastır.

Kültüre yönelik insan odaklı yaklaşım, sadece seçkin bir grup için değil, daha geniş bir kitle için de ilgi çekici hale gelerek kişisel sorumluluk duygusunu artırmaktadır. Aynı zamanda, özellikle zor ulaşılabilen yerlerdeki personel eksikliğinden kaynaklanan kontrol ve yönetim sorunlarına çözüm sunmaktadır. Bu nedenle, kültürel mirasın değeri, geçmiş bilgisi ve bu değerlerin karşılaştığı tehlikeler konusunda farkındalığı artırmak için daha fazla ve daha kaliteli aydınlatıcı etkinliklere ihtiyaç duyulmaktadır. Gagauzya'da şu anda çeşitli “Hederlez”, “Ana dilimiz”, “Gagauz kilimneri” ve “Gagauz şarap yortusu” gibi etkinlikler bulunmakla birlikte, bunların yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durumun üstesinden gelmek için etkili bilgilendirme kampanyalarının artırılması gerekmektedir.

Bilgi önlemleri, toplumun her kesimine yönelik olmalıdır. Bu, eğitim yoluyla, kültürün korunmasına dair bilimsel ve genel kamuoyunu bilgilendiren yayınlar aracılığıyla [2, s. 17] ve "Gagauz kültürü günleri" gibi etkinliklerle gerçekleştirilebilir.

Kültürün korunması yalnızca ne kadar sergiye sahip olduğumuza ve bu mirası nasıl koruduğumuza bağlı değildir. Kültürün korunması büyük ölçüde bu kültürü taşıyanların bu konuda ne kadar bilinçli olduklarına ve kültürü sonraki nesillere nasıl aktardığımızımıza bağlıdır. Bu bakımdan kültüre olan ilginin canlandırılması, kültür hakkında anlaşılır bir dille konuşulması, bu bilgilere erişimin kolay ve bol olması gerekmektedir.

Kültürün popülerleşmesi, bilginin herkes için erişilebilirliğini ve herkesin algısını düzenlemeyi, insanların manevi, ahlaki ve estetik eğitimini, eğitim seviyelerini arttırmayı ve boş zamanları organize etmeyi amaçlayan faaliyetler ve ayrıca kültüre katkıda bulunan diğer faaliyetler anlamına gelmektedir. Kültürel mirasın korunması ve değerlendirilmesi, başka bir ifadeyle Gagauz halkının kültür ve tarihini daha yaygın hale getirmek, bu bilgilerin geniş kitleler tarafından erişilebilir bir biçimde sunulması demektir.

Kriz yenilikçi çözümler arayışını gerektirmektedir. Modern dünyada bu tür görevlerin uygulanması bilgi teknolojileri olmadan mümkün değildir. Bilgi teknolojilerinin hızla gelişmesi ve bunların insan faaliyetinin hemen hemen her alanına entegrasyonu, yeni bilginin yaratılması, analizi ve yayılması gibi fırsatlar sayesinde modern toplumun gelişiminde yeni bir aşamanın başlangıcını belirlemiştir [3, s. 127].

Kültür alanındaki araştırmaların ve elde edilen bilgilerin daha geniş bir etkiye sahip olması, gelişmiş bilgi teknolojilerinin daha yaygın kullanılmasıyla mümkündür. Bilgi teknolojisi araçları, eğitim sürecini elektronik eğitim platformları aracılığıyla daha etkili bir hale getirecek ve aynı zamanda bilgiyi sosyal çevrede daha geniş bir şekilde yaygınlaştıracaktır, bu da toplumun daha etkili bir şekilde gelişimine katkı sağlayacaktır.

Kültürün geleceği gençlerin elindedir. Bu nedenle, gençleri kendi halkının kültür ve tarihini araştırmaya yönlendirmek, onları küreselleşme çağında kültürel mirası korumaya motive etmek özellikle önemlidir.

Dünya değişiyor, kurallar, değerler ve insan bilinci evrim geçiriyor. Ayrıca, bilgiye ulaşma yeteneğimiz de değişiyor. Eskiden az sayıda bilgiye erişmek zordu, ancak şimdi modern insan sürekli olarak çok sayıda bilgiye ulaşabiliyor, bu da bilgiyle aşırı yüklendiği anlamına geliyor. Bu durumda, kültür ve tarihle ilgili bilgilerin de kolayca erişilebilir olması önemlidir, böylece bu değişime ayak uydurabiliriz.

Modern popüler kültürün, sunulan bilgilere dikkat çekmeye yardımcı olan eğlenceli bir yönü vardır. Böylece eğlence kültürünün özelliklerinden yararlanılarak eğitim amacına ulaşmada etkinliğin sağlanması mümkündür.

Bu, kütüphaneye ve müzelere gitmekle, bilimsel yayınları ve arşiv materyallerini araştırmakla, saatlerce ders dinlemekle ilgili değildir. Modern gençler verilen bilgileri kısa, renkli ve dijital olarak algılamaktadır.

Bunun ilk adımları yapılmaya başlatıldı. Örneğin, şu anda Gagauziya Bilim Merkezi ile iş birliği içinde proje kapsamında, Gagauz halkının ortaçağ tarihine ilişkin mini video sunumları hazırlamaya başladım.

Her video ortalama olarak yaklaşık 6-7 dakikadır ve hem işitsel hem de görsel materyalleri içeriyor. Videolar erişime açık olarak yayınlanacaktır. Bu videoları izlemek için herhangi bir kayıt yaptırmanıza gerek kalmayacak, tüm videolar Bilim Merkezi'nin YouTube kanalında yayınlanacak ve günün her saati erişime açık olacaktır. Kısa ve renkli bir şekilde sunulan materyaller, ne yazık ki artık genç nesiller arasında popüler olmayan basılı kitapların yerini almasalar da bilgi eksikliğini biraz azaltırlar.

Gagauz Özerk Bölgesi yetkilileri, yerel yönetimler, kamu kuruluşları ve medya tarafından yürütülecek bir strateji ve eylem planı geliştirmelidir. Bu plan, Gagauz halkının kültürünü ve tarihini popülerleştirmek amacıyla farklı kurumlar arasında koordinasyonu sağlamak için uzun vadeli bir vizyon sunmalıdır.

Planda, örneğin, bir dizi program, gençlik projeleri, kültürün ve tarihin yaygınlaştırılmasına yönelik materyallerin geliştirilmesi, gençlerin halkın tarihi ve kültürel mirasına olan ilgisinin sağlanması gibi başlıklara yer verilebilir.

Böyle birleşik bir yaklaşım, güvenilir bilgilerin yokluğunda yayılan, kültürel özellikler ve geçmiş olaylara ilişkin çeşitli tahrifatlara, çarpıtmalara ve bilimsel olmayan yorumlara karşı koyar.

İnteraktif sayesinde kültürün daha etkili algılanması kolaylaştırılabilir. Daha geniş kitlelere ulaşabilmesi için Gagavuz kültürünün tanıtılmasının farklı formatlarda olması gerekmektedir. Gagauzların kültürünü ve tarihini popülerleştirmek için aşağıdakileri dikkate almayı öneriyorum:

- Tarih ve Kültür Oyunları

Ünlü Gagauzlar, Gagauz mutfağı, bayramlar, önemli tarihler gibi masa oyunlarının piyasaya sürülmesi bu tür oyunlar, katılımcıların bilgilerini test etmelerine ve başkalarıyla rekabet etmelerine olanak tanır.

- Geziler

Tarihi ve kültürü öğrenmenin en iyi yolu onu nesnelere ve tarihi mekanlarda görmektir. Böylelikle kültürel miras eserlerinin ve bölgelerinin turizm faaliyetlerine dahil edilmesi, gezi katılımcılarının hem tarihi değeri olan mekanları hem de Gagauz kültürünün sergilendiğı müzeleri ziyaret etmesine katkı sağlar.

- Eğlence Video İçeriğı

Bugün, referans ve reklamların yayınlanması, televizyon ve radyo programlarının oluşturulması ve kültürel miras ve tarihe adanmış videolar da dahil olmak üzere, medyada nesnelere korunması, ve değerlendirilmesi konularının daha yoğun bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

GRT kanalı ve diğer bölgesel televizyon kanalları, Gagauz dilinde de dahil olmak üzere sıklıkla ünlü Gagauzlarla güncel konular hakkında röportajlar yayınlamaktadır. Bu tür röportajlar çok faydalı ve daha fazla olması gerektiğini düşünüyorum. Ancak bu röportajların çoğu siyaset ya da ekonomiyle ilgili. Bu tür videoların katı formatı gençleri uzaklaştırıyor ve başka dillerdeki eğlence içeriklerini izlemeye yöneltmektedir.

Bu yaklaşımın değışmesi gerekir. Özellikle gençlerin anadilini öğrenmelerine dikkat çekmek için bu bilgiler kolay, olumlu ve eğlenceli olması gerekmektedir.

- Podcast'lar ve Sesli Kitaplar

Kültür ve tarihle ilgili bilgiler artık popüler olan podcast formatı ve sesli kitaplar aracılığıyla da paylaşılabilir.

Bu format, kitap veya video izleme fırsatı bulamayan dinleyici kitlesine ulaşmayı sağlayacaktır. Örneğın, işe giderken veya spor yaparken ilginç bilgileri dinlemenin oldukça etkili olmaktadır.

Masallar ve hikayeler Gagavuz dilinde kaydedilebildiğı için bu tür bir format genç aileler için de faydalı olacaktır. Ebeveynler yatmadan önce çocuklarına bu tür masalları dinletebilirler ve onları Gagauz dilinde masalların büyülü dünyasıyla tanıştırabilirler.

Nüfusun geniş kesimlerinin Gagauz kültürün araştırılması, korunması ve değerlendirilmesi faaliyetlerine dahil edilmesi, öncelikle bölgenin modern toplumunun kültürel cehalet sorununu çözmek için halkı bilgilendirmeyi içermektedir. Ancak farkındalık, kültürün önemini kabul etmekle sınırlı kalmamalı, ekonominin ve hizmet sektörünün gelişimi de dahil olmak üzere, bağlamla yakından bağlantılı olarak mirasın değerlendirilmesine odaklanılmalıdır.

Birçok ülke, kültürel nesnelere de dahil olmak üzere verimli bir birleşik iş sistemi (ticaret, turizm vs.) oluşturmuştur. Eğitim turizmi ve müze turizmi işletmeciliğı gelişmiştir. Gagauzya'da oluşturulması sadece planlanmıştır, ancak Gagauzya'nın turizm endüstrisini analiz ettiğimizde, bölgenin oldukça önemli bir turizm potansiyeline sahip olduğu, ancak gelişmişlik derecesinin son derece düşük olduğu sonucuna varabiliriz [3, s. 128].

Kullanılmayan bu kaynaklar, bölgede turizmin gelişmesi ve yeni istihdam yaratılması için gerçek fırsatlar sunmaktadır, çünkü turizm birçok ilgili endüstri için (ulaşım, tarım ve gıda işletmeleri, kültür kurumları, el sanatları vb.) karmaşık bir faaliyet alanı ve bağlantı olmaktadır [1, s. 32].

Bu durumda, asıl sonuç şu ki, bugün kültürü ve tarihi büyük bir gayretle incelemenin, popülerleştirmenin, korumanın zamanı gelmiştir. Sonuçta, halkımızın geleceği bizim görüşlerimize, kararlarımıza, mirasımıza olan tutumlarımıza bağlıdır. Halkımızın bu geleceğe sahip olup olmayacağına bağlıdır.

KAYNAKÇA

1. Berbeca, V. (2017). Gagauziya sosyo-ekonomik kalkınma stratejisi 2017-2022, 2017
2. Carp, S. (2018). Materialele conferinşei ştiinşifico-practice internaşionale din 26 iunie 2018 (26 Haziran 2018 Tarihli Uluslararası Bilimsel-Pratik Konferansın Materyalleri)
3. Neagu, D. (2023). Moldova Gagauziya Bucak Bölgesi Arkeolojik Kültürel Mirası: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, 2023

УДК 316.7: 811.512.165

GAGAVUZLARIN İNŞACILIK TEORİSİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüce Ahmet Ömer

Balkan Çalışmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi

Trakya Üniversitesi, Edirne, TUR

e-mail: aayuce41@gmail.com

orcid id: 0000-0003-1800-5726

ÖZET

İnşacı yaklaşım ya da inşacılık (Constructivism) teorisi aktörlerin kimlik, din, kültür gibi kavramlar yardımıyla davranışlarının şekillendiğini vurgulamışlardır. Kimliğin, aktörün iletişim ve etkileşiminde belirli etken olduğunu savunmuşlardır. Kimliğin toplumun ortak paylaştığı değerler ile oluştuğunu belirtmişlerdir. Ortak değerlerin oluşum ve aktarılması konusuna Nicholas Onaf dil faktörünü ekleyerek açıklık getirmiştir. Dil faktörünün yazıya geçirilip edebiyat oluşturmasıyla bireyler arası etkileşimin artmasını ve aktarılmasını sağlamıştır. Dil ve edebiyat toplulukların birbirinden ayırt edilmesine olanak tanımıştır. Bu çalışmada inşacılık teorisi hem kendi özünden hem de Nicholas Onaf'ın çerçevesinden açıklandıktan sonra Gagavuzların bu teoride dil teması üzerinden değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İnşacılık, Nicholas Onaf, Gagavuzya, Gagavuzca

ABSTRACT

The constructivist approach or constructivism theory emphasizes that the behavior of actors is shaped with the help of concepts such as identity, religion, and culture. They argued that identity is a specific factor in the actor's communication and interaction. They stated that identity is formed by the values that society shares in common. Nicholas Onaf clarified the issue of the formation and transfer of common values by adding the language factor. Putting the language factor into writing and then creating literature has enabled the interaction between individuals to increase and be transferred. Language and literature allowed communities to be distinguished from each other.

In this study, after the theory of constructivism was explained both from its own essence and from the framework of Nicholas Onaf, the Gagauz people were evaluated through the language theme in this theory.

Key Words: Constructivism, Nicholas Onaf, Gagauzia, Gagauz language

GİRİŞ

İnşacı yaklaşım ya da inşacılık (Constructivism) teorisi; psikoloji ve sosyoloji alanlarında belli toplumsal çatı altında, toplumsal içerikli olan fenomenlerin nasıl oluştuğunu inceleyen ve anlatan bir teoridir. Teoride savunulan nokta, bireylerin doğdukları ortama ya da dünyaya uyum sağlamasına ek olarak ortam ve dünya oluşumuna aktif ve sürekli bir rolü de oynamasıdır. Bu şekilde bireyler yeni bir sürecin başlamasına katkı sağlamaktadır. Süreç devam ederken bireylerin kimliklerinin sosyal bir biçimde inşa edildiği ve buna ek olarak çıkar ve eylemlerin oluşumunda da kimliğin oynadığı rol vurgulanmaktadır. İnşacılık teorisinde önemli bir rol oynayan Nicholas Onuf, bireylerin kimlik, değer ve çıkarlarının sosyal etkileşim ve normlar tarafından şekillendiğini savunmaktadır. Bu sürecin kilit aktörünün “dil” olduğunu söylemektedir. Dil, iletişim, anlam oluşturma, ve aktarım yapma sürecinde önemli bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Aktarım çerçevesinden bakıldığında bir kültürün nesiller boyu taşınması ve yaşatılmasında dil önemli bir yer tutmaktadır. Dil kollektif hafızayı diri tutar ve toplumsal bağları güçlendirerek kültürel kimliği korumaktadır. Sadece sözcüklerin ötesinde, yaşam tarzı, birliktelik ve deneyimi ifade etmektedir. Günlük yaşamın özel terimleri ile zenginleşerek bireylerin etkileşiminde de anlamlar taşımaktadır. Bu işlevsel gücü sayesinde dil bir toplumun kimliğinin oluşmasına öncülük etmektedir. Konumuz olan Gagavuzca'nın, Gagavuz kimliği oluşumunda etkisi ve rolü inşacılık teorisi ile araştırılmak ve anlatılmak istenmektedir.

İnşacılık Teorisi

İnşacılık teorisi, devletlerin sadece somut olan güç unsurları ile değil aynı zamanda soyut olan dil, ideoloji, kimlik ve kültür gibi unsurlarla da etkileşimde olduğunu savunur. Devletin sahip olduğu ekonomik ve askeri gibi sert güçlerinin yanında yumuşak sayılan güçlerinin de kullanıldığını söylemektedir. Kullanılan bu güçler soyut faktörler olarak belirtilmektedir. Soyut faktörler devletlerin uluslararası davranış ve tercihlerini anlamamızda rol oynamaktadır. Devletlerin gösterdiği ilişkilerin benimsedikleri kültürel değerler tarafından şekillendiğini söylemek mümkündür. Kültürel etkileşimler, ticaret, diplomatik ilişki ve kültürel alışveriş olarak çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır.

Weber, ekonomik faktörlerin yanı sıra kültürel düşünce ve bireyin eylemlerinin toplumun değerlerini biçimlendirmede yardımcı olduğuna inanmaktadır. İnsanlar, sosyal etkileşim dünyasında yaptıkları eylemleri anlamaya çalışmaktadırlar ve bu eylemlere anlam yükleme gereği hissetmektedirler. [2, c. 55] Bireylerin öznel olarak yaptığı anlamlandırmaların kültürün oluşmasında yeri geniştir. Belirtilen çerçevede etkileşimlerin iletişim yoluyla aktörler arası anlamlandırılması kültürel bağlamın etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. İletişimin kilit noktası ise dildir. Öyleyse dil kültürün aktarılmasında rol oynamaktadır. Öznelarası paylaşılan norm ve değerler dil aracılığı ile inşa edilerek karşılıklı bir biçimde etkileşim vurgulanmaktadır. [6, c. 3] Paylaşılan normlar toplumsal dayanışma ve iletişimin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Ortak olan dil ve kültür etkin bir şekilde etkileşim ve iletişim kurmayı sağlayarak bireyler arası bağları güçlendirmektedir. Güçlü bağlar sayesinde ise kimlikler oluşmaktadır. Oluşan kimliklerden birisi ise ulusal kimliktir. Ulusal kimlik, bireyin kendisinin devlete veya bir topluluğa ait olma duygusudur. Ulusal kimlikten yola çıkarak aktörlerin kendisini, diğer aktörleri ve aktörlerin dış dünyaya bakışını algılamak mümkündür.

Sosyal iletişimle kurulan kimliklerin, meydan okuma ve uzlaşmalara açık olduğunu bir başka deyişle değişime yatkın olduğunu belirtmek gerekmektedir. [3, c. 89] Dil faktörü kimlik

üzerinde olan değişimlerin gözlemlenmesinde yol göstericilerden bir tanesidir. Birey kimliğini, kültürünü ve benliğini dil aracılığıyla ifade etmektedir. İfadeler sayesinde önceden kurulmuş olan bağlara bakarak değişimin örnekleri görülebilmektedir. Örneklerin dışı vurumu eğitim, sanat, müzik ve edebiyat gibi alanlarda rastlanmaktadır. Bu alanlar uluslararası ilişkilerde yumuşak güç dediğimiz kavramın içerisinde bulunmaktadır.

Yumuşak güç veya soyut güç olarak adlandırılan kültür ve düşünce faktörlerini ön plana çıkararak, aktörler arası etkileşimini açıklamayı inşacılık teorisi temel almaktadır. Aynı zamanda uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde kültürel etkileşim ve değerlerin rol oynadığını öne sürmektedir.

İnşacılık Teorisi ve Nicholas Onuf

Onuf, inşacılık teorisini normlar ve sosyal yapının uluslararası ilişkiler temeline koyarak açıklamaktadır. Devlet, uluslararası kuruluşlar ve birey; kimlik, değer ve çıkarlarını sosyal etkileşim ve normlar ile şekillendirir. [5, c. 465] Devletler ve diğer uluslararası aktörlerin etkileşimini kavramak için sosyal normları ve yapıları anlamak önemlidir. Sosyal etkileşim ve normlar ise dil yolu ile şekillenmektedir. Şekillenen toplumlar, sosyal etkileşimin karşılıklı olan ilişkileri ile ortaya çıkmaktadır. [9, c. 98] İlişkilerin güçlenmesi ve anlaşılması dil aracılığı ile sağlanmaktadır. Güçlenen ilişkiler sosyal yapılandırmayı yaratmaktadır. Yapılanmanın oluşturduğu faktörlerden biri ise kimliktir. Kimlikler, toplumların normlara nasıl baktığı ile şekillenmektedir. [7, c. 144] Normlara olan bakış açısı ve normlara olan uyum bir eylemin anlamını oluşturmaktadır. Anlamlandırma sayesinde aktörlerin etkileşimi düzenlenmektedir. Etkileşimin sağlanması ve aktarımı ise yine dil ile gerçekleşmektedir. Bu çerçevede dil normların anlaşılması, aktarılması ve iletilmesinde rol oynamaktadır.

Uluslararası ilişkiler hem işlevsel hem de anlamlandırıcı süreçlerden oluşmaktadır. [9, c. 101] Güç dengeleri ve eylemler işlevsel süreci oluştururken sembol, norm ve dil ise anlamlandırıcı süreci oluşturmaktadır. Aslında dil her iki süreçte yer alarak uluslararası ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Ulusların birbirleriyle olan iletişim ve etkileşimleri bir toplum yapısı yaratmaktadır. Uluslararası toplum diye adlandırılan bu yapı, devletlerin ortak olan kural, norm ve kurumlarının devletler arasındaki aynı çıkar ve kimliklerin kurumsallaşması ile ortaya çıkmaktadır. [12, c. 25] Normların ve kuralların dil yoluyla ifade edilmesi, toplumsal yapının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu sayede aktörler arası etkileşimin düzenlenmesi ve belirli normların benimsenmesi gerçekleşmektedir.

Nicholas Onuf’un vurgulamak istediği hem kurumsal hem de uluslararası düzeyde olan ilişkilerin kurallar ve normlar etrafında örgütlenerek gerçekleşmesidir. Kastettiği kural ve normların iletişim yoluyla oluştuğunu belirtmektedir. İletişimin sağlanmasında dilin kilit bir rol oynadığını ve aktörler arası ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Düzenlenen ilişkilerin ve ortak normların oluşturduğu bu yapı uluslararası toplumun yapılandırılmasında rol oynamaktadır.

İnşacılık Teorisi ve Gagavuz Dili

Gagavuzya, Moldova’nın güneydoğusunda bulunan ve Ukrayna sınırına komşu olan özerk bir bölgedir. Gagavuzya, Gagavuz halkının çoğunlukta olduğu bölge olarak da bilinir. 1994 yılında özerklik statüsü kazanarak Moldova’da tanınmıştır. Siyasi olarak özerk bir sisteme sahip olduğu için bölgenin hakları yasalarca güvence altına alınmıştır. Bu yasalarda, başkenti Komrat olmakla birlikte resmi dili Gagavuzca, Rusça ve Moldovca olarak belirtilmektedir. [11, c. 1]

Gagavuzlar, geleneklerini, toplumsal dayanışmalarını, iletişim ve etkileşimini Gagavuzca sayesinde nesiller boyunca aktarmışlardır. Gagavuzca, Gagavuz kültürünün oluşması ve korunmasında etkin bir rol oynamaktadır. Nicholas Onuf’un da inşacılık teorisinde vurgulamış olduğu üzere dil aracının etkisi Gagavuz toplumunun oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

Gagavuzların bulunduğu bölgedeki diğer topluluklardan ayrışması ve fark kazanması Gagavuzca sayesinde olmuştur. Öyleki Yunanlılar, Bulgarlar ve Rumenler farklı farklı teoriler ile bölgedeki halkı kendi soydaşları olarak göstermek istemişelerde, dil (Gagavuz dili) bu teorilerin gerçekleşmesini zorlaştırmıştır. Ayrışmanın getirmiş olduğu kimlik Gagavuz toplumunun kendisini ifadesinde çatı görevi görmüştür.

İlk defa 1817 yılında Rus nüfus sayımı sırasında Gagavuz kimliğine rastlanmaktadır. Kimliklerini diri tutmalarındaki etken dillerini yazıya geçirmiş olmalarıdır. Gagavuzlar, Yunan harflerini kullanarak Gagavuz dilini yazıya geçirmişlerdir. [10, c. 144] Kültürlerini kağıda dökme olanağına sahip olan toplumların kimlik oluşturma ve yaşatma etkisine de sahip oldukları gözlemlenmektedir. Toplumlar yazı dili ve kültürün birleşmesiyle birlikte kendi edebiyatlarını da kurmuş olmaktadır. Gagavuz edebiyatı temeli için 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl ortaları arasında çalışma yapan Mihail Çakır adlı eğitimci ve din adamını örnek gösterebiliriz. Evangeliya Mafteydan, Besarabieala Gagavuzların İstorieası, Dua Chitaba Gagavuzlar için ve Gagavuzlar için Gagauzca-Rumence Sözlük Mihail Çakır’ın yazmış olduğu edebi eserlerden birkaçıdır. Yazılmış olan bu eserler Gagavuzların anadillerinde kitap okuyabilme hatta dini eserleri anlayabilme imkanını sağlamıştır. [4, c. 14] Eserlerin etkisi Gagavuz toplumunun ortak bir bilinç kazanmasına ve anlam dünyalarını paylaşmasına olanak tanımıştır. Özellikle farklı diyalektik düzene sahip olan Gagavuz dilinin yazı diline dökülmesi ile ortak bir dil çalışması yapılmıştır. Bu çalışmayı yapanlardan öne çıkan kişi Diyonis Tanasoğlu’dur. 1958 yılında bir dizi dil bilgisel terimler oluşturmuştur. Gagavuz diyalektini yazı dili yapma çabası sonucunda “üredici, ürenci, urgu ve özgürük” gibi sözcüklerin türetildiğini söyleyebiliriz. [1, c. 150] Yapılan türetimler Gagavuz kimliğinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

İnşacılık teorisinin temel yapısını oluşturan kimlik oluşumunda adlandırma unsuru etkindir. Adlandırma çerçevesinde Gagavuz halkının Hıristiyan olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Ortodoks Hıristiyan olan Gagavuzlar, Rusların etkisinde ve ilgisinde kalmıştır. Rusların kendilerine din bağı ile bağı olduğunu düşündükleri için Gagavuzlar üzerinde etkisi yüksektir. Hem Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu sistem hem de Ortodoks inancının getirdikleri ile Ruşça’nın etkisi Gagavuzca’da görülmektedir. Hıristiyan olan Rumen ve Bulgar topluluklarından etkilenmiş olmaları da yatsınmamaktadır. Gagavuz halkı çocuklarının adlarını koyarken Hıristiyanlık bağından dolayı Rumence, Yunanca, Bulgarca ve Ruşça adlar koymuşlardır. Örnek olarak “Vasilia, Vladimir, Neda ve Ludov” gibi adlar gösterilebilir. [8, c. 4] Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte Gagavuz toplumu sosyal değişime uğramıştır. Çeşitli sebeplerden dolayı yurt dışına giden Gagavuzların bir kısmı Türkiye’ye gelmiştir. Türkiye’de kaldıkları süreç boyunca buradan etkilenen Gagavuzlar çocuklarına Oğuz, Mete, Güllü gibi Türkçe adlar koymuşlardır. [1, c. 151] Gagavuzların diğer topluluklar ile yaptıkları bu etkileşimler kendi dillerinde farklı şekilde sonuç doğurmuştur. Türk kültürü ile etkileşim sonucu Türkler ile olan ortak bağlarını da güçlendirmişlerdir. Günümüzde Türkçe eğitim dili olarak Moldova Kongaz Süleyman Demirel Türk Moldova Lisesi faaliyet göstermektedir. [13] Bunun yanında Komrat Devlet Üniversitesi’nde Gagavuz Dili ve Türkçe Dili bölümleri bulunmaktadır. [14] Dil eğitimine eğilim gösterilmesi ve dikkat verilmesi Gagavuz kimliğinin devam etmesi açısından önemlidir.

Nicholas Onaf’ın inşacılık teorisinde dilin etken bir araç olduğunu Gagavuz halkında görmek mümkündür. Gagavuz Dili, Gagavuz kimliğinin varlığını göstermesinde ve bölgesindeki diğer topluluklardan ayrışmasında sebep olan bir unsurdur. Özellikle konuşma dilinin yazıya geçirilme süreci ile başlayan serüven Gagavuzlar’ın gelenek, kültür ve kimliklerinin edebiyat yani dil ile gelecek nesillere aktarımına imkan sağlamıştır.

SONUÇ

İnşacılık teorisi, bireylerin kimliklerini sosyal bir biçimde inşa ettiği görüşüne sahiptir. Çıkarların ve eylemlerin sonucunda oluşan iletişim ve etkileşimlerin temelinde kimlik kavramının

etkisi bulunmaktadır. Kimlik, bireylerin sahip olduğu değer ve çıkarların sosyal etkileşim ve normlar tarafından şekillenmesiyle oluşmaktadır. Bu kısımda sosyal etkileşimin ve bireyin kendini ifade etmesinin temeli dil aracılığı ile sağlanmaktadır. Dil, bireylerin anlam oluşturma, aktarım yapma ve adlandırma eylemlerinde kullanılmaktadır. Aktarım olarak yaptığımız tüm bu eylemler sahip olduğumuz kültürün bir sonraki nesile ve diğer bireylere geçmesini sağlamaktadır. Kollektif hafızamızın diri tutulması, yazı ile kayda alınıp somutlaştırılması dil ile mümkün olmuştur. Toplumsal bağlarımızı güçlendiren ve kültürel kimliğimizi koruyan unsur dildir. Dil sadece sahip olduğu sözcükleri ifade etmez aynı zamanda bireylerin günlük yaşamını, deneyimlerini, gelenek ve göreneklerini de yansıtır. Bu işlevselliği sayesinde toplum kimliği de oluşmaktadır. Nicholas Onuf’un belirttiği üzere, dil bir topluluğun kimliğini ortaya çıkarmaktadır. Gagavuzya çerçevesinden bakıldığında, Gagavuz dili, Gagavuz bireylerinin etrafındaki diğer topluluklardan ayrışmasına katkı sağlamıştır. Konuşma dilinin yazıya geçirilmesi, Gagavuzların varlığını kanıtlar nitelikte olmuştur. Gagavuzlar bu şekilde günlük yaşam tarzlarını, deneyimlerini, kültür ve kimliklerini edebiyat oluşturarak aktarmışlardır. Oluşturulan edebiyat inşacılık teorisi kapsamında yazıya dökülen bir dilin kimlik oluşturmada ki katkısını belirtmektedir. Bir topluluğun bağlarının iletişim ve kayda geçirdiği edebiyatı sayesinde ve aktarıldığı görülmüştür. Günümüzde Gagavuzya Özerk Yönetim Bölgesi’ne bakıldığında, oluşturulan Gagavuzca eğitim fırsatları topluluğun kendi kimliğini korumak için çabasını göstermektedir. Her ne kadar çeşitli sebeplerden dolayı halk Rusça diline yönelmekte ise de, Gagavuz dilinin yaşatılması için çabalar sarf edilmektedir. Topluluk kimliğinin var olmaya devam etmesi için kendi dilini yaşatması gerekmektedir. Yalnızca dilini kayıt altına alarak değil, toplumun o dili konuşması için teşvik etmesi de lazımdır. Bu teşvikler gerek ekonomik, gerek kültürel gerekse bireysel ilgiler ile yapılabilir. İnşacılık teorisinde denildiği üzere, yumuşak bir güç olan dilin kullanımı örgütlenen yasal yapılar ile de olmalıdır. Diğer topluluklar ile iletişim ve etkileşim sağlamada kullanılan dil, kimliğin diğer topluluklarca kabul edilmesine yol açmaktadır. Günümüzde kurumsal yapıların önemi ve gücünü hesaba katarsak, bir dil ne kadar çok kurumsal yapı tarafından kullanılıyorsa o kadar güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Görüldüğü üzere bir kimliğin oluşması dil ile dilin varlığını sürdürmesi yazı ile diğer aktörler tarafından kabul görmesi ise kullanım ile olmaktadır. O halde dil bir kimliği oluşması ve güçlenmesine sebebiyet vermektedir.

KAYNAKÇA

- 1- Arğunşah, M. (2018). “Gagauz Türkçesinin Geleceği Üzerine Düşünceler”, 1. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri, Bursa
- 2- Arı Ö., Kıran A. (2011). “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 15 Sayı: 46
- 3- Çoban Öztürk E. (2014). “İnşacı Kuram Gözüyle Ulusal Kimlik, İkili İlişkiler ve Uzlaşma”, Ermeni Araştırmaları 85 2014, Sayı 47
- 4- Dilektaşlı, C. (2020). “Gagauzların Dil Durumu Üzerine Toplumdilbilimsel Bir İnceleme”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- 5- Gökçekuyu E. (2022). “Onuf’un Sosyal İnşacılık Anlayışı”, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(4), 464-469
- 6- Karakaş K. (2022). “Sosyal İnşacılık Perspektifinden Post Sovyet Dönemi Rus Dış Politikasının İncelenmesi: Sırbistan ve Ermenisten“, Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi/Journal of International Relations and Politics Cilt:2 Sayı:1
- 7- Karakoç J. (2013). “Konstrüktivizmde Dış Politika ve Etnik Kimlikler”, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt:28, Sayı: 2, ss.131-160
- 8- Karanfil, G. (2008). “Gagauz Antroponimik Leksikası (Adlar ve Soyadlar)”, Türkbilgi , (16), 124-136

- 9- Kaya S. (2008). “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63-3
- 10- Kerim, M. (2018). “Oğuz Göçlerinin Gagavuzlar Üzerinde Yarattığı Değişimler”, 1. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri, Bursa
- 11- Moldova Anayasası - LAW on special legal status of Gagauzia (Gagauz Eri) № 344-XIII 23.12.1994
- 12- Serdar İ. (2015). “Neorealizm, Neoliberalizm, Konstruktivism ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişiklere Bakış”, The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies ISSN: 2149-6439, Volume: 1, Issue: 1, s:14-38
- 13- Moldova Kongaz Süleyman Demirel Türk Moldova Lisesi, “https://ksdmoldovaturklisesi.meb.k12.tr/tema/okulumuz_hakkinda.php”, (Erişim: 15.11.2023)
- 14- Komrat Devlet Üniversitesi, “<https://kdu.md/en/>”, (Erişim: 15.11.2023)

УДК 929Бабченко:281.93

GRİGORİY BABÇENKO. KLİSEYÄ İZMETİ HEM AYDINNADICI ÇALIŞMASI

Karamit Elena,

Avdama küüyün istoriya muzeyi/ Gagauziya, Moldova

e-mail: muzei_avdarma@mail.ru

orcid id: 0009-0000-3644-3397

Tanasoviç İvanna,

Avdarma küüyün istoriya muzeyi/Gagauziya, Moldova

e-mail: muzei_avdarma@mail.ru

orcid id: 0000-0002-9584-5086

Abstract: This article describes the life, ministration in the Church, and pedagogical activity of priest Grigory Mikhailovich Babchenko, who spent 33 years from 1875 to 1908 at the spiritual service in the Archangel Michael Church of the village of Avdarma. It shows what kind of mark his activities left in the life of the parish and village, and tells about other duties that were assigned to him: He was working as an assistant Dean of the 3rd district of Bendery county, Dean of the district, head of the district candle shop, a priest in Avdarma, Tomai, Ferapontyevka, an observer of the activities of the district's church schools. This article is based on the results of the research work carried out by the Museum of the History of the village of Avdarma, based on the archive of the Archangel Michael Church of the village of Avdarma, documents from the National Archive of the Republic of Moldova, the Chisinau Diocesan Gazette issued during the Russian Empire.

Keywords: Grigory Babchenko, St. Michael's Church of the village of Avdarma, church history, dean, priest, participant in the first census of the Russian Empire, reconstruction of the church building.

Anotatıya: Statyada yazdırılêr 33 yılın uzunnuunda 1875-1908-inci yıllarda Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesindä ruh izmetindä bulunan popazın Grigoriy Mihayloviç Babçenkonun yaşaması, klisä izmeti, üüredicilik çalışması. Gösteriler, nesoy iz braktı onun çalışması klisenin hem küüyün yaşamasında, annadılêr onun başka görevleri için dâ: Bender

uezdının 3-üncü okrugun blagoşinnıy yardımcısı, okrugun blagoşinnıy, okrugun mum lafkasının başı, Avdarma, Tomay, Ferapontyevka küülerindä klisä üüredicisi, gözledici okrugunun klisä şkolalarına. Statyanın temelindä bulunêr aaraştırmaların sonuçları, angılarını üzä çıkardı Avdarma küüyün istoriya muzeyi, dayanarak Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin arhivinä, Moldova Respublikasının Naşional arhivlerinä, Kişinöv eparhial vedomostilerinä, ani tiparlanardı Rus İmperiyası zamanında.

Öz laflar: *Grigoriy Babşenko, Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesi, klisenin istoriyası, blagoşinnıy, klisä üüredicisi, Rus İmperiyasının Birinci insan sayısının pay alanı, klisä yapısının rekonstrukşiyası.*

2011-inci yılda meşenat İlya Kazmalının inışiativasına görä başladı derindän aaraştırmalar baalı Avdarma küüyün istoriyasının. Kısa vakıdın içindä kaldırıldı yapı da açıldı küüyün istoriya muzeyi hem taa 9 kultura-istoriya obyektı, hazırlandı hem tiparlandı 2 kıyat. Hepsi onnar açıklêr Avdarmanın derin zamannara gidän 460 yıllık istoriyasını.

Dokumentleri, artefaktları toplamak, yazdırmak hem klasifikaşıya yapmak çalışmalarını istorik İgnat Kazmalı hem yazıcı, üüredici Todur Marinoglu gerçekteşirdi. Aaraştırmak işleri çeketti april ayın 13-ündä. Ozaman Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin popazı protoierey Konstantin Kambur verdi İgnat Kazmalıya klisä arhivini, angısına girer 1820-inci-1945-inci yılları kaplayan isoriya dokumentleri.

Büünkü gündä klisä arhivi Avdarma küüyün istoriya muzeyinin kıymetli varlı. O yardım eder açıklamaa Rus İmperiyası hem Rumın Krallı vakıdında küüyünün klisesinin hem küülülerin yaşamasını. Bu arhivä dayanarak, Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinindä 200 yılın uzunnuunda izmet edän popazların, dyakonların, dyaşokların, ponomarların, starostaların adları belliedildi.

1819-uncu yılda klisenin kurulmasından büünkü günnerädän 21 popaz çalıştı. Hepsi onnar braktı kendi belli izini küüyün ruh yaşamasında. 1875-inci-1908-inci yıllarda klisä Grigoriy Mihayloviş Babşenkonun ruh önderciliindä bulundu. Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin hem Moldova Respublikasının Naşional arhivleri, Kişinöv eparhial vedomostileri, ani tiparlanardı Rus İmperiyasında, vererlär kolaylık taa yakından tanışmaa bu popazın pastırlık hem aydınnadıcılık izmetinnän. Avdarma küüyün istoriya muzeyi inceledi arhiv materiallarını da zengin informaşıyayı üzä çıkardı.

Popaz, üüredici, blagoşinnıyın yardımcısı, bölgenin blagoşinnıy, ktitor, Rus İmperiyası zamanında geşän ilk insan sayımının pay alanı, adam, angısının Avdarmada çalışma zamanında yapılêr rekonstrukşıya 1863-üncü yılda kaldırılan taş klisesinä hem ekonomika tarafından kaavilener klisenin durumu. Bölä hertarafılı bir insan olarak çıkêr önümüzä Grigoriy Mihayloviş Babşenko, angısı Avdarma küüyün klisesindä 33 yıl işledi.

O duudu klisä izmetçisinin aylesindä 1847-nci yılda yanvar ayın 25-indä Akerman uyezdının Taşlık küüyündä (büün Kamenskoe küüyü, Ukraina). 1873-üncü yılda başarêr Kişinöv ruh seminariyasını da başlêr işlemä psalomşçik hem din üüredicisi Akerman uezdının Kulevça, sora da Dülmenı küülerindä. 1875-inci yılda 28 yaşında kableder popaz sanını³⁴ da kendi istemesinä görä yollanılêr çalışmak için Besarabiya guberniyasının 3-üncü okruguna Avdarma küüyü Arhangel Mihayılın adına klisesinä. Burada o çalıştı 33 yıl.

Klisedä izmetini götürmâklän bir arada 1878-inci yılda episkop Pavelın Ukazına görä konulêr din üüredicisi ilkin Avdarmanın birklaslı ministerlik uçulisşesinä, iki ay sora da, mayda,

³⁴ НАРМ, ф.208, оп.10, д.46, лл.76-83 об.

Ferapontyevka küüyünün birklaslı uçilişesinâ³⁵. 1880-inci-1883-üncü yıllarda üredici olarak işler Tomay küüyündä dä³⁶. Başarılı aydınadıcılık çalışmaları için kableder çok Metinnik diplomu.

1886-ncı yılda, hesaba alarak Babçenkonun becerikli aydınadıcılık izmetini, Kişinöv hem Hotin arhiepiskopu Sergiyin Ukazına görä olêr gözledici Bender uezdının 3-üncü okrugunun klisâ şkolalarına. Bu iştä 1896-ncı yılıdan bulunêr³⁷.

1881-inci yılda arhiepiskop Pavelın Ukazına görä olêr okrugun blagoçinnıy yardımcısı. Bu olay yazdırılêr diil sade Avdarma klisesinin arhiv dokumentlerindä, ama Kişinöv eparhial vedomostilerindä dä³⁸. Burada belli ediler, ani blagoçinnıy konulêr popaz Andrey Ginkulov, onun yardımcıları da olêr popazlar Grigoriy Babçenko hem Vasiliy Nemşan. 1883-üncü yıldan başlayarak dolay popazların kararına görä önderer mum lafkasını. Bunun için 1907-inci yılda klisâ vedomostilerindä yapılmış bölä yazı: “Dolay popazlarının kararına görä, 1883-üncü yıldan başlayarak, büünkü günädän önderer dolayın mum lafkasını”. 1894-üncü yılda Kişinöv ruh konsistoriyasının Ukazına görä enidän konulêr Besarabiya guberniyasının 3-üncü dolayın blagoçinnıy yardımcısı³⁹ da bulunêr bu izmettä 1899-uncu yılın dekabri ayınadan.

Büünkü günnerä etişti Grigoriy Babçenkoya adalı blagoçinnıy Sovetindän bir kutlama kiyadı. O yıllarda blagoçinnıy zaametindä bulunan Makariy Lübov kutlêr Avdarma klisesinin popazını eni görevlän da teklif eder toplantıya Kirüti küüyünä. Bu dokument klisâ arhivinin kalan materialarınnan barabar Avdarma küüyün istoriya muzeyindä bulunêr.

1899-uncu yılda Makary Lübov kendi isteyinnän çıkêr blagoçinnıy izmetindän. Onun erinä Kişinöv hem Hotin episkopu Yakov koyêr Grigoriy Babçenkoyu⁴⁰. İnformaçiya bunun için Kişinöv eparhial vedomostilerindä dä veriler⁴¹. Bu olay anılêr “Vesti Gagauziyi” gazetasında tiparlanan statyada “Mihayıl Çakir - kulturaları hem halkları birleştiren adam”⁴².

1906-ncı yılda Grigoriy Babçenko genä onaylanêr bu görevdä⁴³. Onun yardımcısı olêr Tomay küüyün popazı İoann Kostinoviç, Sovetin azaları da – Başkaliya küüyün popazı Simeon Laşkov, Valä-Perjinin popazı Pötr Popoviç, Kazakliyanın popazı Vladimir Kozak hem Ferapontyevka küüyün popazı Dmitriy İranişkiy.

1897-inci yılda Rus İmperiyasında geçer ilk cümnä insan sayımı. Bu işi tamannamaa deyni teklif ediler yazıyı bilän studentlär, jurnalistlär, türlü soy inteligentlär⁴⁴, angıların arasında bulunardı popazlar da. Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin popazı Grigoriy Babçenko da girdi o insannarın arasına. Sayım başarıldıynan, hep o yılın sentäbrı ayında hepsinâ pay alannara verildi medal, angısı maasuz bu olay için hazırlandı⁴⁵. Medal hem doorulamak kiyadı klisâ arhivinin bir payı olarak büünkü gündä Avdarma küüyü istoriya muzeyinin bir eksponatı da sergilener muzeyin birinci zalında.

³⁵ НАРМ, ф.208, оп.10, д.51, лл.77-80 об.

³⁶ Авдарма: 450 лет истории, 1563-2013: Прошлое. Настоящее. Будущее/ Игнат Михайлович Казмалы. – Кишинев: Б. и., 2015. -464 р, с.123.

³⁷ Клировые ведомости Архангело-Михайловской церкви за 1907 год. Музей истории села Авдарма

³⁸ Кишиневские епархиальные ведомости. 1881. №5. Отд. офиц. С.74-76.

³⁹ Клировые ведомости Архангело-Михайловской церкви за 1907 год. Музей истории села Авдарма

⁴⁰ НАРМ, ф.211, оп.2, д.405-1, лл.62-116.

⁴¹ Кишиневские епархиальные ведомости. 1900 год. №1-2. Отд. офиц. с. 8.

⁴² Боршевич М. Михаил Чакир объединитель культур и народов//Вести Гагаузии, 2007, 3 августа.

⁴³ Кишиневские епархиальные ведомости. 1906 год. №17. Отд. офиц. с. 130.

⁴⁴ Первая и последняя: как проходила Всеобщая перепись населения Российской империи <https://www.rgo.ru/ru/article/pervaya-i-poslednyaya-kak-prohodila-vseobshchaya-perepis-naseleniya-rossiyskoj-imperii> (дата обращения - 05.08.2022 год).

⁴⁵ Авдарма: 450 лет истории, 1563-2013: Прошлое. Настоящее. Будущее/ Игнат Михайлович Казмалы. – Кишинев: Б. и., 2015. -464 р, с.123.

Taa bir büyük iş, angısı yapılar küüdä Grigoriy Babçenkonun burada çalışma zamanında – o 1898-inci yılın rekonstruktıyası Avdarma küüyün taştan klisesinä. Açan 1863-üncü yılda küülü insanın parasınnan o kaldırıldıydı, Avdarmada yaşardı 860 kişi. 1898-inci yılda spiyada kiyatlarında yazılı şansora 1673 kişi. İnsan sayısının büyümesi getirer lääzımnaa genişletmää kliseyi. Klisä arhivindä büünkü günnerädän korunmuş smeta, angısına görä yapıldı bu rekonstruktıya. İşlerin toplam payı 7141 rubli 9 kopeyka göstetiler⁴⁶. Smetanın ilk sayfasında el yazısı verer informaçya, ani o bakıldı hem kabledildi Besarabiya guberniyasının yapımcılık bölümündä 1898-inci yılın dekabri ayında. Smeta adım-adım gösterer, nesoy işlar lääzım yapılsın, nesoy materiallar kullanılacak, kaç insan o ya da bu işta pay alacak, nekadar tutacak herbir iş ayırı hem bütündän. Büünkü gündä dä, 125 yıl sora, Avdarma küüyün klisesi bulunêr hep o halda, nicä 1898-inci yılın rekonstruktıyasından sora.

Klisedä rekonstruktıya yapmak için paraları küüyün insanı kendisi topladı. Grigoriy Babçenko hem onun karısı Elena diil bir sıra, örnek olarak küülü insana, kliseyâ baaşış yaptılar. 1891-inci yılda kendi anasının hem bobasının hatırına Babçenko verer kliseyâ 115 rubli, karısı da kendi anası-bobasının hatırına – 100 rubli.

1906-ncı yılın Kişinöv eparhial vedomostilerindä var informaçya, ani Elena Babçenko Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin ikonostasını eniletmäk için 200 rubli verer⁴⁷. Klisenin kiyatlarında yazılı çok insanın adı, angıları, Grigoriy Babçenko hem onun aylesi gibi, savaştılar yardımcı olmaa klisemizä ilerlemää. Klisenin durumu gerçektän dä kaavileşer. 1907-inci yılın klisä kiyatlarında yazılı, ani Avdarma küüyün klisesinin Devlet bankın Kişinöv bölümündä var 2375 rublisi⁴⁸.

Klisenin arhivi verer kolaylık toplamaa bilgi Grigoriy Babçenkonun diil sade klisä izmeti için, ama aylesi için dä. 1875-inci yılda, Avdarmada izmetä başladı zamanda, Grigoriy Babçenko 28, karısı, Elena da – 18 yaşındaydı. Yaşamak için onnara veriler bir cümnä evi. 1880-inci yılda yapılacak eni “çamurdan” ev küülülerin parasınnan, angısı 1903-üncü yılda Kişinöv ruh konsistoriyasının kararına görä geçecek klisenin varlına. Var informaçya onun için, ani kendi paralarinnan Grigoriy Babçenko bu evin dolayanında kaldırêr lääzımını yardımcı yapıları⁴⁹. Avdarmada çalışmak sırasında popaz kableder 500 rubli yılda.

1876-ncı yılda onun aylesindä duuêr ilk uşak – İoann. Metrika kiyatlarını incelemäk gösterer, ani Grigoriy hem Elena Babçenkoların aylesindä sora duuacek taa 5 çocuk – Vladimir, Viktor, Platon, Leonid, Vitaliy. Hep o dokumentlar çıkarêr üzä acı gerçää – taa küçükkän bu 5 uşak öler. Yaşamakta kalêr sade büyük oolları İoann. Klisä kiyatlarını sayfa-sayfa incelemäk gösterer onun yaşamasını 30 yaşını tamannayana kadar. 11 yaşında anası-bobası yollêr İoanı ürenmää gimnaziya Berdänsk kasabasında. 1888-inci yılda başlêr ürenmää Kişinöv ruh uçilişsesindä, 1893-üncü yılda da – Kişinöv ruh seminariyasında, angısını başarêr 1901-inci yılda⁵⁰. 1905-inci yılda başllêr işlemää din üredicisi Kişinövün 3 uçilişsesindä.

1908-inci yılda, 62 yaşında, yufka saalık durumundan dolayı, Grigoriy Babçenko tamannêr klisä izmetini⁵¹. İnformaçya bunun için var Kişinöv eparhial vedomostilerindä⁵². Hep

⁴⁶ Там же, с.124.

⁴⁷ Кишиневские епархиальные ведомости. 1906 год. № 9-10. Отд. офиц. с. 86.

⁴⁸ НАРМ, ф.211, оп.2, д.466-1, лл.82-133.

⁴⁹ Клировые ведомости Архангело-Михайловской церкви села Авдарма за 1896 год. Музей истории села Авдарма.

⁵⁰ Кишиневские епархиальные ведомости №13 от 1 июля 1901 года «Ведомости о уволенных заштатных священно-церковнослужителях, их вдовах и сиротах» Архангело-Михайловской церкви за 1908 год. Музей истории села Авдарма.

⁵¹ «Ведомости о уволенных заштатных священно-церковнослужителях, их вдовах и сиротах» Архангело-Михайловской церкви за 1908 год. Музей истории села Авдарма.

⁵² Кишиневские епархиальные ведомости, №49, от 1 декабря 1908 года.

o nomerdä Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın klisesindä popaz eri vakant bildiriler. Bu bildirimdä sölenir, ani bu klisedä çalışmak için kabledilecek sade o popaz, angısı erli insanı ana dilindä spiyada edäbilecek. Demek ki, biler gagauz dilini.

Grigoriy Babçenko geçer yaşamaa Kişinöva. Taa 1896-ncı yılda o satın alêr burada bir ev. Belli onun paası da – 20 000 rubli. O yıldan 127 yıl geçti. Şaşılacak bir iş, ama ev korunmuş büünkü günnerädäk. Bundan kaarä, o girer Kişinöv kasabasının arhitektura monumentlerin sayısına. Taa da büyük minuniya – evin frantonunda korunmuş venzel popazın adından ilk bukvalarlan – GMB (Grigoriy Mihayloviç Babçenko). İnformaşiya bu ev için «Centrul İstoric al Chişinaului» saytında veriler.

Aaraştırmak sırasında bulundu sade bir dokument baalı popazın yaşamasınan bu dönemdä. 1912-nci yılda eparhial hronikasında yazdırılêr her yıl geçän Aleksando-Nevskiy Kardaşlın toplantısı. Bu Kardaşlın neeti ydi yardım etmää fukaarä, kör, sar, sakat, evsiz kalan insannara. Analiz yaptıynan yılın uzunnuunda çalışmaya, seçiler gelän 3 yıla önderci hem Kardaşlık Sovetinin azaları. Karar alınêr taa üç yıla brakmaa hep o insannarı, kim çalıştı ilerki 3 yıl. Azaların arasında var Grigoriy Babçenko da. Çıkêr, ani ilk sıra bu Sovetä o girer 1909-uncu yılda, tezliyä Avdarmadan geldiynän. Meraklı bir fakt o, ani bu Kardaşlın azası Mihayıl Çakir dâ bildiriler. Demek ki, onnar bilärdilêr biri-birilerini, barabar bu cümnedä çalışdılar.

Grigoriy Babçenkonun izmeti pravoslav klisesinä büyük saygı uyandırêr. Duuêr istemäk gitmää onun mezarına. Sessizliktä baş iiltmää. Ama, ne yazık ki, Grigoriy Babçenkonun mezarı hem ölüm datası taa belliedilmedi. Avdarma küüyün istoriya muzeyi ilerleder aaraştırmalarını.

Yaşamasında Grigoriy Babçenkonun izmeti diil bir sıra nişannandı. 1884-üncü yılda o kableder skufiyya⁵³, 1888-incidä – kamilavka⁵⁴, 1895-inci yılda – наперстный крест⁵⁵. 1902-nci yılda nişannanêr Ayozlu Annanın III-üncü uurda ordeninnän⁵⁶.

Derin, çetin hem kaavi inannı insannar yazardılar hem yazêrlar büün dâ Avdarma küüyün Arhangel Mihayılın adına klisesinin istoriyasını. 1819-uncu yılda küülü Pötr Petkov verer kendi parasını, deyni Avdarmada kaldırılın ilk aaçtan klisä, küülülêr dâ, bütünneştirip kuvedini, kendi ellerinnän kaldırêr bu ayozlu yapıyı. 1863-üncü yılda yufkalamış klisenin erindä küülülerin parasınan yapılêr taştan klisä. 1898-inci yılda, Grigoriy Babçenkonun bu klisedä popazlık etmäk sırasında, genä küülülerin finans yardımınan, yapılêr büyük rekonstrukşiya. Sovetlêr zamanında Mariya Kazmalı hem taa birkaç avdarmalı insan, 44 yıl koruyêr kliseyi daalmaktan, arhivi dâ kayıp olmaktan. 2013-üncü yılda, taştan klisenin 150-nci yıldönümünä karşı, meşenat İlya Kazmalı aldı üstünä klisenin temeldän remontunu. Enidän yazıldı klisenin duvarları, diiştirildi pençerelêr, erlêr, erleştirildi yısıtmak hem serinnetmäk sistemaları. Klisenin 200-üncü yıldönümü için genä bu adamın tarafından kliseyâ büyük baaşış yapıldı – getirildi 27 ikona, angıları yazıldı ayozlu Afon bayırında.

Bütünneştirêrêk, var nicä söylemää, ani Grigoriy Babçenko Avdarma küüyünün Arhangel Mihayılın adına klisesinin istoriyasında hayırlı iz brakan insannarın bir gözäl örnää. Onun hatırına 2023-üncü yılda Avdarma küüyün istoriya muzeyi çıkardı tipardan bir broşüra “Протоиерей Григорий Бабченко. Жизнь, служение, просветительская деятельность”.

⁵³ НАРМ, ф.208, оп.10, д.65, лл.80-86 об.

⁵⁴ НАРМ, ф. 211, оп.2, д.256-1, лл.1-64.

⁵⁵ НАРМ, ф.211, оп.2, д.317-1, лл.66-117.

⁵⁶ НАРМ, ф.211, оп.2, д.466-1, лл.82-133.

УДК 37(091):811.512.165(478-21)

ПЕРВЫЕ УЧИТЕЛЯ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА В ЧАДЫР-ЛУНГЕ В 1958-1961 ГГ.

Капанжи Светлана

Преподаватель истории и ГВ

Чадыр-Лунгской гимназии-детсад им.Г.Сыртмач

e-mail: scapanji@mail.ru , snkapanji@gmail.com

orcid id:0000-0002-9293-9896

Abstract.Аннотация: В работе рассматриваются особенности становления образования на гагаузском языке в Чадыр-Лунге и в Чадыр-Лунгском районе в 1958-1961 гг. Первый выпуск учителей гагаузской школы был организован летом 1958 г. в г.Кишиневе. Одним из организаторов курсов и преподавателем гагаузского языка был Дионис Николаевич Танасоглу. Первый выпуск 1958 г. окончили 79 чел.Начиная с 1 сентября 1958 г. дети-гагаузы в подготовительном, а в дальнейшем и в 1-3 классах обучались на гагаузском языке. В 4-10 классах гагаузский язык изучался в качестве предмета. В следующем учебном году 1959-1960 годов планировалось набрать еще больше гагаузских классов. Поэтому в 1959 г. были организованы в г. Кагул 2-х месячные курсы учителей гагаузского языка 2 выпуска. Просуществовав 2 полных учебных года, с 1 января 1961 г. обучение на гагаузском языке было постепенно исключено из программы обучения по причине того, что родители не были довольны процессом обучения своих детей и большинство из них якобы выражали желание, чтобы их дети обучались на русском языке. Процесс обучения детей на гагаузском языке был возобновлен в 1986 г.

Keywords.Ключевые слова: образование, первые курсы, гагаузский язык, Дионис Танасоглу, первые учителя, обучение в школах, Чадыр-Лунга,

Цель настоящего исследования — осветить работу и особенности становления образования на гагаузском языке в Чадыр-Лунге и в Чадыр-Лунгском районе в 1958-1961 гг. Конец 50-х годов XX в. это период формирования гагаузской письменности, внедрения образования на родном языке и развития национальной культуры. Этому предшествовала большая работа и некоторые научные исследования. История гагаузского языкознания началась на рубеже XX в. Впервые этой теме уделил внимание русский этнограф В.Мошков, издав в 1904 г. свою значительную работу «Наречия бессарабских гагаузов». В нее вошли сказки, легенды, анекдоты, загадки, пословицы, поговорки, песни и др. Также в начале XX в. в Бессарабии стал издавать религиозные книги на гагаузском языке священник М. Чакир, который продолжил эту деятельность и в межвоенный период. Он же является автором первого гагаузско-румынского словаря [1, стр.8]. В румынский (межвоенный) период была предпринята попытка обучения гагаузских детей турецкому языку. Об этом рассказала выпускница начальной школы для девочек коммуны Чадыр-Лунга Маринова Александра Георгиевна, 1929 г.р. По ее воспоминаниям, был приглашен преподаватель из Турции, который занимался с ученицами после занятий во второй половине дня. Им очень нравились занятия, преподаватель говорил с ученицами исключительно на турецком языке [2, стр.1].

Известный советский тюрколог Н.Дмитриев написал первые научные статьи, в которых описал фонетику гагаузского языка. Его ученица Л.Покровская продолжила эту работу. В 1946 г. в Москве стала работать комиссия гагаузоведения. В Бессарабии в послевоенные годы учителя - отец и сын Танасогло начали работу над первыми учебниками на гагаузском языке и русско-гагаузским словарем. Все это и многое другое подготовило почву для того, чтобы 16 июля 1957 г. Бюро ЦК КП Молдавии приняло Постановление «О введении письменности для гагаузского языка», в котором утверждалось следующее:

1. Поручить Президиуму Верховного Совета МССР утвердить алфавит гагаузской письменности на основе графики русского языка.
2. Обязать Министерство просвещения МССР ввести с 1 сентября 1958 г. в учебный план школ для гагаузских детей преподавание гагаузского языка в качестве учебного предмета, а также осуществить, по желанию родителей, обучение до третьего класса на родном языке

Вслед за этим были приняты законодательные и исполнительные документы. 30 июля 1957 г. Указ Президиума Верховного Совета МССР «О введении письменности для гагаузского языка». 16 ноября 1957 г. Постановление № 454 Совета Министров МССР «О мерах по улучшению обучения детей гагаузской национальности» [1, стр.27]. За год необходимо было разработать программу обучения, выпустить учебники, подготовить педагогов, организовать в школах обучение на гагаузском языке и др. Авторами первых учебников стали: Д.Н. Танасоглу, А.А.Тукал, Н.П.Арабаджи, Л.А. Покровская и др. Педагогов готовило Кагульское педучилище, но этого было недостаточно, поэтому в период с 5 мая по 29 июня 1958 г. в г. Кишиневе были организованы первые 2-месячные курсы учителей гагаузской школы [8, стр.2]. К участию в этих курсах привлекли в основном молодых людей, которые до этого работали в различных организациях, с целью подготовки их к переходу на педагогическую работу в подготовительных классах гагаузских школ. Курс подготовки включал следующие предметы: методика преподавания русского языка, арифметики, труда, рисования, физкультуры. Преподавателем гагаузского языка был Дионис Николаевич Танасоглу. Всего было принято на учебу 79 чел, их которых 29 чел. составляли мужчины. Необходимо заметить, что среди первых учителей гагаузского языка были как уроженцы Молдавии, так и Украины, как гагаузы, так и болгары и представители других национальностей. Так из 16 выпускников, работавших впоследствии в школах Чадыр-Лунгского района, 5 выпускников были родом из гагаузских сел Одесской области Украины.

В Чадыр-Лунгском районе для того, чтобы поддержать материально курсантов, они были приняты на работу с месячным окладом 500-700 руб. По приказу заведующего районным отделом народного образования (РОНО) Кисеева С.Н. были приняты на работу как учителя подготовительных классов с 5 мая 1958 г. в различные учебные заведения района следующие слушатели курсов:

- Станчева Вера Ивановна (уроженка с.Дмитровка) - в Чадыр-Лунгскую семилетнюю школу № 2
- Начев Николай Степанович (из Александровки) – в Тираспольскую семилетнюю школу № 4, затем в СШ № 1, с 9.08.1958 – призыв в Советскую Армию.
- Келеш Николай Петрович (из Чадыр-Лунги) – в Тираспольскую школу № 4
- Коврик Иван Михайлович (из Александровки) в Чадыр-Лунгскую семилетнюю школу № 2. Потом переведен в Томайскую школу

- Василюгло Константин Константинович (из Александровки) – в Кириет-Лунгскую школу, затем переведен в Бешгиозскую школу
- Кырмызы Эммануил Афанасьевич (из Александровки) – в Гайдарскую школу
- Караджа Михаил Иванович – в Кириет-Лунгскую, затем в Джолтайскую школу
- Палик А.А. – в Кириет-Лунгскую школу
- Гагауз Мария Петровна (из Гайдар) - в Гайдарскую школу
- Кулев Иван Федорович (из Чадыр-Лунги) в Чадыр-Лунгскую среднюю школу № 1
- Попов К.К. – в Джолтайскую школу
- Макрицкая Мария Михайловна (из Томая) - в Чадыр-Лунгскую среднюю школу № 1
- Орманжи Георгий Харлампьевич (из Чадыр-Лунги) - в Тираспольскую школу № 4

В дальнейшем почти все выпускники первых курсов гагаузского языка связали свою жизнь с педагогикой, воспитав не одно поколение гагаузов и представителей других народов из гагаузских сел и городов.

В августе 1958 г. еще 3 выпускника курсов были приняты на работу: Кивель Валентина Николаевна - в Чадыр-Лунгскую школу № 2, Орманжи Василий Васильевич – в Чадыр-Лунгскую СШ № 1, Киор Петр Иванович – в Бешалминскую школу [8, стр.7-35]. Также Карачебан Дмитрий Николаевич еще до начала курсов работал учителем начальных классов в Бешалминской школе и тоже был выпускником первого выпуска 1958 г. Но все равно преподавателей гагаузского языка не хватало в школах, поэтому некоторых молодых людей, которые хорошо знали гагаузский язык, приняли на работу как учителей. В сентябре-октябре 1958 г. приказом РОНО были назначены учителями приготовительных классов Ямбогло Елена Никифоровна - в Чадыр-Лунгской СШ № 1, Топчу Мария Григорьевна – в Томайскую семилетнюю школу № 6 [8, стр.40-45], Маринова Валентина Николаевна – в Гайдарскую школу, Ворникова Елена Игнатьевна – в Баурчинскую семилетнюю школу № 1 [9, стр.4-7].

В начале нового учебного года 1958-1959 гг. школы подготовили данные о численности детей, которую обучались на гагаузском языке. В Чадыр-Лунге тогда действовали три школы. По данным средней школы № 1 всего обучалось 923 уч., из них на гагаузском языке обучались 89 учеников «0» или приготовительный класса. В семилетней школе № 2 обучалось 346 уч., из них на гагаузском языке 50 уч. В семилетней школе № 4 всего обучалось 606 уч., из них на гагаузском языке 85 уч. [10, стр. 30, 35, 46]. Помимо этого, во всех школах с 3 по 10 класс преподавался гагаузский язык как учебный предмет. Для детей, не владеющих гагаузским языком, сохранялись начальные классы с русским языком обучения.

Необходимо отметить, что в 1958 г. в школах был введен не только гагаузский язык, но и молдавский язык в качестве обязательного предмета обучения. По воспоминаниям Стефогло Е.Ф. 1945 г.р., который обучался в этот период в Чадыр-Лунгской СШ № 1, ученикам старших классов было предоставлено право выбора, какой язык они хотели бы изучать: гагаузский или молдавский. Дети с родителями решали, какой язык они будут изучать [3, стр.1]. Это подтверждается и архивными данными Чадыр-Лунгской СШ № 1. Так в 1958-1959 гг. из 24 выпускников школы все изучали гагаузский язык и были оценены по этому предмету. В 1959-1960 гг. из 18 выпускников 9 изучали гагаузский язык и 9 учеников молдавский язык [6, стр. 34-39]. Дело в том, что молдавский язык то вводили, то

отменяли в советской школе. С 1949 по 1955 год молдавский язык преподавался как обязательный предмет в старших классах, затем его отменили [11, стр.4] и ввели в 1958 г. С 1961 г. его также, как и гагаузский язык отменили и потом в качестве обязательного предмета опять ввели только в 1970 г. [7, стр.1-23]

Рассмотрим, как был организован процесс обучения гагаузскому языку в Чадыр-Лунгских школах. На начало 1958-1959 учебного года 3 подготовительных класса на гагаузском языке в школе вели Ямбогло Е.Н., Кулев И.Ф., Орманжи В.В. Помимо этого, Кулев И.Ф. преподавал гагаузский язык в трех четвертых классах, Орманжи В.В. – в трех пятых классах, а Мокрицкая М.М. преподавала гагаузский язык в 6-10 классах. Также Орманжи В.В. было поручено преподавать гагаузский язык в Чадыр-Лунгской вечерней школе рабочей молодежи в 7-10 классах. [8, стр.44-45]. Судя по количеству часов, гагаузский язык как предмет в старших классах преподавался 3 раза в неделю [12, стр.40]. В Чадыр-Лунгской семилетней школе № 2 в двух подготовительных классах работали Станчева В.И. и Кивель В.Н [13, стр.29]. Они же преподавали гагаузский язык в старших классах. В Чадыр-Лунгской семилетней школе № 4 в 1958 г. также было набрано 3 подготовительных класса на гагаузском языке, в которых преподавали Келеш Н.П., Орманжи Г.Х., Ямбогло М.В. Первые два учителя преподавали гагаузский язык и в старших классах [13, стр.30].

В Чадыр-Лунгском районе в 1958-1959 учебном году было укомплектовано педагогическими кадрами 28 подготовительных классов. Как писала газета «Знамя победы» в начале 1959 г., «первое полугодие в гагаузских классах показало, ...что серьезное отношение учителей дало хорошие результаты». Введение гагаузского языка в младших классах оказало большую помощь учащимся при усвоении программы обучения. Хуже обстояло дело с преподаванием гагаузского языка в старших классах. Отсутствие учебников и учебных пособий сказалось на уровне преподавания и успеваемости учеников [5, стр.4].

В декабре 1958 г. на заседании Совета РОНО рассматривался вопрос «О состоянии преподавания гагаузского языка в Чадыр-Лунгских городских школах». На этом совещании было отмечено инспектором РОНО Кулевым Г.В., что учителя гагаузского языка взялись с большим энтузиазмом за работу, но у них еще мало опыта, учебники вышли с опозданием, или имеют ряд недостатков, руководство школ стоит в стороне от вопросов изучения гагаузского языка и мало помогает учителям. Но успех есть, и надо взяться за это дело всей общественности. Учитель школы № 2 Кивель В.Н. отметила в своем выступлении, что «родители нашей школы в основном к изучению гагаузского языка относятся хорошо». Тукан А.А. – секретарь райкома партии заметил, что это дело новое, недоработок много (неправильно делается перевод, много турецких слов). Но и учителя должны постараться: чаще обращаться в Министерство за помощью, писать статьи на гагаузском языке, беседовать с родителями о значении введения гагаузского языка. На совещании был принят ряд мер для исправления указанных недостатков [14, стр.1-4].

В следующем учебном году 1959-1960 гг. планировалось набрать 3 подготовительных класса в Чадыр-Лунгской СШ № 1, 2 класса – в школе № 2, 3 класса – в школе № 4. Но учителей везде не хватало, поэтому в 1959 г. были организованы в г. Кагул 2-х месячные курсы учителей гагаузского языка 2 выпуска. Организатор и преподаватель курсов Танасоглу Д.Н. Как вспоминает Лазарева М.П., он очень заботился и опекал всех учеников

этого курса, по доброму к ним относился, говорил тихо, но на его лекциях была абсолютная тишина. Настолько увлекательно и интересно проходили занятия по гагаузскому языку. Говорил с курсантами только на гагаузском языке [4, стр.1]. Обучением было охвачено 76 молодых людей, из которых 16 чел. составляли мужчины. Среди выпускников курсов 1959 г. 4 учителя из Чадыр-Лунги, которые потом работали в различных учебных заведениях города. После окончания курсов они были направлены преподавателями гагаузского языка в учебные заведения района: Иванова (Мунтян) Прасковья Константиновна, Кырмызы (Лазарева) Матрена Пантелеевна, Михова (Капанжи) Стефанида Федоровна, Ямбогло (Орманжи) Елена Никифоровна.

В отчете заведующего Чадыр-Лунгским РОНО Кисеева С.Н. за 1958-1959 гг. в разделе «Гагаузский и молдавские языки» было сказано о том, что введение гагаузского и молдавского языков явилось положительным явлением в работе школ, учащиеся с интересом изучали родной язык. Однако преподавание впервые введенных предметов страдало рядом существенных недостатков. Большинство преподавателей не имели специального педагогического образования, отсутствовала учебная и методическая литература [15, стр.1-4].

Несмотря на имеющиеся недостатки, и учителя, и работники РОНО были полны решимости продолжать обучение детей на гагаузском языке. Но в декабре 1960 г. во всех гагаузских селах состоялись собрания, на которых большинство родителей высказались за обучение детей на русском языке. И уже 3 января 1961 г. был издан Приказ № 1 Министра просвещения МССР о том, что «со второго полугодия 1960-1961 гг. перевести на русский язык обучения начальные классы тех школ, где родители учащихся-гагаузов изъявили об этом свое желание» [1, стр.78].

Итак, обучение в школах на гагаузском языке, вновь было переведено на русский язык. Но происходило это не сразу, а постепенно. При переходе на русский язык обучения в начальных классах, в приказе зав. Чадыр-Лунгского РОНО не указано обоснование перехода, а только констатация факта. В связи с этим с 23 января 1961 г. были закрыты один первый класс в Томайской восьмилетней школе (ВШ) и один класс в Баурчинской ВШ [16, стр.33]. Нет информации по другим школам Чадыр-Лунгского района, но вероятно, что последним форпостом защиты гагаузского языка в 1963 г. стала Бешалминская восьмилетняя школа. К тому времени Карачобан Д.Н. уже работал учителем рисования в Бешалминской школе. Только начался учебный год, когда был подписан Приказ . № 176 от 20 сентября 1963 г. и.о. зав. Чадыр-Лунгского РОНО Мерешинского И.Я. об освобождении от работы Карачобан Д.Н. - преподавателя рисования согласно поданного заявления с 17 сентября 1963 г.. И следующий пункт этого приказа гласил «Отменить преподавание гагаузского языка в V-VIII классах Бешалминской восьмилетней школы с 1963-1964 учебного года» При этом основанием для издания данного приказа были решения родительского собрания Бешалминской восьмилетней школы [17, стр.77].

Таким образом, из представленных выше документов, можно сделать вывод, что процесс обучения на гагаузском языке происходил в 1958-1963 гг. Просуществовав 2 полных учебных года, с 1 января 1961 г. обучение на гагаузском языке постепенно было исключено из программы обучения. Основная причина, указанная во докладных записках и приказах Центрального Комитета Коммунистической партии Молдавии, Министерства просвещения МССР это желание большинства родителей детей гагаузов обучаться на

русском языке [1, стр.83-86]. Недовольство родителей процессом обучения на гагаузском языке было высказано на родительских собраниях. Столь поспешное решение вышестоящих органов советской власти наводит на мысль о том, что эти родительские собрания были кем-то организованы. В конечном итоге они свели на нет усилия и труд многих и многих людей. Почему за столь короткое время родители гагаузов изменили столь резко свое мнение, если вначале они были согласны? Ведь большая часть из них, скажем прямо, были малограмотными, и они то должны были быть в первую очередь заинтересованы в обучении своих детей на гагаузском языке. Вопросов очень много, и сложившуюся ситуацию в 1960-1963 гг. с отказом родителей от обучения на гагаузском языке еще предстоит исследовать.

Процесс обучения детей на гагаузском языке был возобновлен лишь в 1986 г. Вновь были организованы курсы, начали издавать учебно-методическую литературу. И вновь ученые и писатели, гагаузские просветители - Танасоглу Д.Н., Бабоглу Н.Н., Гайдаржи Г.А. и др. включились в этот процесс и дали старт процессу внедрения гагаузского языка в программы школ Молдовы, где проживали гагаузы. Первые учителя гагаузского языка 1958-1959 гг. Станчева В.И., моя мама Баркаръ (Капанжи) С.Ф. наряду с молодыми педагогами вновь прошли обучение и стали преподавать гагаузский язык в школах, где они работали (Чадыр-Лунгская СШ № 2, Чадыр-Лунгская СШ № 4). Они были счастливы, что спустя долгие годы забвения, гагаузский язык стал возрождаться и развиваться.

Библиография:

1. Булгар С.С., Константинова И.А. «Гагаузские школы в Молдавской ССР в 1957-1961 гг.: история и документы». НИЦ Гагаузии: «Tipografia Centrală» 2019, стр.8
2. Воспоминания Мариновой А.Г., 2012 г.
3. Воспоминания Стефогло Е.Ф., 2018 г.
4. Воспоминания Лазаревой М.П., 2023 г.
5. Чадыр-Лунгская районная газета «Знамя победы» № 13 от 20 января 1959 г.
6. Архив Чадыр-Лунгской СШ № 1. Книга выдачи аттестатов зрелости за 1949-1962 гг.
7. Архив Чадыр-Лунгской СШ № 1. Книга для выдачи аттестатов зрелости за 1963- 1995 гг.
8. Чадыр-Лунгский районный архив (ЧЛРА) Ф.73, оп.2, д.133
9. ЧЛРА Ф.73, оп.2, д.132
10. ЧЛРА Ф.73, оп.1, д.27
11. ЧЛРА Ф.73, оп.2, д.80, стр.4
12. ЧЛРА, Ф.167, оп.1, д.12, стр.40
13. ЧЛРА Ф.73, оп.1, д.24, стр.29
14. ЧЛРА Ф.73, оп.2, д.135, стр. 1-4
15. ЧЛРА Ф.73, оп.1, д.25, стр.11-12
16. ЧЛРА Ф. 73, оп.2, д.163, стр. 33
17. ЧЛРА Ф. 73, оп.2, д.184, стр. 77

Фотографии:

“Gagauzca-Ruşça-Moldovanca Sözlük” ün 50. yılına adanmış
“Gagauziya: dil, istoriya, kultura” adlı Halklararası bilim-praktika konferenţiyası

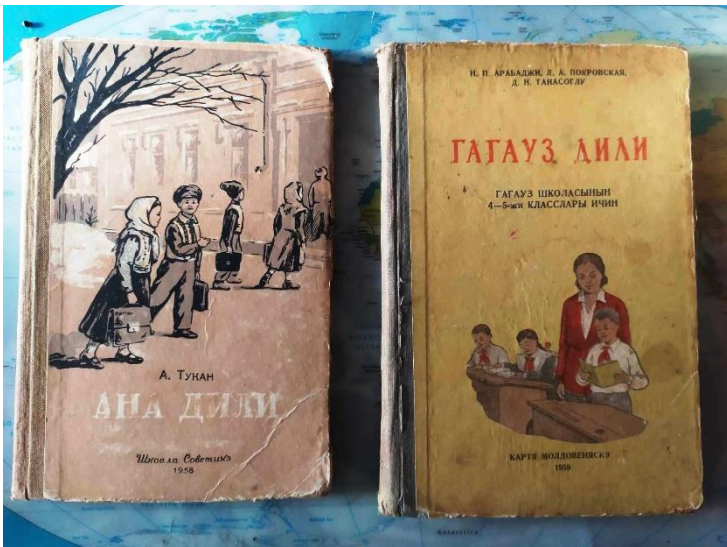

Фото 1 из архива автора. Первые учебники гагаузского языка

Фото 2. Учитель Станчева В.И. на уроке гагаузского языка в Чадыр-Лунгской ВШ № 5, 1959 г.

Фото НАРМ

Фото 3 из архива автора. Учитель Капанжи С.Ф. с учениками 1 Б класса Чадыр-Лунгской ВШ № 5, которые обучались на гагаузском языке. Май 1961 г.

SEKŒİYA III. KULTURA, İNCÄ ZANAAT HEM DİDAKTİKA
SECTIUNEA III. CULTURA, ARTA ŞI DIDACTICA

УДК 39(=512.161):78

TÜRKIYE POMAKLARININ MÜZİK KÜLTÜRÜ*

Vural Timur

Prof. Dr., Sorumlu Yazar, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi TMDK.,
e-mail: trvural@yahoo.com,
orcid id: 0000-0002-8395-9916

Aslan Hasan

MEB. Uzman Öğretmen ve Uzman Müzikolog,
e-mail: hasan.aslan.38@hotmail.com

Musical Culture of Türkiye Pomaks

Özet

Bu çalışma kapsamında, Pomak Türklerinin Anadolu’da yaşadıkları bölgelerde, Nitel bir araştırma yöntemi olan alan araştırması yapılmıştır. İzmir, İstanbul, Edirne ve Sakarya’da yaşayan 60 yaş üzeri 24 adet Pomak ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler form kapsamındaki sorular ile şekillendirilmiş olup, ses ve video kayıtları ile belgelendirilmiştir. Elde edilen kayıtların dökümü yapılarak araştırma verileri elde edilmiştir.

Bu kapsamda, Pomakların kullandıkları çalgılar, icra ettikleri pesnalar ve çeşitli geleneklerine ait özellikler betimlenmiştir. Bu araştırma kapsamında 13 pesna derlenmiş olup, bu eserde örnek olması için sadece “Aman Mayko” isimli pesna derleme notası ve müzikal analizi sunulmuştur. Yine araştırma sonucunda görülmüştür ki, Pomak Türklerinin kullandıkları makam dizileri ile Anadolu Türklerinin kullandıkları makam dizileri kullanım sıklıkları bakımından benzerlik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pomak, Türkiye Pomakları, Pomak Müzikleri, Etnomüzikoloji

Abstract

Within the scope of this study, a field research, which is a qualitative research method, was conducted in the regions where Pomak Turks live in Anatolia. Interviews were held with 24 Pomaks over the age of 60 living in Izmir, Istanbul, Edirne and Sakarya. The interviews were shaped with the questions within the scope of the form and were documented with audio and video recordings. Research data was obtained by transcribing the obtained records.

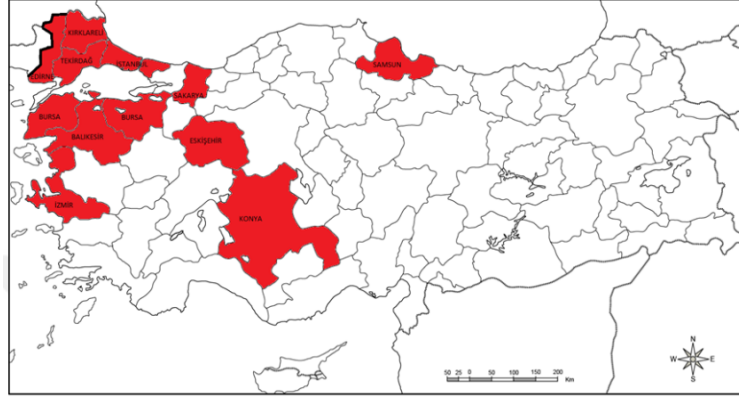
In this context, the instruments used by the Pomaks, the pesnas they perform and the features of their various traditions are described. Within the scope of this research, 13 pesnas have been compiled, and only the pesna compilation note and musical analysis named "Aman Mayko" are presented as an example in this work. Again, as a result of the research, it was seen that the makam scales used by Pomak Turks and the makam scales used by Anatolian Turks are similar in terms of their frequency of use.

Key Words: Pomak, Pomaks of Türkiye, Pomak Music, Ethnomusicology

* Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzikoloji Yüksek Lisans Programında aynı isimli çalışmanın bir kısım verilerinin geliştirilmesi ile hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Balkan Savaşları, Türk tarihinde “Doksanüç Felaketi” olarak anılan ve ağır yenilgiyle sonuçlanan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, Müslümanlar için büyük bir felaket olmuştur. Savaş esnasında Makedonya’da, Doğu ve Batı Trakya’da sadece Bulgarların yaptığı katliamlar sonucunda 200.000 civarında Türk-Müslümanın katledildiği tahmin edilmektedir(Bayraktarova, 2012 :14). Bu kadar acı dolu ve kaderine terk edilmiş eski Osmanlı topraklarında, Müslüman toplulukları din, dil, ırk değiştirmeye zorlanmıştır. Bu gibi zorluklar sebebiyle “Pomak Türkleri’nin Anadolu’ya gelişleri, Doksanüç Harbi esnasında ve izleyen yıllarda yaşanan göçlerle yoğunlaşmıştır” (Ergene, 2015: 88). “Kültürlerini ve geleneklerini yaşama şansını kaybeden ve hatta bu durum karşısında şiddet ve ölümlerle karşılaşan Pomakların bir kısmı, gördükleri uygulamalar karşısında Anavatanları olan Türkiye’ye göç etmişlerdir”(Ergene, 2015: 88). Bu göç sonucunda Anadolu’nun bazı bölgelerine iskânları sağlanmıştır. İstanbul, Sakarya, Edirne, Balıkesir, Samsun, İzmir, Manisa, Çanakkale gibi illerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar.

Şekil 1. Türkiye’de Yaşayan Pomak Topluluklarını Gösterir Harita

“Sünni-Hanefi mezhebine mensup olan Pomakların kültürünü oluşturan ana kaynağın, Türk-İslam geleneği olduğu rahatlıkla söylenebilir. Gündelik yaşamın her alanında giyim-kuşamdan, evlerin iç dizaynına kadar birçok noktada Türk-İslam motiflerine rastlamak mümkündür”(Memişoğlu, 2005: 35). Pomaklar gibi bir grubun geleneklerini tanımlarken, barındırdığı halk üretimlerini (destanlar, müzik, yaygın inanışlar, deyimler vs.) konu alan bir önemli etmen de folklorudur. Gelenek altında incelenen folklor ürünleri, eski zamana dayanan müziklerin sözlü aktarım yoluyla günümüze ulaşmış birer kültürel fonksiyonunu üstlenmiş ve içinde bazen dinsel unsurlar ve/veya gerçeküstü olayları konu alan üretimlerdir (Gençkal, 2012: 98)

Pomak Türklerinde, diğer tüm Türk soylular gibi “*Ergenekon Bayramı*” ya da diğer adıyla “*Nevruz*”da kutlanır. Meydanlarda ateşler yakılır ve ellerinde ısırgan otu olanlar ateşin üzerinden atlarken “*Türk’ün başı demir gibi gâvurun başı hamur gibi*” ve “*cinler çarpmasın*” türünden tekerlemeler söylerler. Daha sonra bu tütsülenen ısırgan otları kötü ruhlara karşı bahçe ve ev kapılarının üzerine asılır”(Çavuşoğlu, 1993: 170). İzmir ilinde, Emine Filiz Dürük’ün yaptığı araştırmadan, Hıdrellez de pesnaların söylendiği, *gayda*, *kemane* ve *düdük* gibi müzik aletlerinin çalındığı, hıdrellezde pikniğe giderken radyo kasetçalarlardan dinlenen müzikle eğlendikleri anlaşılmaktadır. Hava kararmasıyla köy dışından getirilen *davul zurna* ile içki içerek eğlenirler”(Dürük, 2007: 23) diye ilave etmiştir. Dürük’ün araştırmasından da anlaşıldığı üzere Pomakların eğlencelerinde müziğin temel araçlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Gençkal’a göre, “Hakiki Pomak melodisi, mükemmel sanatın müzikal örneğidir. Bu sanat kısa, özlü kendi içinde tasarlanabilecek ya da hayaledilebilecek en öz formda müzikal düşünceyi kapsamakta ve yaşayan bir kimlik durumundadır”(2012: 100).

Pomak Pesnaları

“Pesnalar, Pomak Topluluğuna ait yerel olayları anlatan öykülü şarkılardan oluşur. Topluluk üyeleri pesneleri diğer şarkılardan ayırt etmek istediklerinde Pomakça’da “*Urumeliska pesne*” veya Türkçe’de “*Pomakça şarkı-türkü*” terimlerini kullanırlar”(Dürük, 2007: 25). Pesna, Slav dilindeki *pesen-pesnya*’dan gelmektedir ve şarkı anlamını taşımaktadır. Sıklıkla solo, bazen tambura (üç telli, mandoline benzer bir alet) ile söylenmektedir. Epik karakterlidir. 8, 10, 12, 14 veya daha fazla beyitten ve çeşitleme prensibine dayanarak söylenen müzikal bir eserdir. Konuları da sıklıkla aşk ve ölüm, delikanlı sevdası, kara sevda olarak geçmektedir. Günümüzde en eski pesnalar Biga Yarımadası’ndaki Pomak köylerinde korunmaktadır (Gençkal ve Beşiroğlu, 2014: 858).

Breznitsa Pomak Topluluğu, Pesnayı bu dönemlerdeki etkenlere bağlı şekilde hem biçimsel hem de kavramsal olarak *-stara*, *-narodna* ve *-nova* olmak üzere üç tipe ayırmıştır.

-Stara, sözcük anlamı olarak “*eski*” demektir. Osmanlıdan kopuş döneminde üretilen, Pomaklar’ın söz konusu dönemde yaşadığı olayları destansı şekilde anlatan, tek sesli icra edilen Pomak pesnalarını tanımlar (Yükselsin, 1998: 4). *Narodna* sözcük anlamıyla ‘*halk*’ demektir. Ulusalcı ve Komünist hegemonya döneminde üretilen, dönemin ideolojisine uygun şekilde ulusal kültürden temellenen, çok sesli icra edilen pesnaları tanımlar. *Nova* ise sözcük anlamıyla ‘*yeni*’ demektir. Komünizm sonrası başlayan ve günümüze kadar süren dönemde üretilmiş, diğer iki pesna biçiminden farklı olarak popüler kültüre dayalı Pesnaları kapsar(Bozok ve Yükselsin, 2016: 424).

Pesnalar, Türk halk şiirindeki koşmaların biçim ve içerik özelliklerini andırırken bir yandan da ezgili oluşlarıyla da halk şiiri-halk müziği ilişkisinin başka bir kültür ve sahadaki somut göstergesidir(Gagoviç, 1998). Pesnalar anlaşıldığı üzere sözlü geleneğe ait bir türdür, yazılı bir tür değildir. Kültürel birikimin sözlü aktarımı yoluyla geçmişten günümüze ulaşırken ait olduğu toplumun inanç ve ritüelleriyle de paralellik göstermektedir(Alay, 2019: 29).

Pomak Çalgıları

Bir toplumun müziğini icra etmek için kullanılan çalgılar, o toplumun kültürüne tanıklık etmiş ve kültürün aktarılmasına katkı sunmuş en önemli materyallerden birisidir. Aynı çalgılar farklı toplumlarda icra edilerek toplumun kendine has bir kültürel kimlik geliştirmesine de araç olmuştur. Pomak halk şarkılarında da birçok müzik aleti kullanılmaktadır. Türkiye’de Pomakların kullandıkları çalgılar şöyle sıralanmaktadır: *Tambura*, *gayda*, *kabak kemane*, *kaval*, *klarnet*, *daire*, *darbuka*, *bağlama* en yaygın halk çalgılarıdır.

Bu çalgılardan bazılarının literatürdeki açıklamaları şöyledir. Tambura çalgısı, Ön Asya halklarında ve Türk dünyasında karşımıza çıkar. Gövdesi armudi, uzun saplı, telli, mızrapla çalınan bir müzik aletidir (Duygulu, 2014: 413).

Resim 1. *Tambura*

Gayda, tulumlu ve üflemeli halk çalgısıdır. Oğlak bedenini tek parça halinde (tulum) çıkarılmasının ardından, kollardan birine giren havayı dışarı vermeyecek biçimde ağızlık takılıp diğer kola dem borusu, bacaklardan birine de tekli bir düdük takılmasıyla meydana getirilir. (Duygulu, 2014: 196).

Resim 2. *Gayda çalan Pomak müzisyen*

Kabak kemane, gövdesi su kabağından yapılan, yan çevrilmiş su kabağının üzeri oyulup meydana gelen, boşluğuna yürek zarı geçirilerek ses kutusu oluşturulan, yaklaşık 40 cm. uzunluğundaki saplı, perdesiz, yaylı çalgıdır (Duygulu, 2014: 257)

Resim 3. *Kabak Kemane çalan Pomak müzisyen*

Kaval, üflemeli halk çalgılarının dilli ve dilsiz çeşitlerini bünyesinde barındıran türüne verilen genel isimdir. Gövdesi ağaç dalının içini boşaltarak veya tahtayı tornada çekerek oluşturulabildiği gibi, farklı metallere oluşturulan borulardan da imal edilebilir (Duygulu, 2014: 278).

Resim 4. Kaval

BULGULAR VE YORUMLAR

Alan Araştırmasında Tespit Edilen Çalgılar

Yapılan görüşmeler sonucunda, Pomakların kullandıkları enstrümanlar, türlerine göre 2 kategoride şöyle açıklanmıştır: Pomaklar tarafından en çok icra edilen enstrüman türünde birinci sırayı *vurmalı* enstrüman grubu almaktadır. Daire çalgısını icra eden 3 kişidir. Vurmalı çalgıları icra eden kişiler, “daire çalarak pesna söylemenin düğünlerin vazgeçilmezi olduğunu” ifade etmişlerdir.

Görüşülen Pomakların arasında en çok icra edilen ikinci enstrüman türünü *üflelemeli* çalgılar oluşturmaktadır. Üflelemeli çalgı icra eden Pomaklar genelde, kaval (kargı) icra etmektedirler. Bunlara ek olarak daha önceden gayda, klarnet gibi enstrümanlar da çalındığını, fakat artık bu enstrümanları çalan kişilerin yaşamadığını aktarmışlardır. Yeni neslin bu çalgılara ilgi göstermediklerini ifade etmişlerdir. En yüksek sıklıkta tespit edilen Kaval (kargı) kaynak kişilerin arasında sadece iki kişi tarafından seslendirilmiştir. Görüşmeler sırasında kaynak kişilerden tespit edilen edilebilen çalgılar Fotoğraf Grubu 1. de yer almaktadır.

Daire <i>İzzetpaşa Mah./Edirne</i>	Daire <i>İzzetpaşa Mah./Edirne</i>	Kaval <i>Beşpınar Mah./İzmir</i>	Kaval <i>Kamberler Mah./İzmir</i>

Fotoğraf Grubu 1. Daire ve Kaval Örnekleri

Görüşme yaptığımız kaynak kişilerden 19’u, pesnaları sadece sesleri ile icra etmişlerdir. Pesna söyleyen kaynak kişiler zamanında yokluk çektiklerini ve herhangi bir çalgı aleti almaya maddi olanaklarının olmadığını ifade etmişlerdir. Güzel pesna söylemenin bir erdem olduğunu ve halk tarafından saygı duyulduğunu belirtmişlerdir.

Resim 5. Daire Çalıp Pesna Söyleyen (Ayşe Bülbül/Edirne)

Pomak Pesnasası Derlemeleri

Yapılan alan araştırmaları kapsamında kaynak kişilerden çeşitli pesna örneklerine ait ses kayıtları alınmıştır. Alınan ses kayıtları traskipsiyon olarak önce notaya alınmış, sonrasında *Mus2* nota yazım programı ile bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Yapılan derleme çalışmalarına örnek olması için “*Aman Mayko*” isimli pesnaya ait derleme notası Şekil 2’de sunulmaktadır. Bu derleme kaydı, 25 Mart 2018 tarihinde, İstanbul, Silivri’de Şinasi Tezcan’dan (57 yaşında) alınmıştır. Müzikal analiz verileri ise Tablo 1’de görülebilecektir.

AMAN MAYKO

DERLEME TARİHİ: 25.03.2018
KAYNAK: ŞİNASİ TEZCAN

DERLEYEN: HASAN ASLAN
NOTALAYAN: HASAN ASLAN

♩ = 200

A MAN MA. . Y KO MAY TO MAY KO SE GA ŞA DA. B
RA M SE GA ŞA DA. . 3. B RAM
A MAN SE. . ST RO MAY TO SEST RO SE GA ŞA DA. B
RA M SE GA ŞA DA. . 3. B RAM
A MAN MA. . Y KO MAY TO MAY KO A MAN SE. . ST RO
MAY TO SEST RO SE GA ŞA DA. B RA M
SE GA ŞA DA. . 3. B RAM

Şekil 2. Aman Mayko Derleme Notası

Şarkının Güçlü Sesi Mi (3. Derece)

Şarkının Karar Sesi Do

Şarkının Makam Dizisi Çargâh (Do kararlı)

Çargâh Makam Dizisi	
Şarkının Ses Aralığı	6’lı ses aralığı
Şarkıda Kullanılan Ses Aralığı	
Şarkının Ölçü Sayısı ve Usulü	10/8 Aksak Semai
Şarkının Metronomu	♩ = 200

“Aman Mayko” Türküsü;

- Türkü Do kararlı Çargâh makam dizisinde yazılmıştır.
- 10/8’lik ölçüden oluşmuştur.
- Aksak Semai usulü kullanılmıştır.
- Andantino tempodadır.

Tablo 1. *Aman Mayko İsimli Pesnanın Müzikal Analizi*

SONUÇLAR

Pomakların tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları ve yaşadıkları yerleşim yerlerinde okul bulunmadığı için genellikle okullara gidememişlerdir. Okula gidenlerin ise eğitim seviyeleri ilkökul mezunu olarak saptanmıştır. Geleneksel aktarım aracı olan *Pesnaları* söyleyen kadın sayısının fazla olması ve kadınlar arasında düğünlerde ve çeşitli etkinliklerde aktif olarak pesna geleneğinin yaşatılıyor olması, Pomak halkının kültürlerine kadınlar tarafından sahip çıkıldığını göstermektedir. Ayrıca kültürün taşıyıcısı olarak kadınların ön plana çıkması, Türk toplumunda kadına verilen değeri gözler önüne sermektedir.

Yapılan görüşmelerde, pesnaların icralarında en yaygın biçimin vokal seslendirme olduğu gözlenmiştir. Pesna seslendirilmesinde kullanılan enstrümanların en yaygın olanlarının “Daire” adı verilen vurmali çalgı ile üflelemeli olan ve kargıdan (kamış) yapılan “kaval” çalgısı olduğu tespit edilmiştir. Çalgı çeşitliliğinin fazla olmaması, ekonomik nedenler ve yaşadıkları bölgelerde çalgı yapımının unutulması olarak saptanmıştır.

Görüşme yaptığımız kişilerden derlediğimiz 13 pesnanın makam dizisi kullanım sıklıkları, *Geleneksel Türk Halk Müziğinin* makam dizisi kullanım sıklığı ile uyum göstermektedir. Pesnalarda, Hüseyini (7), Uşşak (3), Rast (2) ve Çargah (1) makam dizileri şeklinde kullanım sıklık sıralaması tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Alay, O. (2019), “Balkan ve Trakya Coğrafyasında Köklü Bir Halk Kültür Varlığı: Guslarilik (Halk şairliği) ve Pesna (Halk Ezgisi)”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Ankara.

Bayraktarova, E. (2012) “Balkan Savaşları Döneminde Bulgaristan’daki Müslüman Azınlığın Durumu”, *Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı*, Cilt:4, Sofya.

Bozok, B.A. ve Yükselsin, İ Y. (2016). “Pesna Pratiğinde Dönüşüm ve Süreklilik, Breznitsa Pomak Topluluğu Örneği”, *International Journal of Human Sciences*, Vol.13, Issue:1, p.421-435

Çavuşoğlu, H.(1993), “Balkanlar’da Pomak Türkleri Tarih ve Sosyo Kültürel Yapı”, Köksal Yayınları, Ankara.

- Duygulu, M. (2014) “*Türk Halk Müziği Sözlüğü*”, Pan Yay. İstanbul
- Dürük, E. F. (2007), “Pomaklarda, ‘pesne’ pratiği: sembolik kültür ve Etnisite”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü*, İzmir
- Ergene, D. (2015), “Türkiye’deki Pomak Türkleri ve Sosyo-Kültürel uyum Süreci”, *Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Gakoviç, S.(1998). “Çağdaş Boşnak Edebiyatı ve Türk Dünyası”. Birinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu, 3-6 Mart 1998, Gazimagusa.
- Gençkal, B. (2012) “Müzik ve Kültürel Doku”, *KTÜ 1. Uluslararası Müzik Araştırmaları Sempozyumu*, Ekim-2012, Trabzon
- Gençkal, B. - Beşiroğlu, Ş. Ş. (2014). “Pomaklar ve Pesna Geleneğindeki Pentatonizm”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 33, s.835-854.
- Memişoğlu, H. (2005). “Balkanlarda Pomak Türkleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul.
- Yükselsin, İ. Y. (1998) “*Pomak Göçmenlerde Müzik ve Pesna*” CD Kitapçığı, Kalan Müzik, İstanbul.

УДК 811.512.1’374

GAGAUZLARIN TÜRKÇÄ DİLLERİNİN GELİŞMESİNDÄ SÖZLÜKLERİN HEM SÖLPET KIYATLARIN ROLÜ

RADOVA (KARANASTAS)⁵⁷Olga

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

e-mail: radova.58@mail.ru

orcid id: 0009-0000-0489-8207

Gagauz Türkleri hem onnarın dedeleri, evelki zamannardan beeri, geniş bir coğrafyada⁵⁸ – M.Ö. (milâttan önce)⁵⁹ 3000-2500 yıllarda hem taa da evelki zamannarda Balkannar’da, bütün Üülen-Gündüüsü Evropa⁶⁰ bölgelerindä hb. yerlerdä yerleşerlär.

Üülen-Gündüüsü Evropa’da Gagauz Türklerinin dilleri hen eski / hen evelki bir Türkçä dilidir. Gagauz Türklerinin dedeleri binnärcä yıl, nerelerdä dä yaşasalar, Türkçä dillerini koorumuşlar da bizim bu gözäl, pek şıralı hem zengin dilimiz, cannı olarak, büünkü günümüzädän etişäbildi; şindi bizim dä borcumuz, dedelerimizdän kalma bu zenginii – kültüra mirasımızı/varlımızı zenginnedän, bizi Gagauz Türklerini dünnäädä bir halk/millet kalmamıza vesile/sebep olan, Gagauz Türkçä dilimizi koruyalım, evlatlarımızı, yeni kuşak boylarını kendi ana dillerindä läüzüm üüredelim. Unutmayalım!- bu bizim borcumuz, evlatlarımızın önündä dä, büyüklerimiz önündä dä, angıların büyük bir kısmı artık öbür dünnäyä geçtilär.

⁵⁷ Akademik, Dr. Öğr. Üyesi Olga RADOVA (KARANASTAS) – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde M.Öğretim Görevlisi (2016-2022 yy.) ve 2023 yılından itibaren, hep İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyasal Bilimi ve Uluslararası İlişkileri Bölümü’nde M. Öğretim Üyesi olarak, görevde bulunuyor, bilimsel çalışmalarını, Osmanlı Arşivi’nde ve diğer bilim merkezlerinde bilimsel araştırmalarını devam ediyor.

⁵⁸ Geografyada (*Gagauz Türk.*)/coğrafyada (*Türkiye Türk.*).

⁵⁹ M.Ö. (milâttan önce) – до нашей эры.

⁶⁰ Üülen-Gündüüsü Evropa (*Gagauz Türkçesi*)/Güneydoğu Avrupa (*Türkiye Türkçesi*).

Bu bildirimizin önsözündä söylemeliyiz, ani onun kimi bölümnerini Gagauz Türkçesinde, kimi bölümnerini dä Türkiye Türkçesinde yazdık. İkiisi dä dillär, Türkçä dillerinin Oguz gru(p)bundan oldukları için, hem Moldova’da hem Gagauziya Özerk Bölgesi’ndä yaşayan Gagauz Türkleri hem dä Türkiye’deki Türklär kolayca yazıları okuyabilerlär hem biri-birimizi anlayabiliriz.

Elbetki, bu bildirimizin herbir bölümünü taa çok doldurabiliriz hem genişledebiliriz, çünkü büünkü günädän, taa da çok sözlüklär tiparlandılar, onların herbiri hak ederslär, taa derindän hepsinä analiz yapıp, tanıtılmaa. Düşüneriz, ani gelecek zamannarda, hepsi bunnar olacaklar, ama büünkü bilim-praktik konferenşiyamızda, amacımızdı başlantıda, o ilk adımnarı açıklamaa.

Büük sevinçlän söyleyebiliriz, ani taa genç yaşta kuşak boylarımız – uşak başçelerindä, okullarda, universitetlerdä Gagauz Türkçä dilini üüredän üüredicilär, pek ilerlemişlär, yeni metotları hem intertten çeşitli programnarı kullanêrlar, hem dä büük havezlän bilgilerinnän biri-birilerinnän paylaşêrlar. Bölä üüredicileri nekadar çok läüzüm desteklemää. İnternettän, onnar diil sadecä Moldova’da hem Gagauziya Özerk Bölgesi’ndä yaşayan uşakları hem hepsi üürencileri üüretsinnär, ama bütün dünnää Gagauzlarını da, kâr başka soydan halkları da, kimlär isteyecekler Gagauz / Gökoguz Türklerinin dillerini üürenmää, üürebilirlär.

Türk dünyası coğrafiyasında Gagauzların Türkçe dillerinin çok önemli tarihsel yeri

Bu konuyla ilgili, daha 19-22 Aralık 2012 yılında, Denizli Pamukkale Üniversitesi’nde gerçekleşen, 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda “Türk dünyasında Gagauz dilin tarihsel yeri ve güncel özellikleri” bildirimini sunmuştum.⁶¹ Bugüne kadar bildirilerimiz yayınlandı mı, bir cevap alamadık ve bu nedenle, bu yıl da “TÜRKTOY” dergisine, Gagauz Türkleriyle ilgili hazırlanan sayısına, yayına deyin yazılarımı gönderdim, onların bir kısmınan da bugün sizlerle paylaşmağa isterim. Burada özellikle söylemeliyiz ki, bu bilimsel konum çeşitli bilimsel araştırmacıların tarafından kabul edilmiş ve bizlerden sonra da, bu konuyla ilgili, hep böyle konu başıyla, bildiriler sunulmuş ve bugünkü sempozyumumuzda da, programda, I-ci oturumda var, hep bu konu sunuluyor, bu nedenle de, o bildirilerinin sunucularını tebrik ederiz ve onlarla birlikte gurur duyuyoruz, çünkü ilkin kaldırdığımız konumuzun devamı var, bu konuyla ilgili, bizlerden sonra da, bilimsel araştırmalar devam ediyor.

Türk dünyası coğrafiyasında Gagauzların Türkçe dillerinin çok önemli bir tarihsel yeri vardır. Gagauzların dedeleri orta asırlarda ve daha önce geniş topraklara yerleşmişler ve nerelerde de bulunsalar kendi ana dillerinde konuşmuşlar – Gagauz Türkçe dillerini kullanmışlar. Gagauzların dedelerinin yazıları Türk dünyasında hen eski yazılardır. Daha evvelki zamanlarda Gagauzlar kendi yazılarını, anıt gibi, taşlarda bırakmışlar, angılarını çağdaş zamanda bütün dünya kabul etti ki, onlar medeniyatımızın hen eski mirasına aittir, o anıtların da bir kısmı Orhon yazılarıdır.

Orhon yazıları dünyaya anıt taş gibi yazılı kaldılar, Gagauzlar sa o eski Türkçe Dilini, onların dedelerinin (Gagauzların) kültür miraslarını canlı olarak binlerce yıl koruyup, bu güne kadar yaşatmışlar ve yaşatıyorlar da.

XIX. asrın sonunda Gagauz diliyle ve Orhon yazılarıyla ilgili dünyaya önemli bilim açıklamaları yapılmıştır, onları anılmış bilim adamları – Tomson ve Radlov dünyaya açtılar. Orhon yazılarını çözmeğe Gagauz Dili yardımcı olmuştu, demek ki, bizim dedelerimiz ve biz, o eski, çok evvelki Türkçe dilini ve kültürünü canlı devam ettirip korumuşuz.

⁶¹ <https://tuid.org.ua/5-uluslararası-dunya-dili-turkce-sempozyumu-basladi> (дата обращения 30.11.2023).

Daha 2005 yılında böyle yazmıştım “düşünüyoruz ki, Orhon yazılarıyla ve Gagauz diliyle büyük bir bağlantı olduğu için, XIX. asrın sonunda – XX. asrın başlangıcında Rusya İmparatorluğu (Orhon yazıları dünyaya açıklandığı zaman) Bessarabiya’ya êkspeditsiya gönderdi ve Rus êtnografi V.A.Moşkov Gagauzların kültür zenginliğini toplayıp, onlarla ilgili dünyaya bir anıt taş dikti, Gagauzların kültür mirasını korudu”;⁶² “bugün globalizatsiya dünyayı kaplamağa savaşıyor ve milletlerin canlarını, kültürlerini değiştirmeyi istiyor. Gagauzların maddi kültürleri ve tarihlerinin izleri İstanbul’da, Balıklı Ortodoks Mezarlığı’nda, V.A.Moşkov’un ve başka yazarların çalışmalarında, bu güne kadar korunulmuş, canlı olarak ta bugün Bucak’ta ve Güneydoğu Avrupa bölgelerinin başka yerlerinde de kısmen gagauzlarla korunulmuşlar. Assimilyatsion protsesları çok hızlı gidiyorlar, bu sebeple, nasıl Orhon yazıları dünyaca korunulursa, Gagauz tarihi, dili ve kültürünün de öylece bütün dünya tarafından korunması gerekiyor, çünkü bu millet ve kültürü dünya medeniyetinin bir parçasıdır”.⁶³ Elbetki, bu danışmalarımızı işittiler ve sonra YUNESKO tarafından Gagauzların Türkçe dilini korunulmağa başlandı.

Prof. Dr. Muharrem Ergin yazıyor ki, “Göktürkçe denilen dönem, Orhun alfabesi ile kayda alınmıştır. Şu anda bilgilerde Türkçenin en eski yazılı metni Orhun Yazıları olarak kabul edilmektedir. Orhun Yazıları Eski Türkçe devrine aittir, bu devrimde yapılmıştır”⁶⁴.

Ünlü Doğu bilimcisi N.A.Baskakov’un tasnifine (klassifikatsiyasına) göre, Gagauz dilini Türk dillerin Güneybatı sahasında bulunan Oğuz grubunun, Oğuz-Bulgar alt grubunda, bulunmasını gösteriyor.⁶⁵ Araştırmalarımız⁶⁶ gösteriyor ki, Gagauz Türkçesi Balkanlar’da, bütün/tüm Güneydoğu Avrupa’da ayrı (özel, bir âlem), hen evvelki zamanlardan kalma bir Türkçe Dilidir – ona (Gagauz Türkçesine) Balkan ve tüm Güneydoğu Avrupa Türkçe dili deyebiliriz.

Gagauzların / Gökoğuz Türklerinin yerleşik yaşadığı tarihsel topraklar

⁶² Radova (Karanastac), O.K., “İstoriko-demograficheskoe razvitiye gagauzov Moldovy i Ukrainy v XVIII-XX vv.”, “Vesti Gagauzi”, №112-113 (7108-7109), ot 2 avgusta, Komrat, 2005; bak daha: Radova-Karanastac, O.K., Pуть к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей О.К. Радовой-Каранастас. Кишинев, 2008.

⁶³ Radova-Karanastac, O.K., “Güneydoğu Avrupa Gagauzların tarihini ve kültürünü korumak – etnosun gelişmesinde bir şart temeldir”, Puti k sebe: Аспекти истории, кул’тура, демографии, этнографии, этногенега гагаузов. Sbornik nauçnih statey O.K.Radovay-Karanastac. Vtoroye dopolnennoye izdaniye, s. 194-217, 218-276, Kişinev, 2009.

⁶⁴ Prof. Dr. Muharrem, Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım, İstanbul, 2002, S.14; Prof. Dr. Bozkurt, Fuat, Türklerin Dili, Kapı yun., 2005.

⁶⁵ Ünlü Doğu bilimcisi N.A.Baskakov’un tasnifine (klassifikatsiyasına) göre, Gagauz dili Türk dillerin Güneybatı sahasında bulunan Oğuz grubunun, Oğuz-Bulgar alt grubunda bulunmaktadır - Согласно классификации востоковеда Н.А.Баскакова, гагаузский язык относится к огузо-булгарской подгруппе огузской группы юго-западного ареала тюркских языков и является самостоятельным тюркским языком (Bak kaynaklar: Radova,Olga, The Problem of Gagauz Ethno-Demographic Development in the 19 th Century, Dergi “Südost-Forschungen” – internationale Zeitschrift für Geschilte. Kultur und Landekunde. Südosteuropas Begründet von Fritz Valjavec, Band 54, z. 263-270, München, 1995; ve bak: Zeitschrift für Türkeystudien (ZfTS), Institut an der Universität GH Essen, Heft 1, z.67-74, 8. Jahrgang, 1995; Radova, Olga,19. Yüzyılda gagauzların etno-demografik gelişmeleri problemine dair, Dergi «Türk kültürü», S.389, s.556-565, Ankara, 1995; Radova, O.K., К проблеме этнодемографического развития гагаузов в XIX веке, “Штиинца” Академии наук Республики Молдова, S.11, s.11, Kişinev, 1995; Karanastac-Radova, O.K., Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв., Изд.: Типография Комратского университета, Kişinev-Komrat, 2001.;Radova-Karanastac, O.K., Pуть к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей Радовой-Каранастас,О.К., Второе дополненное издание, s.194, Kişinev, 2009; Radova-Karanastac, Olga, “İstoriya bakımından Gagauzların hem onnarın dedelerinin orthodox dinini kabul etmeleri”, Gagauz Yerinin 15-ci yıldönümünä baalı “Gagauzologiyanın ilerlemesi: dil, kultura, istoriya, literatura” halklararası bilim-praktika konferenşiyasının materialları, s. 143-152, 2010, Komrat; Radova-Karanastac, Olga, “XX-XXI Yüzyıllarda Moldova ve Ukrayna Cumhuriyetlerinde Gagauz Dilin Gelişmesi”, Uluslararası sosyal bilimler lisanüstü öğrenci sempozyumu (International Social Sciences Postgraduate Aymposium), «Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü», 28-30.04.2011, s.150-157, 2011, Ordu.

⁶⁶ Bu makalenin, Olga Radova-Karanastac’ın bilim araştırmaları.

Gagauzlar ve onların dedeleri daha evvelki zamanlardan beğeri Bucak’ta, Dobruca’da, Makedonya’da, Trakya’da, Orta Volga’da - Özi kırlarında ve başka yerlerde yerleşiyorlar.⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu çökmeğe başladığı zaman (XVIII. yüzyılın sonu – XIX. asir) ve çöktükten sonra (XX. asirin başlantısında), ve Sovietler Birliği dağıldıktan sonra (XX. asirin sonunda), Güneydoğu Avrupa’da yeni bağımsız devletler kuruluşuyorlar. Gagauzlar ister-istemez çeşitli devletlerin sınırları içerisinde yaşamaya kalıyorlar: bugünkü Moldova’da, Ukrayna’da, Romanya’da, Türkiye’da, Bulgaristan’da, Makedonya’da, Yunanistan’da.⁶⁸

Çağadaş zamanda Gagauzların çoğunluğu, bir etnos olarak, bağımsız Moldova ve Ukrayna Cumhuriyetleri’nin sınırları içerisinde, Bessarabya veya Bucak tarihsel topraklarında toplu yaşıyorlar.

Zaman geçtikçe Gagauzların çeşitli devletlerde sosyal durumları zorunda bıraktılar ki, Gagauzların bir kısmı XVIII-XIX. yüzyıllarda Balkan Yarımadası’ndan Bessarabya’ya ve Rusya İmparatorluğu’n Güney tarafına göç etsinler, oradaki yerli Gagauzların ve diğer milletlerin içinde yerleşsinler. Gagauzlar şimdi da o topraklarda toplu yaşıyorlar, ama Rusya İmparatorluğu’n, sonra da Sovietler Birliği’n sınırları içerisinde de bulunurken, gene çeşitli sosyal reformalar oluyorlar, o sebeple iç bölgesel göçler de oluyor.

XIX asırda Gagauzların yaşadığı topraklarda başka milletler de gelip yerleşiyorlar. XX yüzyılın başlantısında, açan Stolipin reforması oluyor da Bucak’ta toprakları pay ediyorlar, aylelerin herbir çocuğuna toprak etişmiyor da ozamanlar Gagauzlar sensele-sensele toplanıp, Kavkaz’a gidiyorlar da büyük toprak sahibisinden,⁶⁹ pomeşçitsa Suhotskaya’dan toprak satın alıyorlar, açlıkları kökliyorlar ve orada yerleşiyorlar.⁷⁰ O zamanlar gagauzların bir kısmı Turgay’a, Kazakistan’a, Sibirya’ya da gidiyorlar.

Gagauz Türklerinin bugün yaşadığı yerler ve nüfus sayıları

Bugünkü günde çok Gagauz Rusya’da yaşıyor, biraz daha az Gagauz toplulukları Azerbaycan’da, Kazakistan’da, Kirgizistan’da, Türkmenistan’da, Uzbekistan’da yaşıyorlar. Bir kısmı da Bulgaristan’da, Yunanistan’da, Türkiye’da, Brazilya’da, çeşitli Avrupa devletlerinde, Amerika Birleşik Devletleri’nde ve t.b. Kimi bilim araştırmacıların değer biçmelerine göre, bugünde dünyada *1 (bir) milyondan fazla* Gagauz nüfusun var olduğu söyleniyor.⁷¹

1989 yılında, son insan sayımına göre, bütün Sovetler Birliği’nde 197757 gagauz yaşardı, onların 153458 (77,6%) – Moldova’da, 31967 (16,2%) – Ukraina’da, 12332-si (6,2%) – başka Respublikalarda.⁷²

⁶⁷ Gagauzların dedeleri orta asırlarda Anadolu’da da olabilir yerleşmiş olsuntar.

⁶⁸ *Karanastac-Radova, O.K.*, Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.), Киşinev-Komrat, 2001; *Karanastac-Radova, O.K.*, Tuna ötesi göçmenleri ve Gagavuzlar (18. Yüzyıl sonları - 19.Yüzyıl başları), Ruşça’dan Türkçe’ye Çeviren *Musaoglu, Mehman*, Türk dünyası yazarlar ve sanatçılar vakfi “TÜRKSAV”, Ankara, 2004; *Radova-Karanastac, O.K.*, Путь к себе. Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей *Радовой-Карастанас, O.K.*, Киşinev, 2008.

⁶⁹ Büyük toprak sahibi – rus.ye. pomeşçik (*rus. d. pomeşçitsa*).

⁷⁰ Vak kaynak: *Radova-Karanastac, O.K.*, özel arşivinde raporu - «Экспедиционный отчет О.К.Радовой в Кабардино-Балкарскую АССР и Северо-Осетинскую АССР с 13 по 19 сентября 1990 года», nerede yazêr bilim açıklamaları için, angılarını “13-19 Ekim 1990 tarihlerinde Kabardino-Balkarya’ya ve Kuzey-Osetiya’ya bilim êkspeditsiyasına gittiğinde” görebildi. Vakidında bu raporun kopyası Moldova Cumhuriyeti Bilimler Akademiyasının, Etnik Azınlıklar Enstitüsünün Gagauz bölümüne verildi.

⁷¹ *Субботина И.А.*, Гагаузы. Расселение, миграция, адаптация. Москва, 2007.

⁷² Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года; *Радова-Карастанас, O.K.*, Путь к себе. Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей *Радовой-Карастанас, O.K.*, Киşинев, 2008.

Şimdi var nasıl söyleye bilelim ki, 23 Aralık 1994 yılında, yeni çıkan kanunlar artık dünyaya bildirttiler ki, belli edildi Gagauzların kendi Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi Moldova Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde.⁷³

1995 yılında, referendum olduğu zaman, Gagauziya'ya 171500 kişi girdi, onların içinde : Gagauzlar – 135000 (78,5 %), Bulgarlar- 9000 (5,4%), Moldovannar – 9000 (5,4%), Ruslar – 8500 (5,2%), Ukrainerler –7000 (4,1%), başka halklardan – 2000-den fazla (%1,4).⁷⁴

2004 yılının nüfus sayımına göre, Moldova'da 147500 gagauz yaşardı, ama burayı Pridnestrovyia Moldova Avtonom Bölgesi'nde⁷⁵ yaşayan Gagauzlar sayıya girmediler.⁷⁶

Türkiye bilim adamları – Prof. Dr. Harun Güngör, Prof. Dr. Mustafa Argunşah, Prof. Dr. Nevzat Özkan yazıyorlar: “1989 nüfus sayımına göre Sovyetler Birliğindeki Gagauzlar'ın sayıları verilmekle beraber, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Türkiye'deki Gagauzlar'ın sayıları hakkında bilgi verilmemiş. Bu ülkelerde yapılan nüfus sayımlarında Gagauzlar'ın sayıları hakkında ayrıca bilgiler verilmediğini göz önünde bulundurarak bunun güç bir iş olduğunu kabul ediyoruz. Fakat bu ülkelerde yaşayan Gagauzlar'ın sayısı konusunda fikir verecek bazı rakamların da var olduğunu ifade etmek istiyoruz. Mesele, Mehmet Çavuş “Bulgaristan'da Milli Azınlıklar”⁷⁷ adlı yazısında, Bulgaristan'daki Gagauzlar'ın sayısı 340000 olarak göstermektedir”.⁷⁸

Gagauzların Türkçe dilinin yazıları, kiriliğa ve latin harflerine göre, XX. yüzyılda yeniden temellenmesi

Herbir milletin gelişmesinde - onun êtnik tarihi, kültürü, demografyası ve yerleşim yerleri bir şart temeldir.⁷⁹ Bunu çok iyi anlayarak, Gagauz bilim adamları, yazarları, intelligentsiyası soruyu kaldıldılar ki, Gagauz dilinin resmi yazılarını temellemeğe.

Gagauzlar kendi ana dillerinde yazmağa deyni çeşitli alfabelerin harflerini kullanmışlar⁸⁰ - Ruhik, Yunan, Romîn, Rus, Voloh ve başka da olabilir. Örnek olarak, deyceyz, Protoierei Mihail Çakır XX asirin başlantısında Gagauz diline Allaa kiyatlarını çevirdi, sözlük yazdı, kendi araştırmalarına göre gagauzlar için çok statyalar yazdı, 1934 yılında bir ayırı kiyat “Besarabiyalı

⁷³ 1989-cu yılın kasım ayında Komrat kasabasında gagauzlar toplanıp dünyaya bildirttiler, ani “Gagauz Avtonom Sovet Sotsialist Respublikası” Moldova Respublikanın (o zamannar – Moldaviya Sovet Sotsialist Respublikanın) içinde kuruldu .

Bundan sora çok tartışmalar ve anlaşmalar gagauzların ve moldovanların arasında oldu. Gagauzlar dünyada çok ertlere danıştılar kendilerini tanıtmğa deyni, kendi doğruluklarını koğrumağa deyni. Onların çalışmaları boşuna olmadı, beş yıldan sonra, 1994-cü yılın aralık ayında, Moldova Respublikanın resmi kanunları çıktı, nerede belli edildi Gagauziya “Gagauz Eri “ Özerk Bölgenin sınırları Moldova Respublikanın içinde (Bak. Monitorul ofiçal al Republiçii Moldova, ianuarie, Kişinev, 1995).

⁷⁴ Bak: *Karanastas-Radova, O.K.*, Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001; *Karanastas-Radova, O.K.*, Tuna ötesi göçmenleri ve Gagavuzlar (18.yüzyıl sonları – 19. yüzyıl başları), “TÜRKSAV” Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar vakfı, Ankara, 2004.

⁷⁵ Transnistriya Moldova Özerk Bölgesi.

⁷⁶ Перепись населения 2004 г. Статистический сборник. Т.1. Демографические, национальные, языковые, культурные характеристики. Кишинев, 2006; *Radova-Karanastas, O.K.*, Путь к себе. Аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов. Сборник научных статей, Кишинев, 2008; *Субботина, И.А.*, Гагаузы. Расселение, миграция, адаптация, Москва, 2007.

⁷⁷ *Çavuş, Mehmet*, Bulgaristan'da Milli Azınlıklar, Türk Kültürü, nu. 290, s.243-246, yıl: 25, İstanbul, 2002; www.tdkdergi.gov.tr/TDD/1992s485/1992s485_ozkan.pdf (e.t. 22.11.2012).

⁷⁸ Bak kaynağı: www.tdkdergi.gov.tr/TDD/1992s485/1992s485_ozkan.pdf (e.t. 22.11.2012).

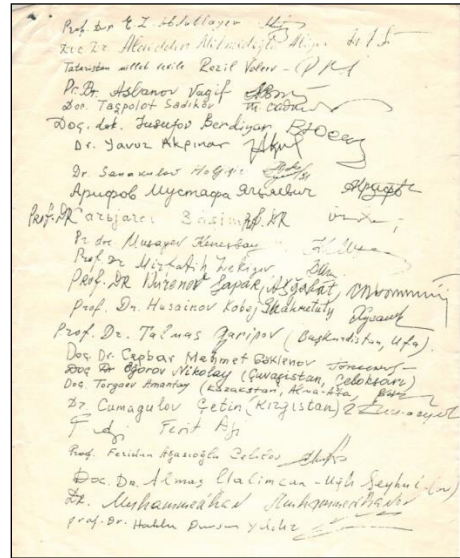
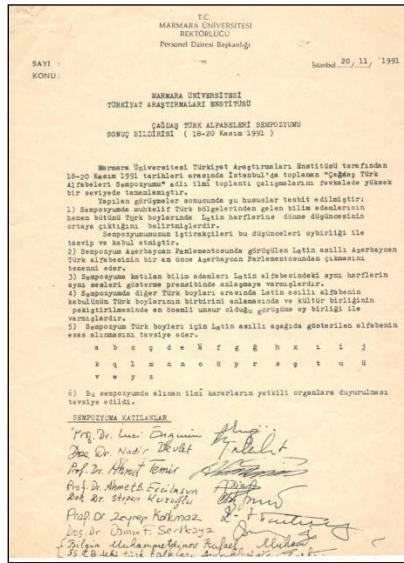
⁷⁹ *Radova-Karanastas, Olga*, “Güneydoğu Avrupa gagauzların tarihini ve kültürünü korumak – etnosun gelişmesinde bir şart temeldir”, 38.ICANAS 10-15/09/2007/. Bildiri özetlerin Kitabı ABSTRACTS, s.829-830, Ankara, 2007”.

⁸⁰ Gagauz dilinin gelişmeleriyle ilgili daha genişten yazıları bak kaynağı: *Radova-Karanastas, Olga*, “XX-XXI Yüzyıllarda Moldova ve Ukrayna Cumhuriyetlerinde Gagauz Dilin Gelişmesi”, Uluslararası sosyal bilimler lisansüstü öğrenci sempozyumu (International Social Sciences Postgraduate Aymposium), 28-30.04.2011, s.150-157, Ordu.

Gagauzların istoriyası” gagauzça yazdı.⁸¹ Ozamanlar o romîn alfibesini gagauz diline uygunlaştıarak, Gagauzça yazılarını yayınlamış. Sonra onun yazıları Gagauzların resmi alfibesine deyni de bir temel oldular.

Sovyetler Birliği’nde, 1957 yılında, Gagauz dilin ilk resmi alfibesini kirilişta harflerine göre kuruldu. Gagauz dilin alfibesini ve gramerini temellemeğe deyni Prof. Dr. Dionis Tanasoglu, Prof. Dr. Ludmila Pokrovskaya çok çalıştılar, bugün var nice demeğe ki, bu iki insan çağadaş Gagauz dilinin gramerini temellediler, bilim ve okullara deyni kitab hazırlayıp yayınladılar. Elbetki, burada deyil lââzım unudalım büğük aydın adamların adlarını – N.Arabaji’nın, B.Tukan’ın, N.Tanasoglu’nun,⁸² angılar 1946-1947 yıllarında D.Tanasoglu ile beraber çalıştılar, Gagauzlara yazı versinler diye üksek kurumlara mektub yazdılar.

XX asırda Sovyetler Birliği’nde yaşayan Gagauzların 1957 yılında resmi Kirill alfibesini kabul edildi, 38 sekiz seneden sonra da, 1995 yılında, latin harflerine göre resmi Gagauz alfibesini kabul edildi. Ama bu işler gerçekteşsin deyni çok çalışmalar oldu. Türk Uluslararası Sempozyumlarda kararlar kabul edildi ki, Türkçe konuşan milletler, hepsiciği latin harflerine geşsinler. Böyle bir Sempozyum 1991 yılında, İstanbul’da, Marmara Üniversitesi organize ediyor. Moldova Bilimler Akademisi’nin (MBA) Gagauzoloji bölümün başkanı Prof. Dr. Stepan Kuroglu orada pay alıyor. Sempozyumdan memleke döndükten sonra, Prof. Dr. Stepan Kuroglu MBA Gagauz bölümünde bir liste gösterdi, nerede Sempozyumda pay alanların ve Prof. Dr. Stepan Kuroglu’nun (bak. sol tarafkı listede, 5-nci) imzaları var ki, Gagauz dilini ve diyer Türk dillerini latin harflerine geçirmeğe deyni.⁸³

Gagauzların Türkçä dilinin gelişmesindä sözlüklerin hem sölpet kıyatların rolü

Sovyetler Birliği döneminde, 1957 yılında, Gagauz dilinin ilk resmi alfibesini kirilişta harflerine göre kurulduktan sonra ve gramerinin temellemesinden sonra, Gagauz Türkçesinde kitablar yayınlanmağa başlanılıyor, öğretmenler hazırlanıyor, radioda kolverimler çıkıyor vs., fakat 3 yıldan so(n)ra bu hareketler durduruluyor.

⁸¹ Çakır, M., Besarabiyalı gagauzların istoriyası, Chişinev, 1934.

⁸² N.Tanasoglu – gagauz yazarın ve bilim adamınının, Prof. Dr. Dionis Tanasoglu’nun bobası.

⁸³ Belgenin kopyasını bak Olga Radova-Karanastas’ın kendi arşiv fondunda. Prof. Dr. Stepan Kuroglu’nun imzası ilk listede beşinci.

Gagauz Türklerinin gayretleriyle, daha sonra Moldova Bilimler Akademisi’nde “Gagauzca-Ruşça-Moldovanca” sözlük hazırlanıyor ve yayınlanıyor. Bu yıl 50 yıl tamannanêr nicä “Gagauzca-Ruşça-Moldovanca” sözlük tiparlandı, onun avtorları Prof. Dr. Gavril Gaydarji, Elena Kolşa, Prof. Dr. Lyudmila Pokrovskya, Prof. Dr. Boris Tukan (Moskva, 1973). Bu sözlüün avtorları pek büyük iş başardılar, Gagauzların Türkçä dilinin korunması hem gelişmesi için vakıdında bir temel koydular. Sıfırdan başlayıp, bölä sözlük hazırlamaa hiç bir kolay iş diil: ilkin Gagauz - Gökoguz Türklerinin küüylerine gidip, insanlarnan sölpet edip, sözlär toplamaa da herbir terminä/sözä “*pas(a)port*” yapmaa, ozamana kadar Gagauz Türkçä dilindä nekadarkiyat, gazetalarda hem jurnallarda/dergilerdä statyalar/makaleler yayınnandıysa, onnarı hepsini läüzümdü okumaa da terminleri – sözcükleri seçmää da genä hepsinä “*pas(a)port*” yapmaa hem örneklär göstermää, o sözlän ilgili örnek olarak, Gagauz Türkçesinde cümlelär kurmaa, hepsini onnarı Rusça hem Moldovanca dillerinä çevirmää.

Bu sözlüü yazan bilim insanları – filologlar, örnek oldular, yeni evlat boylarını ürettillär nicä sözlük yazmaa. 1973 yılında yayınnanan sözlük, taa sora, temel oldu Moldova Bilimnär Akademiyası’nın Gagauzoloji Bölümü’ndä iki dildä büyük akademik “Gagauzca-Ruşça sözlüü”nü dâ hazırlarkän, onu hazırlamaa çalıştılar Prof. Dr. Gavril Gaydarji (hastaydı da bu sözlää deyni bildiimiz kadar gerekir yazılarını yazamadı), Valentina Kotenko (sadedä 0,5 yazar listesi sözlük makalesi yazdı, demek 200 kartoçka), Elena Kolşa (hen büyük iki bukveyı hazırladı da 80 yazar listesi sözlük makalesi yazdı, demek 32000 kartoçka, bunnarı yazmak için o bütün ömürü sadecä bu uurda, bu konuda çalıştı), Akademik, Dr. Olga Radova (Karanastas) bu sözlää deyni 12 yazar listesi sözlük makalesi/statyası üç yılın içidä yazdı hem onnarı yayına hazırladı, demek 4800 kartoçka, her birindä dâ 4-5 sıra yazı yel yazılarıyda, şindi onnar Moldova Bilimnär Akademiyası’nın Gagauzoloji bölümündä bulunêrlar, o yazılar bizim avtor/yazar hakkımız, elbetki, onların üzerinde taa çalışmaa isteriz. Biliner, ani sözlük için yazdımız yazılarımız, Gagauzoloji bölümündä şindi başkaları onnarı kirilişa harfelerindän/bukvalarından latin harflerine transkripr edip, yayına hazırlêr, ama unutmamızınar, ani o sözlük makalelerini onlar yazmadılar, onuştan/ve bu nedenle de o sözlüü yayınladı zaman, läüzüm gerçek avtorları yazsınar – Elena Kolşa, Olga Radova (Karanastas) hem başkalarını, kim bu sözlük için kalan öbür vakvalarda/harflerde sözlük makalesi yazêr hem onnarı yayına hazırlêr.

1973 yılında Moskva’da tiparlanan sözlük, başka sözlükleri hem sözleşmæk kıyatlarını yazarkän dâ temel oldu, deyceyz, hazırlayannar - Petri Çebotar, İon Dron “Gagauzca-Ruşça-Romunca” sözlüünä (Kişinev, 2002); Avtorlara - Olga Radova (Karanastas)’a hem Stepan Kuroglu’ya “Ruşça-Gagauzca Sözleşmæk kıyadı”nı (I-ci baskısı, Komrat’ta, 2016, II-ci baskısı da, Bolgrad’ta, 2017 yılında yayınnandılar) yazarkän hep o sözlük temel oldu hem tb.

Hepsi bu sözlüklär hem sözleşmæk/sölpet kıyatları yardımcı oldular Gagauz – Gökoguz Türklerinin M.Ö. (milättän öncä – do naşey êri) 3000-2500 yıllardan beeri hem taa da evvelki vakıtlardan gelän, pek eski, köklü Türkçemizi korumaa. Gagauz Türklerinin ana dillerini, adetlerini, halk imeklerini, giimnerini, muzika instrumentlerini/tertiplerini – halkın bütün varlığını – kultura mirasını korumaa hem ileri dooru da örütmää, yeni kuşak boylarını - evlatlarımızı üüredip, onu geliştirmää, taa da pek güçlendirmää yardımcı hem temel oldular.

УДК 394.3(=512.165)

KÜLTÜREL DEĞİŞİM BAĞLAMINDA GAGAUZ HALK OYUNU HORU VE HORU YERİ

Sevinç Cem

Halk Biliminde Doktor

e-mail: csevinc.1992@gmail.com

orcid id: 0000-0002-6541-0225

Özet

Coğrafi keşiflerle başlayıp siyasi, sosyal hareketler, Sanayi Devrimi ve teknolojik gelişmelerle tamamen küreselleşmeye giden dünyada kültürel gönderge ve pratiklerde benzeşimler her geçen yüzyılda daha da artmaktadır. Bu durum, toplum dinamiklerini, toplumun yaşam tarzını etkilemektedir. Somut gerçekliği barındıran kültürün dinamik bir yapıya sahip olması sebebiyle zaman içerisinde sürekli bir değişim ve dönüşüm hâlinde olması normaldir; hâlihazırda unsurun korunarak, hiçbir değişim yaşamadan günümüze ulaşması mümkün değildir. Ancak, yeni kültürel ortama göre yaşanan bu değişimde yerel kültürün dokusunun temel değerleri gözetilmelidir. Siyasi ve bölgesel egemen kültürlerin, yerel kültürlerin yaşam alanını daraltması sebebiyle geleneksel kültüre ait unsurlar baskılanmaktadır. Bu baskılanmayı yaşayan Gagauzlar geçmişten günümüze Balkanlarda ve Doğu Avrupa’da nüfus yoğunluğuna ve siyasi güce sahip olmadan millî benliklerini muhafazaya etmeye çalışmaktadır. Siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin getirdiği kentleşme ve kentleşmenin kendine özgü niteliklerinin kırsala nüfuz edip dönüşüm yaşatması her toplumda olduğu gibi Gagauz toplumunun geleneksel yaşamında da değişim meydana getirmiştir. Kültürel değişme doğrultusunda kent toplumu, kent sosyolojisi meydana gelirken kent toplumu, köy toplumu da etkisi altına almıştır. Küreselleşme, kentleşme gibi faktörlerden etkilenen kültürel sahalardan biri de sosyal bütünleşmeyi sağlayan halk oyunlarıdır. Belirli mekânda oynanan, millî folklorun önemli parçası olan halk oyunları, somut olmayan kültürel miras unsurlarından biri olarak kent kültürünün geleneksel kültüre olumsuz etkisini en fazla hissedilen alanlardan biri olmuştur. Sosyal yaşam alanı, yaşam kaygısı sebebiyle giderek daralırken bu kısıtlanma hâli gönül işi olan halk oyunlarını da etkilemiştir. Halk oyunları oluşumları ve sonraki nesillere aktarılışı itibariyle milletler tarafından belirli değer ve geleneklerin yapısını taşır. Gagauzların geleneksel halk oyunlarından horu ve oynandığı mekân olarak horu yeri kültürel değişme bağlamında en çok etkilenen kültürel unsur olmuştur. Geçtiğimiz yüzyılda Gagauz toplumunun sosyalleşmesinin en önemli unsuru olan horu yeri, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentleşmeyle işlevini yitirmeye başlamış ve günümüzde tarihin, geleneksel yaşamın bir parçası olarak kalmıştır. Kültürel bağları korumak ve keşfetmek önemlidir. Bu sebeple, kültürel göstergeler olan halk oyunlarının yıllar içerisinde unutulmaması için önce kayıt altına alınması ve daha sonra da mümkün olduğu kadar teşvik edilmesi gereklidir. Bu yazının amacı da Gagauz halk oyunu horu ve mekânı olan horu yerinin işlevinin kayıt altına alınıp incelenerek Gagauz kültür tarihine katkı sunmak için hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Oyunları, Horu, Horu Yeri, Gagauz, Kültürel Değişme.

GAGAUZ FOLK DANCE HORU AND HORU PLACE IN THE CONTEXT OF CULTURAL CHANGE

Abstract

The world, which began with geographical discoveries and evolved into complete globalization through political, social movements, the Industrial Revolution, and technological developments, has seen increasing similarities in cultural references and practices with each passing century. This situation influences societal dynamics and the lifestyle of communities. Due to the dynamic nature of culture, which contains concrete realities, continuous change and transformation over time are normal; it is not possible for an element to reach the present without any change. However, in this change experienced according to the new cultural environment, the basic values of the local culture should be preserved. Elements of traditional culture are suppressed as the political and regional dominant cultures narrow the living space of local cultures. The Gagauz people, experiencing this suppression, have been striving to preserve their national identity in the Balkans and Eastern Europe from the past to the present, without having population density and political power. Urbanization brought about by political, social, and economic developments, and the unique characteristics of urbanization penetrating rural areas and bringing about transformation have caused changes in the traditional life of Gagauz society, as in any other community. One of the cultural fields affected by factors such as globalization and urbanization is folk dances, which play a role in social integration. Folk dances, played in specific locations and being an important part of national folklore, have been one of the fields where the negative impact of urban culture on traditional culture is most felt. As the social living space narrows due to life concerns, this restriction has also affected folk dances, which are a matter of the heart. Folk dances, in terms of their formation and transmission to subsequent generations, carry the structure of certain values and traditions for nations. In the context of cultural change, the traditional folk dance horu and the venue where they are performed, known as the “horu yeri” among the Gagauz, have been the cultural elements most affected. In the past century, the horu yeri, which was the most important element of Gagauz society’s socialization, began to lose its function with urbanization from the second half of the 20th century and has remained as a part of history and traditional life today. Preserving and exploring cultural ties is important. Therefore, it is necessary to first record and then encourage the folk dances, which are cultural indicators, to prevent them from being forgotten over the years. The purpose of this article is to contribute to the cultural history of the Gagauz people by documenting and examining the function of the Gagauz folk dance horu and its venue.

Key Words: Folk Dances, Horu, Horu Place, Gagauz, Cultural Change.

Giriş

Belirli bir bölgede yaşamlarını sürdürüp toplumu oluşturan insanlar, deneyimleri ve karşılıklı iletişim aracılığıyla ortak değer ve kültür meydana getirirler. Ortaya çıkan kültürün farklı boyutları toplumsal yapı doğrultusunda zaman içerisinde şekillenip dönüşüm yaşar. Toplum dinamikleri çerçevesinde, “her kuşağın kendine özgü kültür yaratma, paylaşım ve deneyim biçimleri, ürünleri, araçları, mekânları, uygulamaları, kavramları; argosu, mizahı, edebiyatı, duyarlılığı, cinsiyet kültürü, eğilimleri/trendleri, alışkanlıkları, düşünceleri veya sistemi vardır” [10, s. 126]. “İnsanlık tarihi boyunca sosyal, siyasal ve ekonomik alanda pek çok dönüm noktası yaşanmıştır. İnsanlık, XVIII. yüzyılda Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi iki önemli dönüm noktasına tanık olmuş; biri siyasal, diğeri ekonomik yapıda derin izler bırakarak tarihin akışına köklü bir şekilde yön vermiştir” [8, s. 1276]. Geçtiğimiz yüzyıllarda kültürel değişim ağır bir şekilde seyrederken coğrafi keşiflerle başlayan ve özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Sanayi

Devriminin etkisiyle yaşanan küreselleşme, kentleşme, ulaşım ve haberleşme kolaylığının sağlanması milletlerin karşılıklı etkileşimini arttırmıştır. Bunun sonuçlarından biri olarak da egemen kültürler, karşısındaki yerel kültürlerin yaşam alanını daraltmış, dönüştürmüş ve kültürel benzeşimlerin artmasına yol açmıştır.

Teknolojik gelişim dışında siyasi ve ekonomik alanlardaki etkenler de kültürel değişimin faktörlerinden biri olarak toplumun yaşam tarzına, sosyo-kültürel yapısına etki eder. Kentleşme ve kentleşmenin meydana getirdiği bireyselleşme sosyo-kültürel değişimin yansımasıdır. Bölgesel faktörler göz önüne alındığında siyasi gücü elinde bulunduran ülkeler, baskın kültür olarak kendi kültürünü yayma faaliyetleri yürüttüğü gibi, yerel kültürü de zayıflatır. Gagauzlar da Balkanlarda ve Doğu Avrupa’da çok uluslu ortamlarda yaşamaktadırlar ve tarih boyunca karşılıklı etkileşimlerle bölgedeki kültürel dokunun bir parçası olmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyılda Balkanlardaki Osmanlı-Rus savaşları, XX. yüzyılın ikinci yarısından sonlarına kadar süren SSCB hâkimiyeti gibi siyasi etkenler Gagauz yaşamına büyük etki etmiştir. SSCB’nin 1940’lı yıllarda Besarabya’ya girmesiyle birlikte Gagauzların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamında birçok değişim olmuş ve dolayısıyla yaşam tarzında değişimler meydana gelmiştir. SSCB’nin etkisiyle yaşanan kentleşme ve bu kentleşmenin kırsala nüfuz etmesi kültürel değişimlere doğurmuştur.

Birçok kültürde olduğu gibi Gagauz kültürü çerçevesinde de işlevi, mekânı ve yaşam alanı olarak kültürel değişimin görüldüğü alanlardan biri halk oyunlarıdır. Robert A. Georges, oyunları insanlar arasında ve tüm kültürlerde açıkça ortaya konulan kendini ifade etme amaçlı bir davranış olarak tanımlar ve belli başlı özelliklerini de kendini ifade etmenin yanı sıra, gönüllü yapılan bir hareket olması, üretimle ilgili bir amaca yönelik olmaması, zaman ve mekânın sınırsız olması şeklinde belirler. Oyunlarda rekabete dayalı bir etkileşim olmadığı sürece boş zaman etkinliklerinin “eğlence” olarak adlandırılabilceğini söyler. Joseph Strutt’tan da, belli bir insan topluluğunun karakterini tanıyabilmek için insanlar arasında yaygın olan spor ve boş zaman etkinliklerini izlemek gerektiği görüşünü aktarır [5, s. 322-333]. Öte yandan, insanın sosyal bir varlık olduğu ezber bir bilgi olarak söylene de yüzyıllar geçtikçe sosyal yaşam alanı gerek kentleşme ve teknolojik gelişmeler gerek yaşam kaygısı ve iş stresi sebebiyle git gide daralmaktadır. Bu kısıtlanma hâli gönül işi olan halk oyunlarını, çocuk oyunlarını hatta spor oyunlarını etkilemektedir. Oyun türleri, içeriğine göre görsel ve işitsel duyuya hitap etmektedir ve milletlerin kültürel kimliğini yansıtmaktadır. Ancak, bahsedilen sebeplerden dolayı kültürel kimlik zarar görmektedir. Kültürel bağları korumak ve keşfetmek önemlidir. Bu sebeple, kültürel göstergeler olan oyunların yıllar içerisinde unutulmaması için önce kayıt altına alınması ve daha sonra da mümkün olduğu kadar teşvik edilmesi gereklidir.

1. Horu ve Horu Yeri

Horu, geçmişte genellikle pazar günleri ve geçiş dönemi eğlencelerinde köy meydanında, merkezinde ya da kilisenin yakınında el ele veya kuşaktan, kemerden tutuşulup, daire oluşturularak soldan sağa doğru oynanan Gagauz halk oyunlarından biridir. Aynı zamanda bu tarz daire oluşturularak oynanan oyunların da genel adıdır. Gagauzcada *hora* ve *foru* da denmektedir. Bulgarcada *horo* “hora”, Rumencede *horă* “hora, ulusal Rumen oyunu” olarak yer alır. Gagauz kültüründe horunun ve diğer dans türlerinin de oynandığı meydan *horu eri (yeri)* olarak adlandırılmaktadır. Moşkov [9, s. 70] horunun meydanların haricinde kilise yanında -iç avlu dışında- da oynandığını belirtir. Oyun Türkiye’de *hora* olarak bilinmekle birlikte, Batı Trakya Gümülcine ağzında da *hora* “el ele tutuşarak halka şeklinde oynanan bir çeşit oyun” [11, s. 558]

anlamındadır. Bu bilgiler ışığında horu için Balkanların ortak kültürel dokularından biri olduğu söylenebilir.

Gagauzlar pazar günleri keman, çirtma ve kaval çalan çalgıcılar eşliğinde dans eder, oynardı. Müziğin sesini duyan Gagauzlar büyük, küçük kadın ve erkekler meydana gelir ve horu oynar; meydanda oturur sohbet ederdi. XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında, “Çalgıcılar yılda 60-75 ruble gibi bir fiyata tutulur; İzmail bölgesindeki Kongaz gibi büyük köylerde horu için *keman*, *çirtma* ve 12 telli *kobza* çalan üç kişilik büyük bir grup, orkestra çalardı” [9, s. 70]. Gagauzların dans tutkularının ve kendilerine ait pek çok ulusal danslarının olduğunu belirten Moşkov, XIX. yüzyıl sonlarında horu yerinde şahit olduklarını şöyle anlatır: “*Bir pazar günü, bahar mevsiminde, Paskalya’dan kısa bir süre önce 2500 kişilik Beşalma’da horu yerinde yaklaşık 360 kişi saydım. Toplam nüfusun yaklaşık %14’ü. Bu sayı içerisinde yaklaşık 150 kişi çemberde dans etti. 5000 kişilik Kongaz’da meydana yaklaşık 600-700 kadar insan vardı. 300 kadar kişi dans etti*” [9, s. 71]. Daha önce de belirtildiği gibi, horu dansı farklı fonetik şekillerde adlandırılarak Balkanlarda görülen danslardan biridir. Horu, Bulgar kültüründe *horo* adıyla bilinir ve Bulgar kültüründe horu en az dört kişiyle ve en yaygın ve karakteristik şekliyle kemerin, kuşağın kavranarak tutulmasıyla oynanır. Kızlar ve erkekler bir zincir oluşturur ve iki adım ileri, bir adım geri atarlar. Dans zinciri soldan sağa doğru hareket eder [6, s. 32-33; 12, s. 576]. Romanya ve Moldova kültüründe de el ele tutuşulup veya eller yanındakinin omzuna atılarak ve daire oluşturularak soldan sağa doğru üç adım ileri, bir adım geri şeklinde oynanır. Bu oynanış şekilleri Gagauzların *düz horusu* ile benzerdir. Aynı coğrafyayı paylaşan milletlerin kültürel etkileşiminden dolayı bu benzerlik normaldir.

Moşkov horudan bahsederken, Gagauz kızların ve kadınların horuda el ele tutuşup daire oluşturarak dans ettiğini söyler ve “Fakat erkekler heyecanlarına yenik düşerek ayaklarıyla çeşitli hareketler yapmaya, halayın ortasına girmeye başlayıp ellerini öne arkaya sallamaya başlarlar. Bu esnada da kadınların ellerini bırakmazlar ancak kadınlar bu hareketlere isteksiz bir şekilde eşlik ederler. Kadınlar farklı ya da hızlı hareketler yapmazlar çünkü bu, Gagauzlarda sıkı olarak gözetilen görgü kurallarına aykırı sayılırdı” [9, s. 75] der. Moşkov’un bahsettiği görgü kurallarına dair bir olgu da Ekim 2021’deki saha çalışması sırasında tespit edilmiştir. Komrat’ta ve Çadır’da görüşülen kişiler eskiden horu yerine gidilip horu oynanırken, Gagauz erkek ve kızların el ele tutuşmadığı, kemerden, kuşaktan kavranarak tutulup oynandığı; o dönem için el ele tutuşup oynamanın çok ayıp bir şey olarak görüldüğü (K1, K2, K3) söylenmiştir. Moşkov’un horu üzerinden verdiği toplum içindeki görgü kuralları XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarını; saha çalışması sırasında edinilen bilgi XX. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Bu kuralın Komrat’ın kimi bölgelerinde geçerli olduğunu unutmamak gerekir. Örneğin, Komrat’a bağlı Avdarma’da böyle bir ahlaki kural gözetilmemiştir.

Kültürün en önemli taşıyıcısı olan sözlü kültür ürünleri, bir milletin maddi ve manevi kültürüne, eğlence kültürüne kadar kültürün farklı boyutlarına dair izler taşır. Gagauz halk oyunu horu da sözlü kültür ürünlerinde yer almış ve konu edinmiştir. Bu çerçevede, Gagauz kültürel yaşamında horunun yerini görmek için türkü, mâni ve masal gibi halk edebiyatı ürünlerini incelemek sağlıklı bir değerlendirme imkânı verecektir. Horunun geçtiği Gagauz halk edebiyatı metinlerinden örnekler şu şekildedir:

“Bir pazar günü, bir yortu pazar, epsici - büüyü-küçüü, karısı-kurusu - başlıylar **foruya** akışmaa” [7, s. 282]. “*Bir pazar günü, bir yortu pazarı, büüyüü küçüüü, karılı kocalı herkes horuya akın ediyor.*”

“Bir-iki gündən sora gene bir bildirim çıkmış, ani gelen pazara gene küüde topluş olacak: büyük şennik, imek, içmek, **foru**” [7, s. 292]. “*Bir iki gün sonra, gelecek pazar köyde yine eğlence olacağı duyurulmuş. Büyük şenlik, yemek, içmek ve horu.*”

Miti Horudan Geldi

Pazar günü (h)avşamniyin
Miti **horudan** gelir.
Miti **horudan** gelir,
Dooru büyük evä girer.
Dooru büyük evä girer,
Bâz gölmeni çıkêr.
Mamusuna bölä deer:
“Mamu ma, mamu, bân gicâm Dobricaya”
(...) [3, s. 143].

Daha önce de belirtildiği gibi Gagauz köylerinde pazar günleri köylüler köy meydanında toplanarak dans ve sohbet edip eğlenilirdi. Pazar günlerindeki bu eğlence ortamının en önemli eğlence kaynağı ise horu olmuştur. Öyle ki, köyde toplanılan meydan *horu yeri* olarak adlandırılmıştır. Horunun oynanış yeri ve günü de Sofiya Koca'nın Valkaneş'ten derlediği masal metinlerinde ve Mariya Durbaylo'nun Çadır'dan derlediği “Miti Horudan Geldi” adlı balad metnine de yansımış; horuya gidilen, yaşlısıyla genciyle köy halkının toplanıp şenlik yaptığı günün pazar günü olduğu görülmektedir.

Gitsen ma Mamu Gitsen Yârime

(...)
Biyaz rubalarımı
Kara boyaysın.
Kara da giyecâm,
Kara da giyecâm,
Keşiş te olacam,
Keşiş olacam.
Foruya gidecâm,
Büünden küçüüne annadacam,
Bundan buyanı sevda tutmasınnar,
Sevdayı da, ma mali.
Doftor da düzeltmiy.
(...) [2, s. 183].

Kalkın Kardeşler Kalkalım

Kalkın, kardaşlar, kalkalım,
Altı tepä yapalım,
Ruslara da satalım.
Oniki bin para alalım.
Kriçmêya gidecez,
Horu yanından geçecez,
Bir gözäl kız seçecez.

Miti Horudan Geldi

*Pazar günü akşamleyin
Miti horudan gelir.
Miti horudan gelir,
Doğru büyük eve girer.
Doğru büyük eve girer,
Bez gömleğini çıkarıyor.
Annesine şöyle der:
Annem, anne ben Dobruca'ya gideceğim.*
(...)

Gitsen Anneciğim, Gitsen Yârime

(...)
*Beyaz rubalarımı
Kara boyasın.
Kara da giyeceğim.
Kara da giyeceğim,
Keşiş de olacağım.
Keşiş olacağım.
Horuya gideceğim,
Büyüğünden küçüğüne anlatacağım,
Bundan böyle sevdalanmasınlar,
Sevdayı da anne,
Doktor da düzeltmiyor.*
(...)

Kalkın Kardeşler, Kalkalım

*Kalkın kardeşler, kalkalım,
Altı tepe yapalım,
Ruslara da satalım.
On iki bin para alalım.
Meyhaneye gideceğiz,
Horu yanından geçeceğiz,
Bir güzel kız seçeceğiz.*

[1, s. 46-47].

İläнка Mari Çık Dışarı

(...)

Pazar geler, Länka giiner,
Bir yanaana da al çiçek koyêr,
Bir yanaana da kırmızı koyêr.

Horuya gider, **horu** oynêêr.

Ne Koli bakêr, ne Peti bakêr

Länkanın da gücüne geler,

Alıp yolunu, evä geler.

(...) [4, s. 114].

İlenka Mari Çık Dışarı

(...)

*Pazar gelir, Lenka giyininir,
Bir tarafına al çiçek koyuyor,
Bir tarafına da kırmızı koyuyor.
Horuya gidiyor, horu oynuyor.
Ne Koli bakıyor, ne Peti bakıyor.
Lenka'nın da gücüne gidiyor,
Yol alıp eve geliyor.*

(...)

Heleley, heleliy,

Koli üfkeli geliy, -

Kati **foruya** çıkmamış,

Çiçääni de vermemiş.

[7, s. 40-41].

İki Yanına Foru

Tutunduk biz oynamaa,

Foru iki yanına,

Oynarkan oyunu,

Yârim de geldi yanıma.

Urun ayak uralım

(...) [7, s. 93].

Hele ley, hele ley,

Koli öfkeli geliyor,

Kati horuya çıkmamış,

Çiçeğini de vermemiş.

İki Yandan Horu

Başladık biz oynamaya,

Horu iki yandan,

Oyunu oynarken,

Yârim geldi yanıma.

Vurun, ayak vuralım.

(...)

“Şindi bir gün o saklı yikanıp giiniy sırma rubalarını, sırma da papuçlarını da gidiy **foruya**. Forudaymış paadişaanın oolu da. O görmüş bu dünna güzelini da pek beenmiş onu. Ertesi pazar kız gene gitmiş **foruya**. Giimiş gümüş rubarlarını. Paadişaa oolu oynamış kızın yanında. Ama kız tez **forudan** kaybelmiş. Kimsey denememiş, o nereyi o gitmiş” [7, s. 266]. “*Bir gün, o saklanmış sırmalı elbiselerini ve sırma pabuçlarını yıkayıp giyiyor ve horuya gidiyor. Padişahın oğlu da horudaymış. O, bu dünya güzelini görmüş ve pek beğenmiş. Ertesi pazar kız yine horuya gitmiş. Gümüş elbiselerini giymiş. Padişahın oğlu da kızın yanında oynamış. Ama kız hemen horudan çıkıp kaybolmuş. Kimse onun nereye gittiğini görememiş.*”

Horu yerinde oluşan sosyal ortam, horuyu Gagauzlar için sadece bir halk oyunu olmaktan çıkarmıştır. Horu yeri toplumun kaynaşmasının ve tanışmasının aracısı olmuştur. Sevgili, dostane ve iş ilişkilerin başlama noktası olmasıyla horu yerinin anlamsal yükü güçlüydü. Tüm bu etkileşim düşünüldüğünde horu yerinin her zaman kalabalık olmasını normal karşılamak gerekir. Köyün yaşlıları bir kenarda oturur sohbet eder, köylüler aralarındaki işleri burada konuşur, gençler birbirleriyle burada tanışıp mendil ve kitka vererek sevgilerini ifade eder, oğlu evlenmek isteyen anneler burada kızın görgüsünü gözlerdi. Horu yeri bu çok yönlü işleviyle, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın son çeyreğine kadar Gagauz geleneksel kültür yaşamında önemli bir yeri bulunmaktaydı. Öyle ki, Moşkov'un, “sadece şiddetli yağmur böyle bir eğlenceyi dağıtabilmekteydi. Sonbahar ve ilkbaharda oluşan çamur hatta don bile insanların toplanmasını engelleyemezdi” [9, s. 71] der. Horunun oluşturduğu sosyal ortam, incelenen “Kalkın Kardaşlar Kalkalım” adlı türküye de

yansıdığı; genç erkeklerin, “horuya gidip bir güzel kız seçeceğiz” demesi horu yerinin ilişkilerin, tanışmaların başlangıç noktalarından biri olduğunu göstermektedir.

Horunun sadece bir halk oyunu olmaması; oluşturduğu kültürel ve sosyal ortam, horuya gidilirken giyilen kıyafetlere de özen gösterilmesini sağlamıştır. Örneğin, “Horuya sadece püsküllü şalinkalarla ya da püskülsüz çember takılarak, fista giyilerek gidilirdi. Barizler kahverengi, siyah ya da beyaz; kışın beyaz takılırdı. Gelin ya da kızlarda barizde ya da çemberin ucunda altıncık olurdu. Kızda çiçek sağ tarafında olurdu. Erkek, bir kıızı seviyorsa çiçeği sağ, sevmiyorsa sol tarafına takardı. Bilezik kemikten, küpe altından ya da yapay altından olabilirdi. Leftler dört, altı ya da sekizli olur, çift sayı olmasına dikkat edilirdi” [13, s. 446-447]. Sofiya Koca ve Mariya Durbaylo’nun derlediği masal ve türkü metinlerinde de horuya gidilirken giyim-kuşama dikkat edildiği, şık giyinilmeye çalışılıp özen gösterildiği açıkça görülür. Horu bu yönüyle, Gagauz maddi kültür dünyasının birçok unsurunu gözler önüne seren, bazı maddi kültür unsurlarının statü göstergesi olarak kullanıldığı, kültürel etkileşim ortamlarından biri olmuştur. Kültürel değişme bağlamında horu yerine giderken takılan left, sedef, şalinka, bariz gibi giyim-kuşam kültürüne ait maddi kültür unsurları geleneksel yaşamın bir parçasıdır. 1950’lerden itibaren kentleşmenin giyim-kuşam kültürüne etkisiyle kullanımdan düşmeye başlamıştır. Bugün ise kırsal bölgede nadir olarak kullanımı görülmekte olup festivallerde geleneksel giyimi canlandırma dışında müze unsuru hâlini almışlardır.

Günümüze bakıldığında Gagauz sosyo-kültürel yaşamı özellikle 1950’lerden itibaren büyük değişime uğramıştır. Geleneksel yaşam, maddi ve manevi kültür gibi kültürün çeşitli boyutlarında yaşanan değişimlerle eskinin yerini yeni almıştır. Yeni, doğru olarak kabul edilerek geleneksel yaşam alanı daralmıştır. Bu yazının konusu olarak horu ve horu yeri penceresinden geleneksel yaşamın değişimine bakıldığında, geçmişte pazar günleri tüm köyün toplanıp sosyalleştiği, eğlendiği bu ortam günümüzde yok olmuştur. Bu durumda, SSCB’nin bölgeye girmesiyle yaşamın her alanına etki etmesinin, 1990’lardan itibaren de küreselleşmenin etkisi büyüktür. SSCB horu gününe engel olmasa da kültürüyle, kentleşmeyle beraber geleneksel yaşam alanını baskılamıştır. Kentleşmeyle beraber kent-kırsal ayrımı, burada yaşayanlar arasında ayrılık meydana getirerek geleneksel yaşam tarzına tehlike oluşturmuştur. Tanışma, eğlenme yeri olan horu yeri zamanla, özellikle 1970-1980’lerden itibaren yerini dans pistleri, disko, bar ve kulüplere bırakmaya başlamış; günümüzde ise kültürel değişme sırasında geleneksel kültürün kaybolan bir parçası, nostaljik anısı olmuştur. Sevgililerin tanışma, buluşma yeri olan horu yerinin işlevini günümüzde teknoloji aracılığıyla sosyal medya iletişim araçları ve eğlence mekânları yerine getirmektedir. Geçmişte, aile gözetimi ve koruması altında kurulan aileler de yerini bireysel kararlara bırakmıştır ve bunda küreselleşme, kentleşme ve bunların getirdiği bireyselleşmenin bir göstergesi olduğunu söylemek mümkündür.

Eski horu geleneğini yaşatmaya yönelik çalışmalar geçmişte yapılırsa da beklenenin altında kalmıştır. Örneğin, Komrat’a bağlı Avdarma köyünde horu geleneği yaşatılmak istenip etkinlik düzenlense de buna genellikle yaşlılar eşlik etmiştir (K4). Genellikle yaşlıların katılım göstermesi geleneksel kültüre yaşlı kişilerin daha bağlı olduğuna bir kanıttır. Çok boyutlu anlamsal yükü bulunan horu, kentleşmeyle değişen sosyal yaşam ve şartlarla Gagauz kültür yaşamındaki yeri kısıtlanmış; günümüzde etkinliklerde, festivallerde ve düğün gibi özel günlerde oynanmaktadır. Ancak, somut olmayan kültürel mirasın bir unsuru olan horunun yaşatılması için etkinlikler düzenlenerek özellikle gençler teşvik edilmeli, Gagauz millî kültürüne ait bu unsur gelecek nesillere aktarılmalıdır çünkü bir milleti var eden şey folklorunun, millî kültürünün devamlılığıdır.

Kaynakça

1. Çebotar, Petri., Sırf, Vitaliy. (Haz.) (2017). *Dizi-Dizi Boncuklar (Gagauzların Halk Yaratmaları)*, Komrat: TİKA.
2. Çebotar, Petri. (Haz.) (2019). *Saveliy Ekonomov - Şannı Üüredici*, Gagauziya: M. V. Maruneviç adına Bilim-aaraştırma merkezi.
3. Durbaylo, Mariya. (1991). *Ballada Türküleri*, Kişinev: Moldova Respublikanın Bilgi Akademiyası.
4. Durbaylo, Mariya. (2001). *Gagauz Halk Türküleri*, Haz. Lüba Çimpoş, Kişinev: Pontos.
5. Georges, Robert A. (2009). “Eğlence ve Oyunlar”. Çev. Derya Filiz Korkmaz, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 3*, Ankara: Geleneksel Yayınları, s. 322-333.
6. Kanitz, Felix Philipp. (1882). *La Bulgarie Danubienne Et Le Balkan: Études de Voyage (1860-1880)*, Paris.
7. Koca, Sofiya. (2011). *Gagauz Folkloru Valkaneş Dialektindä*, Kişinev: Gagauziya Bakannık Komiteti.
8. Mahiroğulları, Adnan. (2005). “Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50, s. 1275-1288.
9. Moşkov, Valentin Aleksandroviç. (1900). “Gagauzi Benderskogo Uezda (Etnografiçeskiye Oçerki i Materiali)”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, Moskova, 1900, No. 1, s. 1-89.
10. Özdemir, Nebi. (2019). “Kuşaklararasılık ve Kültürel Değişme”, *Çocuk ve Medeniyet*, c. 4, S. 7, s. 125-149.
11. Özden, Muharrem. Doğan, Levent ve Bayraktar, Sibel. (2018). *Trakya Ağızları Sözlüğü I*, Edirne: Trakya Üniversitesi Matbaası.
12. Vakarelski, Hristo. (1977). *Etnografiya na Bulgariya*, Sofya: İzdatelstvo Nauka i İzkustvo.
13. Zanet, Todur. (2010). *Gagauzluk: Kultura, Ruh, Adetlär*, Kişinev: Pontos.

Kaynak Kişiler

- K1:** Alona Georgieva, Doğum Yılı: 1970, Doğum Yeri: Komrat-Gagauz Yeri, Meslek: Müzeograf, (07.10.2021 Tarihli Görüşme).
- K2:** Anna Dragu, Doğum Yılı: 1963, Doğum Yeri: Komrat-Gagauz Yeri, Meslek: Müze Görevlisi, (07.10.2021 Tarihli Görüşme).
- K3:** Stefana Stamova, Doğum Yılı: 1966, Doğum Yeri: Çadır-Lunga-Gagauz Yeri, Meslek: Müze Müdürü, (11.10.2021 Tarihli Görüşme).
- K4:** Elena Karamit, Doğum Yılı: 1975, Doğum Yeri: Avdarma-Gagauz Yeri, Meslek: Gagauz Dili Öğretmeni, (09.10.2021 Tarihli Görüşme).

УДК 37.016:811.512.165

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ 5-9 КЛАССОВ НА ГАГАУЗСКОМ ЯЗЫКЕ (УРОВЕНЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ)

Кочанжи Надежда

Преподаватель гагаузского языка и литературы

1 дидактическая степень

ПУ гимназия им Фёдора Ангели с. Гайдар

e-mail: gaidarsh2009@yandex.ru

orcid id: 0000-0003-0670-313X

Abstract. Teaching dialogue - as one of the most important goals of teaching the Gagauz language at the middle stage in the gymnasium cycle in grades 5-9 - involves developing students' ability to carry out oral communication in accordance with their real needs and interests in diverse, socially determined situations. In the article, the author focuses on the following aspects: in school settings, natural (real) and artificial (educational situations) are most appropriate. The educational speech situation differs from the natural one in the way of creating a speech stimulus, without which a speech act is generally impossible. In a natural situation, this stimulus is created by the very circumstances of reality, and in a training speech situation - verbally. The verbal method of creating situations is the most difficult, since the student must retain the verbally described situation in memory until he builds a dialogue. Throughout the study, when teaching speaking skills, emphasis was placed on listening to texts and demonstrating sample dialogues.

Keywords. Gagauz language, modeling of speech development, speech situation, educational dialogue, speech exercises, thematic situation, stages of learning, dialogue

ВВЕДЕНИЕ

Обучение диалогу - как одна из важнейших целей преподавания гагаузского языка на среднем этапе в гимназическом цикле в 5-9 классах - предполагает развитие у учащихся способности осуществлять устное речевое общение в соответствии с их реальными потребностями и интересами в разнообразных, социально детерминированных ситуациях [1 с. 206].

Исходя из этого, мы делаем вывод, что по окончании гимназического звена *выпускник* должен уметь:

- начинать, вести, поддерживать и заканчивать беседу в стандартных ситуациях общения, соблюдая нормы речевого этикета, при необходимости переспрашивая, уточняя;
- расспрашивать собеседника и отвечать на его вопросы, высказывая свое мнение, просьбу, отвечать на предложение собеседника согласием или отказом, опираясь на изученную тематику и усвоенный лексико-грамматический материал;
- рассказывать о себе, своей семье, друзьях, своих интересах и планах на будущее, сообщать краткие сведения о своем городе или селе, о своей стране;
- делать краткие сообщения, описывать события или явления (в рамках изученных тем), передавать основное содержание, основную мысль прочитанного или услышанного,

выражать свое отношение к прочитанному или услышанному, давать краткую характеристику персонажам;[2, с. 206-207].

Умелое вплетение в ткань урока речевых ситуаций, обладающих динамикой и отражающих естественно меняющиеся обстоятельства и взаимоотношения между коммуникантами, дает возможность максимально приблизить учащихся к живому реальному общению.

Формирующий эксперимент направлен на изучение и исследование качеств, явлений и характеристик объекта исследования непосредственно в процессе их формирования и развития.

ИССЛЕДОВАНИЕ

В ходе экспериментальной работы наиболее эффективными проявили себя следующие методы и приемы:

- ❖ *речевые и интерактивные упражнения;*
- ❖ *тематические речевые и учебные ситуации,*
- ❖ *беседы по заданной теме:*
- ❖ *различные виды учебных диалогов и инсценирование на основе прослушанного диалога, рассказа, сказки;*

Привлечение данных методов и приемов производилось в качестве поисков эффективных путей освоения речевых умений и навыков.

В школьных условиях мы использовали *естественные (реальные) и искусственные (учебные ситуации)*. Учебная речевая ситуация отличается от естественной способом создания речевого стимула, без которого речевой акт вообще невозможен. В *естественной* ситуации этот стимул создается самими обстоятельствами действительности, а в *учебной* речевой ситуации – вербально. Вербальный способ создания ситуаций самый трудный, так как учащийся должен удерживать в памяти словесно описанную ситуацию до тех пор, пока не построит диалог.

Для того чтобы научить детей задавать вопросы, на уроках гагаузского языка и литературы, учащиеся выполняли следующие виды заданий:

- *задания на соотношение вопроса и ответа,*
- *задание на умение анализировать вопросы и ответы в предложенных диалогах,*
- *задания на составление таких вопросов к тексту, которые бы позволили увидеть тему текста с неожиданной стороны.*

На протяжении всего исследования при обучении навыков говорения, делался акцент на *аудирование текстов и демонстрацию диалогов-образцов*.

В методическом отношении существенным является то, что *аудирование и говорение* способствуют развитию друг друга в процессе обучения, так как понимание формируется в процессе говорения, а говорение в процессе понимания. В процессе говорения имеет место предварительная фиксация мыслей при помощи внутренней речи, т.е. составление мыслительного плана или конспекта будущего высказывания.

Зная о том, что продолжительное пассивное слушание, не подкрепленное внешнеречевой практикой, может привести к искажению слуховых образов и затруднить образование акустико-артикуляционных признаков, нами были выбраны небольшие тексты

и все трудности фонетические, лексические, грамматические снимались до того, как звучал текст. Ребятам предлагалось выполнить несколько заданий:

- *составить план;*
- *ответить на вопросы к тексту (устно);*
- *пересказать текст;*
- *обсудить текст и высказать свою точку зрения;*
- *составить диалоги по содержанию текста;*
- *провести сопоставительный анализ того, о чем говорится в тексте и того,*

что находит отражение в реальной действительности.

К числу важнейших умений, которые формировались на уроках гагаузского языка и литературы у учащихся 5 - 9 классов, относится умение строить предложение. Важное значение при этом имело обучение порядку слов. Для привития практических навыков были использованы следующие виды упражнений:

- *объяснить разный порядок слов в предложениях;*
- *расположить слова, данные в скобках, в нужной последовательности;*
- *из данных предложений выбрать одно, правильное по словорасположению;*
- *замена в диалогах полных предложений неполными,*
- *перевод диалогов с гагаузского языка на русский и наоборот.*

Эффективным речевым упражнением при обучении ведению диалога-обмена мнениями оказалась беседа по тексту. Тексты программных произведений гагаузской художественной литературы и гагаузского устного народного творчества (фольклора) использовались для создания стимула к высказыванию о прочитанном. Проблемы, затронутые в текстах, давали ситуации для естественного разговора. Беседы по текстам проводились с учетом всех языковых компонентов, благодаря чему учащиеся легко выделяли эстетическую/моральную/духовную грань того или иного компонента в конкретной языковой и речевой ситуациях.

Для ведения диалога-расспроса очень важно уметь проявлять инициативу (задавать вопросы), поэтому в ходе опытно-экспериментального обучения была организована активная тренировка учащихся в постановке вопросов. Для предупреждения возможных речевых ошибок и для управления речевой деятельностью применялись вербальные опоры в виде начала вопросов, которые давались на доске. Так, учащиеся с помощью стимулирующих реплик учителя и вербальных опор могли расспросить друг друга о том, как они провели летние каникулы.

Для грамотного структурного оформления диалогической речи на уровне микродиалога учащимся давались вербальные опоры-слова и словосочетания, например: *baaşiş* (подарок), *kutlamaa* (поздравлять), *dua etmää*(Молиться), *sevinerim*(радуюсь), *saa ol*(спасибо), *buyur*(проходи), *bütün ürektän* (от всего сердца), *yortu* (праздник), *musaafir* (гость), *konuklamak* (подчевать), *annaşmak*(мир/договоренность), *dostluk*(дружба) и т.д.

Учащимся предлагалось вообразить разные речевые ситуации и разыграть диалоги, например:

а) попросить друга (мату, учителя) помочь в выполнении домашнего задания;

в) встретить гостей и выразить благодарность за подарок ко дню рождения;

г) сформулировать реплику-отказ на приглашение пойти в кино с выражением категорического несогласия, огорчения и др.

Для ведения диалога-побуждения к действию были использованы упражнения, где предусматривалось развитие у учащихся умения пригласить к действию. Учитель объяснял, что в ответ на приглашение отправиться куда-нибудь можно выразить согласие или несогласие одной из данных на доске формул.

Одним из удачных приемов для создания речевой ситуации явилось использование иллюстративной наглядности. Так, например, в 5 классе была использована ситуативная картинка, где школьник переводит через дорогу старушку.

При повторении лексики учителя-экспериментаторы особое внимание обращали на такие части речи, как прилагательные, наречия, глагольные словосочетания, так как знание этой лексики и словосочетаний помогает ученикам более точно и полно описать содержание ситуации, выразить свои мысли.

Применение ролевой игры на всех этапах обучения диалогической речи способствовало положительным изменениям в речи учащихся 5 - 9 классов: разнообразию диалогических единств, увеличению объема высказывания, убыстрению темпа речи.

Важным звеном формирования умений и навыков диалогической речи являлись и следующие задания:

- *выразительно прочитать диалог, соблюдая интонацию согласно знакам препинания;*
- *отредактировать диалог, включив в него вводные слова и другие языковые средства, выражающие отношение говорящих к содержанию высказывания;*
- *подготовиться к выразительному чтению диалога, обратив особое внимание на передачу средствами интонации смысловых отношений между его частями;*
- *перевести монолог в диалог, поставив к каждому предложению вопросы;*
- *пересказать диалог в виде монолога, сохранив при этом вопросительные и восклицательные предложения, обращения к собеседнику;*
- *составить вопросы к описанию картины, подобрать ответы на вопросы;*
- *преобразовать вопросы и ответы в диалог;*
- *заменить отдельные слова реплик синонимами;*
- *восстановить пропущенные реплики в диалоге.*

Работа по развитию диалогической речи учащихся 5-9 классов на уроках гагаузского языка и литературы проводилась в три этапа. В соответствии с этапами формирования диалогической речи и была разработана типология упражнений.

На подготовительном этапе нами были использованы следующие виды упражнений.

- Перцептивные, направленные на восприятие диалога.
- Репродуктивные, задания на нахождение и воспроизведение диалога в тексте.
- Имитационные, направленные на повторение образцов диалогической речи.

На этапе развития умений построения диалога были использованы такие виды упражнений:

- Дополняющие, направленные на дополнение диалога репликами в зависимости от ситуации.
- Трансформационные, направленные на изменение одной реплики другой.
- Построение диалога по образцу. Учащиеся на основе предложенных образцов-диалогов строят собственные диалоги.

На этапе формирования коммуникативных умений нами были предложены следующие виды упражнений:

- конструктивные, направленные на построение диалогов по: заданной теме, началу текста, рисунку, содержанию, заданной ситуации
- коммуникативные, направленные на обучение учащихся общению посредством диалога.

В данном возрастном периоде на уроках гагаузского языка и литературы, безусловно, делается акцент на работу с литературным текстом. Здесь учащимся предлагались задания типа: «Составьте вопросы по тексту, предложенной в учебнике» или «Составьте вопросы по прочитанному произведению».

В ходе выполнения задания на составление вопросов по прочитанному произведению учащимся предлагалось составить несколько видов вопросов:

- ✓ *вопросы, касающиеся событийной стороны произведения;*
- ✓ *вопросы на выяснение непонятого (спроси о том, что показалось непонятным в произведении);*
- ✓ *проблемные вопросы, которые хочется обсудить с одноклассниками и узнать их мнение по поводу выявленной проблемы;*
- ✓ *вопросы, направленные на выяснение авторской позиции, особенностей композиции произведения, его символики.*

Анализируя выполнение этого задания, можно сделать вывод о том, что легче всего учащимся было составить вопросы, направленные на знание фактического материала, а самым трудным оказалось формулировка проблемных вопросов, то есть таких вопросов, которые требуют не простого знания текста, а понимания, умения сопоставлять прочитанное с имеющимся жизненным опытом, с другими текстами.

Наблюдения за учащимися показали, что проблемные вопросы вызвали большой интерес среди старшеклассников, поскольку на них нельзя было дать однозначный и исчерпывающий ответ.

Следующий прием, над которым велась работа, это прием формулирование тезиса. Эта работа велась на интегрированных уроках гагаузского языка и литературы и ориентирована на формирование одной из составляющих специфических коммуникативной компетенции по дисциплине «Гагаузский язык и литература»: восприятие и понимание информации, содержащейся в тексте, базирующейся на умении:

- *анализировать содержание текста;*
- *формулировать проблему;*
- *формулировать собственное мнение и аргументированно его доказывать;*
- *приводить примеры и структурировать собственный текст.*

Главное в данной работе — показать учащимся на практике методику выделения проблемной информации в художественных и публицистических текстах и способы формулирования проблемы текста. При проведении уроков по работе с текстом, использовались произведения гагаузских писателей из учебников «Gagauz dili hem literatura.» для 5-9 классов.

Дифференцированные задания для самостоятельной работы по литературе предполагают выделение трех уровней владения коммуникативной компетенцией. [4, с 23]

Задания низкого уровня предполагают репродуктивную деятельность учащихся, включающую:

- *воспроизведение фактологического материала, выполнение заданий по алгоритму или образцу: перечислить (назвать) даты, признаки;*
- *дать описание чего-то, изложить материал учебника, ответить на вопросы воспроизводящего характера;*
- *выбрать правильный ответ в параграфе.*

Задания среднего уровня предполагают реконструктивную деятельность обучающегося. Это задания:

- *на сравнение, обобщение, классификацию, например, поставить проблемные вопросы, составить портрет писателя по воспоминаниям современников и т.д.*

Учащиеся должны уметь оперировать полученной информацией, переносить полученные знания в новую ситуацию.

Высокий уровень владения коммуникативной компетенцией предполагает продуктивную деятельность учащихся. Это задания, направленные на выявление, понимание, объяснение причинно-следственных связей.

Высокий уровень владения коммуникативной компетенцией включает в себя задания типа:

- *доказать, что...,*
- *объяснить явление или процесс,*
- *создать проблемную ситуацию и найти ответ на вопрос,*
- *написать эссе,*
- *творческое задание,*
- *выполнить задание исследовательского характера.*

Кроме традиционных форм, нами была проведена и групповая работа.

Были организованы дискуссии и дебаты по актуальным проблемам, такие как: «Гагаузский язык: развивается или исчезает», «Качественная вода – залог здоровья», «Час общения по вопросам голодомора» и др.. По нашим наблюдениям, школьники вступают в диалогический контакт, они «разговорчивы», практически лишены чувства лингвобоязни, чувства неловкости в связи с неудачным высказыванием. Учащиеся этого возраста с готовностью отвечают, часто обстоятельно, но инициативу в ведении диалога в учебных условиях обычно не проявляют. Они легко подключаются к игровым ситуациям, начинают фантазировать, активно диалогизируют.

Информация о результатах формирующего эксперимента.

После опытного обучения был проведен контрольный срез контрольной и экспериментальной групп с целью выявления умений и навыков учащихся 5 - 9 классов строить диалог в заданной ситуации и определения степени сформированности коммуникативно-речевой компетенции.

Коммуникативно-речевая компетенция не является компетенцией одного уровня – умения вести диалог. Она аккумулирует в себе все остальные уровни: лексический уровень, конструирование вопросов и ответов, грамматической правильностью речи учащихся, умением пользоваться формулами речевого этикета

Уровень сформированности диалогической речи у обучающихся по итогам формирующего эксперимента был изучен по двум направлениям:

► *Выявление уровня умений и навыков учащихся 5 - 9 классов составлять и вести диалог на основе предложенных заданий*

► *Исследование состояния диалога при организации ролевых игр, мини-проектов беседы на заданную тему.*

Первый этап был проведен при помощи контрольно-экспериментальных заданий:

-составить диалог по началу;

-составить диалог по заданной ситуации;

-исправить порядок слов в предложениях;

Каждое из предложенных упражнений проводилось рассредоточено в системе уроков в контрольных и в экспериментальных классах, в экспериментальных классах – после проведенного формирующего эксперимента. Текстовый материал заданий не выражал тематического единства.

Анализ данных также представлен информацией о недочетах и ошибках, допущенных при выполнении заданий к упражнениям.

Качественная характеристика выполнения коммуникативно-речевых упражнений (составление и ведение диалога)

№	Коммуникативно-речевые компетенции	Ошибки и недочеты выполненных заданий
---	------------------------------------	---------------------------------------

1	<i>умение составлять диалог по началу;</i>	Небольшой объем диалогов;
---	--	---------------------------

2	<i>умение составлять диалог по заданной ситуации;</i>	Речь прерывиста, обилие пауз, повторов, срывы начатого предложения.
---	---	---

3	<i>умение употреблять неполные предложения;</i>	Неумение пользоваться неполными предложениями;
---	---	--

4	<i>умение использовать формулы речевого этикета;</i>	Крайне редкое использование формул речевого этикета;
---	--	--

5	<i>богатство словаря и синтаксических конструкций;</i>	Диалогическая речь учащихся часто страдает избытком ошибок лексического характера. Редко используются конструкции сложных предложений, синтаксических оборотов причастного и деепричастного оборотов.
---	--	---

6	<i>выражение эмоционально-личностного отношения к предмету</i>	Интонационная невыразительность речи, которая проявляется в ее монотонности, в неумении ставить логическое и фразовое ударение;
---	--	---

7	<i>использование оценочной лексики, выразительно-изобразительных средств языка;</i>	Очень редко используются вводные слова, для выражения эмоционального отношения.
---	---	---

8	<i>грамматическая правильность речи.</i>	Часто используются союзы, вместо причастных оборотов, ошибки в построении предложений с правильным порядком слов.
---	--	---

Качественная характеристика выполнения коммуникативно-речевых упражнений (состояние диалога)

№	Коммуникативно-речевые компетенции	Ошибки и недочеты выполненных заданий
---	------------------------------------	---------------------------------------

1	<i>Умение задавать вопросы</i>	Формулировка неполных вопросов.
---	--------------------------------	---------------------------------

- 2 *Умение отвечать на вопросы* Ответы - одним словом. Ошибки при конструировании предложения.
- 3 *Высказывание собственного мнения* Стеснение, боязнь высказать собственное мнения, ошибки при конструировании предложения
- 4 *Грамотность изложения* Ошибки при согласовании слов в предложении, ошибки при произношении слов множественного числа и глаголов настоящего и будущего времени
- 5 *Логичность изложения* Короткие предложения. Редко используются доказательства. Проблемы в подборе и систематизации аргументов.
- 6 *Инициативность учащихся* Редко проявляют инициативность

Результаты исследования показывают возросший уровень коммуникативно-речевой компетенции учащихся экспериментальных классов. Число школьников низкого уровня в контрольных группах осталось высоким (с 70 % констатирующего эксперимента до 55 % контрольного эксперимента), тогда как результаты экспериментальных групп улучшились (с 60 % констатирующего эксперимента до 20 % контрольного эксперимента), что свидетельствует о сравнительно небольшом количестве учащихся, слабо ориентирующихся в речевой ситуации, не умеющих выражать (конструировать) собственные высказывания, связно оформлять текст в соответствии с мотивом, целью, темой и главной мыслью.

Итак, модель развития речи на гагаузском языке через коммуникативно-речевые упражнения (задания), направленная на формирование диалогической речи и базирующаяся на создании речевых ситуаций, учебных диалогов, ситуативно-тематической основе, на текстовой основе соответствующей тематики, позволила у большинства учащихся экспериментальной группы сформировать коммуникативно-речевую компетентность:

- ✓ ставить коммуникативные задачи (сообщить, узнать, спросить, побудить, согласиться, отказать, попросить, высказать свое мнение, и пр.);
- ✓ осознавать замысел высказывания (зачем говорю); ориентироваться в условиях общения, в речевой ситуации (с кем, кому говорю, при каких обстоятельствах);
- ✓ планировать речевые действия (при создании высказывания намечать ход развития мысли, выбирать тип речи (повествование, описание, рассуждение), жанр, стиль (что и как скажу);
- ✓ при восприятии речи уточнять задачу восприятия, по отдельным деталям предполагать ход развития мысли говорящего (что и зачем услышу);
- ✓ выражать и развертывать мысль (что говорю);
- ✓ целенаправленно воздействовать на собеседника в зависимости от речевой задачи (как говорю); осуществлять контроль за речью (оценить соответствие замыслу, выявить и уточнить непонятное и пр.).

Было выявлено, что данная модель развития речи на гагаузском языке является эффективным средством повышения коммуникативной компетенции учащихся. В качестве универсальной формы организации обучения была выбрана поэтапная и модульная технология, на основе которой осуществлялась возможность реализации компетентностного подхода на конкретном учебном материале.

Выводы:

Таким образом, основные выводы исследования сводятся к следующему:

- процесс обучения устной речи, посредством формирования диалога на гагаузском языке должен быть моделью процесса коммуникации;

- для организации общения на изучаемом языке использовать коммуникативно-ценный материал, который способствует активизации речемыслительной деятельности учащихся;

- необходимым условием обучения устной речи на гагаузском языке является создание речевых и учебных ситуаций, которые побуждают к речевой деятельности;

- при обучении устной речи необходимо научить детей обращаться к конкретному лицу в конкретных ситуациях и условиях общения, при этом высказывание должно быть построено логично и связно;

- при организации обучения устной речи учитывать возрастные и индивидуальные особенности обучаемых.

- при определении содержания обучения устной речи необходимо обращаться к актуальным для учащихся сферам общения и областям деятельности;

В перспективе предложенная модель со временем может стать составной частью методики преподавания гагаузского языка в гимназическом цикле общего образования на основе функционального подхода к обучению, учитывающей новые цели и задачи, стоящие перед сообществом.

Библиография:

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам Пособие для учителя. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АРКТИ, 2003. — 192 с. — (Метод.биб-ка).
2. НАЦИОНАЛЬНЫЙ КУРРИКУЛУМ. Gagauz dili hem literatura. (5-9 классы) Гиды по внедрению куррикулума / А.І. Stoletnăya,- Ghişinău, 2019.
3. Лобанова Е. Ю., Тумакова Н. А. Аутентичность текста на занятии по иностранному языку // Молодой ученый. — 2015. — № 10. — С. 1201–1203.
4. Магецкая Е.И. Учебно-речевые ситуации в обучении иностранным языкам // Иностр. языки в шк. -1974.-№6.-С. 49

“Gagauzca-Ruşça-Moldovanca Sözlük” ün 50. yılına adanmış
“Gagauziya: dil, istoriya, kultura” adlı Halklararası bilim-praktika konferenţiyası

Таблица МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ, ЧЕРЕЗ РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В 5-9 КЛАССАХ

Компоненты коммуникативной компетенции	На подготовительном этапе	На этапе развития умений построения диалога	На этапе формирования коммуникативных умений	Продукты речевой деятельности
<p>коммуникативные умения в говорении, аудировании, чтении и письме;</p> <p>языковые знания и навыки владения этим языковым стройматериалом для порождения и распознавания информации;</p> <p>лингвострановедческие и страноведческие знания для обеспечения социального-культурного фона, без которого невозможно формирование</p>	<p>Вопросно-ответный уровень - формируется умение элементарно высказываться, т.е. задавать вопросы и ответить на первую реплику, в основном диалогически-двучлены: вопрос - ответ.</p> <p>Упражнения:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Перцептивные, направленные на восприятие диалога. -Репродуктивные, задания на нахождение и воспроизведение диалога в тексте. -Имитационные, направленные на повторение образцов диалогической речи. -Аналитические, направленные на определение участников диалога, темы диалога. <p><u>Репликовые упражнения:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ «Игра в мяч». ▪ «Кто ответит на вопрос?» -задания на соотношение вопроса и ответа, -расположить слова, данные в скобках, в нужной последовательности; -из данных предложений выбрать одно, правильное по словорасположению и др. -составить вопросы к описанию картины, подобрать ответы на вопросы... 	<p>Упражнения:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дополняющие, направленные на дополнение диалога репликами в зависимости от ситуации. - Трансформационные, направленные на изменение одной реплики другой. - Построение диалога по образцу. <p><u>Репликовые упражнения:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <u>Стрегазуйте на фразу</u> ▪ <u>Посоветуйте вашему товарищу...</u> ▪ <u>Восстановите пропущенные реплики</u> - задание на умение анализировать вопросы и ответы в предложенных диалогах, -наблюдение и анализ языка, -замена в диалогах полных предложений неполными, -перевод диалогов с гагаузского языка на русский и наоборот. 	<p>Упражнения:</p> <ul style="list-style-type: none"> - построение диалогов по заданной теме по началу текста, рисунок, содержанию произведения, заданной ситуации <p><u>Репликовые упражнения:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <u>Поинтересуйтесь у вашего товарища...</u> ▪ <u>опрос общественного мнения.</u> ▪ <u>восполнение информации</u> ▪ <u>Дополните диалог фразами-клише.</u> ▪ <u>Выберите из предложенных реплик подходящую к данной</u> -Восстановите пропущенные реплики - задания на составление таких вопросов к тексту, которые бы позволили увидеть тему текста с неожиданной стороны. -перевести монолог в диалог, поставив к каждому предложению вопросы; 	<p>- конструкции высказываний на гагаузском языке в соответствии с конкретной ситуацией общения, речевой задачей и коммуникативным намерением;</p> <p>- речевое и неречевое поведение, принимаем во внимание правила общения и национально-культурные особенности гагаузского народа и гагаузского языка;</p> <p>- использование рациональных приемов владения гагаузским языком, самостоятельное совершенствование в нем</p> <p>- конструкция начала, ведение, поддержка и завершение беседы в стандартных ситуациях общения, соблюдая нормы речевого этикета, при необходимости переспрашивая, уточняя;</p> <p>-конструкции вопросов и ответов, высказывая свое мнение, просьбу, отвечать на</p>
<p>коммуникативной компетенции.</p> <p>-различение различных видов диалога</p> <p>- понимание его многообразия, в его естественной форме, чтобы учащиеся убедились, что вопросно-ответная форма – лишь частный, хотя и самый распространенный случай диалогического общения.</p> <p>-умение создавать разные виды реплик, пользоваться речевыми клише и конструкциями</p> <p>- умение обмениваться этими репликами в ситуационно-речевой деятельности, т.е. научить их вести диалог.</p>	<p>-преобразовать вопросы и ответы в диалог;</p> <p><u>Составление вопросов:</u></p> <p>-вопросы, касающиеся событийной стороны произведения;</p> <p>Коммуникативно-речевая ситуация (микроситуация)</p> <p>Реальные(естественные) речевые ситуации</p> <ul style="list-style-type: none"> -интерактивные упражнения на формирование ролевых взаимоотношений (проигрывание неформальных ролей в ситуации речевого общения); Информативные интерактивные упражнения обычно начинаются с указаний «Aynıt.», «Solâ.» «Açıkla.» («Piramida», “Payasan”, “CV” (aazdan)) <p><u>Диалог этикетного характера</u></p> <p><u>Диалог – расспрос</u></p> <p><u>Групповой диалог (первая и вторая фаза)</u></p> <p><u>Групповая беседа:</u> “разговор за круглым столом”.</p> <p><u>Учебно-критические диалоги</u></p>	<p>-заменить отдельные слова реплик синонимами;</p> <p>-восстановить пропущенные реплики в диалоге.</p> <p><u>Составление вопросов:</u></p> <p>-проблемные вопросы, которые хочется обсудить с одноклассниками и узнать их мнение по поводу выделенной проблемы;</p> <p>Коммуникативно-речевая ситуация (макроситуация)</p> <p>Тематические учебные речевые ситуации</p> <ul style="list-style-type: none"> -интерактивные упражнения на формирование отношений совместной деятельности (обмен опытом, групповая работа); Альтернативные интерактивные упражнения могут содержать вопрос, а обучающийся самостоятельно выбирает форму выполнения упражнения («Neçin kaybeler adetlerimiz? Makar lâ bu iş için gider çık laf.”) (“Sınkıyevn”, “Fıkar sepedi”, “Başlık için prognoz”) <p><u>Диалог побуждение к действию</u></p> <p><u>Групповой диалог (третья фаза)</u></p> <p><u>Групповая беседа:</u> интервью, “разговор за круглым столом”, дискуссия.</p> <p><u>Театрализованно-художественные диалоги</u></p>	<p>- пересказать диалог в виде монолога, сохраняя при этом вопросительные и восклицательные предложения, обращения к собеседнику;</p> <p><u>Составление вопросов:</u></p> <p>вопросы, направленные на выяснение авторской позиции, особенностей композиции произведения, его символики. - вопросы на выяснение непонятого (спроси о том, что показалось непонятным в произведении);</p> <p>Коммуникативно-речевая ситуация (макроситуация)</p> <p>Тематические учебные речевые ситуации</p> <ul style="list-style-type: none"> -интерактивные упражнения на формирование социально-статусных взаимоотношений (например, дискуссия по поводу прав и обязанностей человека, беседа о традициях, странтюрского мира); Проблемные интерактивные упражнения направлены на выявление и разрешение определенной ситуации, например, «Aynıt neçin aynıttınnı baş personañi bolâ yaptın..... nicâ düşünersiniz o doori mi yaptın... ya siz ne yapaceydiniz....., yaşattınnı paahlılıkları nesoydur.....» <p><u>Диалог обмена мнениями</u></p> <p><u>Групповой диалог (четвертая фаза)</u></p> <p><u>Групповая беседа:</u> интервью, “разговор за круглым столом”, дискуссия, дебаты.</p> <p><u>Учебно-литературоведческие диалоги</u></p>	<p>предложение собеседника сопасием или отказом, опираясь на изученную тематику и усвоенный лексико-грамматический материал;</p> <p>- рассказы о себе, своей семье, друзьях, своих интересах и планах на будущее, сообщать краткие сведения о своем городе или селе, о своей стране;</p> <p>- краткие сообщения, описания события или явления (в рамках изученных тем),</p> <p>- передача основного содержания, основной мысли прочитанного или услышанного, выражение своего отношения к прочитанному или услышанному,</p> <p>- краткая характеристика персонажам</p>

УДК 376.015.31:81

İNKLÜZİV ÜÜRETİMDÄ UŞAKLARIN SÖZ GELİŞMESİ DİNAMİKASI (OKUL ÖNCESİ KURUMLARDA)

Todorova Lidia

magistr, terbiyeci Kıpçak küyünün

4 EÜK , 2 didaktik kategoriyası

e-mail: todorovalidiya81@gmail.com

orcid id: 0000-0001-5101-6297

Anataşya: Statyada açıklanêr inklüziv üüretimdä uşakların söz gelişmesi dinamikası okul öncesi kurumlarda, sergilener metodlar hem onnarın önemi uşakların söz gelişmesindä, vurgulanêr inklüziv uşakların söz gelişimi, nicä bir genel faktor onnarın soşializaşiyasında.

Öz sözlär: İnküziv üüretim, inklüziv uşaklar, söz gelişimi, söz ilerlemesi, okul öncesi kurumu, soşializaşya.

Annotation: The article reveals the verbal dynamics of the development of inclusive children, discusses methods of work on this topic, and examines the verbal development of inclusive children as the main factor in their socialization.

Keywords: Inclusive education, inclusive children, speech development, increasing the number of words used, preschool institutions, socialization.

Аннотация: В статье раскрывается развитие речи дошкольников в инклюзивном образовании, рассматриваются методы и способы развития речи детей в инклюзивном образовании, описывается важность развития речи дошкольников для социализации в обществе.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, дети в инклюзивном образовании, развитие речи, увеличение активного словарного запаса, детские дошкольные учреждения, социализация.

Büünkü gündä üüretmäk sferasında var büyük reformalar. Bu görüner üüretmäk formaların diişilmesindä, ne yardım eder geçmää eni pedagogika yollarına, işlemeyä uşaklaran, angıların var ayır üüretmäk istemekleri. İnküziv üüretmesi verer kolaylık uşaklara kabletmää soşial görgüsünü akrannarlan konuşmak proşesindä, açan onnar bulunêrlar bir uurda.

Bu olayda okul öncesi kurumların önündä durêr büyük soruş düzmää deyni ii sebepleri, angıları yardım edecekler ilerlenmää uşaklara türlü üüretmäk kolaylıklarınnan, hesaba alarak onnarın yaş, tipologiya hem individual özelliklerini. Bu olayda olacek uşakların soşializaşiyası da. Soşializaşya uurunda en ilkin lâazım olsun uşakların annamak hem söz ilerledilmesi - lâazımın şart uşak girsin deyni soşiuma. Söz ilerledilmesi olêr uşaan kişiliini düzmäk kolaylıkların biri. Bu ideyayı nişannarda L. S. Vıgotskiy da, angısı sayardı, ani uşaan kişiliin düzülmesi baalı sözün edenmesinnän hem ilerledimesinnän. Düzeräk ilişkileri dolay insannarlan, uşaan diişer ilişkisi insannara hem kendi - kendinä, neyi isteer inklüziv üüretmesi.

Büünkü vakıtta uşak psihologları hem padagoglar taa sık kaldırêrlar soruşu uşakların söz ilerlenmesinin normalarından çıkması hem geeri kalması için. Uşakların taa çoyunda peydalanêr problemlär aktiv sözün düzülmesinnän, bölä üç yaşına kadar onnarın aktiv sözlüü sayısına hem genişliinä görä normasından taa alçak (1500 laftan taa az).

Pedagogika kolaylıkları, angıları düzerlär söz aktivliini, düzerlär dil sade uşaan istemesini cuvap etmää laflan, ama vererlär taa uşaa laf örnää - benzetmäk (uşak var nasıl tekrarlasın terbiyecinin laflarını). Kendibaşına benzetmenin az faydası var, eer terbiyecilər kullanmêêrlar türlü kolaylıkların diişmesini, angıların arasında erken uşaklıkta öz eri tutêr ufak motorikasının (parmakların hem auçların gezişleri) hem cümnä motorikasının (elin hem bütün tenin gezişleri) ilerlenmesi.

Teklif edilän kolaylıklara girer plastilindän topçaaazları yapmak, küçük parçalara yapraa koparmak, iiri boncuklarlar oynamak, piramidaları toplamak, bungileri iliklemäk, dönükleri çözmäk, parmak oyunlarını şiirlärlän hem şiirlersiz geçirmäk.

Sıralanmış işlem soyları, angıları doorudulu incä motor becerilerin ilerledilmesinä (nicä sözü ilerletmäk faktoru), kullanılêr uşaklarla hergünkü iştä, neçinki ayırı (ya var, ya yok) zanaatlar yor nasıl getirsinär pozitif sonuçları. Etişmää deyni läzımın sonuçlara, läzım incä hem cümnä motorikaylan işi geçirmää nekadar taa sık, kullanarak oyun sınışlarını uşakların türlü işlem soylarında hem rejim momentlerindä.

Bu işlän birerdä läzım geçirmää konsültativ hem üüretmäk işi ana - bobalarlan. Incä motorikayı hem cümnä motorikayı ilerlederäk, biz çekettireriz hem ilerlederiz uşaan sözünü. Belliki, incä motorikasının hem cümnä motorikasının ilerledilmesi - diil yalnız faktor, angısı düzer uşaan söz ilerlenmesini erken uşaklıkta. Uşaan sözünü läzım ilerletmää komplekstä - çok hem aktiv lafetmää onunnan her gün, (ilerlederäk benzetmesini), söz konuşması büüklärlän, soruşların yardımınnan teklif etmää uşaa konuşmaa, yalvarmaa uşaa okumaa, annatmaa dolay olaylar için, göstermää resimleri (angılarını uşak büük meraklan bakêr), kullanmaa motorikayı ilerletmäk kolaylıklarını.

Bu işi yapmaa deyni taa küçük grupada terbiyeci läzım koysun kendi önünä te bu **üürenmäk daavaları:**

- düzmää küçücük uşakların seslemäk hem görmäk annamaklarını;
- zenginnetmää uşakların aktiv hem pasiv sözlüklerini;
- ilerletmää parmacıkların incä gezişlerini;
- yardım etmää yaradıcı becermeklerin ilerledilmesinä;
- ilerletmää aklıda tutmasını hem baalantılı sözü;
- düzmää parmak hem auç gezişlerin koordinatıyasını;
- el ustalın sınaşmaklarını ilerletmää;
- düzmää perspektiv hem tematika plannamasını temaya görä;

Beklenilän sonuçlar busoy iştä olacelar:

- erken uşaklıkta bulunan uşaklarda ufak hem cümnä motorikaları ilerletmäk;
- söz sınaşmakları düzmäk;
- uşak fikirlemesini ilerletmäk;
- grupanın predmet - ilerletmäk ortamını zenginnetmäk;
- uşakları terbiyetmesindä ana - boba görgüsünü zenginnetmäk.

Okul öncesi yaşında uşakların söz ilerledilmesi problemi aktualdır. Busoy problemler ister terbiyecilerdän bilmää hem kullanmaa taa çok diagnostika hem korekşiya kolaylıkları. Inklüziv özelliklerinnän uşakların girmesi akrannarın arasına düzdü läzımınını bulmaa en efektif iş soylarını ilerletmää deyni uşakların komunikativ sferasını. Bilärkän problemayı, terbiyeci bulacak yardım etmesinin kolaylıklarını uşaklara, osoy düzecek üüretmäk proşesini, ki uşaklar taa kolay girsinnär soşiuma hem ilerletsinnär sözünü.

Sayılêr, ani inklüziv özelliklärân uşaklar girärkän akrannarın arasına kalêr ayırı, sıbıdılmış, kendibaşına. Halızdä, bu ayırı üürenmäk proşesi, neredä inklüziv özelliklerinnän uşaklar kableder maksimum kendi ilerlenmesinä deyni. İltän başka uşaklar sorêr, "neçin o susêr", "neçin o lafetmeer". Git - gidä görüner, ani uşakların arasında yok sınırlar, "sınırlar" var sade büyüklerin kafalarında, angıları siirek karşı gelärdilär inklüziv özelliklerinnän insannarlan. [9; 47]

Var nasıl sölemää, ani inklüziv üürenmesi fayda getirer saa uşaklara da. Inklüziv alanı üüreder uşakları görmää kaavi tarafları herbir insanda, bakmayarak onun kusurlarına. Uşaklar olêr taa acızgan, var nasıl düzsünnär konuşmayı herbir insannan. Inklüziya görgüsü yardım edecek uşaa ileri dooru, açan o konuşacak insannan, angısı ayırılêr ondan. Karşı gelärkän hasta insannan dışarda, o bakmayacak başka tarafa, korkmayacak ondan.

Araştırmaklar gösterer, ani çoyu uşaklarda (diil sade inklüziya özelliklerinnän) var zorluklar annatmayı bir yada birkaç resimä görä düzmesindä. Uşaklara zor olêr düzmää baalantılı monolog sözü, bundan olmeêr dialog uşakların arasında, angıları terbediler üüretmäk inklüziyanın sebeplerindä. Komunikativ problemaların beterinä uşaklar konuşamêr türlü soy işlemelerdä hem ilerlenmeer onnarın sözü. Bu olayda terbedicilər läüzim kullansınar individual üüretmäk programaları hem speşialistlerin yardımını.

Pedagogika diagnostikasının sonuçları verdilär kolaylık belli etmää te busoy **teklifleri**, angıları yardım ederlär ilerletmää inklüziv özelliklerinnän uşakların sözünü:

- üürenmenin individualizaşiyası (uşaklara destek olmak, ilerlenmäk özelliklerin korekşiyası);
- zanaatlarda pasiv hem aktiv parmak sınışların kullanılması, angısı geçiriler kompleks hem oyun formasında;
- Uşak grupasının işin ilinnetmesi. Bu olayda işi, ilerletmää deyni uşak sözün leksika - gramatika sırasını, teklif ederlär geçirmää butakım:
 - laflı zenginnetmesi (eni lafları üüredilmesi);
 - laflın genişletmesi (lafları, angılarını uşaklar bilir, taa genişän açıklamak, sinonimleri getirmäk);
 - sözlüün aktivizaşiyası (pasiv sözlüündän aktif sözlüünä nekadar taa çok lafları geçirmäk, lafları baalamak lafbirleşmelerä, cümlelerä);
 - söz olayları düzmäk, angıları yardım edeceklär uşaklara türlü söz paylarını uydurmaa, birleşirmää;
- söz işlerin git - gidä zorlatması;
- zanaatta oyun hem didaktika sınışların kullanılması;

Sonuçlar gösterdilär, ani sistemali iş uşak sözün leksika - gramatika sırasını düzmesindä büyük fayda getirer: söz ilerlenmesinin uuru üüseldi nicä uşaklarda, angıların ilerlenmesi norma uurunda bulunêr, ölä dä uşaklarda inklüziv özelliklerinnän. Aktiv sözlük işin formaları, metodları hem kolaylıkları yardım ettilär sözlüün zenginnetmesine, genişlenmesine, doorutmasına, aktualizaşiyasına; düzärdilär laf diştirmäk hem laf düzmäk funkşiyaları; üüredärdilär uşakları düzmää cümleleri.

Bundan kaarä sonuçlar gösterer, ani uşaklar oldular taa lafçı, üüseldi onnarın söz aktivlii. Kendibaşına sözündä onnar çeketilär taa sık kullanmaa nişannıkları, işlikleri, işhallıkları (iltän uşaklar resimä görä annatmada kullanardılar sade birkaç ayırı laf resimä görä, yoktu lafbirleşmelär hem cümlelär).

Inklüziv özelliklerinnän uşaklarda söz sisteması komponentlerin düzülmesi bozuk, ne getirer baalantılı sözü sınaşmakları düzülmesinin geeri kalmasına. Baalantılı sözün uurun ilerledilmesindän (becermektän dooru, sırayca hem logikayca düzmää sözü) ileri dooru baalı inklüziv özelliklerinnän uşakların başarılı üürenmesi okulda, yazmak hem okumak becerilerin düzülmesi.

Inklüziya özelliklerinnän uşaklarda baalantılı söz kendibaşına düzülmeer. Burada läüzimni olér logopedin sistemalı korekşiya işi, neredä kullanılêr efektif metodlar hem kolaylıklar baalantılı sözü ilerledilmesindä.

İşimizdä gösterili metodlar hem kolaylıklar, angıları yardım eder uşakların incä motor becerilerin ilerledilmesinä, haliz uşaklarda inklüziv özelliklerinnän. Hesaba alarak sonuçları, var nasıl söylemää, ani ilerledärkän uşakların incä motor becerilerini, var nasıl doorutmaa uşaklarda baalantılı sözün kusurlarını.

Geçirilän iştan sora hesaba aldık, ani uşakların annatmaları düzülärdı sırayca, logika kolvermelersiz cümlelerdä hem annatmanın paylarında, uşaklar çekettilär kullanmaa katlı cümleleri, zenginnendi leksika sözlüü, uşaklar düzerlär dooru (gramatika tarafından) cümleleri. Göröriz, ani logoped zanaatlarından (incä motor becerilerini ilerletmesindä) sora nişannılı pozitif dinamikası, ne gösterer logoped zanaatlarında incä motorikayı ilerledilmesi metodikalarını kullanılmak efektifliini.

Bibliografiya:

1. Кольцова М. Ребёнок учится говорить., М., 1998.
2. Леонтьев А.Н. Основы психолінгвистики: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Психология». М., 1997.
3. Логопедия: Учеб. для студ. дефектол. пед. высш. учеб. заведений/ Под ред. Л.С. Шаховской. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003.
4. Петренко В.Ф. Основы психолінгвистики: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Психология». М., 1997.
5. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. М., 1989.
6. Хомская Е.Д. Нейропсихология. М., 1987.
7. Ghid de implementare a curriculumului la limba română: pentru instituşii de educaşie timpurie cu program în limbile minorităşilor naşionale / Alexandra Barbăneagră, Lucia Cucu, Iulia Iordachescu [et al.]; coord. nat.: Angela Cutasevici [et al.- Chişinău: S. n., 2018 (F.E.-P., Tipografia Centrală"). - 128 p.: fig. color, tab.
8. Curriculum naşional la limba română: pentru instituşii de educaşie timpurie cuprogram în limbile minorităşilor naşionale / Alexandra Barbăneagră, Lucia Cucu, Iulia Iordachescu [et al.]; - Chişinău: S. n., 2018 (F.E.-P., Tipografia Centrală"). - 68 p.: tab.
9. Curriculum pentru Educaşie Timpurie. Chişinău, 2019.
10. Standarde de învăşare şi dezvoltare a copilului de la naştere până la 7 ani. Chişinău, 2019.
11. Vrânceanu M. ş.a. 1001 de idei pentru o educaşie timpurie de calitate: Ghid pentru educatori. Chişinău: Centrul educaşional Pro Didactica, 2010.
12. Vrânceanu M., Pelivan V. Organizarea procesului educaşional în instituşii preşcolare. Scrisoare metodică, Ministerul Educaşiei, 2014-2015.

УДК 373.67:78]:398(=512.165)

ТЕМАТИКА ГАГАУЗСКОГО ФОЛЬКЛОРА В РАБОТАХ УЧАЩИХСЯ ДХШ ИМ.Д. ЕРЕБАКАНА

Ворникова Наталья

Директор Чадыр- Лунгской
Детской художественной школы им. Д.Д. Еребакана,
член творческого объединения «Gagauz- ART»
e-mail: vornikova_84@mail.ru

Abstract The article reveals the problems of studying the culture, customs and rituals of the Gagauz, and the use of these subjects in children's drawings. The sequence of depicting the theme of Gagauz culture through visiting museums, studying books and photographs is demonstrated. The result of the students' search work is their drawings and applications, revealing the flavor of Gagauz culture, the uniqueness of customs and rituals.

Keywords art school, culture of the Gagauz people, customs and traditions of the Gagauz people, Gagauz national costume, Gagauz fairy tales, folk ornament

Детская художественная школа- это внешкольное учебное заведение, которое предоставляет образовательные услуги в сфере изобразительного искусства, обучает специфическим художественным навыкам учащихся с 11 до 18 лет.

Чадыр- Лунгская ДХШ им. Д. Еребакана, самая старая художественная школа Гагаузии (была открыта в 1970 году) опирается на академизм во всех преподаваемых дисциплинах, таких как рисунок, живопись, станковая и декоративная композиции, скульптура.

Модернизация образовательных программ дала возможность включить в образовательный процесс темы, связанные с культурой и традициями гагаузского народа, с героями гагаузского фольклора, нашими праздниками, известными гагаузскими писателями, поэтами, художниками, а также изучение народных гагаузских ремесел по предметам станковая и декоративная композиция. Предварительно проводятся ознакомительные беседы, возможны посещения музеев, где учащиеся воочию могут увидеть предметы быта, костюмы, вышивку и самобытные атрибуты, специфические инструменты, посуду гагаузов, то, что сегодня можно увидеть только в книгах или в музеях нашей Автономии. Библиотечный фонд ДХШ им. Д.Еребакана богат книгами и альбомами о гагаузской культуре, костюмах, жилище гагаузов и т.д., например

- Национальная одежда гагаузов: традиции и современность. Степан Булгар
- Гагаузы. Каталог коллекции кунсткамеры
- Гагаузский художник Дмитрий Савастин
- Гагаузская палитра- альбом с картинами гагаузских художников
- Сусак с сотворения мира и многие другие.

При выборе сюжета с включением фигур людей, ученики проводят подготовительную работу, изучая традиционный гагаузский костюм, орнаменты, цветовую гамму, присущую гагаузской традиционной одежде, а также знакомятся с самобытным интерьером домов гагаузов по фото или при посещении историко-краеведческого музея им. Д. Карачебана в

Бешалме. По старинным фотографиям и работам Д. Савастина знакомятся с типажом горячих, но справедливых гагаузов и кротких, черноглазых гагаузок. Также предлагаются беседы с пожилым поколением (бабушками и дедушками) для полного погружения в тему. Итогом такой кропотливой поисковой работы будет рисунок, отражающий заданную тематику и национальный гагаузский колорит.

Рис. 1 «Bucak kızları» автор Железогло Ксения

На протяжении последних нескольких лет учащиеся ДХШ им. Д. Еребакана активно проявляют себя во внешкольной (кроме занятий в художественной школе) работе, это конкурсы рисунков регионального, республиканского и международного уровней. Конкурсным рисункам предшествует серьезная подготовка. Не достаточно обладать специальными художественными навыками, необходимы знания в области традиций, специфики костюмов, самобытных гагаузских обрядов - всё это поможет учащимся детской художественной школы в полной мере донести зрителям, участникам и членам жюри свою самобытную культуру, тем самым популяризируя ее на национальных и международных площадках.

*Рис. 2 Учащиеся ДХШ им. Д. Еребакана на экскурсии в
Историко-краеведческом музее им. Д. Карачобана в сопровождении педагогов
Патцовой А.К и Дулогло Ф.П.*

Посещая музеи, учащиеся не только могут познакомиться и интересными экспонатами, узнать об истоках гагаузов, о наших предках, могут увидеть ценные архивные видеозаписи гагаузского обряда обручения, оставленные потомкам самим Дмитрием Карачобаном, могут наряжаться в традиционные гагаузские костюмы, а также воочию увидеть обряд украшения гагаузской невесты. Именно на таких экскурсиях учащиеся собирают фото материал для предстоящей ученической конференции, проводимой в художественной школе среди выпускных классов ежегодно. Ребята тщательно готовятся, проводят исследование в определенной области. Сама конференция носит название «Искусство Родины», что предполагает проекты о культуре, обычаях и традициях гагаузов. Нашими учащимися в прошлые года были выполнены интересные проекты:

- Гагаузский традиционный дом
- Гагаузский народный костюм
- Сравнение гагаузского и болгарского национальных костюмов
- Гагаузский ковер
- Ремесла гагаузов
- Живая тыква. П. Влах
- Эпос в работах Д. Савастина и др.

Выпускники 4–х классов, проведя свое исследование, представляют его экспертному жюри, среди которых педагоги школы, представители культуры и образования Гагаузии. Такого рода мероприятия стимулируют ребят к исследовательской деятельности и в дальнейшем, что может быть полезным навыком в студенчестве.

Очень важно взаимодействие Главного управления культуры Гагаузии со всеми художественными школами Гагаузии, что предполагает организацию художественных конкурсов, выставок, интеллектуальных игр, организациях мастер- классов, встречах с гагаузскими художниками с привлечением учащихся ДХШ юга.

За два года совместно с Главным управлением культуры Гагаузии и художественными школами региона было осуществлено 3 грандиозных проекта. Участниками стали сами дети – ученики художественных школ Гагаузии. На первом этапе каждого проекта учащимся предлагалось выполнить иллюстрации (гагаузские зимние праздники), которые оценило жюри и были присуждены I, II и III места. По итогам рисунков, вторым этапом было издание сборника колядок и обрядовых песен на гагаузском языке, иллюстрированных рисунками победителей «Adetlerin şen ötmesi» Презентация книги прошла в картинной галерее, все дети- чьи работы попали в книгу получили ее в подарок из рук башкана Гагаузии – И. Ф. Влах [1].

Следующим проектом был сборник волшебных сказок на гагаузском и русском языках «Gagauz büülü masalları». В художественные школы были отправлены тексты гагаузских сказок, которые были розданы преподавателями по классам. Учащимся было предоставлено время на ознакомление с содержанием, выбором сюжета, затем началось обсуждение с педагогом и выполнение предварительных эскизов. Только после утверждения эскиза, учащиеся приступили к работе в цвете. На следующем этапе также прошел конкурс рисунков «Нарисуй свою сказку», присуждены I II и III места, отобранные работы вошли в виде иллюстраций в книгу сказок. Последним этапом была презентация книги, где каждый участник получил из рук башкана книгу со своей иллюстрацией [2].

Рис. 3 Учащиеся ДХШ им. Д. Еребакана на презентации книги «Gagauz büülü masalları» с их иллюстрациями.

Последним проектом стал конкурс на иллюстрацию гагаузских сказок о животных, с последующим включением лучших рисунков в сборник сказок.

Все эти конкурсы инициировало и организовывало на высоком уровне Главное управление культуры Гагаузии в лице начальника управления культуры Семеновой М. С.

На любых площадках, будь то региональный, республиканский или международный художественный конкурс учащиеся совместно с педагогами ДХШ им. Д. Еребакана представляют в конкурсных работах гагаузский национальный колорит, разнообразие обрядов и обычаев, традиционных гагаузских ремесел, героев гагаузских легенд и фольклора, красоту традиционного гагаузского костюма и орнамента. Через рисунки, аппликации и коллажи, учащиеся знакомят окружающих с тем, кто такие гагаузы, в чем их уникальность и самобытность.

Мы – гагаузы, популяризируя язык, сохраняя ценности, обычаи и традиции, сформированные нашим народом веками, демонстрируем свою идентичность, свою уникальную культуру. Лишь уважительное отношение к своей культуре, ее понимание и осознание с самого детства делает из нас истинных представителей гагаузской нации.

Общее и внешкольное образование должно поддерживать в детях интерес, любовь и уважение к своей культуре, языку, традициям, популяризируя и внедряя это в обучающие программы. Важна последовательность и преемственность обучения гагаузскому языку начиная с детского сада вплоть до высшего образования, внешкольные учреждения (Детские художественные и музыкальные школы, дома творчества, танцевальные студии и др.) должны создавать благотворную среду для популяризации гагаузской культуры, народной музыки, произведений на гагаузском языке, знакомить учащихся и воспитанников с творчеством выдающихся художников, музыкантов, хореографов, авторов, ремесленников Гагаузии. Только целенаправленное внедрение программ, тем о гагаузской культуре, ее популяризация среди учащихся приведет к положительному результату.

Библиография

1. «Колядования - часть нашей уникальной культуры». Вышел в свет первый сборник гагаузских колядок <https://gagauzinfo.md/news/life/kolyadovaniya-chast-nashei-unikalnoi-kulturi-vishel-v-svet-pervii-sbornik-gagauzskih-kolyadok> [электронный ресурс]- дата обращения 28.11.2023
2. Учащиеся Районной детской художественной школы им. Д. Еребакана стали победителями регионального конкурса детского рисунка "Нарисуй свою сказку" <https://www.raionceadir.md/ru/novosti/sobytiya-i-meropriyatiya/item/3281-uchashchiesya-raionnoj-detskoj-khudozhestvennoj-shkoly-im-d-erebakana-stali-pobeditelyami-regionalnogo-konkursa-detskogo-risunka-narisuj-svoyu-skazku> [электронный ресурс]- дата обращения 29.11.2023

УДК 37.09.315.7:811.512.165

GAGAUZ DİLİ HEM LİTERATURA UROKLARINDA İT SERVİSLERİN KULLANILMASI

İvançoğlo Stefanida

Semön Baranovskiyn adına

Kıpçak teoretik lişeyindä gagauz dili hem
literatura üüredicisi, II didaktika uuru, magistr.

e-mail: tefani51@mail.ru

orcid id: 0009-0008-2064-3528

Anotaçiya: Statya tanıştırêr kimi İT servislerinnän, angıları uygun erleşerlär gagauz dili hem literatura uroklarına, gösterer İT servislerin kullanmak erlerini urokların türlü etaplarında, açıklêr sıralanmış servislerin çalışmak uurlarını, urgulêr, ki butakım platformalar yapêr üretim alayımı taa interaktiv hem dinamikalı. Statyanın neetlerin birisi: paylaşmaa servislerin praktikada kullanmasınnan.

Anatar laflar: İT servisleri, üretim proçesi, üüraşım sferası, platforma, statistika, bilgi uurları, kantarlamak, real vakıdı, sılka, produkt.

Abstract: The article serves as an introduction to the use of Information Technology (IT services) as a means of teaching the Gagauz language and literature. It describes the application of IT services at various stages of the educational process, discusses the effectiveness of using different services, highlights key aspects of working with them, and emphasizes that many platforms create an interactive and dynamic educational environment. One of the goals of the article is to demonstrate the practical use of IT services.

Key words: IT service, educational process, field of activity, platform, statistics, knowledge level, assessment, real-time, link, product.

Şindiki vakıtta insanın herbir uuraşım sferalarına, onların aralarında üretim proçesinä dâ, intensiv girer kompyuter hem zamandaş informaçiya tehnologiyaları. İnformaçiya tehnologiyaları pek hızlı ilerleer, da onların kullanmak kolaylıkları üretim erindä dâ diişiler. İnformaçiya – komunaçiya tehnologiyaları – efektif öndercilik metodikası, angısı var nicä geçirsin üretim

kurumunu taa kaliteli eni uura. Genä dä, informaşiya – komunikaşiya tehnologiyaların çalımını alarkan, diil läüzım unutmää bölä momentläär için:

Hesaba almaa üörencilerin hazırlını eni materialı kabletmää

Sistemayca diagnostika yapmaa üörenilmiş materialın benimsemäk kalitelerinä

Kabledilmiş bilgilerin hem becermeklerin uygunnuu üörenän predmetin neetlerine hem daavalarına

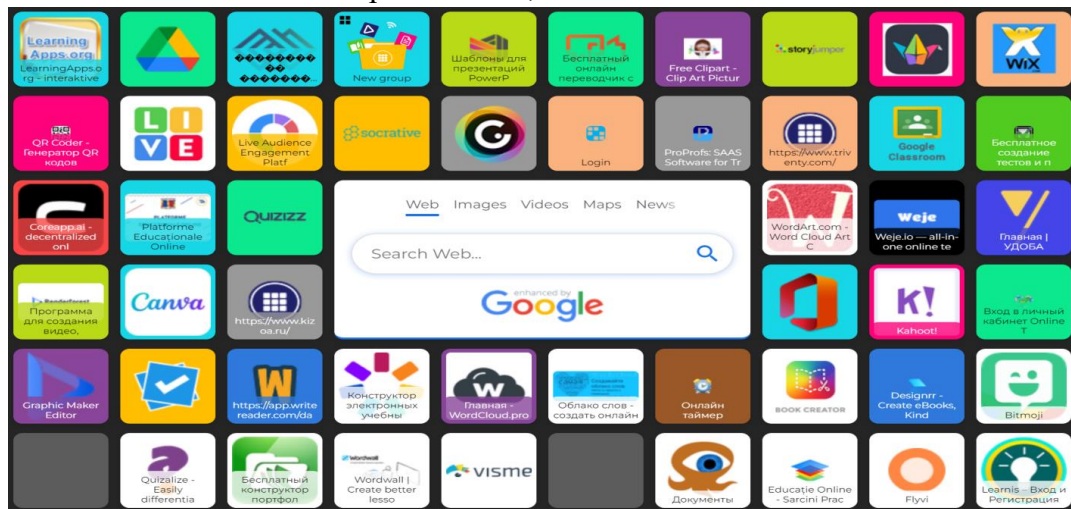
Üörenmäk informaşyanın benimsemäk proşesinde çıkarmaa zorlukları hem birtepli yannişlıkları neetläär yapmaa onnara korekşiya sora da doorutmaa

[7]

Düşer ayırı dikkata almaa geliştirmeyi İKT kompleksli hem sistematik kullanılmasını uroon kontrol – denemäk etaplarında, üörencileri aktiv üörenmäk proşesine çekmää deyni. Ondan, nicä o düzenni, neyä neetlenili, çıkêr üörenmäk çalışmanın efektiflii.

Zamandaş informaşiya hem komunikaşiya tehnologiyaları üüselderläär kullanılan materialın annamak efektifliini. Önemni poblema sayılêr üörencilerin kontrol – kantarlamak kendibasınalın ilerlemesi. Bu çalışmanın calımını almak sonucu olêr üörencilerin olä kişilik kalitelerin peydalanması, nicä inişiativlik, kendibaşınalık nem cuvapçılık. Çeşitli uurda kontrol işlerinin götürmesi İKT, interaktiv tablosunun, test kurucusunun kullanılmasınan da kurulêr üörencilerin kontrol – kantarlamak kendibaşınalı [8 , 184].

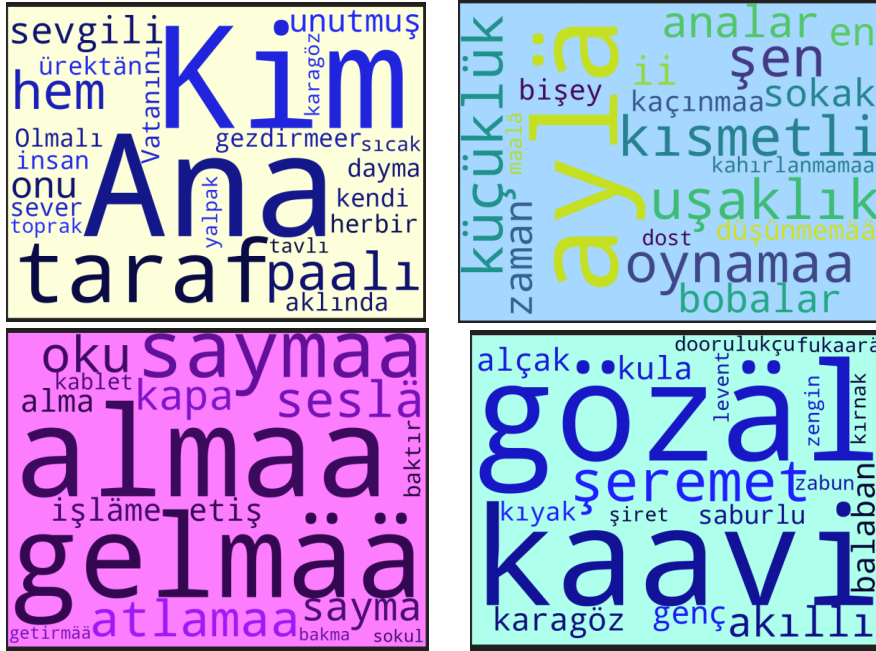
İT servislerin kullanılması çok geniştir. Onnarın faydalı o, ani çoyunu olur kullanmaa diil sade kantarlamakta, ama üretim uuraşımın bütün proşesinde. Çalışmak görgümä görä, en uygunların arasında bulunêrlar bölä platformalar, servisläär hem instrumentläär:

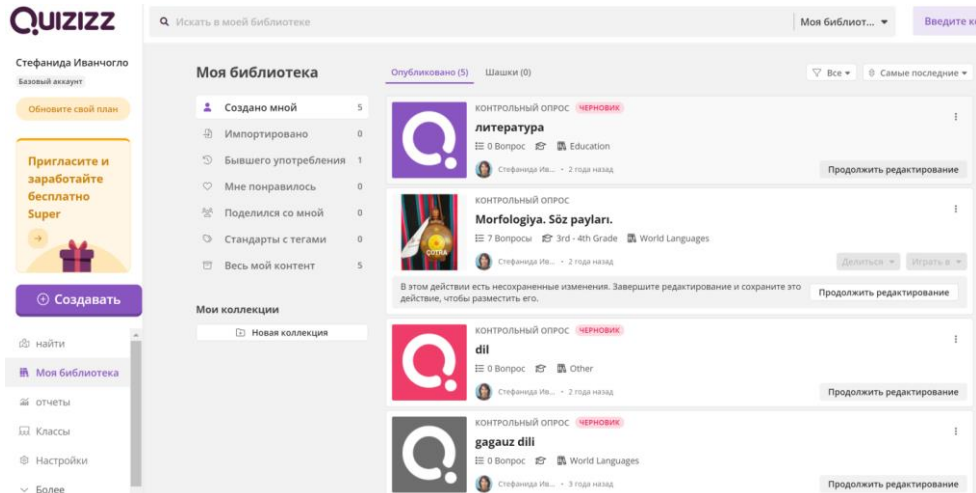
Onnarın arasında herkezinin var kolaylı seçmää kendinä deyni en kolayları hem uygunları. Burada açıklayacam birkaçının praktikada kullanılmasını.

Bütün uroon süresindä türlü etaplarda bliş kantarlamanın eri geler, hemen kantarlamaklar isteniler bakmaa deyni, nicä annaşıldı eni tema, nicä tutêrlar aklında üürenilmîşleri.

Uroon aktualizaşiyasını, dikat çekmesini geçirmää deyni pek uygun olêr “laf buludu”. Kullanêrim maasuz servisi <https://wordscoud.pythonanywhere.com/> [10], angısı verer kolaylık kurmaa onlayn – buludunu lääzımnı temaya görä. Onun içindeli baalı üüredicinin neetinnän. Buna görä, buludu kullanarak var nicä karıştırlı cümleyi toplamaa, lääzımnı lafları seçmää, çıkarmaa içindän temaya görä termineri, pay etmää lafları üüredicinin neetinä görä direciklerä, asoşiaşiyaya kurmaa.

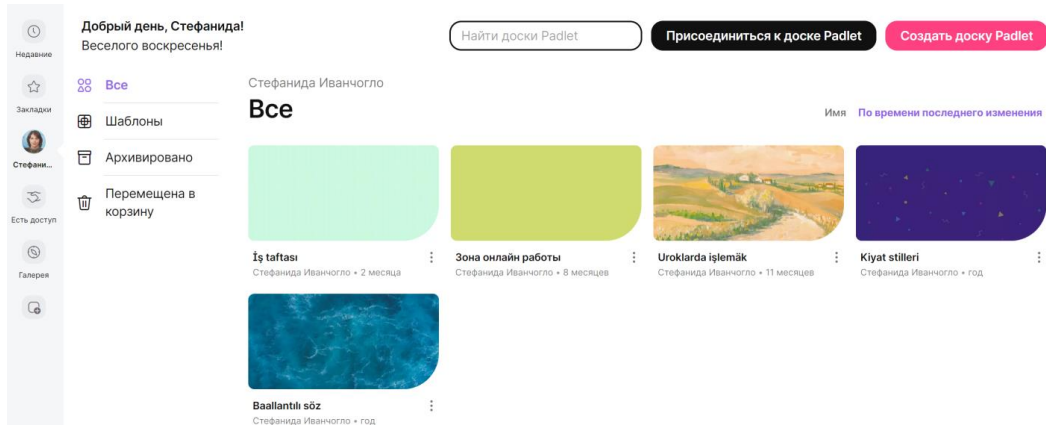

Quizizz (<https://quizizz.com/?lng=ru>) [11] - taa bir aktualizaşiyada aktiv kullanılan servisi. Verer kolaylık viktorina ya oyun çeşidindä kısa vakıtta getirmää üürencilerin aklılarına ileri dooru urokta lääzım olunan materialı. İi tarafı servisin o, ani hemen taa erindä üüredici dâ, üürencilär dâ var nicä görsünnär cuvapların dooruuluunu yada yannışlımı. Bölä herkezinin gözünün önündä görünän sonuçlar ayın açık gösterer üürencilerin bilgi uurlarını hem yardım eder ileri dooru urokta kurmaa lääzımnı akşentleri.

Taa bir servis, andgısı bütün uroon süresindä hemen hem bütün klasa çalışmayı geçirmää verer kolayı, Padlet taftası (<https://ru.padlet.com/>) [12]. Üüredici registraşiyaya geçtikten sora

peydalêr tafta, adlêr onu temaya görä, belli eder ürenicilerä iş uurlarını da paylaşêr silkaylan. Ürenicilär girer silkadan, açêr kendinä stiker da, adlayıp onu, içindä yapêr istenilän işi.

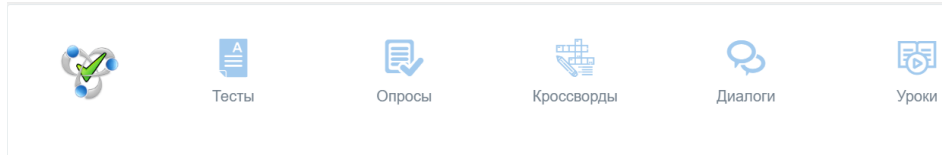
Yazdırmadaan da servisin özelliklerini, görüner, ani onda var çoktörlü dizayn, kurulmak struktura, fon hem iş çeşitleri. Burada ürenicilär var nicä bir stikerdä açıklasın cuvabını yada kursun bütün direciklär da cuvap etsin birdän herbir çeşittä soruşa. Var nicä demää, ani bu servistä yok kusurluk: interfeys rus dilindä, işleri neetlemää hem doldurmaa yakışêr gaguz dilindä. En ii tarafı o, ani iş gider real vakıdında da ürenicilerin cuvaplarını üredici görer hemen, taa yazarkan. Bölä iş verer kolaylık görmää materialın annamak uurlarını, dooru annamayı, becermekleri hemen praktikada ürenilmiş işi kaaviletmää, kendi hem biri – birinin yannışlıklarını görmää da erindä doorutmaa. Hepsi sonuçlar kalêr servistä da, üredici onu açık brakarsa, onnarı herbiri olur istedii vakıtta baksın. Taftada çalışmayı var nicä vermää evdeki iş gibi dâ. Platforma verer kolaylık peydalamaa beş tafta, ama onnarı, kullandıktan sora arhivlediinän, var niçä kurmaa taa. Kullanmaa deyni lääzım internet.

Ürenicilerin bilgilerini kaaviletmelerini hem kantarlamasını taa kolay, meraklı hem havezli geçirmää yardım eder oyun servisleri. Birkaçının kullanılmasınan tanıştırecez.

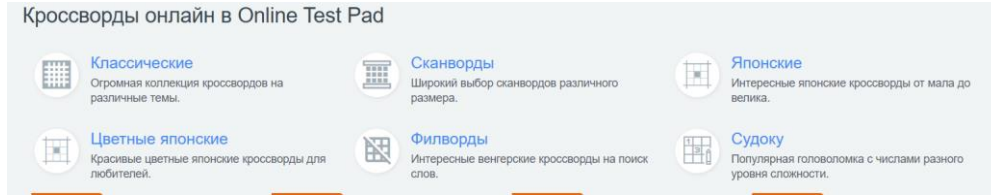
LearningApps.org (<https://learningapps.org/>) [13] – servis, angısı yardım eder oyun metodunnan kaaviletmää hem kantarlamaa ürenicilerin bilgilerini. İşlemää deyni bu servistä lääzım registraçiya yapmaa. Ondan sora açılêr kolaylık kurmaa kendi produktlarını. Bu servistä var çok çeşittä produktlar. Var herbir predmettä hazır kurulmuş oyunlar, ama gaguz dili hem literatūra predmetindä onnar pek az. Hazırı kullanmak için yardım pek yok, ama yardım gelir kurmak tarafından. Herbir oyunu çekettirärkän var örnek, angısına görä yakışêr kendi produktlarını yapmaa. Servis verer kolaylık kurmaa bölä çeşitlerdä işlär: klasifikaçiya, bul eşini, hronologiya şizgisi, seçmä cevaplan viktörina, pazlalar “Tanı, ne altında”, krosvord h. b.

Bu servistä hazırlanan produktlar verer kolaylık diil sade kantarlamaa ürenicilerin bilgilerini temanın, modulün ya semestranın sonunda, ama iicä onnarı tekrarlamaa da. Olêr bu ondan, ani işi yaparkan yarı yolda kalmaa yakışmêr, ileri dâ gitmää dooru cevabı vermedään yok nicä. İstärsän sonuna etişmää, lääzım herbir soruşun cevabını dooru veräsin. Bir kusurluk oyunda var – üredici görämeer oynayanların başarılarını hem belli olmêr pay alannarın sayısı. Bu kusurluu aykırlamaa da var kolaylık. Kurarkan işleri üredici sonunda oynayana bir nasaat neetleer. Ürenicilerä silkayı yolladıynan, önnerinä daavayı koyêr da sonunda kendi nasaatının ya fotosunu, ya skrinşotunu isteer. Bundan sora belli olêr pay alannar hem başarılı sonuna etişennär.

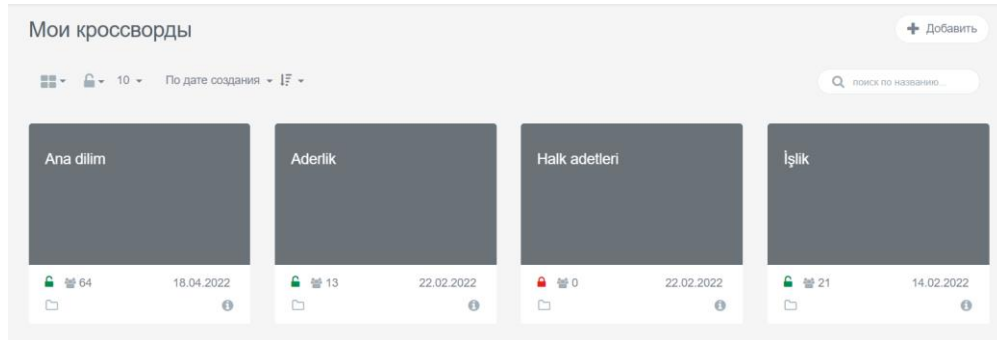
Türlü çeşitli krosvord kurmasını açêr bizä **Online Test Pad** (<https://onlinetestpad.com/>) [14] platforması da. Onun Menüsu açılêr butürlü:

Nicä görünür Menüde, platforma teklif edilän işlerin arasında verir kolaylık krosword da kurmaa. Burada var birkaç çeşit krosword:

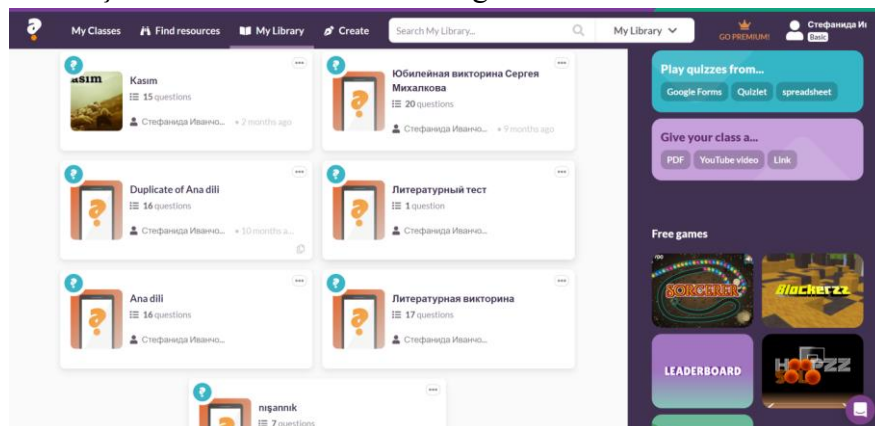
Hepsi kurulan kroswordlar toplanêr üredicinin bibliotekasında. İstenän vakit yakışêr onnarı açmaa, doorutmaa, işlemää onnarla hem ürenicilerä yollamaa silka.

Kroswordlar yardım eder üreniciyâ temaya baalı termineri aklında tutmaa, bilgileri kaaviletmää. Ürediciyâ sä onnar bu bilgileri kontrol etmekte hem kantarlamakta yardımcı olêr. Kontrol etmää deyni bilgileri hep bu servistâ var kolaylık düzmää çeşitli testlâr. Kurmaa deyni krosword hem test , platformada lâazım registraçiya yapmaa.

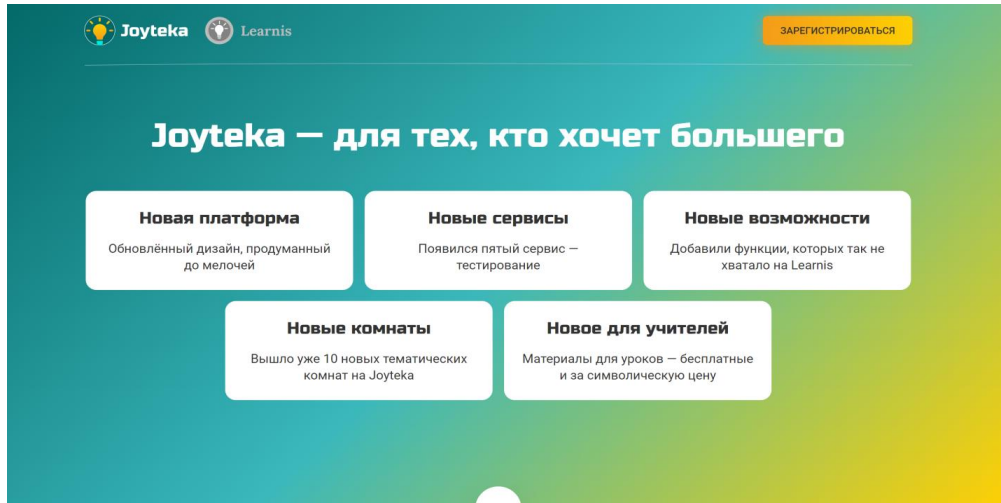
Platformanın ii tatafların birisi, ani burada var genişân hem hertarafça statistikası. Sonuçlar izlener real zamanında.

Taa bir oyun servisi – **Quizalize** (<https://www.quizalize.com/>) [15]. Onu da var nicä kullanmaa nicä kantarlamakta, olâ dä tekrarlamakta da, yarışmalarda da, reyting kurmalarda da. Kantarlamaya deyni kullanılêr temanın, modulün ya semestranın sonunda. Üredici kurêr neetlenilmiş bloka görâ oyunu, peydalêr servistâ maasus klas, nişannêr, angı klasa deyni iş. Oyunu var kolaylı neetlemää: geçirilecek klasta mı, verilecek nicä evdeki iş mi, osa ekzamen gibi kurulacak mı. Ondan sora ürenicilerä yollanılêr silka. Oynayannarda soruşlar çıkêr renkli, muzıkaylan, gözâl tekliflârlân. Servisin var çok uygun teklifi – üredici hemen, real rejimindâ görer ürenicilerin başarılarını. Praktikada bunnar görünür butürlü:

Servisin büyük işlää tarafı var – o meraklandırêr oyuncuları kendi dizaynasınan, kolaylunnan, beklemeklärän, açıklunnan. Üürenicilär havezlän oynêrlar bölä oynnar hiç saymayarak onnarı bir kantarlamak testi gibi. Bir kusurluu var – interfeys engliz dilindä. Genä dä, kim nicä buna bakacak. Büün üürenicilär ii uurda bilerlär engliz dilini, üüredici dä kolay sınaşacak birkaç kerä kullandınan.

Gözäl dizaynalı, renkli, meraklı oyun servislerin taa biri **Learnis (şindi Joyteka)** (https://joyteka.com/ru/learnis_to_joyteka?utm_source=learnis&utm_medium=organic&utm_campaign=from&utm_content=mainpage) [16].

Onun kolaylıkların biri – kvest “Çık odadan”. Kvestin var zorluk uurları, angıları temellener itemnerin sayısına. En kolay uur kurulêr 3 itemdän, en zoru sa var nicä kurmaa 5 itemdän – bu en üüsek uur. Bu sınırları onu yapêr uygun küçük, az bilgili materialı kantarlamaa deyni bir servis. Ama o az itemi var nicä çok çeşitli kurmaa: resim bulmaa, uydurmaa elementleri, kaçırılmış lafı yazmaa, hesaplamaa h. b. Demäk ki, bakmadaan, ani az iş, onnarın zorluunu olur işindeliinä erleşirmää. Servistä işleniler butürlü: ilktän läözım registraçiya yapmaa da ozaman peydalanêr herkezin kendi personal kabineti. hazırladıçka kvestleri, onnar hepsi toplanêr personal kabinettä da, buradan onnarı seçip, yakışêr yollamaa üürenicilerä geçmää deyni. Hep burada görüner kvestlerin netürlü olduu hem kaç itemni onnar, Üürenici, bastıynan sılkaya, hemen girer odaya, neredä läözım başlasın gezmää da çözmää daavaları. Burada veriler çok kolaylıklar hem yardımnar. Yardımnar çıkêr butürlü yazırlan. Onu gördüünän, üürenici annêêr, ani burada läözım nesä yapmaa. Buna deyni dä var maasus tertiplär. Payacannarı topladınan açılêr saklanılmış itemnär. Onnarı läözım bakmaa da istedikleri yapmaa. Hepsi daavaları çözdüünän, basêrsın kapunun üstünä, o gösterer, ani kilit kodlan da sendän isteer anatarı. Yazdıynan bulan anatarı, çıkêrsın işerdän. Payacannarı topladınan açılêr saklanılmış itemnär. Onnarı läözım bakmaa da istedikleri yapmaa.

Bu servisin en uygun tarafları: annaşılması hem kısalsı. İşlemää onda pek kolay. İnterfeys hem içindeki programalar rus dilindä. İtemneri hem doldurmaa, hem diışirmää dä kolay, yaptı işlär hemen kalêr platformada, diil läözım korkmaa, ani korumadısan kaybecek da läözım olacek enidän kurmaa kvesti. Üürenicilerä deyni çok meraklı, kontrol eder hem kaavileder bilgileri hem dä ilerleder logika çalışmalarını.

Hep bölä printiplerä görä kurulêr oynnar **Genial.li** (<https://genial.ly/>) [17] servisindä dä. Burada var kolaylık oynnarı taa tematikalı, taa süjetli yapmaa. Yakışêr onnarı baalatmaa ya kiyat, ya kino, ya bilinän oyun, ya multfilm süjetlerinä yada personajlarına. Onnarlan bilä üürenici geçer türlü denemeklär da etişer başarılı sonuçlara, neyi sä ya kimi sä enseyeräk.

Butakım, geleriz çıkışlara, ki İT servislerin uroklarda kullanılmasının var maanası hem
üürenicilerä, hem üüredicilerä:

Üürenicilerä deyni	Üüredicilerä deyni
Meraklandırêr eni materialın üürenmesini; Baaladêr herbir üüreniciyi onlayn çalışmaya; Verer kolaylık yapılan işin yannışlıklarını hemen görmää; Oyunların yardımınnan kaavileştirer hem tekrarlêr üürenilmişi; Verer kolaylık hemen görmää kendi sonuçlarını.	Yardım eder üürenicilerin dikatlını çekmää; Verer kolaylık işi yapmanın süresindä kontrol etmää; Oyun formasında yardım eder kaaviletmää hem tekrarlamaa bilgileri; Genişleder kolaylıklar yapmaa monitoring üürenicilerin; Yardımnêr meraklandırmaa üürenicileri bilgi kabletmesindä; Üüselder kullanılan materialın annamak efektivliini.

Bibliografiya

1. Baboglu N. İ. Gagauzca-rusça hem rusça-gagauzca şkola sözlüü/ N. İ. Baboglu, İ. İ Baboglu - Chişinău: Ştiința, 1996. – 365 s.
2. Gagauz dili hem literatura: V- IX kl.: Национальный куррикулум / Анна Столетняя, Оксана Константинова, Лидия Юсюмбели [и др.] ; нац. коорд.: Анжела Кутасевич [и др.] ; нац. эксперты-коорд.: Владимир Гуцу [и др.] ; М-во образования, культуры и исследования Респ. Молдова. – Кишинэу : Lyceum, 2019 (F.E.-P. “Tipografia Centrală”). – 53 p.
3. Gagauz dili hem literatura: X - XII kl.: Национальный куррикулум / Анна Столетняя, Оксана Константинова, Лидия Юсюмбели [и др.] ; нац. коорд.: Анжела Кутасевич [и др.] ; нац. эксперты-коорд.: Владимир Гуцу [и др.] ; М-во образования, культуры и исследования Респ. Молдова. – Кишинэу : Lyceum, 2019 (F.E.-P. “Tipografia Centrală”). – 37 p.
4. Gagauzca-rusça-romınca sözlük. Hazırlayannar: P. Çebotar, İ. Dron. Redaktor İ. Bankova. Chişinău: Pontos, 2002.
5. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
6. Королев А.Л. Эффективность применения ИКТ в образовании// Информационные технологии в образовании. Материалы IX Всероссийск. научно-практ. конф. - Саратов: ООО «Издательский центр наука». – 2017. - 222 с.
7. Садрова Э. Р. «Роль информационных технологий в реализации контрольно-оценочной функции управления образовательной деятельностью обучающихся»// <https://www.sgu.ru › textdocsfiles › 2020/08/19>.
8. Суворова Т.Н. Актуальные направления подготовки учителей к проектированию и использованию электронных образовательных ресурсов. – М.: Изд-во ООО «Образование и информатика», 2016. – 222 с.

9. Томас А. Анджело Техники оценивания в классе/ Томас А. Анджело, К. Патрисия Кросс: Руководство для преподавателей колледжей. – Изд. 2-е. – Б.: Джосси-Басс, 1993.
10. <https://wordscound.pythonanywhere.com/>
11. <https://quizizz.com/?lng=ru>
12. <https://ru.padlet.com/>
13. <https://learningapps.org/>
14. <https://onlinetestpad.com/>
15. <https://www.quizalize.com/>
16. https://joyteka.com/ru/learnis_to_joyteka?utm_source=learnis&utm_medium=organic&utm_campaign=from&utm_content=mainpage
17. <https://genial.ly/>

УДК 373.2.091.383:811.512.165

TEATRALAŞTIRMAK METODUNNAN GAGAUZ DİLİNİN ÜÜREDİLMESİ

Rabeja Maria

Magistr, Gagauz dili üüredicisi
e-mail: shanazarova74@mail.ru
orcid id: 0000-0001-5446-9531

Аннотация: В данной статье рассмотрена реализация театральной деятельности в детском саду. Показана важность данного направления работы, которая способствует повышению мотивации к изучению гагаузского языка детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: театрализованная деятельность, выразительность речи, эмоциональная сфера, театрализованная игра, мотивация.

Annotation: This article discusses the implementation of theatrical activities in kindergarten. The importance of this area of work, which contributes to increasing the motivation to study the Gagauz language of preschool children, is shown.

Keywords: theatrical activity, expressiveness speeches, emotional sphere, theatrical game, motivation.

Gagauz dilini üürenmäk çeketmäk etapında, kayet önemni gagauz dilinin üürenmesindä ilerki motivaçiyanın kalıplanması, üüretmäk proçestä haliz dilä meraklık önemni korumaa. Gagauz dilini üürenmektä üürenicilerin yufka motivaçiyası en önemni problema sayılêr. Bu soruşun çözülmesindä teatralaştırmak metodu büyük derecä yardımneêr.

Uşaklık - yaşamanın ayırı periodu, angısını lääzım sevinmekli hem parlak, meraklı hem içindekilii yaşamaa. Pedagog buna deyni hepsi lääzımnı koşulları lääzım kursun. Bunda teatral çalışmak yardım eder.

Teatrunun var lääzımnı uşakların estetik ilerletmesindä, ne başlankı etapta terbiyetmäk neetlerinä cuvap eder, onnarı emoçional aklında tutmasına, görünmenin ilerletmesinä kolaylık eder. Teatra uşak aklına sokmak speçifikasını esaba alêr, uşaan fantaziyasını doorudêr, onun

ilerletmesinâ hem yaradıcılı görünmenin büümesinâ yardım eder. Teatral incâ zanaatın elementleri vererlâr kolaylık üüretmâk materialı diil sade raşional, ama emoşiyalı da kabletmâä.

Teatrunun naturası osoy, ani isteer barabar yaradıcılı, fikirlemenin aktivliini, ne genâ gagauz dilinin zamandaş üüretmâk neetlerinâ cuvap eder.

Teatral çalışmakta pay alarak, uşaklar dolay dünnâylân tanışêrlar hepsi onun çok süretli süret, renk, ses yardımınnan tanışêrlar. Teatra uşaa deyni – o her zaman yortu, parlak unutulmaz görümnâr. Çünkü teatral çalışmak - o en yakın uşaa yaradıcılı soyu . O uşaa deyni yakınnı hem annaşılı, onun naturasında derin yatêr, kendi aynaedilmesini stihiyalı bulêr, neçinki oyunnan sıkı baalı. Küçüklâr pek severlâr teatral göstermeklerini. Büülülük, diişilmeklâr, masal büüler onnarı. Teatra uşaklarda çarêr şaşmak, çünkü onnara deyni o büülü dünnâ.

Teatral çalışmanın etkilenmesi için kişiliin koyulmasında hem ilerletmesindâ araştırdılar psikologlar, pedagoglar L. S. Vıgotskiy, A. V. Lunaçarskiy, Ş. A. Amonaşvili, D. B. Êlkonin, P.Ya. Galperin. Onnar türlü incâ zanaat sferalarında baamlı olarak yaş ilerletmesinnân uşaan artistik- yaradıcılı çalışmanın speşifikasını argumentledilâr.

Teatral incâ zanaatın maanası hem speşifikası bulunêr barabar kahırlanmakta, bilgi edenmektâ, komunikativliindâ, kişiliin artistik süretlerin etkilenmesindâ bulunêr.

Teatra- uşaklara deyni bir en yakın incâ zanaat soyu. Çünkü o yardım eder pedagogikada hem psikologiyada çok aktual problemlerini çözmâä:

1. Uşaan komunikativ kalitelerini ilerletmâä;
2. Azartlı terbiemâä, aklında tutmayı, görünmeyi, inişiativlii, fantaziyayı, sözü ilerletmâä;
3. Ahlaklı terbiemâä;
4. Yaradıcılı terbiemâä hem uşakları üüretmâä;
5. Estetik duygusunu kalıplamaa;
6. Başarılı emoşiyalı halını kurmaa;
7. Oyunnan konflikt situaşiyalarını çözmâä.

Bundan kaarâ, lâüzım bellietmâä, ani üürenilân teatralaştırmak metodun sınırlarında aktör olêr, kendibaşına çalışan süret. O, haliz, ayırı sınırlarda bulunêr, ama onnarın içindâ o halizdân serbest hem avtonomnu hem inişiativli çalışêr. Bir en önemni neet zamandaş pedagogikada kişiliin yaradıcılı inişiativ kalıplanması sayılêr, angısı kararlamak hem kendi başına üürenmâk kabletmâä kolaylık eder, onuştan oyun metodları hem teatralaştırmak metodları zamandaş pedagogikada kayet popolar olêrlar.

Teatral yaradıcılıın organizaşiyası lâüzım koyulsun osoy, deyni uşak oyun proşesinnân meraklansın, ii duyuş kabletsin.

G. L. Roşalâ uşak oyununu sayardı nasıl teatral duygunun ilk peydalanmasını. Onun uşaklarlan iş temelina koyuldu printiplâr, yaradıcılı fantaziyayı stimül edân: “herbir şey oyunun elementi var kolay olsun”, “hepsi naturada oynêêr adamnan, becerân oynamaa”. Küçük şkola yaşında, açan uşak ne diri hem diil diri taa ayırmêêr, cannadan, “insannayarak” şeyleri hem gerçeklii olaylarını, oyun – dünneyi fikirlemektâ önemni kolaylı [7, s. 158].

Teatral çalışmak - o insan cümnâ kulturasına uşaan yolu, ahlaklı paalılıklara yol. Teatral incâ zanaat eni vakıdın çok taraflı kişiliin ilerleder. Teatra verer kişilâä “silâhların” bütün arsenalını, angıları zamandaş soşiumda kayet lâüzımnı - o inanç kendindâ hem kendi kuvedindâ, cuvapçılık kendi yaptıklarına, becermâk kendi görüm noktasını tutmaa h.b. Haliz busoy garmoniyalı kişilik eni zamanda olacek lâüzımnı.

Zamandaş etapta teatralaştırmak bir didaktika kolaylına diişeer, kullanılan materialın planını kabledilmesindä (herbir sınıştta yada kestirili vakıdınnan). Büün teatralaştırmak metodu üüretim herbir uurunda aktiv kullanılêr, nasıl yabancı devletlerdä ölä dä Moldovada hem Gagauziyada da. Üüretim herbir etapında teatralaştırmak kolaylı türlü sınıtıda kullanılêr, türlü araçlarlan hem türlü daavaları etişmää izmet eder. Teatralaştırmak çalışması ilerletmenin ilerki etapında uşaan yaradıcılı potensialını açıklêêr.

Üüretim kurumların teatral pedagogikanın daavaların arasında var kolay bellietmää:

- Uşaan yaradıcılık duygusunu terbiyetmää;
- Yaradıcılı görünmeyi ilerletmää;
- Asoşiativ fikirlemeyi kurmaa;
- Sözü ilerletmää.

Kolektiv teatral çalışmak doorudulu uşaan bütünnü etkisinä, onun serbestlii durumuna, kendibaşına yaradıcılına, götürän psihika proşeslerin ilerletmesini. Aktör oyunu yardım eder kişiliin kendini annamasına hem kendini göstermesinä; soşializaşiyaya deyni koşulları kurêr, adaptaşiyaya becermekleri kaavilederäk, komunikativ kaliteleri korektir eder, başarılı annamaa yardımneêr, ne kayet önemni kişiliin garmoniyalı ilerlemetsindä. Teatral oyunu okul ilerisi uşaan fikirlemäk artistik yaratmanın efektif soşializaşiyaya araçların birisi sayılêr. Teatral oyunda pay almak ii koşulları kolektiv, ortaklık duyguların ilerlemesini kurêr. Dialogların hem monologların käämilleştirmenin örüyüşündä, sözün dikatlı üürenmesi söz ilerlemesindä en efektif geşer.

Uşaan sözün ilerlemetsinä pedagog var kolay teatral oyunlarında pay almak proşesindä yardımnasın. Teatral oyun yardım eder ilerletmää söz solumasını, dooru dikşiyayı hem dooru artikulaşiyayı, türlü intonaşiyayı, hem taa zenginnetmää laflı (dilkırmakların söylemek yolunnan, söyleyiş, şiir, masal ezberlemek).

Teatral çalışmak ilerleder türlü becermekleri hem funkşiyaları:

- sözü;
- intonaşiyayı;
- görünmeyi;
- aklında tutmayı;
- gözletmeyi;
- dikatlı;
- asoşiaşiyaları;
- artistik becermekleri;
- ritmayı.

Hepsi bunnar uşaan yaradıcılı kişiliini ilerletmää yardımneêr.

Şüpesiz, teatralizaşiyaya metodun başarılı kullanmanın önemni elementi sayılêr üüretim proşesin dooru hazırlanması. En önemni payı burada üüredicinin işi sayılêr. En ilk, verili yaradıcılı yaklaşmakta onda läözüm olsun artistik kaliteleri. Eer üüredici nasıl temel teatralizaşiyaya metodunu kullanarsaydı, pedagogun üstünä yatêr ştenarist hem rejisör ükü, o läözüm doorutsun uşakların çalışmasını tekst üürenmesindä hem süjet kurmasında. Pedagog läözüm becersin demekli okumaa, annatmaa, bakmaa hem görmää, seslemää hem işitmää, olmaa hazır türlü diişilmeklerä, aktör ustalılı hem rejisüra alışkannı olsun. Teatral pedagogikanın diil taa az önemni aspekti sayılêr üüretim proşesin hepsi pay alannara onun universal etkisi. Demokratik sınış karakteri, oyun formasında geşän, hem uşaklara verer kolaylık, hem üüredicilerä stresa dayanmak düzmää, yaradıcılı aktivlii ilerletmää. Üüredicilər, rejisör kalitelerini kabledelerlä, artistizmasını ilerledelerlä,

becermäk uşakları üürenilän materiallan meraklandırmaa. Üüredicinin sözü süretli olêr, o “lafedän” jestleri, mimikayı, yaptıkları, intonaşiyayı aktiv kullanêr.

Büünkü günün pedagogikası “teatral” olêr: onun kolaylıkları çekilerlär oyuna, fantazyaya, romantizmaya hem pietçilää- hepsinä ona, ne teatruya bir taraftan baalı, hem uşaklaa- başka taraftan baalı.

Teatral işlär zanaatta – dili üürenmää yardım ederlär.

Motivaşiya probleması üürenmektä herbir predmettä peydalanêr. Ama kayet keskin gagauz dilinin üürenilmäk motivaşiyası durêr. Motivaşiya soruşun araştırcıları onun inmesinin verilerini klastan klasadan getirerlär. Benimseli bu vakit, ani gagauz dilinin üürenmesinädän hem ilktän uşaklarda, nasıl örnek, motivaşiya üüsek. Onnar isteerlär akramnarınnan gagauz dilindä lafetmää; käämil görüner kolaylık gagauz dilindä şiir okumaa hem türkü çalmaa; okuyarak, başka devletlär için annamaa. Çoyu uşaklar gagauz dilinin üürenmesindä nesä görerlär “priklüçeniyalı”, eni bilinmääz dünneya girmäk. May hepsindä var istedik gagauz dilini bilmää, sözleşmää becermää. Ama te çekeder gagauz dilinin üürenilmesi da uşaan danışması diişiler. Çünkü bu proşes düşüner toplamak periodunu “düzmäk materialı”, kaçırılmaz primitiv içindelikli stadiyayı, türlü- türlü zorlukların üstelenmesi, ne uzaklaştıırêr neetlerin etişmesini, angıları için düşüolardı [7, s. 174]. Onuştan pek önemni gagauz dilinin üürenilmäk erkenki etapında motivaşiyayı dayamaa, etişmää onu, deyni uşak onun üürenmesinä bütünnä üüretim proşesindä meraklı kaybetmesin. Öncäokulcu uşakların gagauz dilini üürenmäk proşestä teatralaştıırmak metodun büük önemni var. Nekadar taa sık pedagog kullanêr teatralizaşiya kolaylıklarını, okadar taa meraklı zanaatlar geçer, okadar taa çetinni material kabul ediler.

Gagauz dilinin üürenmesinin efektifli üürenicin diil sade strategiyasından baamlı, ama üüretmäk strategiyadan da. Maksimal efekt var kolay etişilsin sade bu strategiyaların garmoniyasında. Önemni faktor, bu neeti yardım edän etişmää, pedagogun uşaa pedagogikalı etkisinin efektif kaldırılması sayılêr, onnarın sözleşmesi üüretim çalışmanın vakıdında bütünnü soşial- psihologiyalı koşulların birleştirmesindä. Herbir pedagog isteer kendi zanaatını yapsın meraklı hem bilgiedenmekli, etişmää onu, deyni öncäokulcuların bilgiedenmekli meraklı, onnarın yaradıcılı fikir aktivlii ilerledilsin.

Gagauz dilinin üüretim sonucunda, uşakta terbiyeler meraklılık hem pozitif danışmak dilin ilerki üürenmesinä, meraklılık halkların kulturasına, onda lafedän, kendisini nasıl kişilik annamaa, götürülän ayırca dil hem kultura cümnesinä, gagauz dilinin üürenmäk önemniisini annamak. Gagauz dilini üürenmäk pozitif sölenler üüretim bütünnü. Dilin üürenmäk proşesindä uşaklarda oluşturulêr hem ilerlediler fikirlemäk, aklında tutmak, uşaan görünmesi, onun emoşiyaları, komunikativ- bilgiedenmekli becermekleri ilerlediler.

Sevda predmetä, uşaklarda pek sıkı baalı psihologiya komfortlunnan, sevinmelik, lääzımnık hem sözleşmeyä hazırlık, angılarını pedagog üüretim çalışmasının vakıdında kurêr.

Küçük uşaklarlan işlemää zor. Onnarın dikatlı diil oturaklı hem onnar kolay yorulêrlar. Onuştan üüretim başarı hem uşakların zanaatlara danışması baamlı olêr ondan, nekadar meraklı onnar geçer.

Herbir uşaan yaşamasında teatral çalışmak, onun kullanması büük rolü oynêr, verer kolaylık taa ilin hem başarılı lääzımnı bilgilärlän zanaatlarda ilerlenmää, zorlukları ensemää.

Bibliografiya:

1. Антипина Е.А. Театрализованная деятельность в детском саду- М., 2003. - 134 с.

2. Arkina. E.A. Общая психология. 2008,127.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте- М., 1991. –194с.
4. Выготский Л.С. Психология искусства. - М., 1987. - 269 с.
5. Губанова Н. Педагогические возможности игры - драматизации [Текст] // Детский сад от А до Я. 2008. №4. С. 28-35.
6. Копосова М.В. Развитие творческого потенциала детей средствами театрального искусства: Дис. канд. пед. наук. - М., 1994. - 272с.
7. Пономарев Я. Психология творчества. - М., 1999. - 183 с.

УДК 811.512.165'374

ЛЕКСИКОГРАФИЯ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА (ИЗ ФОНДОВ БИБЛИОТЕКИ КГУ)

Кёся Анна

гл. библиотекарь

Комратский государственный университет, г. Комрат, РМ

annaneicovchena@mail.ru

orcid id: 0009-0000-9051-1725

Гарчу Наталья.

гл. библиограф библиотеки КГУ

Комратский государственный университет, г. Комрат, РМ

garchy-natalia@yandex.ru

orcid id: 0009-0004-5473-8358

Abstract: Lexicography reflects the richness and diversity of the lexical stock of the language, sets the literary norm and develops the literary language. The article examines the development of the lexicography of the Gagauz language, its relations with other languages of the Republic of Moldova. The scientific fund of the KSU library on lexicology and lexicography is also revealed.

Keywords: lexicology, lexicography, dictionaries, Gagauz language, KSU library

Гагаузский язык является младописьменным языком, и до середины XX века не имел своей письменности. В 30-х годах советским тюркологом Н.К. Дмитриевым было положено научное изучение гагаузского языка на основе фольклорных материалов и глоссария, записанных русским этнографом В.А. Мошковым. В 1947 г. Н.К. Дмитриев возглавил Гагаузоведческую комиссию при Институте языкознания АН СССР в Москве. А уже через 10 лет, 30 июля 1957 г. указом Президиума Верховного Совета МССР была официально введена письменность гагаузского языка, на основе русского алфавита с добавлением нескольких специальных букв. Это послужило импульсом для развития гагаузского литературного языка. Важную роль в этом процессе имело создание и издание словарей. Изучение и развитие лексикологии языка невозможно без лексикографии, которая систематизирует знания о языке, обеспечивает его описание, нормализацию и обучение. Стандартизация языка задает литературную норму, что особенно актуально для

младописьменных языков, пополняет лексический фонд, закрепляет правильные грамматические формы, унифицирует и развивает литературный язык.

Если говорить об истории гагаузской лексикографии, то до 40-х г. XX в. в распоряжении тюркологов был лишь единственный источник по гагаузскому языку – «Словарь языка бессарабских гагаузов», изданный в 1904 г. в качестве приложения этнографических материалов, собранных В. А. Мошковым [10]. В 1938 г. протоиерей М. Чакир выпускает гагаузско-румынский словарь, предназначенный для школьников, гагаузов по национальности, обучающихся на румынском языке. К словарю прилагались гагаузские фразы религиозно – дидактического содержания с переводом их на румынский язык [2]. Начиная с 1948 г. стали организовываться экспедиции в гагаузские сёла, в итоге чего была собрана база для исследования современного гагаузского языка. В 1957-1958гг. польский тюрколог В. Зайончковский во время поездки в Болгарию записал гагаузские фольклорные тексты, к которым был опубликован «Гагаузско-французский словарь», содержащий, примерно, 3000 гагаузских слов, употребляемых гагаузами Болгарии, с переводом на французский язык.

В 1959 г. после введения гагаузской письменности в МССР Д. Танасоглу составил краткий орфографический словарь гагаузского языка для учащихся гагаузских школ [13]. Именно он считается первым печатным изданием с использованием гагаузского алфавита, который был утвержден Указом Верховного Совета МССР в 1957г.

Издание этих словарей, а также материалы лингвистических экспедиций позволило приступить к составлению словаря современного гагаузского языка, над которым работали научные сотрудники АН СССР и АН МССР Г. Гайдаржи, Е. Колца, Л. Покровская, Б. Тукан, Н. Баскаков. Гагаузско-русско-молдавский словарь [6], состоящий из 11500 слов, был издан в 1973 г. и имел важное научное и практическое значение как первый словарь младописьменного гагаузского языка, составленный научными сотрудниками Академии Наук. Словарь содержит устойчивые словосочетания, идиомы, пословицы, поговорки, фольклорные материалы с переводом на русский и молдавский языки. В словарь включены также некоторые устаревшие и диалектные слова, до настоящего времени употребляющиеся в гагаузском языке. В ограниченном количестве дана научно-техническая терминология. К словарю приложены географические названия, гагаузские топонимы, список гагаузских фамилий и прозвищ, краткий очерк грамматики гагаузского языка.

Данный словарь явился основой для создания многих последующих словарей. Так, в 1991 г. на основе гагаузского лексического состава гагаузско-русско-молдавского словаря был издан гагаузско-турецкий словарь [3].

В 1992 г. был издан Краткий гагаузско-русский словарь, составленный П. Чеботарем [9]. В это время словарь 1973 г., изданный тиражом 5 тыс. экз. стал уже практически недоступен для широкого круга читателей, поэтому краткий словарь, содержащий 5000 слов имел своей целью помочь преподавателям и учащимся изучать гагаузский язык.

Словари для учащихся школ были очень актуальны. В 1993 году был издан Николаем и Игнатом Бабоглу Гагаузско-русский и русско-гагаузский школьный словарь на кириллице [4]. В словарь вошли слова, употребляемые в повседневной жизни. К некоторым словам даны синонимы. Если есть необходимость в более точном значении слова, даны фразеологические и идиоматические выражения. В 1996 г. он был опубликован

на основе нововведенной латинской графики [1]. Данное издание содержало более 7 тыс. слов разговорно-бытового стиля гагаузского языка, а также новые слова складывающегося гагаузского литературного языка.

В том же 1996 году выходит в свет словарь в картинках [8], который адресован учащимся, изучающим русский и гагаузский языки под руководством учителя и самостоятельно. Все слова в словаре распределены по речевым темам и группируются вокруг сюжетных картин, которые реализуют каждое слово в той или иной ситуации, что представляет широкие возможности и для развития связной речи.

Эти словари оставались единственными пособиями для учащихся школ на протяжении более 20 лет.

В связи с переходом гагаузской письменности на латинскую графику и разработкой орфографии под руководством Л.А.Покровской, студенты - филологи Комратского университета составили в 1995 году «Орфографический словарь гагаузского языка» [11]. Решением Ученого Совета Комратского государственного университета словарь был напечатан в 1997г. и явился первым опытом составления орфографического словаря современного гагаузского языка.

Словарь 1973 г. послужил основой еще одному изданию. В 2002 г. Фондом поддержки и развития науки и культуры гагаузов «Кайнак» при участии П. Чеботаря, И. Дрона, И. Банковой, Л. Чимпоеш был выпущен Гагаузско-русско-румынский словарь, посвященный памяти Г. Гайдаржи и Е. Колца [7]. Издание словаря было вызвано такими нововведениями как перевод гагаузской письменности на латинскую графику и новыми правилами орфографии.

Очень актуальной в начале XXI в. являлась проблема создания общественно-политической, официально - деловой, отраслевой и другой терминологии, необходимой для нормального функционирования гагаузского литературного языка как в Гагауз Ери, так и за ее пределами. Были выпущены как общие, так и специальные терминологические словари для работников СМИ, правоохранительных органов, экономистов, аграриев, государственных служащих.

Надо отметить, что интерес к изданиям словарей очень сильно возрос за последние 10 - 15 лет. Большая роль в разработке и издании словарей принадлежит НИЦ Гагаузии им. М.В. Маруневич. Словари для гимназий и лицеев изданы под эгидой Научно – исследовательского центра в 2019 – 2020гг. Главная цель словарей – использовать на уроках гагаузского языка, изобразительного искусства, музыки, физического и технологического воспитания термины на родном языке и, соответственно, расширять знание гагаузского языка у детей. Словари составлены на двух языках.

В 2022 году НИЦ издает Русско-гагаузский словарь. Методика преподавания гагаузского языка [12]. Словарь призван упорядочить методические термины, помочь пользователям их понимать и правильно употреблять и тем самым способствовать развитию методики преподавания гагаузского языка. Включение в словарь общепедагогических, лингвистических, психолингвистических и других терминов расширяет область применения словаря, делает его материалы полезными не только для преподавателей гагаузского языка, но и для других специалистов.

Особый интерес вызывают разговорники, которые предназначены как для иностранцев, желающих выучить гагаузский язык, так и для гагаузов, решивших изучить другие языки: румынский, английский, немецкий, русский и т.д.

В Турции в 2019 году была издана книга, посвященная памяти Михаила Чакира. В данном исследовании рассматриваются лексика и языковые особенности гагаузского языка. Словарь состоит из пяти глав: «Введение», «Обзор», «Словарь», «Примеры из оригинального словаря» и «Библиография».

Книга «Гагаузские словари XIX – нач. XXвв.» выпущена НИЦ Гагаузии в 2019 году [5]. Это репринтное издание трех словарей: Архимандрита Теодосий Синаитски «Книга за научение трих языков славяно - болгарский и греческия и карамалицкой»1841г., В.А.Мошкова «Словарь языка Бессарабских гагаузов» и протоиерея Михаил Чакир «Гагаузско-румынский словарь для бессарабских гагаузов» 1938г. Словари и фольклорные тексты, представленные в данной книге, дают возможность всем, кто интересуется историей гагаузского языка, изучать его по первоисточникам.

Словари играют большую роль не только в языкознании, но и в духовной культуре. Они являются универсальными справочниками и путеводителями по вопросам научного, практического характера, по истории развития народа и его духовной культуры. Библиотеки как центры сохранения, обработки и популяризации духовного наследия вносят свой вклад в развитие образования и науки. Издания, собранные в фондах библиотеки КГУ позволяют проследить развитие лексикографии гагаузского языка на протяжении его письменной истории.

Библиография:

1. Baboglu, N. Dictionar gagauz-roman, roman-gagauz = Gagauzca-rominca, rominca-gagauzca sozluk / N. Baboglu, I. Baboglu. - Ch. : Lumina, 1998. - 183 s.
2. Dicționar gagauzo (tiurco) - român pentru gagauzii din Basarabia = Laflâc gagauzcea (tiurccea) hem romândja (moldovandja) Bessarabiealâ gagauzlar icin / dizdi hem talmac.: M. Ciachir. - Ch. : Tiparul Moldovebesc, 1938. - 133 s.
3. Gagauz Türkcesinin Sözlüü / ruş. aktaran. : İ. Kaynak, M. Doğru. – Ankara, 1991. – 284 s.
4. Бабоглу, Н.И. Гагаузсча-русча хем русча-гагаузсча школа сөзлүү = Гагаузско-русский и русско-гагаузский школьный словарь / Н.И. Бабоглу, И.И. Бабоглу. – Кишинев, 1993. – 237 с.
5. Гагаузские словари XIX – нач. XX вв. / сост. : С. Булгар, И. Константинова; НИЦ Гагаузии. – Комрат, 2019. – 291 с.
6. Гагаузско-русско-молдавский словарь : 11 500 слов / Ин-т языкознания, АН МССР. Ин-т языка и литературы ; сост.: Г.А. Гайдаржи [и др.] ; под ред. Н.А. Баскакова. – М. : Сов. энцикл., 1973. – 664 с.
7. Гагаузско-русско-румынский словарь / сост. : П.А. Чеботарь, И.В. Дрон ; ред. : И.Д. Банкова. – Кишинев, 2002. – 739 с.
8. Гуцу, В. Словарь в картинках = Resimni sözlük / В. Гуцу, К. Василиоглу. – Кишинев : Лумина, 1996. – 112 с.
9. Кыса гагаузсча-русча лафлык = Краткий гагаузско-русский словарь : 5000 сл. / сост.: П.А. Чеботарь ; науч. ред. : Е.К. Колца. – Комрат, 1992. – 70 с.
10. Наречия бессарабских гагаузов : [тексты] / собр. и перев. В.Мошкова. - СПб.; 1904. - 534с. - (Образцы народной литературы тюркских племен. – изд. В. Радлова. - Часть X)
11. Орфографический словарь гагаузского языка = Gagauz dilinin orfografik laflıı : ок. 5000 сл. / КГУ; рук. и науч. ред. : Л.А. Покровская. – Тирасполь, 1997. – 75 с.
12. Русско-гагаузский [гагаузско-русский]словарь. Методика преподавания гагаузского языка / сост.:

- И. Ришилян; ред.: П. Чеботарь; НИЦ Гагаузии. – Комрат, 2022. – 271 с.
13. Танасоглу, Д.Н. Гагауз дилинин орфография лафлыы : Башланкы хем орта школа ичин. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1959. – 99 с.

УДК 373.2 :811.512.165’246.2

BİLİNGVA UŞAKLARIN LAFLARIN SEMANTİKA ÖZELLİİ (GAGAUZÇA – RUŞÇA UYDURMAKTA)

Duloglu Tamara

Terbiyedici, Çeşmäküyüü’’Dostluk’’ uşak başçasında, /UTA Gagauziya

e-mail: stoianova.2015@mail.ru

orcid id:0000-0003-0904-2998

Annotation

BILINGUALISM THE SEMANTIC PROPERTY OF THE SERVANTS' WORDS (THEY MAKE UP GAGAUZ – Russian)

This research paper examines the problem of children's bilingualism and its impact on children's speech. A group of preschool children (from 2 to 7 years old) participated in the study. In this work, you can get acquainted with the theoretical aspects of bilingual speech development, get acquainted with the results of the experiment and get information on how to find an approach to a child who speaks several languages at the same time.

Önemni nişannamaa, ani bir grupada üürenän uşaklar rus/gagauz/moldovan dillerini var nicä diil birtürlü bilsinnär. Kimsä biler dilleri taa üüsek uurda, kimsä taa üfkaca.

Bakalım bu problemayı taa inceli. Uşaklar, angıların lingvistika becermekleri üüsek uurda becererlär :

- Annamaa soruşları hem cevap etmää onnara;
- Ayırı temaya görä sözleşmää, kendi düşünmeklerini açıklamaa;
- Dooru düzmää sadä hem katlı (dallı) cümleleri;
- Kendisi çeketsin tuttursun hem başarsın dialogu;
- Paylaşsın informaşiyaylan;
- Yardımetsin patrönörüne konuşmakta;
- Dartışsın (korusun kendi bakışını, versin argumentleri);
- Yapsın çıkışları;
- Hızlı versin reaksiya komunikativ situaşiyanın diişilmesinä.

Hepsi bu becermeklär yada onnarın zeedesi var o uşaklarda, angılar sık kullanêrlar baş dilini. Tekrarlayacez, ani uşakların çoyuna deyni baş dil – rusça.

Bu kategoriyada bulunan uşaklar becerelär pak rus dilindä lafetmää, katmayıp kendi sözünä ikinci dilindän lafları.

Gagauz dilinnän durum biraz başka türlü. Uşakların dil hem söz becermekleri taa üfkaca. Onnarın çoyu pek zor annêrlar yada hiç annamêrlar koyulu soruşları, karşı gelerlär zorluklarlan, açan lääzım olêr düzmää sadä hem katlı cümleleri. Kär evdä, aynenin arasında gagauzça lafedennerin

dâ arasında var çoyu, kim becerämeer korumaa kendi bakışını, vermää argument hem yapmaa çıkışları. Bu işleri onnar üürenerlär taa çok uşak başçasında, nekadar hergünkü konuşmakta. Komunikativ becermekleri uşaklarda var nicä hem läüzım da ilerletmää.

En ilktän läüzım düzmää uşaklarda temel sözlüü. Bu sözlük – eni sözlük uşaa deyni (bakmayarak dilä), çünkü sözleşmäk kulturaları uşak başçasında hep okadar ayırılêr evdeki/ hergünkü sözleşmäk kulturalarından. Bu iş baalı onunnan, ani uşak üürener yaşamaa soşial çevresinin paycaazı olarak. Elbetki, bu çevrenin kendi kuralları, etiketi, funktşiyaları var.

Konuşarak uşaklan, angısının komunikativ kolaylıkları taa yavaş ilerlerlär, bakmayarak rus, gagauz yada devlet dilindä, terbiyecici läüzım yardım etsin ona nekadar taa sık lafetmää.

Olmaz unutmama, ani dilin üürenilmesi olêr taa kaliteli kullanmakta, praktikada.

Bilim adamları deerlär, ani uşakta, angısı birdän düşer bir eni lingvistika çevreyä, var nicä bir vakıda durgunsun baş dilin dâ ilerlemesi. Bu fenomeni adladılar ‘susmak periodu’. Susmak yada seslemäk periodu pek önemni bir etap. Bu etapta mutlak läüzım vermää uşaa kolaylık seslesin eni dili, sınaşsın onun ötmesinä, yapsın differenşiaşya, annayıp, ani bu dil – eni, geçirsın uydurmayı (rus dilindä bu laf öter bu takım, gagauzça da bu predmetä deniler te bölä).

Bundan kaarä, susmak periodunda uşak gözlede hem düzer asoşiaşyayı – insan-dil. Bu vakut o annêêr, ani konkret te bu terbiyeciciylän, konkret bu odada o läüzım lafetsin ayırı dildä.

Büük yannışlık olur, vermemää uşaa hak raatlıkta hem dostluklu, saygıylan dolu atmosferada geçirsın bu önemni etayı. Susmak periodu var nicä olsun taa kısa yada taa uzun. Taa hızlı çıkmaa deyni ondan, hem analar-bobalar hem terbiyecicilär läüzım yaratsınнар dooru koşulları, taa sıkça danışsınнар uşaa eni dildä soruşlarlan, metetsinnär hem pek delikat doorutsınнар uşaan yannışlıklarını.

Psiholingvistika uzmanları, geldilär çıkışa, ani küçük yaşta uşaklara en ilk planda durêr büyüklerin davranması, çok sıra havez üürenmää dili baalı te bu davranmaya.

Uşaklar duyêrlar hepsini, ama en ilk onu, nicä bu dildä lafederlär büüklär, nicä onnar kendileri ilerleerlär dilin üürenmesindä. Büüklär mutlak läüzım uşaklara göstereşsinnär, ani dillär çok türlü kolaylık açêrlar insanın önündä, ani ana dili - bir baalayıcı ayläylän, dedelerin istoriyasınнан, milletlän. Dilä pozitiv emoşiyalar baalysadılar, uşak taa kolay onu üürenecek. Negativ davranmak dilä, onun faydasına maana bulmak büyüklerin tarafından, birdän keserlär uşaklarda havezi üürenmää o dili.

Neçinsä, kimi büüklär sayêrlar, ani ana dili (gagauz dili) diil pek önemni, ani o vermer okadar çok kolaylık uşaklara, nekadar başka bir dil. Bu türlü düşünmeklär - büük yannışlık. Brakıp dili bir tarafta, büüklär koparêrlar uşaklarını kendi milletliindän.

Taa bir yannışlık, ana dilindän kaarä üüretmemää uşakları başka dillerä. Bölä sayan analar-bobalar halizindän kapêrlar uşaan önündä kolaylı taa hızlı hem taa saalıklı ilerlemää intelektual, kultura, psikologiya taraflarından, düzmää gözäl dostluklu baalantıları akrannarınнан çokmilletli soşial çevresindä, hem, sora da, taa büük yaşta, kazanmaa kaliteli bilgileri o üüretim kurumunda, angısında isteyecek hem kendi devletindä, hem aşırıda.

Bibliografiya

1. Bucun N., Guşu V., Ghicov A. ş.a. *Evaluarea curriculumului şcolar. Ghid metodologic*. Chişinău: IŞE, 2017.

2. *Probleme de predare a limbilor în şcolile alolingve din Republica Moldova: o analiză de necesităţi*. Chişinău: Centrul Educaţional Pro Didactica cu sprijinul Înaltului Comisar pentru Minorităţile Naţionale ale OSCE, 2009.
3. Barbăneagră A., Stoletneaia A., ş.a. *Niku hem Länka gagauz dilini barabar üürenerlär. Kiyat + CD*. ANTEM. Chişinău, Tipografia Centrală, 2016.
4. Barbăneagră A., Stoletneaia A., ş.a. *Niku hem Länka gagauz dilini barabar üürenerlär. Resimni kartoçkalar*. 500 kartoçka (cu CD). Tipografia Centrală, 2016.

УДК 373.2.037.1:811.512.165

ANA DİLİNİN ÜÜREDİLMESİ FİZİKA TERBİETMESİ DERSLERİNDÄ

Macar Svetlana

Çeşmäküü ‘Dostluk’ uşak başçası,
Gagauz dili üüredicisi, Moldova
e-mail: svetlanamadjar@mail.ru
orcid id: 0000-0003-0904-2998

The role of physical education in learning a foreign language

Annotation. The article describes the problem of constitutional alalia improvement while doing physical exercises with some objects for preschool aged children. Different research results of the problem are presented. The idea of speech abnormalities connection via physical education for preschool aged children is proved.

Cümneyin soşial hem kultura ilerlemesi, yaşamak koşulların diişilmesi git-gidä ayırdılar biri birindän yaşamak için önemni işlemneri maasuz yapılan fizik sınışlarından. Hergünkü zaamet proşesinnän baalı hareket formları: gezmäk, kaçmak, atlamak h. b. geçtilär bir kendibaşına fizik yada güüdü kultasınının sferasına, angısını biz adlêeriz – sport.

Olmaa deyni başarılı ana dilin üürenilmesindä, uşaklar nekadardaa sık läüzüm işitsinnär dili hem kullansınardaa onu praktikada. Onuştan, läüzüm strukturalı hem stratejialı yaklaşmaa bu soruşun kaliteli çözümlerindä.

Burada läüzüm nişannamaa, ani uzun yol çekeder küçük adımnardan. Er uşak başçasında koyularsa ii temel uşakların kognitiv, komunikativ hem lingvistika ilerlemesinä, ozaman, şkolada olacek taa kolay genişletmää hem kaavileştirmää bu becermekleri.

Fizik terbiyetmesi derslerin içindekisi düzüülü uşakların yaşına, individual psihologiya hem güüdü özelliklerine göre fizik sınışlarından.

Derslerdä olmaz kullanmaa pek dolaşık terminneri, taa pek zorlaştırdı üürenmäk proşesini. Eni laflarlan tanışmak taa ii olsun oyun formasında, sıralıklı: başlayıp sadä terminnerdän git-gidä eklemää lafbirleşmeleri hem cümleleri hem lingvistika konstruktıyaları, angılarını kolay annayaceklar hem becereceklär kullanmaa kendi sözüdüde özelliklän bu yaşta uşaklar.

Rekomendaşiyalara göre, dersin temel payı läüzüm sürtsün: küçük grupada – 10-12 minut, orta grupada 13-16 minut, büyük hem hazırlık grupalarında 16-23 minudadan, ama diil taa zeedä. Bu vakıt veriler, er dersin temel bölümündä var üürenmäk/eni informaşiyaylan tanışmak.

Fizika terbiyetmesi derslerindä nicä binanın içindä, ölä dâ dışarda uşakların giyimi hem ayakkabı läüzüm cevap etsin dolay ortalın temperatura özelliklerine hem başka önemni koşullara. Giyimnär hem ayakkaplar diil läüzüm sıksınardaa olsunnardaa pek bol. Terbiyetici açıklayacak

analara-bobalara, nesoy lääzım olsun uşaklara deyni sport giyimi. Baş şartlardan: giyim lääzım tamannasın kendi funkşiyalarını. Sport giyimi diil lääzım dolaştırsın uşaan hareketini. Bu giyimdä uşak lääzım duysun kendisini raat: bir taraftan – üşümesin, öbür dä taraftan – ona diil lääzimpek sıcak gelsin.

Burada taa bir kerä nişannayacez, ani fizika terbiemesi dersin içindekisi hem onun strukturası vererlär bir alay kolaylık lafetmää uşaklarlan gagauzça: tanıştırmää onnarı eni terminnärän, vermää instrukşiyaları, teklif etmää onnar kendilär annatsinnar biri birinä oyunların kurallarını h. b. Hepsi bu denemeklär mutlak vereceklär ii çıkışları, ama sadece ozaman, açan herbir fizika terbiemesi dersindä pedagog havezlendirecek uşakları ürenmää bu disiplinayı taa bir gözäl rakurstan. Terbiemeci lääzım olsun kendisi dä açık eniliklerä, zerä bu uurda o diil sade ürecek, ama kendisi dä ürenecek.

Olmaa deyni başarılı ana dilin ürenilmesindä, uşaklar nekadardaa sık lääzım işitsinnär dili hem kullansinnar onu praktikada. Onuştan, lääzım strukturalı hem strategiyalı yaklaşmaa bu soruşun kaliteli çözümlerinä. Bir variant: baştan küçük grupalarda hepsi fizika terbiemesi derslerini geçirmää sade gagauz dilindä. İkinci variant: geçirmää fizika terbiemesi derslerin kimi paylarını gagauz dilindä, yavaş-yavaş sınaştırıp uşakları işitmää, annamaa, düşünmää hem açıklamaa kendi fikirlerini gagauz dilindä. Fizik terbiemesi derslerin içindekisi düzülü uşakların yaşına, individual psikologiya hem güüdä özelliklerinä görä fizik sınışlarından. Derslerin strukturası temellener sıralıklan yapılan fizik sınışlarından. Bu türlü struktura belli kendi özel daavalarınnan hem neetlerinnän, herbir grupada terbiemilän uşakların ayırı uurda ilerleyän fiziologiya hem psikologiya (sınır sistemasının) özelliklerinnän. Bu önemni işleri mutlak lääzım almaa esaba, açan koyêrız önümüzä taa bir eklentili neet – birleştirmää derslerin psihopedagogika daavalarını taa bir daavaylan – vermää materialın kimi paylarını yada geçirmää bütün dersleri ana dilimizdä.

Lääzım tatalım aklımızda, ani ana dilin korunması diil birkimseyin, yabancı insannarın yada aşırıdan gelmä sponsorların daavası, ama kendi gagauz halkın borcu, çünkü dil – halkı belli edän istoriya hem kultura identifişiyaya markeri.

BİBLİOGRAFİYA

1. Kurikulum. Uşak başçasında gagauz hem romin dillerin paralel ürenmesi için, (orta, büyük hem hazırlık grupalarına deyni)/A. Stoletneaia, İ. Belanciu, A. Barbăneagră, L. Cucu, A. Zavadschi, L. Petrenco. Kişinêu, 2019.
2. Куррикулум раннего образования / М-во образования, культуры и исслед. Респ. Молдова ; нац. коорд.: Анжела Кутасевич, Валентин Круду ; нац. эксперткоорд.: Владимир Гуцу, Мария Вранчану ; рабочая группа: Михаела Павленко [и др.]. – Кишинэу : Lyceum, 2019 (F.E.-P. "Tipografia Centrală").
3. Strategia intersectorială de dezvoltare a abilităşilor şi competenşelor parentale pentru anii 2016-2022, aprobată prin Hotărârea Guvernului nr.1106 din 03.10.2016.
4. Cadrul european comun de referinşă pentru limbi: învăşare, predare, evaluare /Comitetul Director pentru Educaşie “Studierea limbilor şi cetăşenia europeană”./Trad. din lb. fr. de Gheorghe Moldovanu. – Chişinău: Tipografia Centrală, 2003. Disponibil: <http://isjvn.vn.edu.ro/upload/f527.pdf>.

УДК 373.4.016:78]:39(=512.165)

**ПРОДВИЖЕНИЕ И СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ГАГАУЗСКОГО НАРОДА НА
УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В КЛАССАХ
ГИМНАЗИЧЕСКОГО ЦИКЛА**

Кузнецова Валентина

преподаватель изобразительного искусства
ПУ Гимназии с. Буджак, магистр, м. Комрат, РМ
e-mail: valentina.kuznetsova1970@mail.ru
orcid id: 0000-0002-3158-960X

Annotation

The object of research in this article is culture as a value of the people. Every nation strives for identity, for the preservation and enhancement of cultural values. The promotion and preservation of culture play an important role in preserving and enriching the cultural heritage of society. To this end, in the gymnasium classes of educational institutions of the Republic of Moldova, the educational concept of the discipline "Artistic education", harmonizing and balancing traditions and modernity, is oriented towards certain principles. Associations of artisans have been established on the territory of the Gagauzia ATO. By creating real works of art, craftsmen strive to study the history, culture and traditions of the Gagauz people and observe the processes of development of traditional folk culture in the modern world.

Keywords: ATO Gagauzia, culture, cultural heritage, traditions, artisans, craftsmen, gymnasium, curriculum.

Аннотация

Объектом исследования в данной статье является культура как ценность народа. Каждый народ стремится к идентичности, к сохранению и приумножению культурных ценностей. Продвижение и сохранение культуры играют важную роль в сохранении и обогащении культурного наследия общества. С этой целью в гимназических классах учебных заведений Республики Молдова учебная концепция дисциплины «Художественное воспитание», гармонизируя и уравновешивая традиции и современность, ориентирована на определённые принципы. На территории АТО Гагаузия созданы ассоциации ремесленников. Создавая настоящие произведения искусства, народные умельцы стремятся изучать историю, культуру и традиции гагаузского народа и наблюдать за процессами развития традиционной народной культуры в современном мире.

Ключевые слова: АТО Гагаузия, культура, культурное наследие, традиции, ремесленники, народные умельцы, гимназия, куррикулум.

Сохранение и продвижение культурных ценностей в настоящее время актуально, так как в век глобализации стираются грани между культурами разных народов. И сохранение идентичности, сохранение накопленных традиций и ценностей материальной и духовной

культуры играют очень важную роль в культуре каждого народа. В процессе общественного развития каждый отдельно взятый народ стремится передать и приумножить ценности материальной и духовной культуры, которые могут видоизменяться под влиянием социальных, исторических и политических факторов.

Культурное наследие на самом деле является основным способом существования культуры. То, что не включено в культурное наследие, перестает быть культурой и в конечном итоге перестает существовать. При жизни человеку удается овладеть и перенести в свой внутренний мир лишь небольшую часть культурного наследия. Последний остается после него для других поколений, действуя как общее наследие всех людей, всего человечества. Однако так может быть только в том случае, если он сохранен. Таким образом, сохранение культурного наследия в определенной степени совпадает с сохранением культуры в целом.

В философских трудах Н. Бердяева, Н. Лосского, П. Флоренского, развивающих концепцию человека, по мнению Е.В. Бондаревской, человек воспринимается основой культуры, ее главной ценностью. Таким образом, человек познает и создает культуру, становится частью человечества, обретает свою духовную сущность.[1]

Современное общество характеризуется ростом национального самосознания, стремлением понять и познать историю, культуру своего народа. Сохранение и возрождение культурного наследия начинается со своей семьи и играет важную роль в формировании мировоззрения гражданина, в сохранении традиций, передаваемых от поколения к поколению.

В.Т. Лихачев в статье «Культура как целостная среда» отмечает, что культура является «огромным целостным явлением, которое делает людей, населяющих определенное пространство, из просто населения — народом, нацией».[2] В данное понятие автор включает такие составляющие, как образование и наука, моральные и нравственные нормы поведения в обществе. Не случайно В.Т. Лихачев подчеркивает, что «человек и культура неразрывны, подобно растению и почве, на которой оно произрастает».[3] Одним из приоритетных направлений в деятельности каждого человека является приобщение, в первую очередь, к культуре своего народа и далее к мировой культуре.

Клакхон Клайд, американский антрополог и его соавтор Фред Стродбек исследовали проблемы личности и культурные ценности. В своём труде они определили ценности как "сложные, определенным образом сгруппированные принципы, придающие стройность и направленность разнообразным мотивам человеческого мышления и деятельности в ходе решения общих человеческих проблем».[4]

«Значение ценностей в жизни отдельного индивида и социума в целом крайне велико. Именно благодаря им, – пишут учёные, - происходит процесс подбора необходимой информации во время общения, устанавливаются социальные контакты, укрепляются навыки взаимодействия» [5]

Современный исследователь Ю. Агешин соотносит культуру с почитанием света - неисчерпаемым источником творческого вдохновения человечества, эффективным инструментом и способом постоянной работы над собой для постижения и приобщения к красоте и знанию. Сохраняя в себе традиции и обычаи, культура - «всепроникающая, всеохватывающая, живая пульсирующая духовно-нравственная субстанция; это особый режим жизнедеятельности, наполненный светом, любовью, созиданием, творчеством».[6]

Продвижение и сохранение культуры играют важную роль в сохранении и обогащении культурного наследия общества. Эти процессы могут быть рассмотрены с разных точек зрения, включая аспекты искусства, языка, традиций, истории и образа жизни. Основой культуры наследия наших предков являются унаследованные традиции, обычаи, ценности, которые передаются из поколения в поколение. В настоящее время каждый народ осознаёт, насколько важно сохранить всё это для будущего поколения, и как это влияет на формирование идентичности. Но в век глобализации и развития технологий может произойти исчезновение наследия. И, чтобы это не произошло, нужны активные меры по сохранению и продвижению унаследованных традиций.

По словам М.В. Маруневич, «интерес к материальной и духовной культуре гагаузов продиктован их слабой этнографической изученностью».[7] Материальная культура гагаузов с конца XIX – начала XX вв. развивалась параллельно культуре соседних по региону народов.

Во второй половине XX века происходили процессы социокультурной и этнополитической истории гагаузского народа. С.С. Булгар в своём труде писал, что в 80-е годы прошлого столетия гагаузы добились подлинного равенства с другими этносами Молдавии. В 90-е годы возникла гагаузская государственность в рамках автономии.[8]

С начала XXI века АТО Гагаузия, постепенно развиваясь, становится центром гагаузского мира. «Развиваясь независимо от политических установок, гагаузские художники проявили интерес к традиционной национальной культуре гагаузов. Они в своих работах изображали гагаузскую этническую специфику: элементы быта, традицию, культуру, фольклор. Их работы выполняют эстетическую роль, несут дополнительную смысловую и социальную нагрузку, являются источником напоминания о различных периодах истории народа».[9]

В 2006 году в АТО Гагаузия образовался союз народных мастеров, Ассоциация «Народные умельцы» Создавая настоящие произведения искусства, народные умельцы стремятся изучать историю, культуру и традиции гагаузского народа и наблюдать за процессами развития традиционной народной культуры в современном мире. Представители гагаузских ремесленников прославляют многовековой опыт своих предков на основе изучения музейных экспонатов и повышения уровня мастерства ремесленников в создании настоящих произведений искусства, тем самым внося важный и весомый вклад в процветание Гагаузии.

Авторские работы ремесленников, народных умельцев из Гагаузии известны за пределами Республики Молдова. Проводятся фестивали, в которых принимают активное участие ремесленники из городов Гагаузии, Приднестровья, Прибалтики, Турции и других стран. Организация и участие в данных мероприятиях способствует передаче культурных ценностей. Цель таких социально-значимых проектов – это объединение людей на основе любви к творчеству и уважения к единому социокультурному пространству, развитие и популяризация всех ремёсел разных народов, сохранение лучших традиций народного творчества и фольклора, формирование эстетического и духовного вкуса у посетителей

В Национальном Куррикулуме Республики Молдова для V-VII классов учебная дисциплина «Художественное воспитание» играет важную роль в формировании навыков, необходимых для обучения на протяжении всей жизни, а также интеграции в современное общество, основанное на знаниях. На уроках изобразительного искусства учащиеся

получают возможность развивать способность распознавать красоту произведений искусства. «Художественное воспитание» развивает у учащихся художественный вкус и творческое воображение.

«Являясь компонентом художественно-эстетического образования, художественное воспитание предполагает воспитание посредством чувств», - указывается в Национальном Куррикулуме Республики Молдова.[10] На уроках изобразительного искусства изучаются визуальные искусства, в том числе и пластические искусства. Такие как живопись, рисунок, графика, декоративное искусство (ткачество, сценография, керамика, дизайн, дизайн одежды, ювелирное искусство и др.), художественная фотография, печатное искусство, скульптура, архитектура, инсталляции, монументальное искусство, сценическое представление, анимации, видеоискусство, татуаж, комбинированные методы (с помощью разнообразных СМИ) и т.д. Все эти области визуальных искусств присутствуют в повседневной жизни.

Гармонируя и уравнивая традиции и современность, учебная концепция дисциплины «Художественное воспитание» ориентирована на принципы. Один из них – принцип художественного воспитания, основанный на подлинных ценностях. Он предусматривает использование национальных и мировых культурных традиций в процессе развития восприятия произведений искусства.

На некоторых уроках «Художественного воспитания» учащимся предоставляются произведения искусства, выполненные гагаузскими художниками, такими как Д. Савастин, Д. Айогло, П. Фазлы, А. Иварлака, М. Арабаджи, Д. Кара, П. Влах и многими другими. Данные произведения призваны привлечь внимание к произведениям национальной культуры, указывая на традиционные особенности гагаузского народа. Работы, выполненные гагаузскими художниками, разнообразны, колоритны и пропитаны культурными традициями гагаузского народа.

В конце учебного года предусматривается выезд на экскурсию в музей или выставочную картинную галерею. Данные мероприятия очень нравятся учащимся. Они принимают активное участие в экскурсиях, которые заставляют учащихся задуматься о национальной культуре, традициях и обычаях гагаузского народа.

Совместные усилия общества, правительственных органов, образовательных институтов и граждан могут содействовать успешному продвижению и сохранению культуры, способствуя более глубокому пониманию и уважению культурного наследия.

Культурное наследие, которое непрерывно переходит из поколения в поколение составляет основу культуры нации, её самобытность и уникальность. Люди, внесшие весомый вклад в культуру России и сохраняющие её традиции, являются живым национальным достоянием. Мастерам народных промыслов и ремесленникам необходимо нести это звание и свое трудоёмкое мастерство, которое должно быть оценено по достоинству!

Самое главная цель — это сохранить и передать будущим поколениям уникальное культурное наследие, которое составляет основу культуры нации, её самобытность и уникальность в условиях современности.

Литература:

1. Бондаревская Е.В. Ценностные основания лично-стно ориентированного воспитания // Педагогика. 2007. №8. С. 40-56.
2. Лихачев Б.Т. Культура как целостная среда. URL: <http://www.orthgymn.ru/publish/likhachev/khrestomatia/culture/01.php>.
3. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. М., 1995. С. 234-235.
4. Superinf.ru. Теоретические подходы к исследованию ценностей в зарубежной и отечественной кросс-культурной психологии (https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=4171). superinf.ru.
5. Лурье С.В. Историческая этнология. – 1997.
6. Аге-шин Ю. Исцеление России культурой // Социально-гуманитарные знания. 2008. №3. С. 305.
7. Маруневич М.В. Поселения, жилище и усадьба гагаузов Южной Бессарабии в XIX – начале XX вв./ Кишинёв, «Штиинца», 1980, С.5, 155
8. Булгар С.С. История и культура гагаузов. / С.С. Булгар // Pontos, 2006 г.–С.5.
9. Кузнецова В.Н. Отражение этнической идентичности в творчестве гагаузских художников.
10. Cutasevici A., Crudu V., Gaiciuc V. CURRICULUM NAȚIONAL, Художественное воспитание, clasele V-VII / Chişinau, 2020, С.9-10.
11. Губогло М.Н. Языки этнической мобилизации. М., 1998.
12. Дьячук И. Гагаузское изобразительное искусство. Очерки и статьи. – 2001.
13. GAGAUZ RENKLERİ Гагаузская палитра// М.Н. Губогло //Исполнительный комитет Гагаузии. Главное Управление культуры и туризма.

“Gagauzca-Ruŝa-Moldovanca Sözlük” ün 50. yılına adanmış
“Gagauziya: dil, istoriya, kultura” adlı Halklararası bilim-praktika konferençiyası

Tipografie A&V Poligraf SRL. 10086003321
or. Comrat str. Lenin 192/8, 079955020, avpoligraf@gmail.com
tir. 50 ex

